Minevik

JA

tänapäev

A-23220 IV

MINEVIK
JA
TÄNAPÄEV

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1960

Koostaja J. Undusk

F2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
75757

SAATEKS

Käesoleva kogumiku aluseks on pärast Suurt Isamaasõda 1947. aastal ilmunud koguteos «Saksa fašistlik okupatsioon Eestis». Uues kogumikus on ära kasutatud enamik eelmise raamatu artikleid ja dokumente ning illustratsioone, mis tuletavad lugejaile meelde meie vabariigi mitte kauget minevikku, sõja aega, saksa fašistlikku okupatsiooni ja selle tagajärgi.

Kogumiku autorid on andnud ülevaate mitmelt elualalt. Nad kirjutavad sellest, kuidas toimus okupantide poolt laastatud majanduse ja kultuuri taastamine ning edasine hoogne areng, ja annavad lühikese ülevaate ka meie elu tänapäevast.

Kogumiku täiendatud väljaande kirjastamise mõte tekkis sellepärast, et ülalmainitud raamat oli peaaegu ainuke, mis kirjeldas tõetruult ja täielikult seda suurt kahju, mida tekitas fašistliku Saksamaa poolt alustatud sõda ja nende okupatsioon Nõukogude Eestile. Aastate kestel on see raamat ammu müügilt kadunud. Et aga elu areneb edasi, luuakse üha uut nii materiaalse kui vaimse kultuuri valdkonnas, kasvab uus põlvkond nõukogude kodanikke, kes pole läbi elanud sellist rasket ajaloo lõiku nagu Suur Isamaasõda, on vaja, et ka nemad tutvuksid selle kohutavalt raske ajajärguga meie rahva lähemas minevikus. Õigustatult on tehtud etteheiteid kirjastusele ja ühiskondlikele organisatsioonidele sellealase kirjanduse puudumise pärast.

Kogumik aitab lugejal mõista, mis oli sõda, milliste kannatuste ja ohvritega ta oli seotud, eriti noorele lugejale, kes ise teadlikult ei elanud seda aega üle. Raamat aitab mõista, miks nõukogude rahvas koos maailma rahuarmastava inimkonnaga võitleb püsiva rahu eest maailmas, uue sõja ärahoidmise eest, eriti arvesse võttes kaasaegset tehnikat, aatomi- ja tuumarelva olemasolu.

Ajalooliselt lühikese sõjajärgse aja jooksul on meie noor nõukogude vabariik teinud oma arengus hüppe edasi. Kui arvestada sõja aega, on meie käsutuses olnud ainult viisteist-kuusteist aastat. Meie arengust kõnelevad kujukalt paljud käesoleva kogumiku autorid. Nõukogude elu igakülgne hoogne areng on võimalik olnud tänu sotsialistliku majandussüsteemi eelistele ja Kommunistliku Partei õige poliitika olemasolule. Kuid meie areng muutub üha hoogsamaks ka sellepärast, et meil on kasvanud uus inimene, nõukogude inimene, temale omaste kommunistliku maailmavaate põhimõtetega. Töölise, talupoja ja haritlase vaimne areng on toimunud ennastsalgavas võitluses sõjajärgsete aastate taastamistöödega ja järgneva sotsialismi ehitamise käigus nii linnas kui maal.

Eriti kiiresti on kasvanud meie talurahva teadvus. Sajandite kestel üksiktalupojasse kasvatatud eraomaniku hingeelu, individualismi, rahvusliku piiratuse ja natsionalismi asemele on meie kolhoosniku ja sovhoositöölise teadvuses üha tugevnenud kollektivismi ja rahvaste sõpruse ideed ning nõukogude patriotism.

Kuid inimeste vaimne kasv ei toimu nii kiiresti kui majanduslik areng, ja see protsess toimub pidevas võitluses vanaga, kõdunevaga, kodanliku ideoloogia jäänustega.

Käesolev raamat on üheks kasulikuks abiliseks uue inimese arengus. Ta aitab mõista minevikku selleks, et teadlikumalt võidelda tuleviku eest, kommunismi eest.

Kogumikku on kasulik lugeda nii noortel kui ka vanemal põlvkonnal. Eriti meie noormeestel ja neidudel, kooliõpilastel, üliõpilastel, kelledest paljud pärast Isamaasõja lõppu olid veel lapsed, mängisid muretult varemetel ega teadnud midagi Klooga surmalaagrist või muudest okupatsiooniaegsetest õudsustest ja Isamaasõja-aegsetest ohvritest, Velikije Luki ja Sõrve vennashaudadest. Nad ei suutnud mõista ka seda, et fašistide ohvrite ja lahingus langenute asemel oleks võinud olla ka nende vanemad ... Sõda on sõda ja eriti selliste metsikustega seotud okupatsioon oli karm ... Mõelgu siis nüüd meie noored sellele, et see elu ja need hüved, mida me iga päev naudime, on kätte võidetud kõigi Nõukogudemaa rahvaste suurte raskuste ja ohvritega. Mõistku kõik meie noored eelkõige seda, et võitu fašistlike okupantide üle võis saavutada vaid teiste nõukogude rahvaste abiga, eriti tänu suure vene rahva suurtele ohvritele, mida nad kandsid okupeeritud vabariikide vabastamisel. Et kõik nõukogude rahvad üheskoos, vahet tegemata rahvuste vahel, võitlesid rindel ja tagalas, see kinnitas verega meie sõprust, mis ei purune kunagi.

Isamaasõjast osavõtjad jutustavad noortele, kuidas külmadel talvekuudel vana vene linna Velikije Luki vabastamislahingutes vapralt võitlesid õlg õla kõrval eestlased koos vene ja teiste rahvaste poegadega. Selliselt toimusid lahingud meie vabariigi vabastamise eest Narvas, Porkunis, Tallinnas ja saartel. Rindemeeste ja fašistide ohvrite ühishaudades lamavad kõrvuti eestlane venelasega, ukrainlane lätlasega, uzbek grusiinlasega jne. Üheskoos võitsime vaenlase, saavutasime vabaduse ja üheskoos taastasime laastatud majanduse ning üheskoos ehitame üles ka kommunistliku ühiskonna.

Ja ka need, kes ei mõista veel selle sõpruse tähtsust, hakkavad seda kogumikku lugedes kindlasti tõsisemalt mõtlema kõigele möödunule ja hakkavad lahtiste silmadega vaatama elule. Ainult meie vaenlased ei taha mõista seda sõprust, seda üksmeelset koostööd, mis oli meil sõja ajal ja on tänapäeval.

Noor lugeja! Õpilane! Loe läbi see kogumik ja silmitse pilte. Mõtle järele, meenuta sõja aegu, kui ei mäleta, küsi isalt, emalt, vanemalt seltsimehelt. Kõik see aitab sul mõista elu.

Kooliõpetaja!

Loe ja jutusta oma õpilastele, kasuta õppe-kasvatustöös seda, mida suudab anda see kogumik.

Üliõpilane! Loe hoolikalt seda, mida siin kirjeldavad vanemad seltsimehed ja millest räägivad dokumendid, fotod. See aitab sul omandada õpitavaid aineid eluliselt, õpetab hindama minevikku ja aitab aktiivselt võidelda meie helge tuleviku eest.

Raamatus on toodud palju arve ja fakte. Kõigi nende arvude ja faktide taga on aga elu, kättevõidetud saavutused, nõukogude inimeste töö ja vaev. Raamat on ühtlasi ka üldistavaks teoseks, mis annab mõningase ülevaate sellest, mida on saavutanud Nõukogude Eesti kahekümne aasta jooksul.

Koostaja

ED. PÄLL.
Eesti Rahukaitsekomitee esimees

MÕTTEID KOMMUNISTLIKU ÜHISKONNA VÄRAVAS

Hoogsas liikumises tekib vahel silmapilk, millal tahaks nagu korraks peatuda ja seljataha vaadata, heita käidud teele mõtisklev pilk, et mõista nii läbitehtud teekonna ulatust kui ka eelseisva tee pikkust ja kontuure. See on öeldud muidugi piltlikult, sest meie edasitungi hoos ei saa olla mingisugust peatust, mingit seisakut. Võib-olla on peatushetk, millest räägin, ainult kiiruse lisamine, nagu seda teeb autojuht, kes enne kiiremale sõidule asumist vaatab tähelepanelikult ja hindavalt tee kontuure, teetähiseid, silmab korraks kiirusemõõtjat, et täpselt arvestada kohalejõudmise aega ja selle järgi määrata uut liikumise kiirust.

Loomulikult vaatab juht korraks mõttes läbisõidetud teele, kuulab tähelepanelikult masina mehhanismide töötamist, vaatab numbrilaualt kütteaine mõõtjale ning lisab gaasi, jäädes ise rahulikult rooliratta taha.

Partei XXI kongress, kus kavandati meie teekond järgmiseks seitsmeks aastaks, ongi kiiruse lisamise moment sotsialistliku ühiskonna liikumisel kommunismile.

Kui heita pilk käidud teekonnale, võib öelda, et see on olnud pikk ja tore. See algas Oktoobritormides tuhande üheksasaja seitsmeteistkümnendal aastal. Läbi tormi ja rädi, võitude ja kaotuste, kuid ikka edasirühkivalt ja elujaatavalt on see kulgenud kindlaksmääratud sihi poole. Kordagi pole me kaotanud silmist seda sihti, milles kogu aeg tunneme Vladimir Lenini hingust. Isegi kõige raskematel aegadel, kui tundus, et jõud hakkab nõrkema ja vaenlaste parved on lõpmatud, ei kadunud usk selle sihi õigsusesse, kunagi ei haihtunud usk lõplikku võitu sellel teel.

Meie võidud ja saavutused on määratu suured. Seda on sunnitud nüüd tunnistama ka meie vaenlased, sest vaevalt suudab keegi eitada ja surnuks vaikida seda, mis planetaarses ulatuses heliseb maailma kohal ja mille kiired on isegi kosmosesse tunginud. Ümber maakera tiirlevad sputnikud ja kosmoses oma orbiidil rühkiv tehisplaneet on konkreetsed tõendid Nõukogudemaa saavutustest, ja nende vastu on võimetud ka kõige rafineeritumad kodanliku maailma propagandasüsteemid.

Kuid inimeste vaimne kasv ei toimu nii kiiresti kui majanduslik areng, ja see protsess toimub pidevas võitluses vanaga, kõdunevaga, kodanliku ideoloogia jäänustega.

Käesolev raamat on üheks kasulikuks abiliseks uue inimese arengus. Ta aitab mõista minevikku selleks, et teadlikumalt võidelda tuleviku eest, kommunismi eest.

Kogumikku on kasulik lugeda nii noortel kui ka vanemal põlvkonnal. Eriti meie noormeestel ja neidudel, kooliõpilastel, üliõpilastel, kelledest paljud pärast Isamaasõja lõppu olid veel lapsed, mängisid muretult varemetel ega teadnud midagi Klooga surmalaagrist või muudest okupatsiooniaegsetest õudsustest ja Isamaasõja-aegsetest ohvritest, Velikije Luki ja Sõrve vennashaudadest. Nad ei suutnud mõista ka seda, et fašistide ohvrite ja lahingus langenute asemel oleks võinud olla ka nende vanemad... Sõda on sõda ja eriti selliste metsikustega seotud okupatsioon oli karm... Mõelgu siis nüüd meie noored sellele, et see elu ja need hüved, mida me iga päev naudime, on kätte võidetud kõigi Nõukogudemaa rahvaste suurte raskuste ja ohvritega. Mõistku kõik meie noored eelkõige seda, et võitu fašistlike okupantide üle võis saavutada vaid teiste nõukogude rahvaste abiga, eriti tänu suure vene rahva suurtele ohvritele, mida nad kandsid okupeeritud vabariikide vabastamisel. Et kõik nõukogude rahvad üheskoos, vahet tegemata rahvuste vahel, võitlesid rindel ja tagalas, see kinnitas verega meie sõprust, mis ei purune kunagi.

Isamaasõjast osavõtjad jutustavad noortele, kuidas külmadel talvekuudel vana vene linna Velikije Luki vabastamislahingutes vapralt võitlesid õlg õla kõrval eestlased koos vene ja teiste rahvaste poegadega. Selliselt toimusid lahingud meie vabariigi vabastamise eest Narvas, Porkunis, Tallinnas ja saartel. Rindemeeste ja fašistide ohvrite ühishaudades lamavad kõrvuti eestlane venelasega, ukrainlane lätlasega, uzbek gruusiinlasega jne. Üheskoos võitsime vaenlase, saavutasime vabaduse ja üheskoos taastasime laastatud majanduse ning üheskoos ehitame üles ka kommunistliku ühiskonna.

Ja ka need, kes ei mõista veel selle sõpruse tähtsust, hakkavad seda kogumikku lugedes kindlasti tõsisemalt mõtlema kõigele möödunule ja hakkavad lahtiste silmadega vaatama elule. Ainult meie vaenlased ei taha mõista seda sõprust, seda üksmeelset koostööd, mis oli meil sõja ajal ja on tänapäeval.

Noor lugeja! Õpilane! Loe läbi see kogumik ja silmitse pilte. Mõtle järele, meenuta sõja aegu, kui ei mäleta, küsi isalt, emalt, vanemalt seltsimehelt. Kõik see aitab sul mõista elu.

Kooliõpetaja!

Loe ja jutusta oma õpilastele, kasuta õppe-kasvatustöös seda, mida suudab anda see kogumik.

Üliõpilane! Loe hoolikalt seda, mida siin kirjeldavad vanemad seltsimehed ja millest räägivad dokumendid, fotod. See aitab sul omandada õpitavaid aineid eluliselt, õpetab hindama minevikku ja aitab aktiivselt võidelda meie helge tuleviku eest.

Raamatus on toodud palju arve ja fakte. Kõigi nende arvude ja faktide taga on aga elu, kättevõidetud saavutused, nõukogude inimeste töö ja vaev. Raamat on ühtlasi ka üldistavaks teoseks, mis annab mõningase ülevaate sellest, mida on saavutanud Nõukogude Eesti kahekümne aasta jooksul.

Koostaja

ED. PÄLL.
Eesti Rahukaitsekomitee esimees

MÕTTEID KOMMUNISTLIKU ÜHISKONNA VÄRAVAS

Hoogsas liikumises tekib vahel silmapilk, millal tahaks nagu korraks peatuda ja seljataha vaadata, heita käidud teele mõtisklev pilk, et mõista nii läbitehtud teekonna ulatust kui ka eelseisva tee pikkust ja kontuure. See on öeldud muidugi piltlikult, sest meie edasitungi hoos ei saa olla mingisugust peatust, mingit seisakut. Võib-olla on peatushetk, millest räägin, ainult kiiruse lisamine, nagu seda teeb autojuht, kes enne kiiremale sõidule asumist vaatab tähelepanelikult ja hindavalt tee kontuure, teetähiseid, silmab korraks kiirusemõõtjat, et täpselt arvestada kohalejõudmise aega ja selle järgi määrata uut liikumise kiirust.

Loomulikult vaatab juht korraks mõttes läbisõidetud teele, kuulab tähelepanelikult masina mehhanismide töötamist, vaatab numbrilaualt kütteaine mõõtjale ning lisab gaasi, jäädes ise rahulikult rooliratta taha.

Partei XXI kongress, kus kavandati meie teekond järgmiseks seitsmeks aastaks, ongi kiiruse lisamise moment sotsialistliku ühiskonna liikumisel kommunismile.

Kui heita pilk käidud teekonnale, võib öelda, et see on olnud pikk ja tore. See algas Oktoobritormides tuhande üheksasaja seitsmeteistkümnendal aastal. Läbi tormi ja rädi, võitude ja kaotuste, kuid ikka edasirühkivalt ja elujaatavalt on see kulgenud kindlaksmääratud sihi poole. Kordagi pole me kaotanud silmist seda sihti, milles kogu aeg tunneme Vladimir Lenini hingust. Isegi kõige raskematel aegadel, kui tundus, et jõud hakkab nõrkema ja vaenlaste parved on lõpmatud, ei kadunud usk selle sihi õigsusesse, kunagi ei haihtunud usk lõplikku võitu sellel teel.

Meie võidud ja saavutused on määratu suured. Seda on sunnitud nüüd tunnistama ka meie vaenlased, sest vaevalt suudab keegi eitada ja surnuks vaikida seda, mis planetaarses ulatuses heliseb maailma kohal ja mille kiired on isegi kosmosesse tunginud. Ümber maakera tiirlevad sputnikud ja kosmoses oma orbiidil rühkiv tehisplaneet on konkreetsed tõendid Nõukogudemaa saavutustest, ja nende vastu on võimetud ka kõige rafineeritumad kodanliku maailma propagandasüsteemid.

Käidud teekond on kangelasliku võitluse ja võitude tee. Viisaastakud. Eks need olnudki need etapid sellel ajaloolisel trassil, mis määrasid ära meie tõusuhoo ja -suuna, meie rahvaste järjest tihedama koondumise Kommunistliku Partei ümber, et jõuda püstitatud eesmärkidele. Ja meie mäletame hästi kõiki neid võitluse ja võitude etappe, mäletame seda rasket ja ennastsalgavat tööd, mida tuli teha nõukogude rahval, et luua graniitne alus uuele, sotsialistlikule elukorrale, inimkonna tulevikule.

Ei saa unustada ka raskeid sõja-aastaid, mille meile peale surus vana maailma kõige metsikum ja õelam vorm — fašism. See oli küll kõige suurem katsumus meie elutõele, see oli raske ja verine eksam. Sõda pidurdas ajutiselt meie hoogsat edasiliikumist, surus pidurid peale kogu meie elule. Tuli haarata relv, koguda ja koondada oma südame- ja hingejõud vaenlase hävitamiseks, kes haakristlipu all ja kogu Euroopa tehnikaga varustatult kavatses hävitada maailmas sotsialismi.

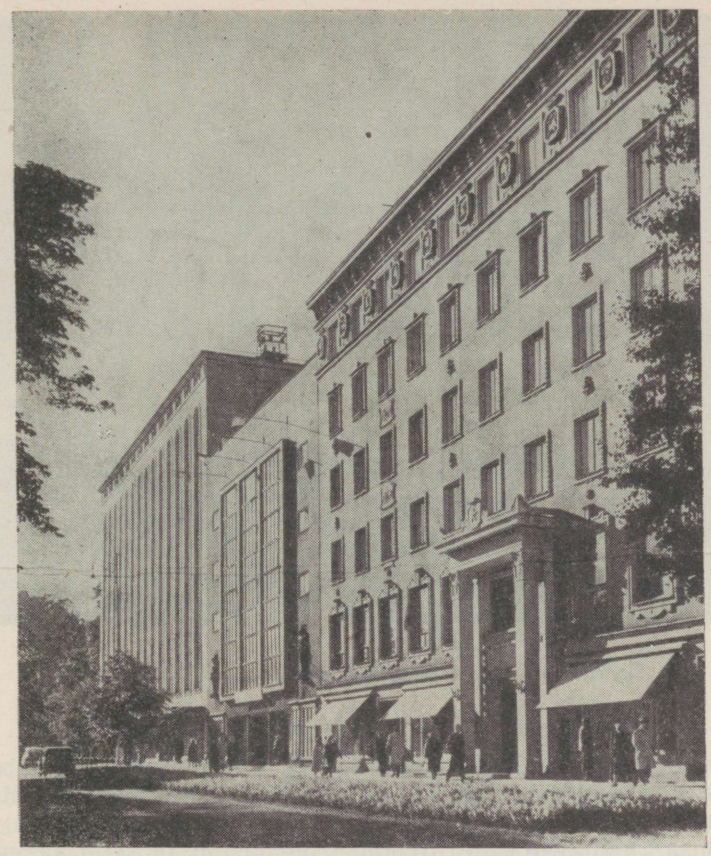
Ka selle eksami tegime läbi ja meie eluhoog ei vaibunud, ei jooksnud oma teel ummikusse, nagu seda lootsid vaenlased. Vastupidi, sõjajärgne elu on meile ilmekalt tõestanud, et nõukogude rahvaste kõigi jõudude kõrgepinge vaenlase hävitamiseks ei vaibunud sõja lõppemisega, vaid lülitus ümber sõjahaavade ravimiseks ja majanduselu edasiarendamiseks.

Kogu maailm võis kogeda seda tõde, et nõukogude ühiskonna energia on ammendamatu, et võimatu on murda ja hävitada seda elujõudu, mille inimühiskonna progress on kujundanud oma arenemisteel. Maailmale sai selgeks, et konkreetsesse ühiskondlikku vormi kehastunud inimkonna uus suund — sotsialism — on võitmatu. Veel kord leidis endale tõenduse Marxi ja Engelsi poolt avastatud tõde, et roiskuva kapitalismi lõpupäevad on kätte jõudnud.

Eks seda tõesta praegu kõik faktid, mida iga tähelepanelik silm võib leida maailma sündmustes. Kolonialism, see vana maailma viimane tugi ja alussammas, variseb põrmu meie silme all. Vaatamata vana maailma musttuhande filosoofi ja musta maagia jüngrite jõupingutustele, kes veel tänapäevalgi püüavad roosaks võõbata raugastunud kapitalismi elupäevi, leevendada mitmesuguste «teooriatega» tema parandamatu haiguse sümptoome, ajavad Aafrika, Aasia ja teiste kontinentide rõhutud rahvad oma seljad sirgu ja purustavad kolonialismiahelad.

Paljud Euroopa ja Aasia rahvad ehitavad edukalt sotsialismi. Nõukogude Liit on neile suureks ja innustavaks eeskujuks. Nende majanduslik ja kultuuriline areng toimub peatumatus tõususuunas.

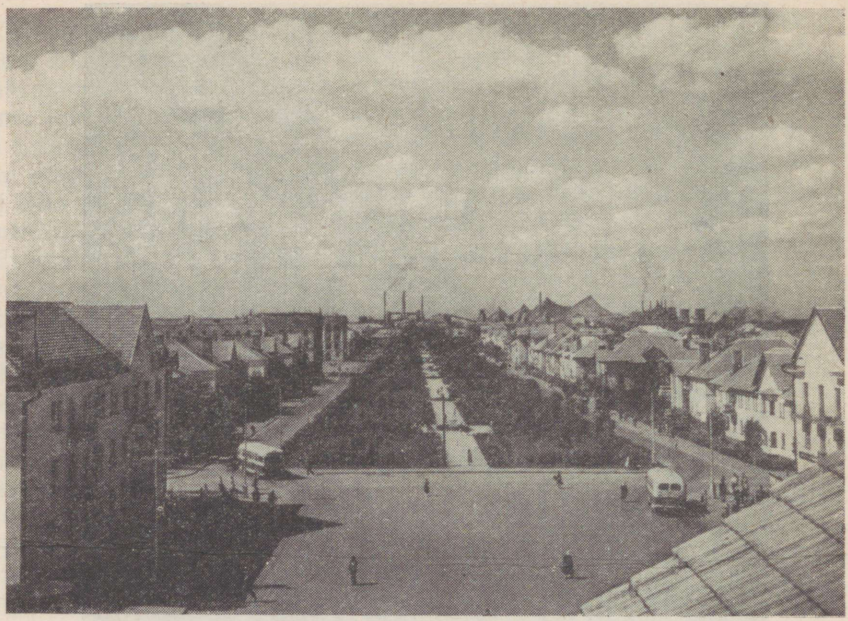
Muidugi, ekslik oleks arvata, nagu laseks vana, kapitalistlik maailm seda kõike rahus sündida, nagu polekski ta oma raugastunud vihas inimkonnale ohtlik. Ei, see pole kaugeltki nii. Kapitalism, vaatamata oma ajaloolisele raugastumisele, on veel küllaltki ohtlik inimkonnale, sest ta on võimeline, kasutades tänapäeva teaduse saavutusi, hävitama ja purustama. Seda tõestavad viimase aja sündmused.

Tallinn. Uus Kunstihoone Võidu väljakul

Kui rääkida aatomisõja ohust, mis aeg-ajalt kerkib inimkonna kohale, siis on selle ohu olemasolu otseselt seotud kapitalismiga. Sest see elukord pole kunagi saanud läbi verevalamisteta ja sõdadeta ega saa selleta läbi oma surmatunnini. Niisugune on juba selle neetud maailmakorra olemus. Ja seda mõistavad tänapäeval juba sajad miljonid inimesed maailmas, homme aga hakkavad seda taipama teised sajad miljonid. Üha selgemaks saab see lihtne tõde, et ainult tänu sotsialismileeri olemasolule pole senini veel puhkenud agressorite poolt ettevalmistatav uus maailmasõda, et on kustunud arvukad sõjakolded, mis siin-seal perioodiliselt on puhkenud.

Maailma lihtsatele inimestele saab iga päevaga selgemaks tõde, et sotsialismileer on ühtlasi ka rahuleeriks, et seal sündinud ja võrsunud uued vahekorrad inimeste ja riikide vahel teevad jäädava lõpu igasugustele verevalamistele ja sõdadele. Sellepärast on aru-

Kohtla-Järve uus sotsialistlik linnaosa. Võidu puiestee

saadav, et kogu maailmas jälgitakse tähelepanelikult ja suure lootusega Nõukogude Liidu ja teiste sotsialistlike maade elukäiku ja edusamme.

Võimsa rahupooldajate liikumise olemasolu ja selle kasvamine kogu maailmas on otseselt seotud sotsialismileeri olemasoluga. Patsifiste on küll alati olnud, kuid kunagi pole nad suutnud sõdade ärahoidmiseks teha midagi nimetamisväärset. Ja mida suudaksidki sõjavastased ära teha, kui nende seljataga poleks mingit reaalset jõudu, nende ees aga imperialistlike riikide piiramatud võimuvalitsused, hambuni relvastatud sõjaväed ja sõjatehnika? On teada, et üleskutsed ja rahudeklaratsioonid, samuti sõja hukkamõistmine on alati kõige vähem avaldanud mõju neile, kellele sõda on toonud kulda ja kasumeid. Ja neid pole kunagi huvitanud tuhandete ja miljonite inimeste kannatused.

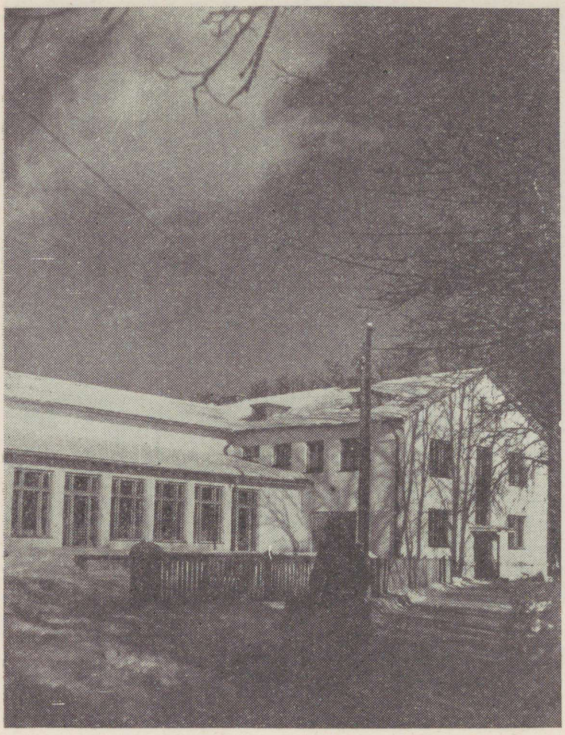
Hoopis teistsugune on olukord praeguses maailmas. Rahupooldajate võimas hääl pole enam ainult «hüüdjaks hääleks kõrbes», vaid selle taga seisab täies reaalsuses pool teotahtelist inimkonda — Nõukogude Liidu, Rahva-Hiina ja teiste sotsialistlike maade rahvas ja nende maade materiaalne võimsus. Ja see on midagi suuremat kui omaaegsete patsifistide õiglased, kuid jõuetud deklaratsioonid. See juba sunnib mõtlema imperialiste, sest nende oma nahal ja olemisel on nende eneste silmis ka mingisugune väärtus.

Uus sild Tartus

India vanasõna ütleb, et hullunud inimene haarab teinekord enda päästmiseks ka nõelussist kinni. Ei ole võimatu, et oma meeletuses võivad imperialistlikud agressorid haarata kinni oma viimasest illusoorsest päästerõngast ja vallandada uue maailmasõja, kasutades aatomi- ja vesinikurelvi. Oma ääretus sõgeduses nad võib-olla ei hooligi sellest, et see oleks ka nende endi ja kogu kapitalistliku korra lõpp. Kuid inimkonnale võib sõda tuua loendamatuid purustusi ja kannatusi. Sellepärast on arusaadav, miks kogu maailma rahupooldajad pingutavad oma jõude selleks, et suruda suukorv pähe sõjaõhutajaile. Seni on see neil ka õnnestunud.

Ent kogu maailma rahvad peavad seisma valvel. Sõjaõhutajate tegevust tuleb pingsalt jälgida, sest sealt võib oodata kõike. Eriti tuleb silmas pidada Ameerika sõjaõhutajate tegevust. Hiljutised sündmused on selle ilmekaks tõenduseks. Eks saatnud ju Ameerika militaristid oma luurelennukid Nõukogude Liidu territooriumile. Veelgi enam — pärast lennuki allatulistamist deklareerisid nad äärmise jultumusega, et taoline spionaaž on nende välispoliitika lahutamatuks koostisosaks! Ameerika agressiivsed ringkonnad, kelle poliitikat kehastab Ameerika Ühendriikide valitsus eesotsas president Eisenhoweriga, ajasid nurja nelja suurriigi juhi nõupidamise Pariisis. Ja seda kõike tehti äärmise künismi ja jultumusega!

Uus kultuurimaja Kärdlas

Rahvusvahelise elu taust on keerukas ja täis suuri vastuolusid. Võitlus uue ja vana vahel käib raugemata jõuga. Selle võitluse lõpptulemus on aga ajaloo poolt juba kindlaks määratud: inimkond jõuab, vaatamata eluteede ja -radade keerukusele, ometi kord välja vana, vägivaldse ühiskonna köidikuist, jõuab kommunismi võiduni kogu maailmas.

*

Eesti rahvamuistendites esineb lihtrahvast pärinev kangelane, kelle jalgade külge on seotud veskikivid, et ta liialt kiiresti ei jookseks. Kui mees need veskikivid jalgadelt maha võtab, võib ta tuulest kiiremini lipata.

See kuju paneb mõtlema. Kas ei sümboliseeri see mõneti meie rahvast, kes on pidanud aastasadu käima oma teed, vana ühiskonnakorra rasked «veskikivid» jalgade küljes? Ja kas ei või me praegu väita, et need kapitalistliku korra «veskikivid» on meie jalgadelt kadunud?! Tõepoolest, neid ei ole enam. Nõukogude korra taastamisega 20 aastat tagasi oli lõpp ka neil «veskikividel». Nüüd näeme väga selgesti, kuidas meie rahvas koos kõigi Nõukogude Liidu rahvastega kiirendab järjest oma samme hoogsas liikumises kommu-

nismi poole. Seda uut hoogu võiks ehk võrrelda vaid meie maa kunstlike kaaslaste kosmilise lennuga.

Partei XXI kongressil kavandatud seitseaastaku kontrollarvud on meil kõigil silme ees. Ja ühtlasi kerkivad meie silme ette mineviku pildid, tõusevad ja selguvad meie teadvuses ka tuleviku kontuurid. Meie mõtted peatuvad nii oleviku kui ka tuleviku põhiküsimustel.

Peatume lähemalt elektrienergial. Eestis pole seda kunagi jätkunud. Kodanlikul perioodil andsid tööstusele vajaliku energia peamiselt väikesed elektrijaamad. See pidurdas energeetikabaasi loomist. Pärast Nõukogude võimu taastamist ehitati suured elektrijaamad Ahtmes ja Kohtla-Järvel. Selle tulemusel suurenes elektrienergia hulk vabariigis 1956. aastaks kümnekordseks, mis oli juba saavutus. Kuid seda oli siiski vähe meie elutempo jaoks. Meile on elektrienergiat veelgi rohkem vaja. Seitseaastakul ehitatakse uus

Fr. R. Kreutzwaldi mälestussammas Emajõe ääres

võimas soojuselektrijaam, mis hakkab töötama põlevkiviküttel. Selle elektrijaama käikulaskmine rahuldaks täielikult kogu meie tööstuse vajadused energia osas. Samuti rahuldaks see elektrijaam kõigi vabariigi kolhooside ja sovhooside vajadused elektrienergia järele, ning elektrit jätkuks isegi teiste majandusrajoonide jaoks.

Praktiliselt tähendab see seda, et 1965. aastal toodetakse Eestis elektrienergiat 34 korda rohkem kui kodanlikus Eestis 1939. aastal! Veelgi enam: Nõukogude Eestis toodetakse siis elektrienergiat enam kui kolm korda rohkem kui revolutsioonieelsel Venemaal 1913. aastal!

Varem ei võidud isegi unistada millestki seesugusest. Kapitalismi «veskikivid» rippusid raskelt rahva jalgadel, lämmatasid juba eos igasugused unistused, pidurdasid elukäiku.

Aga tööpuudus, see tööinimese nuhtlus kapitalistlikus ühiskonnas! Kodanlikus Eestis, kus tööpuudus oli muutunud nagu krooniliseks tõveks, ei võinud keegi olla kindel homses päevas. Iga töötaja kohal rippus alatine ähvardus muutuda töötatööliseks. Töötaolek aga tähendas nälgivaid lapsi, kütmata tuba ja viletsust.

Kui kaugele oleme nüüd jõudnud sellest ajast! Nõukogude Liidus ei teata, mis on tööpuudus. Meie inimesed ei tea, mis on kriisid, palgavõitlus, streigid, lokaudid. Vanemad inimesed mäletavad seda veel halva unenäona, noorpõlv tutvub nende mõistetega aga ainult kirjanduse kaudu.

Või võtame talurahva elu. Kodanlikus Eestis läks iga aasta haamri alla sadu talusid. Hallparunid ostsid sageli võileiva hinna eest kokku laostunud talude maad. Kasvasid ja võtsid jõudu juurde uued eesti soost mõisnikud, kelle kombeid on tabavalt kujutanud mitmed eesti kirjanikud.

Ka põllumajanduses on mineviku «veskikivid» jalgadelt võetud. Kolhoosid on majanduslikult tugevnenud ja vaatavad julgelt tulevikku. Organisatsioonilise kindlustumise rasked aastad on seljataga. Sotsialistlike põldude inimesed on saanud oma elu täielikeks peremeesteks, nad on sammumas oma elu tõusuteed. Paljud kolhoosid on võtnud endale kohustusi, mis näevad ette 1965. aastal saada igalt sajalt hektarilt rohkem kui 600 tsentnerit piima, enam kui 80 tsentnerit liha. See on mitu korda kõrgem möödunud aasta tasemest.

On see kõik reaalne? Kas on võimalik neid tulemusi saavutada nii lühikese aja jooksul? Muidugi, vanas kodanlikus ühiskonnas oleks see kõik olnud utoopia, kättesaamatu unistus. Väikestel üksiktaludel oma primitiivsete masinatega oleks see kõik üle jõu käinud. Konkurents, maailmaturu konjunktuur oma tõusude ja langustega oleks soodustanud ühtede laostumist ja teiste rikastumist. Kapitalistliku ühiskonna rasked «veskikivid» pidurdasid põllumajanduse arenemist ja määrasid selle kängumisele. Oli ju kodanlik Eesti vaid kapitalistlike suurriikide agraarripatsiks.

Teistsugune on olukord sotsialistlikus ühiskonnas. Kapitalismi köidikuist vabanenud põllumajandus on kogu aeg Nõukogude valit-

Hiljuti valminud jalakäijate sild Emajõel, Tartus

suse ja Kommunistliku Partei tähelepanu keskpunktis. Aga missuguse hoo on andnud meie põllumajandusele uus nõukogude tehnika! Ja just sellepärast on seitsme aasta plaani arvud, mis näevad ette suurendada Eesti NSV-s liha tootmist 2,1 korda, või tootmist 1,8 korda, täiesti reaalsed. Meie kolhoosnikud pole mitte utopistid, vaid oma elu täielikud peremehed, kes hästi tunnevad oma käsivarte kasvavat võimsust.

Nõukogude inimeste materiaalne heaolu tõuseb lähemate aastate jooksul järsult. Võib endale ette kujutada, missugust viljastavat mõju avaldab see kultuuri ja teaduse arenemisele. Juba praegu kuulub Nõukogudemaale kindlalt esikoht teaduse arenemise ja rahvahariduse taseme alal. Maakera tehiskaaslased kõnelevad sellest kõige selgemini. Rahvahariduse süsteemi ümberkorraldamine soodustab senisest veelgi rohkem vaimse ja füüsilise töö ühtesulamist ja avab piiramatud võimalused iga inimese võimete igakülgsele arenemisele.

*

Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXI kongress, mille peamiseks ülesandeks oli kavandada nõukogude rahvale tõusutee järgnevaks seitsmeks aastaks, tegi kokkuvõtte ka käidud teest. Ja see kokkuvõte räägib meile, et kavandatav majanduse ja kultuuri arendamise seitsme aasta plaan oleks võimatu, kui meil poleks seda käidud teed. Ainult meie rahva neljakümne kahe aastase sotsialismi ehitamise praktika vundamendile on võimalik rajada seda hoogsat arhitektuurilist ehitust, milleks on seitsme aasta plaan.

Oleme jõudnud kommunistliku ühiskonna praktilise ehitamiseni. Kommunism pole enam kaugete aastate unistuseks, mingiks kaugeks taevatäheks, mis juhatab Idamaa tarku Egiptusesse, vaid meie reaalse elu praktiliseks ülesandeks. Nüüd võime juba konkreetselt rääkida sellest, mida tähendab kommunism tegelikult, millest kujunevad välja tema lõplikud kontuurid — kõige lühem tööpäev ja -nädal kogu maailmas; inimeste elutaseme kõrgem aste; hariduse ja kultuuri avarused, mis on kõigile kättesaadavad; rahvatulu erakordselt hoogne kasv.

Kuidas seda praktiliselt teostatakse, seda näitas kõigile ilmekalt Nõukogude Liidu Ülemnõukogu viies istungjärk, mis toimus käesoleva aasta maikuus. Kuigi see istungjärk kestis ainult kolm päeva, lahendati selle lühikese ajaga ometi rida suuri ja printsipiaalseid küsimusi, mis viivad meie ühiskonna jälle sammu võrra edasi kommunismi radadel. Saksa kirjanik Stefan Heym ütles pärast istungjärku: «Maailmale on selge, et valitsus, kes kaotab rahvalt võetavad maksud, ei taha sõda alustada. Kui hea oleks, kui maksud kaotataks kõikjal. Olen kaua elanud Ameerika Ühendriikides ja tean, et maksude-nuga lõikab seal suure tüki ära tööliste ja väikeettevõtjate sissetulekust.»

Tuleb rõhutada üht külge: ajaloos on Nõukogude riik esimene, kes loob oma eelarve ilma rahvalt võetavate maksudeta. Sellel asjaolul on sügav teoreetiline väärtus. Marksismi-leninismi üheks tähtsamaks põhimõtteks on tööviljakuse tõstmise lahutamatu seos töötaja vaba aja suurendamisega. See tähendab, et käesoleval ajal juba teostatav üleminek seitsme- ja kuuetunnilisele tööpäevale ei vii tööviljakust alla, vaid vastupidi — tõstab selle senisest kõrgemale.

Vastuolu? Jah, vastuolu küll, ainult dialektiline. Vaba aeg annab inimesele suuremaid võimalusi igakülgselt arendada oma võimeid ja andeid. See aga omakorda soodustab tööviljakuse tõusu.

Kõik see on nii. Kuid me ei tohi unustada, et rahva elujärje ennenägematu hoogne tõus ei tule mitte iseenesest, vaid see nõuab inimestelt ka palju tööd ja vaeva. Veelgi rohkem — püstitatavad ülesanded nõuavad uut, kvalitatiivselt kõrgemat töökultuuri. Nõukogude tehnika on teinud oma arengus suuri edusamme, ja võib uhkusega öelda — talle kuulub maailmas esikoht. Iga päevaga juurdub meie tööstuses üha laiemalt automaatika. Põllumajanduses töötab meil enneolematult palju igasuguseid masinaid ja nende arv tõuseb

Saesaare hüdroelektrijaam

järjest. Elektronmasinad ja telemehaanika kergendavad tuhandeid kordi inimeste tööd ja kiirendavad töötulemuste kättesaamist. Kuid tehnika rakendamine nõuab meie töötajailt senisest märksa kõrgemat hariduslikku taset. Ja seda mõistetakse, see on muutunud juba loomulikuks nõudeks. Kui vaadata kommunistliku töö brigaadide kohustusi, siis leiame sealt uue joone, mis on erinev endiseist sotsialistliku võistluse lepinguist; nendes on konkreetsed kohustused iga brigaadiliikme haridusliku taseme tõstmise alal. See on uus, kvalitatiivselt uus nähe meie töölisklassi elus ja arengus.

Suured ülesanded on seitseaastakul intelligentsil — kirjanikel, kunstnikel, heliloojail, teadlastel ja õpetajail. Lühem töönädal, töötundide vähenemine päevas võimaldavad inimestel senisest rohkem aega pühendada oma kultuuriliste vajaduste rahuldamisele. Janu hariduse, kultuuri ja kunsti järele, mis nõukogude inimestel on

niigi väga suur, tõuseb eelseisval seitseaastakul veelgi järsumalt. Seda janu tuleb aga rahuldada!

Seoses eeltooduga kasvavad meie intelligentsi kohustused. Rahvahulkade kommunistlik kasvatamine ei ole hoogtöö, mis teatud ajal lõpeb. Inimeste teadvuse kujundamisel on määratu suur tähtsus, ja eriti just eelseisval perioodil, kui asume praktiliselt rajama kommunistliku ühiskonna alussambaid. Aga teaduse ja tehnika, kirjanduse ja kunsti arenemine? Nende osatähtsus inimeste teadvuse ja kultuuritaseme tõusus kasvab määratu suureks. Kõik see nõuab meie haritlaskonnalt suurt töötahet. Ja eks kasva haritlaskond ise selles töös, muutudes tõeliseks maa soolaks.

Aga missugune tähtis osa on pandud haritlaskonnale võitluses meie elu negatiivsete nähtuste vastu! Sest meil esineb veel ka selliseid nähtusi, mida ei tahaks kuidagi kommunistlikku ühiskonda kaasa võtta. Need on kodanlikult korralt kas otseselt päritud või siis selle mõjutusel taastekkinud paised, mida oleme harjunud nimetama poolteadusliku terminiga — igandid. Neid esineb veel küllaltki palju ja kõigi nende analüüsimine viiks pikale. Kuid mõnedel tähtsamatel tuleks siiski peatuda.

Ei tahaks kuidagi kommunistlikku ühiskonda kaasa võtta niisugust vastikut igandit, nagu seda on bürokratism. Ja kahjuks ei saa öelda, et see puuslik oleks juba hävitatud, bürokraadid meie ühiskonnast kadunud. Bürokratismi tohletanud ja mürgised õied löövad õitsele seal, kus rahvahulgad pole veel küllalt aktiivsed. Juba Lenin märkis, et ainus tee bürokratismi hävitamiseks on rahvahulkade aktiivne osavõtt riigi valitsemisest. Selleks aga on vaja senisest veelgi rohkem tähelepanu pöörata inimeste teadlikkuse tõstmisele. V. I. Lenin ütles õigusega: «Meie kujutluse järgi seisab riigi tugevus rahvahulkade teadlikkuses. Ta on tugev siis, kui rahvahulgad teavad kõike, võivad kõige üle otsustada ja teevad kõike teadlikult.»[1]

See tsitaat Leninist on toodud selleks, et rõhutada kõige tähtsamat, mida on vaja saavutada võitluses bürokratismi vastu. On ju teada, et bürokraat kardab rahvahulkade teadlikkust ja sellest võrsuvat kriitikat nagu vanakurat välku. Poeet Uno Laht ütleb niisuguse inimese kohta tabavalt:

> Ja kui kriitikast rikutud kiuslik mass
> minu isikut laimab kui võimu,
> siis mina kui ülemus, mina kui klass,
> proletaarselt ja teadlikult sõiman!

Jah, bürokraadile on kriitika vastuvõetamatu, ta peab seda laimuks ja solvamiseks. Ükskõiksus rahva huvide ja murede vastu, äärmine ja kõigutamatu ükskõiksus, see on bürokraadi peamiseks iseloomujooneks. Ja on loomulik, et niisugust tüüpi ei taha meist

[1] V. I. Lenin, Teosed, 26. kd., lk. 228.

keegi kaasa võtta kommunistlikku ühiskonda. Selleks aga peame senisest veelgi hoolsamalt tõstma rahvahulkade aktiivsust kõigil elualadel ja tema ühiskondlikku teadlikkust.

Räägime veel ühest vastikust igandist. See on alkoholi orjamine — joomine. Kuigi see pahe väheneb meil silmanähtavalt, ei saa siiski praeguse olukorraga rahule jääda. Liialt palju näeme veel tänavatel, parkides ja mujalgi inimesi, kellel puudub häbitunne viinastunud olekus inimeste sekka ilmuda. Kuid nende kasvatamisele oleme seni vaadanud läbi sõrmede. On loomulik, et selle pahe lõplikuks kaotamiseks peame tugevdama kasvatustööd, soodustama inimeste teadlikkuse ja kultuuritaseme tõstmist, sest joodik on lõppude lõpuks siiski madala kultuuri ja teadlikkuse tasemega inimene.

Huligaansuse, mis on sisuliselt alkoholismi ja madala kultuuritaseme kooselu värdjaks, peaksime samuti värava taha jätma. See nähe, mis on aset leidnud eeskätt noorsoo mõnede kihtide hulgas, viitab sellele, et tuleb otsustavalt parandada noorsoo kasvatamise taset nii koolis kui ka perekonnas. Uus kesk- ja kõrgema hariduse ümberkorraldamise seadus on omandanud juba seadusliku jõu ja selle toime peaks etendama otsustavat osa meie noorsoo edasises kasvatamises. Kuid see protsess nõuab meie pedagoogidelt suurt jõudude pingutamist, kõigilt nõukogude inimestelt aga otsustavat tähelepanu pööramist noorsoo kasvatamisele. Otsustav võitlus kuritegeliku huligaansuse, elukommete lodevuse ja lõngusluse vastu — see on meie kasvatustöö tähtsamaks ülesandeks lähematel aastatel.

Sellega seoses tõusevad teravalt päevakorda kirjanduse, kunsti ja muusika arendamine, inimeste ilumeele ja kunstimaitse kujundamise küsimused. Ei ole ju saladuseks, et rahvahulkade ja eriti noorsoo esteetilise kasvatamise alal pole meil veel kõik korras. Kunstimaitse madal tase on ju sageli seotud madala ja ähmase maailmavaatega. Kui lõngustele meeldib läänelik ideelage ja väikekodanlikku laadi kirjandus, kunst ja muusika, siis on see ju täielikult seotud nende maailmavaateliste ja ideoloogiliste puudujääkidega. Tähendab — meie rahva maailmavaatelise, ideelise kasvatuse ülesanne seisab meie ees endiselt täies suuruses.

Endisest veelgi teravamalt tajume võitluse vajadust võõraste ideoloogiliste mõjutuste vastu, mis meie hulka hoovavad kapitalistliku maailmaga mitmesuguste kokkupuutekanalite kaudu, milleks on peamiselt raadiosaated, kirjandus ja teised kontaktivormid välismaaga. Selle progressiivse kõrval, mis eksisteerib kapitalistlikel maadel ja mille suund on meile vastuvõetav, on seal aga ometi ka palju niisugust, mis teenindab roiskuvat kapitalismi ja on igale uuele, progressiivsele vaenulik. Seda ei tule hetkekski unustada.

Niisuguseks vaenulikuks ideoloogiliseks suunaks on näiteks kaasaegne revisionism, mille lipu all püütakse ühelt poolt rahvusvahelise tööliskassi ideoloogiast — marksismist — välja heita selle revolutsioonilist tuuma — õpetust klassivõitlusest ja proletariaadi diktatuurist. Teisest küljest aga püüab revisionism kodanlikku ideoloogiat mugandada, seda marksismi lipu all revolutsioonilise

proletariaadi teadvusse konderbandina sisse tassida. Kooseksisteerimist kapitalistlike maadega, mis on ajalooliselt vajalik, püüavad nad kokku sobitada ka ideoloogilise kooseksisteerimisega. On selge, et revisionism, mis praegu demagoogiliselt püüab ära kasutada isikukultuse ajajärgul tehtud vigu, on meie peamiseks vaenlaseks ideoloogilisel rindel.

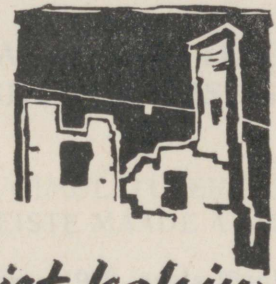
Faktid meie vabariigi elust aga näitavad, et revisionistlikke seisukohti või selle üksikuid avaldusi ja mõjutusi esineb meilgi. 1958. aasta detsembris toimunud eesti nõukogude kirjanike IV kongressil pöörati suurt tähelepanu vajadusele võidelda revisionismi avalduste vastu meie intelligentsi üksikute esindajate teadvuses.

*

Meie rahvas on asunud kommunismi ehitamise seitsme aasta plaani teostamisele. Selle ajaloolise plaani elluviimine viib meie rahva juba vahetult kommunistliku ühiskonna künnisele ja muudab rahvusvaheliste jõudude vahekorra sotsialistliku sektori kasuks, andes rahujõududele kogu maailmas tugeva ülekaalu.

Sotsialistliku töö ääsitules kujunevad uueks ka nõukogude inimese vaimsed ja moraalsed omadused. Vabanenud vanadest, kapitalistlikult ühiskonnalt päritud «sünnimärkidest», muutub nõukogude inimese ellusuhtumine. Üha vähemaks jääb meie ühiskonnas inimesi, kes elavad meie keskel «elu rentnikena», nagu neid murtud hingeeluga ja vildakate vaadetega inimesi tabavalt nimetas Juhan Smuul. Praegu veel siiski leidub selliseid inimesi, kes vaatavad maailmale oma igandite kellatornist. Kuid mitte nemad ei määra meie elu suunda ja hoogu.

Meie päevade saatus, nende hoog ja suund on nõukogude inimeste tugevates ja kindlates kätes. On nende kätes, kes on kõige selle loojad, mis meil on ja mis saab olema tulevikus. Ja nõukogude inimesed andsid sõna — muuta reaalseks eluks partei XXI kongressi poolt kavandatud seitseaastak, muuta see kommunistliku ühiskonna suurejooneliseks hooneks.

Millist kahju tekitas Teine maailmasõda eesti rahvale

ÜLEVAADE SAKSA FAŠISTLIKUST OKUPATSIOONIST EESTIS

HITLERLASED, NENDE VÕIMULETULEK SAKSAMAAL JA ETTEVALMISTUSED TEISTE MAADE ANASTAMISEKS

Kapitalistlikes riikides puhkes 1929. aasta lõpul hävitav majanduskriis, mis algas hiiglasliku börsikrahhiga Ameerika Ühendriikides ja haaras varsti kõik kapitalistlikud maad. Ameerika Ühendriikides langes tööstustoodang 1933. aasta lõpuks 65 protsendini ja Saksamaal 66 protsendini 1929. aasta tasemest. Majanduskriisi tagajärjel tekkis kapitalistlikes riikides rohkem kui 24 miljonit töötatöölist, kes pidid kannatama nälga ja viletsust. Kriisi all kannatas kümneid miljoneid talupoegi. Hindade langus muutis samuti väiketöösturite ja käsitööliste olukorra talumatuks.

Kriisikeerisest jäi puutumata ainult Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit, kes oli asunud oma maa sotsialistlikule industrialiseerimisele. Nõukogude Liidu tööstuse tase moodustas 1933. aastal 201 protsenti 1929. aasta tasemega võrreldes, kuna rahvatulu 1926/27. aasta püsivhindades tõusis 29 miljardilt rublalt 50 miljardini 1933. aastal. Nõukogude Liidus rajati neil aastail niisugused uued tööstusharud, nagu autotööstus, masinaehitus, lennuki- ja mootoritööstus jne., mida ei olnud tsaariaegsel Venemaal. 1929. aastal töötas meie põllumajanduses 34 900 traktorit ja 1933. aastal juba 204 000 traktorit.

Kriis näitas, et kapitalistlik majandussüsteem on ebakindel ja seisab pankroti äärel ning et nõukogude sotsialistlik majandussüsteem on ainsaks majandussüsteemiks, mis ei karda kriise.

Kapitalistlike riikide kodanlus katsus kriisist välja pääseda sellega, et hakkas sisepoliitikas tüürima kõigi demokraatlike vabaduste hävitamisele, töörahva rahulolematuse mahasurumisele fašistliku diktatuuri abil, s. o. kõige reaktsioonilisema, imperialistlikuma ja marurahvuslikuma kapitalistide kliki diktatuuri teostamise abil. Välispoliitika suunati aga sõja vallapäästmisele nõrgemate maade anastamiseks ja asumaade ning mõjusfääride ümberjaotamiseks.

Eriti teravaks muutus klassivõitlus Saksamaal, kus töölised pidid kannatama esiteks oma kodanluse kurnamist ja teiseks pidid

maksma inglise ja prantsuse imperialistidele ränki reparatsioonimakse Saksamaa kaotuse eest Esimeses maailmasõjas.

Saksa tööliskassi võitlust fašismi[1] poole tüüriva kodanluse vastu juhtis Saksamaa Kommunistlik Partei, kes võitis järjest rohkem töötavate kihtide hulgas poolehoidu, samal ajal kui kodanlike parteide ja kodanliku ideoloogiaga sotsiaal-demokraatliku partei poolehoidjate arv kokku kuivas. Seepärast hakkasid saksa suurtööstu rid, pankurid ja mõisnikud suurte rahadega toetama nn. «saksa natsionaalsotsialistlikku tööliste parteid», mis oli saksa kodanluse rohkearvulistest fašistlikest parteidest ja rühmadest oma vale ja demagoogiaga kõige jultunum ja ohjeldamatum. Natsionaalsotsialistlik Töölispartei asutati Saksa poliitilise politsei poolt 1920. aastal Baieris revolutsiooniliste töölisorganisatsioonide vastu võitlemiseks, nende lõhkumiseks. Partei etteotsa seati politseinuhk Adolf Hitler.

Suured rahasummad, mis hitlerlastel olid kasutada, meelitasid kokku igasuguseid avantüriste ja läbipõlenud tegelasi, nagu Göring, Ribbentrop, Alfred Rosenberg, Goebbels, keda ühendas ainult üks põhimõte: metsik viha rahvahulkade vastu nii Saksamaal endas kui teistes maades. Hitlerlased jutlustasid, et rahvas olevat rumal, kes ei oskavat ise mõtelda, vaid tema eest mõtlevat füürer Hitler.

Niisuguse partei rakendas Saksa finantskapital — suurtööstu rid, pankurid, mõisnikud — oma teenistusse ja ehtis selle rahvahulkade petmiseks võõraste sulgedega.

Saksa fašistid lubasid töölistele, et tööpuudus kaob ja toiduainete hinnad alanevad. Talurahvale lubasid nad kustutada võlad ja tõsta põllusaaduste hindu. Väikekaupmeeste olukorda lubati parandada suuräride likvideerimise ja protsendita laenuga. Fašistide lubadustel polnud piiri. Need valelikud lubadused olid mõeldud selleks, et püüda oma võrku kapitalistliku korra ummiku tagajärjel laostunud ja vaesunud väikekaupmehi, käsitöölisi, talupoegi, teenistujaid, ohvitsere ja teisi väikekodanlikke kihte, kes olid kaotanud usu kodanlikesse parteidesse, sest need ei osanud ega suutnud näidata väljapääsu kriisist. Seepärast läksidki pettunud väikekodanlaste hulgad ja osa mahajäänud töölisi fašistide järel, kes seadsid oma röövlinäo ette «natsionaalsotsialistliku töölispartei» maski. Saksa fašistid nimetasid endid sotsialistideks sellepärast, et sotsialism tõmbab ligi töölisi, teenistujaid, töötavat talurahvast ja intelligentsi.

Tegelikult oli aga hitlerlaste partei, nagu ütles J. V. Stalin, «imperialistide, seejuures kõige kiskjalikumate imperialistide par-

[1] Fašism tekkis kõigepealt Itaalias. Ka sõna fašism tuleb itaaliakeelsest sõnast «fascio», mis tõlkes tähendab «(vitsa)kimp», «ühing». Fašistid on imperialistide, suurkapitalistide ja mõisnike poolt asutatud bandiitide salgad töölis te ja talupoegade allasurumiseks. Olles vallutanud riigivõimu, kaotavad fašistid ära kõik rahva õigused ja demokraatlikud vabadused ning valitsevad kõige tagurlikumate mõisnike ja finantskapitalistide huvides.

tei kõigi maailma imperialistide hulgas». Kui need jultunud imperialistid ja õelaimad reaktsionäärid end ehtisid «natsionalistide» ja «sotsialistide» toogaga, siis tegid nad seda selleks, et rahvast petta, kohtlasi ninapidi vedada ja varjata «natsionalismi» ja «sotsialismi» lipuga oma röövellikku imperialistlikku loomust.

Selleks et purustada fašism, et paljastada teda rahva ees ja täielikult vabastada fašismi lõa otsast väikekodanlikud ning poliitiliselt vähearenenud töörahva kihid, keda hitlerlased jultunult petsid, taotlesid Saksamaa Kommunistliku Partei juhid töörahva ühise fašismivastase rinde moodustamist, pöördudes selleks vastava ettepanekuga sotsiaaldemokraatide poole. Saksa sotsiaaldemokraadid aga jätkasid oma reetlikku koostööd kodanlusega, hoolimata sellest, et võimulolev suurkapitalistlik Papen-Schleicheri valitsus varjamatult tüüris fašismi poole ja kõrvaldas sotsiaaldemokraatide viimse kantsi Saksamaal — Preisi sotsiaaldemokraatliku Braun-Severingi valitsuse. 5. septembril 1932 andis von Papeni valitsus erakorralise dekreediga kapitalistidele õiguse kärpida tööliste palku kuni 50 protsenti, jaotades samal ajal riigikassast mõisnikele ja suurkapitalistidele miljonilisi summasid nende võlgade katteks. Oma kokkuleppe-poliitikaga rajasid Saksa sotsiaaldemokraatia äraandlikud juhid Saksamaal tee fašismile.

Saksa kodanlust hirmutas tööliskassi aktiivsuse kasv. Lühikese ajavahemiku jooksul — septembrist novembrini 1932. aastal — oli Saksamaal 665 streiki, millest enamik lõppes tööliste võiduga. Von Papeni valitsus polnud enam suuteline alla suruma tööliste aktiivsust. Sotsiaaldemokraatia, saksa kodanluse senise kaitsja poolehoid langes järjest. Ka hitlerlastele, kelle tagurlik rahvavaenulik nägu hakkas sotsialistliku maski alt kiiresti välja kooruma, hakkasid rahvahulgad pettunult selga pöörama. 1932. aasta viimasel poolel oli Hitleri «natsionaalsotsialistlik töölispartei» oma haripunkti juba ületanud ja veeres allapoole. Saksamaa Kommunistliku Partei poolehoidjate arv hakkas aga kiiresti kasvama.

Toome mõned arvud muutuste kohta poliitiliste parteide vahekorras Saksamaal 1932. aastal.

Saksa Riigipäeva valimisi korraldati 1932. aastal kaks korda. Valimiste tulemusi näitavad alljärgnevad tabelid. Tabelites on märgitud antud häälte arv Saksa Riigipäeva valimistel 7. novembril 1932, kõrval klambrites valimiste tulemused 31. juulil samal aastal. Toodud on ainult kolm kõige suuremat poliitilist parteid: kommunistid, sotsiaaldemokraadid ja hitlerlased, kuna teised parteid olid võrdlemisi vähetähtsad. Märk + näitab kasvu, märk — vähenemist.

	Hääletajate arv		Kohtade arv		
Kommunistid	5 970 833	(5 282 626)	100	(89)	+ 688 207
Sotsiaaldemokraadid	7 231 404	(7 959 712)	121	(133)	— 728 308
Hitlerlased	11 705 256	(13 745 780)	195	(230)	—2 040 524

Järgmine tabel näitab valimiste tulemusi Saksamaa pealinnas Berliinis, kus kommunistlik partei oli häälte arvult kõige suurem partei.

	Hääletajate arv		
Kommunistid	861 000	(722 000)	+ 139 000
Sotsiaaldemokraadid	647 000	(722 000)	— 75 000
Hitlerlased	720 000	(757 000)	— 37 000

Need andmed näitavad, et kolme kuu kestel 1932. aastal tõusis kommunistide poolt hääletajate arv ligi 700 000 võrra, hitlerlaste poolehoidjate arv aga langes üle 2 miljoni.

Saksa kodanlus nägi, et Saksamaal säilinud kodanlik-demokraatlike vabaduste riismeid võib töölisklass kasutada revolutsioonilise liikumise arendamiseks. Seepärast otsustas ta, et kodanluse võimu säilitamiseks Saksamaal on jäänud üle ainult üks abinõu: hävitada kõik kodanlikud vabadused, tühistada parlament ja panna kehtima terroristlik natslik diktatuur.

Saksa imperialistlik suurkodanlus ruttas oma ketikoerte, hitlerlaste, võimule kutsumisega, enne kui need rahva silmis täielikult paljastatakse. 30. jaanuaril 1933 tegi Preisi junkrute ja mõisnike esindaja president Hindenburg, kelle sotsiaaldemokraadid olid võimule aidanud, Hitlerile ettepaneku moodustada valitsus, missuguse ettepaneku viimane muidugi vastu võttis. Hitleri esimese kabineti koosseisu kuulusid: von Papen — viitsekantsler, suurtööstur Hugenberg — majandusminister, parun Neurath — välisminister jt. Niisiis algas Saksamaal finantskapitali kõige reaktsioonilisemate ja imperialistlikumate elementide avalik terroristlik diktatuur, selleks et ette valmistada ja alustada uusi röövvallutussõdu.

Oma aruandes ÜK(b)P XVII kongressil ütles J. V. Stalin, et fašismi võitu Saksamaal tuleb vaadelda «mitte ainult kui töölisklassi nõrkuse tunnust ja sotsiaaldemokraatia reetlikkuse tulemust töölisklassi suhtes, mis tasandas teed fašismile. Seda tuleb vaadelda ka kui kodanluse nõrkuse tunnust, kui tunnust selle kohta, et kodanlus pole enam võimeline valitsema parlamentarismi ja kodanliku demokraatia vanade meetoditega, mispärast ta on sunnitud oma sisepoliitikas tarvitusele võtma terroristlikke valitsemismeetodeid, — kui tunnust sellest, et ta pole rahule toetuva välispoliitika alusel enam võimeline leidma väljapääsu praegusest olukorrast, mistõttu ta on sunnitud tarvitusele võtma sõjapoliitika».

Pärast võimuletulekut hakkasid hitlerlased-natsionaalsotsialistid suurtööstarite ja mõisnike käsul kohe kaotama demokraatlikke vabadusi, selleks et sulgeda suu rahvahulkadel, kes hakkasid Hitlerilt nõudma varem antud lubaduste täitmist. Riigipäev saadeti laiali. Kommunistlik partei suruti põranda alla. Tuhanded Saksa töölisklassi parimad esindajad, nende hulgas ka kommunistliku partei juht Thälmann, tapeti või piinati hitlerlaste poolt vanglais surnuks. Göringi käsul süütasid hitlerlased põlema Riigipäeva hoone ja kat-

susid oma roima ajada kommunistide süüks, missugune katse aga Georgi Dimitrovi poolt Leipzigi protsessil kogu maailma ees paljastati.

Olles võimul, ei mõtelnudki Hitler teostada antud lubadusi. Seetõttu puhkes fašistlikes ründerühmades, mis koosnesid igasugustest põhjakihtidest, käärimine ja rahulolematus. Hitleri demagoogia oli muutunud relvaks tema enda vastu. Ründerühmades hakati juba kõnelema «teisest revolutsioonist». Saksa suurkapitalistid nõudsid Hitlerilt otsustavaid abinõusid opositsiooni mahasurumiseks. Ööl vastu 30. juunit 1933 pani Hitler suurkapitali nõudel toime kohutava veresauna oma ründerühmlaste ja opositsiooni hulgas. Ühe ööga tapeti üle 1500 inimese, nende hulgas ründerühmlaste juhid Röhm ja Ernst, kindral von Schleicher koos naisega, von Kahr jt. Kümned tuhanded heideti koonduslaagreisse.

Pärast suuri tapatalguid ja «puhastamist» arvasid Krupp, Hitler jt. finantskapitali esindajad, et nüüd on saksa rahvas alistatud. Kogu maa muudeti hitlerlaste poolt sõjalaagriks. Seati üles loosung «Suurtükid või asemel!», mis iseloomustas saksa fašistide majanduspoliitikat. Hitlerlik fašism röövis saksa rahva sõna otseses mõttes paljaks, et luua sõjajõude saksa imperialismile.

Saksa monopolistliku kapitali esindajad — pankurid, suurtööstурid, mõisnikud — pistsid Saksa riigi oma taskusse. Samal ajal kui tööliste palku tunduvalt alandati ja talurahva saadused «mobiliseeriti» sõjaliste toorainete fondi, kasvas Terasetrusti omanike puhaskasu 8,6 miljonilt margalt 1933. aastal 27,6 miljoni margani 1940. aastal ja Krupi puhaskasu 6,7 miljonilt margalt 1934. aastal 22,7 miljoni margani 1939. aastal. Hitler, Göring jt. fašismi peamehed muutusid suurkapitalistideks ja mõisnikeks. Göring näiteks sai Hitlerilt kingituseks 20 000-hektarilise mõisa. Hitler sai omakorda Göringilt kingituseks kaks vanaaegset lossi koos mõisatega. Kogu hitlerlaste seadusandlus oli sihitud sellele, et anda kõik saksa rahva varandused väikese plutokraatide rühma kätte.

Hitler ei teostanud maareformi, nagu ta oli lubanud enne võimuletulekut. Endisele keiser Wilhelmile jäi nagu senigi 100 000 ha, vürst Hohenlohele 58 100 ha, prints Hohenzollernile 56 000 ha ja vürst Solmsile 48 700 ha maad, samal ajal kui väiketalupoegade käes oli ainult väike osa Saksa üldisest maapinnast, ja seegi kõrge rendi eest.

Fašistliku diktatuuri tagajärjel teostus Saksamaal hiiglaslik kapitali koondumine, kesk- ja väikeettevõtete ruineerumine, väikeomanike häving. Saksamaa ametlike andmete järgi suleti ainuüksi 1936/37. majandusaastal üle 90 000 väikeettevõtte ja üle 16 000 kaupluse. Selleks et alal hoida laostuvate väikekodanlaste poolehoidu, ässitas Hitler viimaseid juutide kaupluste ja töökodade rüüstamisele, pogrommidele, tõotas saksa väikekodanlastele piima ja mett, mõisaid ja orje anastatud maades.

Hitlerismi teoreetiliseks nurgakiviks oli nn. «rassiteooria», mille peamine olemus seisis selles, et ideoloogiliselt põhjendada saksa

imperialismi elajalikku programmi mittesaksa rahvaste ja riikide hävitamiseks. Hitleri käsilase «rassiteadlase» Bergmanni seletuse järgi seisab rassismi põhimõte selles, et «tulevastel Euroopa ja kogu maailma varemetel püstitab võiduka lipu see rass, kes on kõige tugevam ja kes muudab kogu kultuurse maailma tuhaks ja põrmuks». Hitler ise väljendas oma rassiteooria kohta järgmist: «Ainult väike osa maailma rahvastest on täisväärtuslikud.» Sellest järeldus: kui suurem osa maailma rahvastest on alaväärtuslikud, siis on täiesti õigus neid orjadeks muuta ja hävitada nagu putukaid.

Hitlerlik rassiõpetus oli saksa imperialismi käes ideoloogiliseks relvaks maailma alistamisel saksa parunitele.

KODANLIK EESTI HITLERI KETIKOERA OSAS

Eesti kodanluse välispoliitilist kurssi tema võimuloleku ajal Esimese ja Teise maailmasõja vahel iseloomustab Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimees J. Lauristin oma aruandes 2. Eesti Riigivolikogus 21. juulil 1940 järgmiselt:

«Vaenulik ja hukutav oli vana mustasajalise klikivalitsuse välispoliitika eesti rahvale. Hukutav ja vaenulik on ta olnud eesti rahvale algusest saadik, kui parunid ja nende sabarakud käisid eesti töötavat rahvast 1918. aastal teatud imperialistidele maha kauplemas. Kui see tehing aga hästi ei õnnestunud, kui balti hertsogi raudsaabas ka palujate endi hinge kinni pigistas, siis algas teiste imperialistide köögiuste kulutamine ja ikka vaid selleks, et olla hukutav ja vaenulik eesti töötavale rahvale. Pruugib meenutada kõigi nende «vahvate» tegelaste memuaare, ja meil on selge, mis mõttes toodi siia inglaste laevastik, soome lihunikud ja teised töörahva veristajad ning kes neid tõi. Nende nimed on «kuldtähtedega» kindlasti kuhugi kirjutatud nagu nende julmad teodki. Eesti tõusikkodanlus on alati sügavalt kummardunud kõigi nende ees, kes aitasid meie vastuhakanud talurahvast ja linnatöölisi «vaos» hoida. Nemad on soojendanud ennast mugavalt vene kotka tiiva all ja läinud sealt lendu, kui vene tööline ja talupoeg ühes eesti töötava rahvaga kotka tiivaluu purustas. Siis oli eesti kodanlusel vesi ahjus ja ta hakkas endale otsima uut tiivaalust.»

Olles hirmul poolehoiu kasvu pärast nõukogude võimule eesti töörahva hulgas, ei tahtnud Eesti kodanlik valitsus teadagi koostööst ja sõbralikust läbikäimisest Nõukogude Liiduga, mis oleks olnud Eesti kaupadele loomulikuks turuks ja Eesti kaitsjaks agressorite vastu, vaid sidus oma majanduselu imperialistlike riikidega ja nende majanduslike kriisidega, mis viis meie majanduselu väljapääsmatusse ummikusse. Kui näiteks kaubavahetus Tallinna sadama kaudu 1913. aastal ulatus 1,2 miljoni tonnini, siis 1925. aastal kuivas see kokku 500 000 tonnile. Kui 1913. aastal tööstustööliste arv Eesti metalli- ja tekstiilitööstuses ulatus 36 000 tööliseni, siis 1940. aasta algul oli neis tööstusharudes töölisi ja teenistujaid kõi-

gest 17 396 inimest. Valitsev kodanlus suunas kõik majandussuhted ja väljaveokaubanduse läände, kuid sealt ei saabunud Eesti tööstusele tellimusi, mis oleksid andnud eesti töölistele tööd. Eesti kodanluse nn. «lääneorientatsioon» tabas raskesti ka talupoega. Nii sise- kui välismaa trustid määrasid kõrged hinnad kaupadele, mida talupoeg ostis, ja äärmiselt madalad hinnad saadustele, mida talupoeg müüs. Kriisi tagajärjel rahvamajanduses hakkas eesti rahva arv vähenema, nii et «Eesti Statistika» 1937. aasta jaanuarikuu andmeil ületas iga tuhande elaniku kohta surnute arv sündinute arvu 4,3 isiku võrra, mis tähendas väljasuremise-ohtu eesti rahvale. Kuni eesti kodanluse vägivallavalitsuseni oli eesti rahvas ikkagi kasvanud, olgugi et olid sõjad, katkud, pärisorjus ja muud hädad. Võimuloleva kodanlike natsionalistide kildkonnavalitsus mõjus aga hävitavamalt kui kõige raskemad pärisorjuse ajad.

Majanduskriisi kannul tuli poliitiline kriis. Kodanlik parlament Eestis, mis pidi endast kujutama ühtlast «rahvavõimu» seinast seina kommunismi-ohu vastu ning kust kõik töörahvasaadikud olid välja nopitud ja vanglasse paigutatud, kujunes lahinguväljaks kodanlike erakondade eneste vahel saagijagamise pärast. Klikimehed Eestis jõudsid arusaamisele, nagu nende klassivennad hitlerlased Saksamaal ja fašistid Itaalias, et kodanlikku korda võib päästa ainult fašistlik diktatuur, ja neil hakkasid kõvad fašismikrambid peal käima. Eesti kodanlikus ajakirjanduses algas äge fašismi ja «kõva käe» valitsuse ülistamine. Näiteks eesti suurkodanluse häälekandja «Päevaleht» nr. 118, 26. aprillist 1932, olles mitmes artiklis näidanud, kuidas demokraatia kui poliitiline vool olevat «vananenud», ülistab fašismi järgmiste sõnadega: «... Euroopas on maailmasõjast saadik ainult kaks poliitilist suunda: fašism ja enamlus ... Üks tahab maailma enne hävitada ja alles varemetel teostada uued ideaalid, fašism aga ehitab olemasolevale edasi ... Itaalias on ta loonud kõrgema tsivilisatsiooni.» Niisugused kiidulaulud fašismile kestsid kodanlike natsionalistide ajakirjanduses aastast aastasse kõrvuti kommunismi mahategemisega ja sündmuste tõelise arengu pea peale pööramisega. See oli ettevalmistus Eesti hitleriseerimiseks.

Kasutades kodanliku Eesti rahvamajanduse rasket olukorda, hakkasid saksa fašistid sepitsema intriige Eesti haaramiseks oma võimusesse. See oli seda kergem, et Eesti rahvamajanduses oli ülevõim väliskapitali käes. Eesti tööstust ja pangandust kontrollisid niisugused väliskapitali tuusad, vabrikute, pankade ja mõisate omanikud, nagu Scheel, parun Knoop, Luther, Rotermann, Witte, Koch, Fahle jt., kes olid tuhandete sidemetega seotud saksa imperialistidega. Kuigi kodanliku maareformiga 1920. aastal oli võõrandatud suur osa parunite mõisaid, jäi saksa kapital pangaasjanduses domineerivaks. Kuid ka suur osa mõisnikke, nagu von Dehn, von zur Mühlen jt., jäi edasi mõisaomanikeks ka pärast maareformi.

Hitlerlased kasutasid Eestis oma agentuuri loomiseks soome fašistide abi, jäädes ise varjule, sest Eestis oli saksa parunite orjus-

ajast saadik saksavastane meeleolu väga tugev. Soome fašistide kaasabil organiseerisidki hitlerlased Eestis nõndanimetatud «vabadussõja veteranide» ehk lihtsalt «vabadussõjalaste», rahvakeeles «vapside» organisatsioonid.

Eesti hitleriseerimiseks saksa imperialistid raha ei keelanud. 1933. aastal kandsid nad «vabadussõjalaste» arvele 5 000 000 Saksa marka, rääkimata väiksematest summadest, mis voolasid vapsidele kapitalistide ja nende pankade kaudu. Hitlerlased kinkisid vapsidele ka trükikoja sisseseade, mille nad olid röövinud saksa töölisorganisatsioonidelt. Sisseseade koonses ühest «Vomag» firma rotatsioonimasinast ja 3 ladumismasinast, millede eest vapsid maksid 20 000 krooni, mis aga oli vaevalt ühe ladumismasina hind. Kuid see summa oli ainult maskiks, et anda haisevale tehingule ostumüügi ilmet.

Kogu vapside tegevuskava, organiseerimis- ja propagandameetod oli laenatud hitlerlastelt. Eesti vapsid kordasid orjalikult Hitleri loosungeid. Eesti fašistide häälekandja «Võitluse» ja fašistlike tegelaste kõnede peamiseks sisuks oli Nõukogude Liidu ja sotsialismi mahategemine, äge võitlus töölisliikumise vastu, sõja ülistamine, väikekodanlike kihtide ideoloogiline ettevalmistamine kallaletungiks Nõukogude Liidule koos fašistliku Saksamaaga.

Eesti hitlerlased nagu nende mõttevennad Saksamaalgi väitsid, et raske kriis, mis laastas Eestit ja tema rahvast, ei olevat kapitalistliku korra kriis, vaid tingitud erakondade rohkusest, mispärast olevat tarvis kodanlik demokraatia asendada ühe partei, vapside partei diktatuuriga nende füürerite Sirgu ja Larkaga eesotsas, mis päästvat Eesti kriisist.

Eesti fašistide-vapside organiseerijaiks ja inspireerijaiks olid suurkapitalistid, pangakapital; nende löögijõu ja toetajate massi aga moodustasid võlgadesse sattunud ärimehed, kriisi tagajärjel vallandatud kodanlikud ohvitserid ja riigiametnikud ning muud petetud väikekodanlikud elemendid. Vapside võrku oli langenud ka osa kriisi läbi kannatavaid vähemteadlikke töölisi. Fašistliku riigipöörde abil lootsid laostunud väikekodanlikud ollused pääseda kriisist.

Vapsid terroriseerisid töölisorganisatsioone, ei lasknud töörahva kõnelejatel pidada koosolekuid ega teha selgitustööd. Selles tegevuses toetas vapse kõigiti kodanliku riigi politsei, kes töötas nendega käsikäes töörahva vastu.

1933. aasta detsembris selgus, et Hitler on Eestis paralleelselt «vabadussõjalaste» organisatsiooniga asutanud veel teisi fašistlikke ühinguid, salajasi, kes kontrollisid vapse. Selgus, et salajaste fašistlike organisatsioonide võrk ulatub üle maa ja kuulub tegelikult Saksamaa natsionaalsotsialistlikku parteisse kui piirkonnaorganisatsioon. See asjaolu tõendab, et Hitler juba tol ajal kujutles Eestit fašistliku Saksamaa osana.

Nimetatud fašistlike organisatsioonide tähtsamaid tegelasi olid Victor von zur Mühlen, 1905. aasta karistussalga juht, Ernst Tur-

mann jt. Neil oli oma häälekandja «Der Aufstieg», mis ilmus poollegaalselt, igatahes poliitilise politsei teadmisel. Organisatsiooni ühe juhi, Turmanni, elukäigu kohta kirjutasid kodanlikud ajalehed järgmist: «Ernst Turmann on 41 aastat vana, sündinud Alavere vallas Pikva asunduses. Esmakordselt äratas ta tähelepanu seltskonnas sellega, et 1924. aastal pidas käsitsi löömingu restorani «Linden» ruumides. Varem oli tal suuremaid tegelemisi ta maksujõuetuks kuulutamise nõudmisega...»

Kuna Turmann, von zur Mühlen, Musso jt. hitlerlased tegutsesid rohkem Põhja-Eestis, siis Lõuna-Eesti jaoks oli mõeldud teine fašistlik organisatsioon, nn. «Balti vendlus», mille eesotsas olid Otto Haller, Tartu nats Paul Gutmann jt. Selle bande programmi üheks tähtsamaks punktiks oli: «... noorsoo, eriti Tartu üliõpilaskonna lülitamine meie liikumisega.» Peale kõigi eelmiste tegutses Eestis veel eriline fašistlik terroristide organisatsioon Meibaumi, Reha ja teistega eesotsas, kes said relvi ja raha Saksamaalt.

1933. aasta detsembris avaldati saksa sotsiaaldemokraatide ajalehes «Neuer Vorwärts» Goebbelsi propagandaministeeriumi dokument fašistlikuks propagandaks välismaal väljaantavate summade kohta, kus teiste saajate hulgas olid üles loetud ka «vabadussõjalased» Eestis ja «Pehrkonskrusts» Lätis.

Hitleri «salajased» organisatsioonid Eestis tulid «avalikuks» selletõttu, et rahvas sattus ärevusse fašistlike bandede märatsemise pärast ja nõudis nende likvideerimist. Klikivalitsus oli sunnitud midagi ette võtma, kuid ei teinud relvastatud fašistlikku riigipööret ettevalmistavate jõukude suhtes muud, kui kuulutas need laialisaadetuks, tuupides samal ajal vanglad täis töörahva esindajaid, kes nõudsid maa demokratiseerimist.

Pärast seda, kui ühendus Hitleri ja eesti fašistide vahel oli paljastatud, ruttas vaps A. Sirk jälgi segama, korraldades intervjuusid profašistlikele ajalehtedele Eestis ja välismaal. Näiteks detsembris 1933 seletab Sirk vene valgekaartlaste Riia ajalehele «Segodnja», et vapsid ei ole üldse fašistid ja et tema ei tundvatki von zur Mühlenit ja parun Maltzahni. Samal ajal aga jätkasid vapsid Eestis täie hooga fašistlikku terrorit.

Oodates, kuni demokraatlikud töörahvaorganisatsioonid olid küllalt rüüstatud ja fašistlik liikumine vapside kaasabil jalad alla saanud, kõrvaldas võimulolev Pätsi-Laidoneri klikk liikumise eesotsast hitlerlased Larka, Sirgu, Hollandi, Mäe jt. ja teostas ise 1934. aasta märtsis tagurliku plutokraatliku riigipöörde. Kuid fašistliku Saksamaa sissetungi oht Baltimaadesse ei vähenenud. Hitleri agressiivne välispoliitika tõrjus kõik teised orientatsioonid Baltimaadest järk-järgult täielikult välja.

Kuidas see sündis, seda aitab illustreerida paar väljavõtet «Päevalehest» nr. 231 25. augustist 1932. Seal kirjutatakse Inglise dominioonide konverentsi kohta Ottavas:

«On küllalt riike, kellele Ottava konverentsi tulemused ei tähenda majanduslikku kergendust, vaid uusi lööke ja murekoormat. Nende

riikide hulgas on kahjuks ka Eesti... Olulisema tähendusega maailmakaubandusele on nisu-, vase-, piimasaaduste jne. uued tollid, mis Austraaliale, Uus-Meremaale ja Kanadale annavad täiel määral eesõigustatud seisukoha Inglise turul ja muudavad teised riigid võistlusvõimetuks.»

Sellessamas numbris on teine artikkel, mis näitab majandusliku kriisi sügavust Eestis. Artiklis kirjutatakse: «... Leitakse, et terav rahulolematus maal on suurel määral põhjendatud, sest põllumehe seisukord on muutumas lootusetuks. Alles neil päevil on Tartumaal 20-pealine kari müüdud 220 krooni eest. Maamees vaeseneb silmnähtavalt ja varsti on lõpp ka meie karjasaaduste eksportdil...»

Inglismaa ei tahtnud eesti kodanluse käest enam osta karjasaadusi. Seda asjaolu kasutas Hitler ja sundis peale uue kaubalepingu, mille kohaselt Eesti pidi Saksamaalt ostma sellesama summa ulatuses, mis ta ise sinna müüs, sundides seega Eestit tegelikult ostma ainult Saksamaalt. See ei jätnud mõju avaldamata ka välispoliitilisele orientatsioonile. Pealegi ajasid Inglise ja Prantsuse selleaegsed poliitikajuhid nn. «mittevahelesegamise» poliitikat, mis seisis selles, et mitte takistada Saksa imperialistide ittatungi. Saksamaale loovutati Austria, vaatamata sellele, et oli olemas kohustus kaitsta tema iseseisvust, loovutati Sudeedimaa, jäeti saatuse hoolde Tšehhoslovakkia, rikkudes kõiki igasuguseid kohustusi, ja siis hakati ajakirjanduses kriiskavalt valetama «Vene armee nõrkusest», «Vene lennuväe laostumisest» ja «korratustest Nõukogude Liidus», tõugates sakslasi kaugemale itta, tõotades neile kerget saaki ja korrates: te hakake ainult pihta sõjaga bolševike vastu, ja edasi läheb kõik hästi. Mere-kokkuleppe põhjal 18. juulist 1935 sai Saksa laevastik tegevusvabaduse Balti merel. 28. mail 1938 toimus Soome, Norra ja Rootsi välisministrite konverents, kus avaldati «erapooletuse» deklaratsioon saksa fašistliku agressiooni suhtes, mis näitas hitlerliku Saksamaa mõju järsku tõusu Põhja-Euroopas.

Eesti kodanlike natsionalistide uueks peremeheks ja ainsaks lootuseks, kes võis plutokraatlikku klikivõimu Eestis kaitsta rahva viha eest, sai Hitler. Seega kadus vahe Pätsi ja vapside poliitika vahel, nad leppisid omavahel kokku ja tüürisid Eesti fašistliku Saksamaa sõiduvette. Kodanlikus ajakirjanduses oldi küll sunnitud rääkima «erapooletusest», sest Eesti rahvas vihkas saksa orjastajaid. Eesti kodanlased ei rääkinud enam «iseseisvuse» põhimõtteist, vaid laulsid kiidulaule Saksa imperialismile. Näiteks Jaan Tõnisson rääkis, et Föderatiiv-Euroopa olevat kõige õigem lahendus väikerahvaste tulevikule. Föderatiiv-Euroopa tähendab muidugi sedasama mis hitlerlaste «Uus-Euroopa», s. o. Euroopa rahvad ühe imperialistliku riigi rõhumise all. J. Laidoner rääkis eestlaste ja sakslaste «relvavendlusest» muistsel ajal, kui saksa penirüütlid tungisid kallale meie maale ja orjastasid meie esivanemad. K. Päts asutas «eesti aadlit», kuhu kuulusid ka endised parunid.

Eesti kodanlus soodustas sakslastel nende suurmaaomanduse uuesti sisseseadmist Eestis. Raha selleks tuli saksa pankadelt, kuid osa rahast, 12 miljonit krooni, andsid eesti kodanlased ise riigikassast, makstes tasu parunitele võõrandatud mõisate eest. Näiteks «Päevaleht» nr. 339 12. detsembrist 1933, kirjutab: «... Veel on selgunud, et kohalikud sakslased ostavad maid kokku. Nii ostis natside füürer V. von zur Mühlen oma voliniku kaudu Viljandis oksjonil jälle talu, mis asetseb Imaveres. Mühlenil oli juba varemaltki maad rohkem kui tavalistel taluomanikel.» Niisamasuguseid mõisate kokkuostmisi parunite poolt toimus Virumaal, Järvamaal jm.

Saksa fašistid ei saanud kohe teostada oma «tungi itta», sest sõda NSV Liidu vastu nõudis väga suuri ressursse. Hitlerlased pidasid vajalikuks enne kallaletungimist Nõukogude Liidule esialgu anastada rida Lääne-Euroopa maid. Seepärast katsus Hitler esialgu Baltimaid anastada nii-öelda rahulikul teel. Ta maksis Eestis palka tuhandeile salakuulajaile. 1939. aastal tahtis Saksamaa Eestisse «suvitama» saata 10 000 hitlerliku organisatsiooni «Kraft durch Freude» liiget, mis oleks tähendanud terve ründerühmlaste diviisi sissetoomist. Suurte Saksa väeüksuste sissetoomine Eestisse oli päevaküsimuseks.

Nõukogude Liidule ei võinud nägematuks jääda niisugused fašistlikud sepitsused tema loodepiiril. 28. märtsil 1934 tegi NSV Liidu valitsus Saksa valitsusele ettepaneku garanteerida Balti riikide piiride puutumatus. Saksa valitsus lükkas selle ettepaneku tagasi, näidates seega oma agressiivseid eesmärke Baltimaade suhtes. Sel puhul nõudsid Eesti progressiivsed ringkonnad kindla liidu sõlmimist NSV Liiduga ähvardava fašismiohu ärahoidmiseks, kuid selle asemel sõlmis Pätsi klikivalitsus mittekallaletungi-pakti Saksamaaga, mis tähendas Eesti kaitseta jätmist agressiivse Saksamaa vastu.

Eesti kodanluse kahekeelsus ja sabaliputamine Hitleri ees tekitas suurt ärevust eesti rahva hulgas. Mitte ainult bolševikud ja revolutsioonilised töölisorganisatsioonid, vaid ka teised progressiivsed seltskonnategelased, nagu kirjanik Eduard Vilde jt. hoiatasid rahvast teda ähvardava hitlerismiohu eest.

Lõpuks 1939. aastal, kui Hitler oli juba süüdanud sõjaleegi Euroopas, sõlmis kodanliku Eesti valitsus Eesti progressiivsete ringkondade survel ja Nõukogude Liidu valitsuse ettepanekul vastastikuse abistamise pakti Nõukogude Liiduga, mille põhjal Nõukogude Liit võttis endale Eesti piiride puutumatuse kaitse. Eesti reaktsiooniline kodanlus ei sallinud seda pakti silmaotsaski, kuid ta oli sunnitud tegema hea näo, sest «päästja» Hitleri käed olid seotud Läänes.

Vastastikuse abistamise pakti sõlmimise puhul Eesti ja NSV Liidu vahel 28. septembril 1939 läkitati Eesti töörahva ja haritlaste ringkondadest Nõukogude Liidu juhtidele kirju ja tervitusi, milles avaldati tulist poolehoidu Nõukogude Liidule, tema rahupoliitikale

ning Eesti ja NSV Liidu sõprusele. Meie suurkodanlus ja selle poolt ametisse seatud vabariigi valitsus, koos äraostetud korrumpeeritud kõrgemate riigiametnike ja terroristliku politseiaparaadiga asus aga kõige jõhkramal kombel Eesti ja NSV Liidu vahelist sõprust saboteerima. Levitati kõige vastikumaid väljamõeldisi ja kõige häbematumaid kuulujutte ning kõige alatumat laimu Nõukogude Liidu ja Punaarmee kohta. Töölisi, haritlasi ja talupoegi, kes ükskõik mil viisil avaldasid sümpaatiat Nõukogude Liidule, karistati trahvidega, väljasaatmistega ja töökohtadelt vallandamisega. Eesti tekstiilitööliste ühing, kelle algatusel Eesti suuremate ametiühingute juhid saatsid 9. oktoobril ühise tervituse Nõukogude Liidule ja võimsale Punaarmeele, suleti ja tema juhtivad tegelased saadeti Tallinnast välja. Tallinna metallitööliste ametiühingu esimees ja ehitustööliste ametiühingu organisaator saadeti välja sellepärast, et nad pidasid Nõukogude Liidu kaubandusesindusega läbirääkimisi ametiühingu liikmetele Nõukogude Liidu baasides töövõimaluste hankimiseks. Nii häbiväärselt kohtles meie plutokraatia Nõukogude Liidu sõpru. Samal ajal aga püüdsid endise režiimi juhid Nõukogude-vaenulikkust maskeerida sellega, et mõnel ametlikul koosviibimisel avaldati sõnades sümpaatiat Nõukogude Liidule ja tervitati tema juhte. Tegelikkuses aga sepitseti salajaselt Nõukogude Liidu vastaseid plaane. Kaitseliidus organiseeriti vandeseltslikke väljaastumisi Punaarmee vastu. Välispoliitika alal aga läks reaktsionääride jultumus isegi nii kaugele, et sõlmiti Eesti, Läti ja Leedu vahel sõjaline liit, mis oli otseselt suunatud Nõukogude Liidu vastu ja mis tarbe korral oleks kujunenud imperialistlikele riikidele Nõukogude Liidule kallaletungi vahendiks.

Nõukogude Liidu vastase poliitika võit oleks tähendanud Eesti sõtta kiskumist, see oleks tähendanud hukatust ja kadu Eesti riigile ja rahvale. Eestis jäi aga võitjaks Nõukogude Liiduga sõprust taotlev suund. Eesti rahva võimas ülestõus 21. juunil 1940 purustas lõplikult vana režiimi ülevõimu, õiglusetuse ja hirmuvalitsuse. Sellest päevast alates kõrvaldas eesti rahvas riigitüürilt plutokraatliku kliki ja võttis enda kätte oma kodumaa saatuse, astudes välja laiale ning hoogsale uue elu ülesehitamise teele. Nüüd võis kitsendamatult leida avaldumist eesti töötavas rahvas lämmatamatu tulena põlenud palavaim igatsus: viia Eesti töötava rahva riik Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu liikmeks.

21. juulil 1940. aastal saabus eesti rahva elus ajalooline päev, kus rahva tahe kindla sõpruse loomiseks eesti ja Nõukogude Liidu rahvaste vahel leidis seadusliku kinnituse. Eesti 2. Riigivolikogu, mis oli valitud pärast juunipööret kõige demokraatlikumal alusel (valimistest võttis osa 84,1 protsenti, paljudes ringkondades aga koguni 98 protsenti kõigist hääleõiguslikest kodanikest, kusjuures 92,8 protsenti antud häältest sai Eesti Töötava Rahva Liit, kes pooldas kindlalt sõprust NSV Liiduga), pani Eestis kehtima nõukogude võimu ja avaldas NSV Liidu Ülemnõukogu ees palve, et Eesti NSV võetaks NSV Liidu võrdõiguslikuks liikmeks.

Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit kindlustas oma liidu-vabariigile, Eesti NSV-le, võimsa abi võitluses eesti rahva põliste verivaenlaste, saksa orjastajate vastu, kindlustas meile võidu ja meie vabariigi tõelise suveräänsuse.

EESTI NSV TERRITOORIUMI KAITSMINE NÕUKOGUDE LIIDULE REETURLIKULT KALLALETUNGINUD HITLERI BANDEDE VASTU

Pühapäeval, 22. juunil 1941 teatas Nõukogude Liidu valitsus, et samal päeval kell 4 hommikul tungisid Saksa sõjaväed ilma mingisuguste nõudmiste esitamiseta ja ilma sõda kuulutamata meie maale kallale, ründasid paljudes kohtades meie piire ja pommitasid lennukeilt meie linnu: Žitomiri, Kiievit, Sevastoopolit, Kaunast jt. Samuti rünnati Nõukogude Liidu piire ka Rumeenia ja Soome territooriumilt. Kallaletung toimus hoolimata sellest, et Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel oli sõlmitud mittekallaletungileping ja et Nõukogude valitsus täitis kohusetruult seda lepingut.

Nõukogude valitsus avaldas kindlat veendumust, et kogu meie maa elanikkond, kõik töölised, talupojad ja intelligents, mehed ja naised suhtuvad vajaliku teadlikkusega oma kohustesse, oma töösse, ning kutsus kõiki Nõukogude Liidu kodanikke üles veel tihedamalt koondama oma ridu meie kuulsusrikka bolševike partei ja Nõukogude valitsuse ümber.

Seejärel avaldas üleskutse kõigile Eesti NSV töötajaile ka Eestimaa Kommunistlik (bolševike) Partei ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu. «Esmakordselt kogu oma ajaloo kestel,» öeldakse üleskutses, «hingasite te vabalt, esmakordselt saite võimaluse arendada oma kultuuri, ehitada oma majanduslikku heaolu ilma mõisnike ja kurnajateta.» Üleskutses tuletatakse meelde saksa penirüütlite kallaletungi XIII sajandil, kes uputasid tulle ja verre meie esivanemate maa, edasi — saksa okupantide kallaletungi 1918. aastal, kes röövisid Eesti sõna tõsises mõttes paljaks. Kutsutakse üles kindlustama Nõukogude Liidu rahvaste sõprust, pidama töödistsipliini ja tõstma kõrgemale revolutsioonilist valvsust, kutsutakse koonduma bolševike partei ümber, kes kindlustab meile võidu saksa röövvallutajate üle.

Kohe pärast Nõukogude valitsuse teadaannet toimusid lühimiitingud Tallinna kinodes, kus töörahvas väljendas oma põlgust fašistlike kallaletungijate vastu. Samal päeval ja järgnevail päevil toimusid töörahva koosolekud kõigis vabrikutes, tehastes, ehitustel, asutustes ja maal, kus otsustati ennastohverdava tööga kõvendada meie kodumaa võimsust ja rahuldada kõik Punaarmee, sõjalaevastiku ja lennuväe nõudmised. Kalinini-nimelise Raudtee Peatehaste töötajad mõistsid üksmeelselt hukka Saksa fašismi alatu kallaletungi ja otsustasid rakendada kogu oma jõu vabade nõukogude rahvaste kaitseks. «Kommunaari» tekstiilivabriku naistööli-

sed ütlesid oma resolutsioonis: «Näidakem alatuile interventidele, et meie solidaarsus on kõikumatu ja et meie, sotsialistliku riigi naised, oskame, suudame ja tahame töötada kõigil aladel.» Tallinna kirjanike ja kunstitööliste koosolek, millest võtsid sajaprotsendiliselt osa kõik Tallinnas asuvad kirjanikud ja kunstnikud, ütleb oma resolutsioonis: «Koos nõukogude vennasrahvastega annab eesti rahvas oma jõu, mõtte ja tahte isamaa kaitseks, võitluseks kogu maailma õnne, vabaduse, kultuuri eest. Saksa imperialismi võimutsejad — ordurüütlid, junkrud, mõisnikud, okupandid — on meile alati tähendanud elajalikku julmust, inimõiguste kaotamist, alandust, kannatust, harimatust, nälga. Nüüd on tulnud aeg lõplikult läbi lõigata nende ja nendetaoliste ahned unistused meie uueks orjastamiseks.» Rahvarohketel talurahva koosolekutel kohustuti rakendama kõik oma jõud põllutööde edukaks teostamiseks ja halastamatult paljastama vaenulike kuulujuttude levitajaid.

3. juulil 1941 esines Nõukogude Liidu Rahvakomissaride Nõukogu esimees J. V. Stalin raadios kõnega, mis andis Nõukogude rahvastele kindlad perspektiivid sõja edasise käigu kohta. Ta paljastas oma kõnes hitlerliku Saksamaa poolt Nõukogude Liidu vastu alustatud sõja kuritegeliku, röövvallutusliku, imperialistliku iseloomu ja näitas, et hitlerlaste esialgne edasitung on ainult ajutine nähtus, et hitlerlik Saksamaa, hoolimata esialgsetest territoriaalsetest võitudest, võidab palju vähem kui kaotab.

«Mis võitis ja mis kaotas fašistlik Saksamaa, rebides reetlikult puruks pakti ja teostades kallaletungi NSV Liidule?» küsib J. V. Stalin, ja ütleb: «Ta saavutas sellega lühikeseks ajaks mõningal määral soodsama olukorra oma vägedele, kuid ta kaotas poliitiliselt, paljastades end kogu maailma ees verise agressorina. Pole kahtlust, et see lühiajaline Saksamaa sõjaline kasu on ainult episoodiks, kuna määratu poliitiline kasu on NSV Liidule tõsiseks ja kestvaks teguriks, mille alusel peab arenema Punaarmee otsustav sõjaline edu sõjas fašistliku Saksamaa vastu.»

Nõukogude valitsuse juht näitas, et sõda fašistliku Saksamaa vastu ei saa pidada harilikuks sõjaks. «Vaenlane on julm ja halastamatu. Ta seab endale eesmärgiks vallutada meie maid, mis on niisutatud meie higiga, haarata meie vili ja õli, mis on toodetud meie tööga. Ta seab endale eesmärgiks mõisnike võimu taastamise, tsaarivalitsuse taastamise, venelaste, valgevenelaste, leedulaste, lätlaste, eestlaste, uzbekkide, moldaavlaste, grusiinlaste, armeenlaste, azerbaidžaanlaste ja teiste Nõukogude Liidu vabade rahvaste rahvusliku kultuuri ja rahvusriikluse hävitamise, nende saksastamise, nende muutmise saksa vürstide ja parunite orjadeks.»

Edasi ütles J. V. Stalin, et «... fašistlike rõhujate vastu peetava üldrahvaliku isamaasõja eesmärgiks ei ole ainult meie maad ähvardava hädaohu likvideerimine, vaid ka kõigi Euroopa rahvaste abistamine, kes ägavad saksa fašismi ikke all. Selles vabadussõjas me ei jää üksi. Selles suures sõjas me saame ustavaid liitlasi Euroopa ja Ameerika rahvaste näol...»

Ta hoiatas, et meie ridades ei tohi olla kohta virisejatel ja argpüksidel, paanikatekitajatel ja desertööridel. Nõukogude inimeste põhiomadusteks peavad olema julgus, vaprus ja hirmutundmatus võitluses. Edasi näitas ta, et saksa fašistlik armee ei ole sugugi võitmatu, nagu sellest pasundavad kelkijad fašistlikud propagandistid. Hitlerlased saavutasid esialgse edu ainult selletõttu, et «... Saksamaa kui sõdapidava maa väed olid täies ulatuses juba mobiliseeritud ja 170 diviisi, mis Saksamaa paiskas NSV Liidu vastu ja mis oli tõmmatud NSV Liidu piiridele, olid täie valmisoleku seisukorras, oodates vaid märguannet väljaastumiseks, kuna samal ajal tuli Nõukogude vägedel veel mobiliseeruda ja piiridele liikuda. Üsna suure tähtsusega oli siin ka see asjaolu, et fašistlik Saksamaa, arvestamata seda, et kogu maailm tunnistab teda kallaletungivaks pooleks, rikkus ootamatult ja reetlikult mittekallaletungi-pakti, mis oli sõlmitud 1939. aastal Saksamaa ja NSV Liidu vahel».

J. V. Stalin ütles, et Saksa sõjavägi pole veel leidnud tõsist vastupanu Euroopa mandril ja alles Nõukogude Liidu territooriumil leidis ta tõsist vastupanu, ja ennustab, et Hitleri fašistlikku armeed on samuti võimalik purustada nagu purustati Napoleoni ja Saksa keisri Wilhelmi väed.

Tallinnas, Kiviõlis ja üle kogu Eesti ilmus sõjakomissariaadi osakondadesse rohkesti vabatahtlikke, kes avaldasid soovi astuda Punaarmee ridadesse võitluseks fašismi vastu. «Kommunist» kirjutab 29. juunil 1941: «Iga päevaga kasvab Viljandi Sõjakomissariaadis vabatahtlike hulk, kes paluvad end võtta tööliste ja talupoegade Punaarmeesse. Tulevad naised koos abikaasadega, õed vendadega, kõigil ühine siht: hävitada fašistlik koletis.» Eesti NSV Punase Risti Keskkomiteesse saabus iga päev sooviavaldusi töötavatelt naistelt, kes olid valmis osutama maksimaalset abi eesliini punaarmeelastele ja komandöridele.

Tuli suurel hulgal kokku annetusi riigikaitse-fondi, saadeti tuhandeid pakke kingituseks Punaarmee võitlejaile.

Eesti töörahvas toetus oma sotsialistliku isamaa kaitsel kindlalt parteile ja Nõukogude valitsusele. See väljendus täiel määral nii tööprotsessis kui ka otseses sõjariistus võitluses vaenlase vastu. Kõikjal ja kõiges valitses organiseeritud ja eeskujulik revolutsiooniline kord. Organiseeritult evakueeriti ka varandusi vaenlase poolt ähvardatud rajoonidest.

Eesti rahvast oli häiritud kõige suurema tööhoo ajal. Nõukogude võimu aasta vältel oli kodanluse võimu ajal laostatud tööstus üles ehitatud, kümned tuhanded olid saanud tööd ja tööpuudus kadus. Oli teostatud õiglane maareform, mille tulemusena kümned tuhanded maata ja vähese maaga talupojad said maad; maanälg likvideeriti. Nõukogude võim oli avanud avarad võimalused tõelise eesti rahvakultuuri arendamiseks. Haritlaskond oli saanud tööd ja võimaluse anda oma oskusi ja võimeid sotsialistlikuks ülesehitustööks. Sel õnnelikul ajal eesti rahva elus olidki fašistlikud inimsöö-

jad alustanud verist sõjakäiku Nõukogude Liidu rahvaste vastu. Seepärast tõusis kogu eesti rahvas üksmeelselt üles oma vabaduse ja suveräänsuse kaitseks saksa sissetungijate vastu.

Erandi moodustasid ainult endise eesti kodanluse riismed. Käputäis endisi töörahva kurnajaid ei suutnud rahulikult välja kannatada seda, et nõukogude võim oli vabrikantidelt natsionaliseerinud tehased, pankuritelt pangad ja hallparunitelt võtnud nende üleliigse maa ning võimaluse sahkerdada riigi ja rahva rahaga. See kildkond arendas salajast õõnestustööd tööliste ja talupoegade võimu vastu, ja siis, kui Saksa fašistlikud väed tungisid meie pinnale, asusid need rahvavaenulikud isikud ja Hitleri jüngrid avalikult eesti rahvast ära andma ja röövlisõda pidama töörahva vastu.

Töörahvavaenulikul kapitalistide ja hallparunite kildkonnal oli väga hästi teada, et Hitleri ja tema kannupoiste tulek Eestisse toob töörahvale näljahäda, toob tagasi parunite piitsahirmu ja mõisaorjuse, tal oli väga hästi teada, et Hitleri eesmärgiks oli Baltimaade koloniseerimine sakslastega ja eesti rahva laialipillamine, kuid sellest hoolimata olid linnakodanlane, hallparun ja spekulant jälle valmis eesti rahva saksa fašistidele ja parunitele maha müüma, nagu nad seda tegid 1918. aastal esimese saksa okupatsiooni ajal. Kodanluse riismete klassiviha oli nii suur, et nad olid valmis kogu eesti rahva hukatusse saatma, lootuses, et selle hinnaga saavad nad loa sakste laua alt koorukesi korjata.

Saksa Gestapo ei jätnud rahvavaenulikke eesti kodanlikke natsionaliste ära kasutamata, vaid organiseeris neist diversantide ja bandiitide jõugud, kuhu olid koondunud kulakud ja nende võsud, endised töösturid ja suurkaupmehed ning kodanlike organisatsioonide liikmed, ja kelle juhtideks olid enamasti saksa parašütistid, Gestapo väljakoolitatud timukad. Need bandiidid võtsid endile nimeks «metsavennad», missuguse nimega 1905. aastal Baltimaades nimetasid endid revolutsiooniliste sotsiaaldemokraatlike tööliste ja maatameeste salgad, kes tungisid kallale saksa parunitele ja nende karistussalkadele, võites endile töörahva hulgas suure populaarsuse ja sümpaatia. Nimetades endid «metsavendadeks», ehtisid parunite sabarakud Eestis endid paabulinnusulgedega just nagu nende peremehed hitlerlased Saksamaal, kes rahva petmiseks nimetasid endid natsionaal-«sotsialistideks».

Millega need Hitleri ja Himmleri «vennad» metsas tegelesid, seda aitab selgitada 6. juuli ajalehtedes ilmunud sõnum pealkirja all «Bandiitide metsik mõrv laste kallal»:

«Eile panid bandiidid toime metsiku kuritöö laste kallal. Pioneeride laagrist taheti lapsi koju saata. Autobusele asetati pioneerid ja sõit algas. Kuid mitte kaugel pioneeride laagrist avati bandiitide poolt metsast järsku tuli. Tulistamise tagajärjel sai surma 2 pioneeri, haavata 2 pioneeri, autojuht ja halastajaõde. Autobus oli sunnitud laagrisse tagasi pöörduma.»

Kuid suuremad bandiitide salgad korraldasid nurgataguseid kallaletunge ka üksikutele Nõukogude teenistujatele.

Punalipulise Balti laevastiku sõjatribunal arutas kinnisel kohtuistungil 28. juunil 1941 Paldiski linnas bandiitide jõugu süüasja, kes olid olnud varem mitmesuguste kodanlik-natsionalistlike, töötavale rahvale vaenulike organisatsioonide liikmeiks ja olid moodustanud kontrrevolutsioonilise jõugu, kes oli sooritanud terroristlikke kallaletunge Punaarmee ja Sõjalaevastiku võitlejaile.

Võitluseks Hitleri parašütistide, diversantide ja bandiitide vastu moodustati töölistest, teenistujatest, talupoegadest ja haritlastest hävituspataljonid, kellele rahvas osutas igasugust abi.

Kirjanik Mart Raud, kes võttis osa lahingutest Lõuna-Eestis hävituspataljoni ridades, kirjutab oma mälestus-märkmeis «Tartu tagalas ja tuleliinil» selleaegsetest meeleoludest:

«Kui Tartus oli küllalt kogetud tööliste ja aktiivsema haritlaskonna vankumatut valmisolekut võitluseks saksa fašismi vastu, siis nende kümne päeva kestes, mis ma sedapuhku viibisin mainitud Tartumaa valdades, selgus päevast päeva ikka enam, et niisama kindlalt ja ennastsalgavalt kuulub sesse valvsasse ja võitlustahtelisse ühisrindesse ka eesti töötav talurahvas . . . Ja seda mitte ainult uusmaasaajad, kohalike sovhooside töölised ja muu maaproletariaat, vaid ka kodanliku maareformiga loodud asundustalude pidajad, kes veel elavalt mäletasid parunite ähvardusi asunike majad maha põletada, et oma maad endises suuruses ja lageduses tagasi võtta. Samuti ilmnes küllalt tõelist patriotismi ja olukorra õigestihindamist ka nende talunike hulgas, kelle maid nõukogude maareform oli kitsamaks kärpinud. Neis oli sageli julget ja ausat patriotismi, et kindla vihaga suhtuda Eesti ajaloolise põlisvaenlase uuesse röövretkesse; neil oli loomuliku tarkuse selget pilku õigesti ette näha, et vaenlase seekordne röövliahnus ja vägivald maa ajutise vallutamise puhul kujuneb veelgi metsikumaks, kui see oli eelmise imperialistliku sõja ajal kogetud ja veel elavalt meeles oleva okupatsiooni päevil. Maa kaitseks vajalikku valvsust ei ilmutatud nüüd mitte ainult organiseeritud valveteenistuse korras, mida täideti väga täpse distsipliiniga, vaid suurel ja kasulikul määral ka täiesti omaalgatuslikult.»

Esimesed Saksa röövvallutajate väed jõudsid Eesti NSV territooriumile 7. juulil 1941, kus okupantide kätte langesid Valga, Petseri, Mõisaküla ja Tõrva linn. 8. juulil vallutasid sakslased Viljandi, Pärnu ja Võru linna ja jõudsid 9. juulil Emajõe kaldale. Lahingus Märjamaa pärast 12. ja 13. juulil said Saksa väed Punaarmee 16. laskurdiviisi käest raskesti lüüa ja olid sunnitud paaniliselt taganema. Seejärel jäid fašistide väed kuni 29. juulini, mis päeval nad Jõgeva juures läbi murdsid, Emajõe, Võrtsjärve, Põltsamaa ja Pärnu-Jaagupi joonel paigal tammuma.

Käskkirjas 10. juulil 1941 kirjeldab Eesti NSV sõjavägede juhataja Saksa väeosade pealetungitaktikat järgmiselt: «Ees asuvad mootorratturid, kes tulistavad automaatpüssidest suure kiirusega sõites; neile järgnevad kerged tankid, mida on kerge võitlusvõimetuks teha käsigranaatide kimpudega, ja lõpuks jalavägi autodel.

Vaenlase taktika oli tiibadelt haarata ja ümberpiiramist taotleda. Isegi ümberpiiratute visa vastupanu murrab vaenlase tahte, purustab tema jõud ja sunnib teda taganema. Automaatpüsside tule mõju mootorratastelt või autodel liikuvalt jalaväelt on tühine. Palju tärinat teeb vaenlane hirmutamiseks. Kõikjal, kus vaenlane kohtab meie jalaväe kuulipildujate tuld ja täägilööke, millele ta ei pea vastu, ta põgeneb ja hävib.»

21. juulil 1941 pühitses Nõukogude Eesti sõjaolukorras oma esimest aastapäeva. J. Lauristin, Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimees, esines artikliga «Kommunistis», milles ta teeb kokkuvõtte nõukogude võimu saavutustest Eestis rahvamajanduse ja kultuuri alal, uute tehaste rajamisel jne. Ühtlasi aga hoiatab ta, et «rahvavaenlane pole kõikjalt veel põhjalikult välja juuritud. Kliki-agent istub nõukogude asutises. Kliki-agent on poetanud ennast töökohtadesse, kus teeskleb proletaarlast ja kasutab parajat juhust, et oma öönestustööd jätkata. Klikimees istub külas, nautides ühes teistega kõiki neid hüvesid, mida nõukogude kord on võimaldanud, ja laostab ümbrust korralageduse organiseerimisega. Nüüd, kus fašistlikud jõugud on vallutanud osa meie pinda, liigutavad endiste klikimeeste bandiidid ennast seda agaramalt, et ühiselt uuesti orjastada eesti rahvas».

Juuli lõpust kuni augusti keskpaigani püsis Läänes rinne enamvähem paigal Pärnu-Jaagupi ja Matsalu lahe joonel, kuid Tallinnast ida pool jõudsid sakslased Aegviidu ja Kehrani. Pärast läbimurret Jõgeva juures liikusid sakslased piki raudteed Tapa ja Kundani, seega lõigates Tallinna ära Nõukogude Liidu tagalast. Algas Tallinna kaitsmine, milleks tehti suurima energiaga kaitsetöid. Töölised, teenistujad ja Harjumaa talupojad korraldasid suure raha ja väärtasjade korjanduse riigikaitsefondi, mis tõi sisse 1 800 000 rubla rahas ja peale selle veel väärtasju.

25. juulil otsustasid EK(b)P Tallinna Linnakomitee ja Eesti NSV Ametiühingute Keskнõukogu moodustada Tallinna Töölispolgu, kuhu hulgana astusid töölised ja teenistujad, kes olid valmis võitlema verise fašismi vastu.

Võitlustes isamaa kaitsmisel saksa röövlite vastu paistis silma ka Eesti 22. Territoriaalkorpus. Territoriaalkorpuse ridades võitlevale poliitilise juhi asetäitjale sm. Arnold Merele anti NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega 15. augustist 1941 Nõukogude Liidu kangelase nimetus vapruse ja lahinguülesannete eeskujuliku täitmise eest.

Maa poolt ümberpiiratud Tallinna kangelaslik kaitsmine kestis peaaegu kuu aega. Tallinna kaitsmise ajal organiseeriti linnas miinipildujate ja miinide valmistamist, treiti ümber välismaa mürske, mis olid siia jäänud varematest aegadest, ehitati neli laia- ja kitsarööpmelist soomusrongi, mis võtsid aktiivselt osa Tallinna kaitsmisest. Vahetult Eesti NSV pealinna Tallinna pärast kestsid ägedad lahingud kaheksa päeva.

Tallinna kaitsmisest võttis aktiivselt osa kogu elanikkond. Osa

neist võitles, relv käes, Tallinna töölispolgus, teised ehitasid kindlustusi. Rinde lähenemisel Tallinnale osutasid maavägedele oma suurtükitulega võimsat toetust Tallinna reidil ja sadamais seisvad laevad. Eriti suuri kaotusi tekitas vaenlasele Punatähe ordeniga autasustatud ristleja «Kirov». Vangivõetud sakslased rääkisid, et ristleja mürsud tekitasid nende ridades hirmsat laastamist ja ajasid korduvalt nurja tormijooksu linnale.

26/27. augusti öösel õnnestus vaenlase üksikutel automaaturite ja kuulipildurite gruppidel tungida Kadriorgu. 27. augustil asusid hitlerlased üldpealetungile. Erakordse visadusega tõrjusid Nõukogude väed tagasi vaenlase rünnakud. Punalipulise Balti Sõjalaevastiku laevad saatsid maale oma paremaid mehi. Polkovnik Parafilo brigaadi merejalaväelased läksid kaitselt üle vasturünnakuile, paisates sakslased 6—8 km linnast eemale.

Öösel vastu 28. augustit jätsid Punaarmee väeosad ja Eesti NSV valitsus Tallinna maha. Tallinna mahajätmine järgnes pärast seda, kui Loodegrupi ülemjuhatuselt oli saabunud vastav korraldus. Taandumise katteks teostati üldpealetung, millega vaenlane paisati paljudes kohtades 1—1,5 km tagasi. Teekonnal Tallinnast Kroonlinna saatsid meie sõja- ja transpordilaevu kogu aja vaenlase lennuväe rünnakud ja torpeedokaatrite atakid Soome skääridest. Fašistid olid varem kelkinud, et ükski Nõukogude laev ei pääse Tallinnast välja. Kuid hoolimata kõigist raskusist jõudsid Balti sõjalaevastik ja tema saatel ka transpordilaevad Tallinnast Kroonlinna, säilitades täielikult oma võitlusvõime ja toimetades väheste kaotustega Leningradi ka väeosad, mis olid kaitsnud Tallinna, samuti evakueerunud valitsusasutused ja tsiviilelanikud.

Kuid Tallinna vallutamisega polnud võitlused Eesti NSV pärast veel lõppenud. Eesti NSV saartel kestis veel nõukogude võim.

28. septembril õnnestus hitlerlastel teha dessant Vormsi saarele. Väikesearvuline garnison kaitses saart kolm päeva suure visadusega. 12. septembril saatsid hitlerlased Muhu saarele dessandi. Seda tagasi tõrjudes uputasid meie väed ligi sada vaenlase paati ja kaatrit koos vägedega. 14. septembril vallutasid fašistid Muhu saare ning tungisid sealt 17. septembril üle tammi ja madaliku Saaremaale. 14. septembrist kuni 5. oktoobrini kestsid ägedad võitlused Saaremaa pärast. Hitlerlastel oli suur ülekaal, eriti õhus. 21. septembril langes Kuressaare ja 5. oktoobril viimsed Nõukogude vägede positsioonid Sõrves, kust osa võitlejaid siirdus Hiiumaale, osa mandrile, vaenlase tagalasse, et seal pidada partisanisõda.

Pärast abivägede kohalejõudmist alustasid hitlerlased 12. oktoobril Hiiumaa vallutamist. Nad katsusid seitsmes punktis maale tulla, kuid neil õnnestus see ainult Nurstes. Dessandi tegemisel uputasid meie väed 19 vaenlase kaatrit koos vägedega. Lahingud Hiiumaa pärast kestsid 21. oktoobrini. Osal saare kaitsjaist õnnestus pääseda Hangosse Punaarmee juurde. Kõige viimasena langes 6. detsembril Osmussaar.

Võitlustes Eesti saartel hävitasid nõukogude mereväelased vaenlasel ühe ristleja, viis miinilaeva, kaks allveelaeva, kümme transpordilaeva, üle 100 paadi ja kaatri koos vägedega, palju mitmesugust relvastust, umbes 30 000 hitlerlast ja tulistasid alla 37 lennukit.

Lahingutel Eesti NSV-s oli suur tähtsus, sest nad nõrgestasid tunduvalt saksa fašistlike vägede «Nord»-gruppi, kes tungis Leningradi peale. Saksa okupantidel tuli iga kilomeetri Eesti pinna vallutamisel kanda raskeid kaotusi. Eesti NSV-s kestsid lahingud viis ja pool kuud, detsembri alguseni, kui oli juba seisma pandud Saksa röövarmee pealetung Leningradi ja Rostovi suunas ning algas sakslaste purustamine Moskva all 6. detsembril 1941. Võitlusi saksa röövvallutajate vastu Eesti NSV pärast juhtis bolševike partei, kes oli võitnud kogu eesti töötava rahva usalduse ja poolehoiu. Neis võitlustes valatud veri kindlustas veel enam sõprust eesti rahva ja vene ning teiste Nõukogude Liidu rahvaste vahel, kelle pojad ja tütred võtsid osa eesti rahva vabaduse kaitsmisest saksa orjastajate vastu.

SAKSA FAŠISTIDE NIINIMETATUD «SÕJAVÄEVALITSUS» EESTIS

Saksa okupandid näitasid juba esimestel päevadel pärast Eesti NSV territooriumile tungimist, mida eesti rahval neilt on oodata. «Kommunistis» nr. 207, 22. augustil 1941, kirjutas Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimees J. Lauristin saksa okupantide esimestest sammudest Eestis järgmist:

«Märjamaal kohalik rahvas nägi juba oma silmaga paruneid Rennenkampfe ja Tiesenhauseneid, keda kohalik pastor, köster ja lihunik lilledega vastu võtsid ja veinidega kostitasid. Märjamaa fakt demonstreerib kujukalt, kes on need «eesti rahva» esindajad, kes saksa «võimsale armeele» kõik oma lootused rajavad... Kui see «seltskond» loodab, et saksa fašism respekteerib nende «iseseisvuse» püüdeid, nagu mõnel pool unistatakse, et «varsti hakkab eesti valitsus korraldusi tegema», siis on see rahvahulkade pimestamine ja ninapidi vedamine. Vastupidi, üks «Eesti valitsuse volinikke» kolonel Koer(n) on juba saksa fašistide ja Gestapo poolt kõrvaldatud ja maha maetud... Tartu pole Tartu, vaid Dorpat, nagu kuulutatakse Tartu raadiojaamast. Okupeeritud alal suletakse fašistide kannupoiste ajalehti, kui nad küllalt kuulekad ei ole («Uus Elu» Pärnus), või sunnitakse ilmuma kahes keeles, nagu Viljandis. Mobiliseeritakse mehi kuni 50 aasta vanuseni ja saadetakse Saksamaale orjusesse, röövitakse kõik söödav ja väärtuslik ning transporteeritakse «nach Vaterland».»

Käsikäes röövimiste ja põletamistega toimetasid fašistlikud kurjategijad plaanikohaselt elanike tapmist.

Märjamaal ja Raplas näiteks hukkasid nad lühikese ajaga 50 inimest, nende seas noore 12-aastase tütarlapse, algkooliõpilase.

Järvakandi vallas koostasid hitlerlased kohalike kadakasakste kaasabil musta nimekirja, mille alusel hakati inimesi vangistama ja tapma. Vangikambrina kasutasid nad vallamaja sauna ja karjatalli, kuna mahalaskmist toimetati karjatalli taga, prügiaugu äärel. Enne mahalaskmist piinasid hitlerlikud timukad metsikult iga vangistatut: torgiti täägiga silmadesse, raiuti maha kõrvad jne. Eriti jõledaid piinamisvõtteid kasutasid fašistid valla täitevkomitee esimehe naise ja alaealise poja ning valla kommunistlike noorte sekretäri, 16-aastase tütarlapse kallal.

Lihulasse vedasid fašistid kokku Gestapo agentide poolt varem koostatud nimekirjade järgi ümbruskonna enam arenenud ja aktiivseid inimesi, kelle hulgas oli ka palju alaealisi. Suur osa neist saadeti Pärnu, teised aga tapeti kohapeal pärast piinamisi. 17 kokkuveetud inimest, nende hulgas üks 14-aastane tütarlaps, olid fašistid riidest lahti võtnud ja pärast piinamisi ühte aleviku majja paigutanud, kus neid hoiti mitu päeva näljas ja janus. Kui hitlerlased olid sunnitud Punaarmee väeosade survel Lihulast põgenema, tulistasid nad maja kahureist puruks. Punaarmeelased leidsid rusude alt 14 alasti laipa ja 3 raskesti haavatud inimest.

Niisugust verist mõrtsukatööd alustasid saksa fašistid kohalike kadakasakste ja sabarakkude abiga kõikjal, kuhu nad sisse tungisid.

Olles ajutiselt vallutanud Eesti NSV, panid hitlerlased siin kehtima verise okupatsioonirežiimi. See režiim ei olnud aga kogu okupatsiooniaja kestel ühesugune, vaid ta elas läbi mitu muundust.

Alustades kallaletungi Nõukogude Liidule, arvasid saksa fašistid, et sõda tuleb lühike. Kahe või äärmiselt kolme kuu jooksul pidi hitlerlaste arvates olema Nõukogude Liidu vastupanu murtud ja tema territoorium ning rahvas anastatud. Baltimaad pidid kuuluma Saksa riigi koosseisu, järelikult pidid olema koloniseeritud sakslastega. Baltimaadesse tulid saksa röövvallutajad, nagu kirjutas «Danziger Vorposten», «Hansa ja saksa rüütliordu jälgedes». «Nüüd, mitme sajandi pärast, teostab füürer Balti riikides lõplikult saksa rüütlite-mõõgavendade taotlused,» s. o. muudab Baltimaade rahvad uuesti saksa parunite orjadeks (sõjakirjasaatja Franz Pesendorferi artiklist). Kõige kindlamad juhtnöörid eesti rahva tuleviku suhtes olid muidugi need, mis anti Saksa julgeolekupolitsei kindralile Stahleckerile peatimukas Himmleri poolt tema viibimisel Tallinnas 19.—20. septembril 1941. Stahlecker refereerib oma aruandes seda direktiivi järgmiselt: «Eestimaa saksastamine peab toimuma pikema aja (ümmarguselt 20 aasta) kestel ja see peab toimuma sellisel kujul, et eesti rahva rassiliselt väärtuslik osa peab kultuuriliselt ja poliitiliselt saksastatama ja tema sekka peab asustatama riigisakslasi.» Nagu Nürnbergi protsessil selgus, oli Hitler enne kallaletungi NSV Liidule ehk nn. «Barbarossa plaani» teostamisele asumist käsu andnud esialgu tõelisi eesmärke varjata. Nii oli eesti rahvas fašistliku Saksamaa juhtide poolt seatud

otsese hukkumisohu ette ja see oht oli suurem kõigist, mis teda kunagi varem oli ähvardanud.

Saksa okupandid ei rutanud tsiviilvalitsemiskorra sisseseadmisega. Kuni 6. detsembrini 1941. a., s. o. päevani, kus algas Saksa armee põgenemine Moskva alt, kestis Eestis Saksa sõjaväeline võim.

Saksa sõjaväevalitsuse, mille eesotsas seisis nn. Põhja-tagala juhataja kindral von Roques, peaülesandeks oli:

1) fašismivastaste tsiviilelanike tapmine;

2) rekvireerimiste ja konfiskeerimiste korraldamine saksa röövarmee toitmiseks ja riietamiseks;

3) maa- ja linnaelanike ajamine küüti ja Saksa sõjaväe sundtöödele;

4) varanduste ja kaupade väljavedu Saksamaale.

Nende röövülesannete edukamaks täitmiseks tuli saksa okupantidel sisse seada eriline eestikeelne kantselei, milleks toodi Saksamaalt optante ja Eestist ärakaranud vapse, nende hulgas endine vaps Hjalmar Mäe. Neist moodustati 21. septembril nn. «Omavalitsus», kes hakkas tegutsema okupantide juhtnööride järgi. Mäe abiliseks politsei ja nuuskimise alal määrati Oskar Angelus, endine kodanliku Eesti siseministeeriumi ametnik, majanduse ja transpordi alal Alfred Vendt, põllumajanduse alal endine vaps Hans Saar.

Saksa sõjaväevalitsus hakkas täpselt teostama ülemfašist Göringi käsku: «Tapke igaüks, kes on meie vastu! Tapke, tapke, mitte teie ei kanna selle eest vastutust, vaid mina!...» Saksa sõjaväevalitsuse võimu algul tapeti inimesi massiliselt, ilma igasuguse ülekuulamiseta. Hiljem hakati korraldama ka ülekuulamise ja väljakohtu kometit.

Saksa okupatsioonivõimude eneste ametlikust aruandest 1941. aasta sügisel selgub, et hitlerlased mõrvasid Eestis ainult väljakohtu otsusel okupatsiooni algusest kuni 25. oktoobrini, s. o. kahe kuu jooksul, 1158 inimest. Muidugi sattus ametlikku aruandesse ainult väike osa mõrvatuist, sest arvestamata jäeti kõik fašistlike «omakaitselaste» ohvrid ja Saksa väeosade poolt nende sissetungil mõrvatud inimesed.

Saksa fašistide ja nende käsilaste kuritegude iseloomustamiseks okupatsiooni algperioodil toome mõne väljavõtte aktist, mis on koostatud Tartu linna töörahva saadikute nõukogu juures moodustatud komisjoni poolt, kuhu kuulusid EK(b)P Tartu Maakonnakomitee sekretär M. Laosson, 1. kl. jurist A. Jakobson, arst dr. Murašin jt. Komisjon korraldas kohtulik-meditsiinilise ja paikliku ülevaatuse ning kuulas üle palju tunnistajaid.

Saksa okupantide tulekul Tartusse 1941. aasta juulis korraldasid saksa fašistid ja nende käsilased Tartu eeslinnas Näituse platsil koonduslaagri, kuhu juba 1941. aasta suvel koondati tuhandeid inimesi. Kinnipeetavaid peksti ja piinati igasuguste võtete ning abinõudega, mis tekitasid kehalisi vigastusi. Paljud

kinnipeetavad peksti isegi surnuks. Vange sunniti raskele füüsilisele tööle kuni 18 tundi päevas. Nad kannatasid alatoitluse all. Arstiabi puudus täielikult.

«Peksu jaoks oli korraldatud eriline peksutall,» öeldakse protokollis, «kus peksti «korra vastu eksijaid» läbikeedetud vitstega, püssipuhastamisevarrastega, labidaga ja kõigi võimalike käe alla sattuvate abinõudega. Ohvrit peksti niikaua, kuni ta oli verine; pärast seda visati ta erilisse kongi külmale kivipõrandale. Kui aga pekstu veel käia suutis, siis aeti ta tööle. Eriliseks lõbuks oli vangi käsutamine «püsti ja pikali», kuni see hingetuks jäi ja maha kukkus, mille järel teda jalgadega taoti kuni meelemärkuse kaotamiseni. Rusikatega näkku peksmine ja hammaste sisselöömine oli iga väiksemagi protestiavalduse või ülevaatajale mittemeeldiva sõna otseseks tagajärjeks. Tartu Riikliku Ülikooli professorid, õppejõud, kirjanikud, kunstnikud kannatasid laagris ebainimliku käitumise all. Neid sunniti kõige raskemale füüsilisele tööle ja paigutati kartsereisse, kus nad külmal kivipõrandal kaotasid jäädavalt oma tervise. Paljud aga langesid sakslaste verejanu ohvriks ning mõrvati alatult. Sakslaste mõrvaohvriks langesid professorid Ruubel, Silberstein, Kliiman ja mitmed teised nõukogude vaimuja teaduseinimesed. Laagris oli üldse neli barakki, kuhu mahtus vaid väike osa kinnipeetavaist; suuremal jaol tuli viibida isegi öösiti lageda taeva all. Üks neljast barakist, mis oli mahalaskmisele määratute jaoks, kandis «Surmakongi» nime. Seal lamasid mahalaskmisele viidavad poolalasti külmal kivipõrandal, kuna nende riided peaaegu alati fašistlike võimumeeste poolt ära rööviti ja omavahel ära jagati.

Mahalaskmise, hukkamise kohaks oli valitud 1941. a. kindlustöödel kaevatud tankitõrjekraav Riia maantee ääres, umbes 6 kilomeetri kaugusel Tartu linnast. Hukkamisele määratuid toimetati kohale autobuses, mis mahutas korraga 30—40 inimest. Autobuse ees sõitis auto roimarite komandoga, mis koosnes samuti 30—40 mehest, eesotsas saksa ohvitseriga... Hukkamisele viidi inimesi iga päev kuni 7 korda. Vangid toodi suuremalt osalt kohale poolalasti, mida tõendavad ka tankitõrjekraavi maetute väljakaevamisel koostatud aktid. Kohalejõudmisel seati vangid, kelle käed olid seotud selja taha ja kes peale selle olid veel kokku seotud köiega, põlvili kraavi äärele, mille järel kaasasolev ohvitser luges ette sõjakohtu otsuse, mida tegelikult kunagi ei olnud tehtud. Otsus oli alati ühesugune ja kõlas järgmiselt: «Sõjaväekohtu poolt kindlakstehtud kuritegude eest otsustas kohus teid karistada surmanuhtlusega,» sellele järgnes lühike käsklus «tuld», ja vangid tapeti lasuga kuklasse. Väljakaevamisel kindlakstehtud asjaolude põhjal võib otsustada, et kuna vangid olid üksteise külge kinni seotud, siis osa neist maeti elusalt, sest väljakaevatute laipadel ei olnud kõikidel kuulihaavu.

Tunnistajate seletustega on kindlaks tehtud, et ainult 1941. aastal mõrvati siin sakslaste poolt 7000—8000 inimest. Mahalaskmi-

sed kestsid kuni 1942. aasta veebruarini; seepärast arvestades tankitõrjekraavi pikkust koos kõrvalharudega, kus toimusid matmised, 1000 meetrile — maetud on pealegi mitu korda ülestikku —, võib arvata, et Tartu tankitõrjekraavis on hukatud umbes 12 000 inimest. Hiljem toimusid mahalaskmised linna juudi kalmistu juures.

Talvel, kui maa külmus, jäeti mahalastute laibad matmata kraavi ja maeti alles järgmisel kevadel. Timukate ohvriks ei langenud mitte ainult mehed ja naised, vaid armu ei antud ka raukadele ja isegi väikestele lastele. Väljakaevamisel ja ka tunnistajate seletuste järgi on juurdlus kindlaks teinud laste metsiku tapmise. Tunnistajate seletuste järgi on 1941/42. aasta talvel hukkamisele toodud 2 autobusetäit lapsi, neist esimesel juhul lapsi 6—12 aasta vanuseni, teisel juhul sülelapsi. Tunnistaja nägi, kuidas lapsi kanti süles kraavi äärde ja hukati. Tunnistaja Friedland nägi pealt äärmiselt julma fakti, kuis jõhker timukas hoidis last jalast, pea allpool, ja teine, kõrvalseisev timukas kihutas lapsele kuuli pähe. Et laste mõrvamine toimus talvel, kandis kevadine suurvesi laste laibad maantee- ja põllukraavidesse, kust nad hiljem osalt kokku korjati ja maeti, osalt toimetasid aga laste matmist kohalikud elanikud.»

Kogu Eesti kattus koonduslaagrite, vanglate ja gestapolaste piinakambrite võrguga. Surmalaagrid Tartus, Valgas, Narvas, Kloogal, Kaberneemel, Tallinnas, Kiviõlis ja teistes kohtades üle kogu maa on tunnistajaiks kümnete tuhandete rahulike inimeste ja sõjavangide piinadest ja hukkamistest.

Eesti kodanlikud natsionalistid olid lootnud, et saksa okupandid annavad neile tagasi nõukogude võimu ajal natsionaliseeritud suurettevõtted. Kuid saksa fašistid, kelle eesmärgiks oli eestlus Balti mere kallastelt hoopis välja juurida, ei mõtelnudki vabrikuid endistele omanikele tagasi anda, vaid andsid need saksa kapitalistidele ja nende trustidele. Osa eesti kapitaliste jäeti oma endistesse ettevõtetesse asjaajajateks. Reetur Mäe kaudu teatasid okupandid 21. septembril 1941 oma seisukoha, et riigistatud eraomandi tagasiandmist ei toimu. Mäe omalt poolt palus selles küsimuses usaldavalt ja kannatlikult oodata, kuni saabub aeg... Muidugi mõista seda aega ei tulnud.

Saksa sõjaväevalitsuse perioodist võiks veel nimetada järgmisi sündmusi:

11. septembril moodustasid saksa okupandid erilise organisatsiooni soojade riiete, lambanahkade, villaste sokkide ja kinnaste ning raha rööviмiseks elanike käest, nimetades seda organisatsiooni «Eesti Rahva Ühisabiks». Organisatsiooni asutas Tallinna komandant Raitz von Frentz, kes kutsus esimesest koosolekust osa võtma ka Mäe ja teisi äraandjaid. See organisatsioon asutas oma terroristlikud salgad üle maa, kes pressisid elanikkonnalt välja eespool nimetatud esemeid Saksa sõjaväe jaoks (hiljem nägid eesti tööteenistuslased Eestist «annetatud» poolkasukaid ja kindaid ka Sak-

samaa linnades tsiviilelanike seljas), kandes tõrkujad musta nimekirja.

3. oktoobril kaotasid saksa okupandid nõukogude võimu ajal kehtestatud tasuta arstiabi, tehes selle uuesti maksuliseks.

19. oktoobril nimetati Tallinnas Narva maantee Adolf Hitleri tänavaks.

Samal ajal hakkasid Saksa fašistid Eestis organiseerima fašistlikke kutseühinguid Hitleri poolt purustatud ja likvideeritud tööliste ja teenistujate ametiühingute asemele. Selleks sõitis Saksamaalt kohale vabahärra von Ledebur. Oma kõnes oli «vabahärra» eriti pahane selle üle, et füürer olevat tahtnud juba 1938. aastal Eesti oma kaitse alla võtta, kuid bolševikud ajanud selle plaani nurja.

Oktoobri lõpul ja novembri algul hakkasid saksa okupandid korraldama Mäe, Saare ja teiste äraandjate «nõupidamisi» ja esinemisi raadios. Hans Saar teatas, et hakatakse karistama talumehi, kes ei anna kartuleid Saksa sõjaväele. Hjalmar Mäe ütles: «Eesti demokraatliku vabariigi aeg on nüüd läbi... Kõik Venemaalt võidetud piirkonnad kuuluvad erilise uuestiloodud riigiministeeriumi alla, mis kannab nimetust «Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete». Riigiministriks on nimetatud Alfred Rosenberg. Meile lähim osa endisest Nõukogude Liidust kannab nimetust «Ostland». Tema eesotsas on riigikomissarina härra Lohse. «Ostland» on jaotatud neljaks kindralkomissariaadiks: Valgevene, Leedu, Läti ja Eesti kindralkomissariaat.»

See oli esimene teadaanne nn. Saksa tsiviilvalitsuse sisseseadmise kavast Baltimaades ja Eestis.

HITLERI SATRAABI PREISI MÕISNIKU LITZMANNI NIINIMETATUD «SAKSA TSIVIILVALITSUS» EESTIS

Detsembri algul teatati fašistlikes ajalehtedes, et Saksamaalt olevat saabunud Preisi riiginõunik ning SA ülemgrupijuht (obergruppenführer) Karl-Siegmund Litzmann, kes võtvat võimu üle Saksa sõjaväevalitsuselt ja saavat Eesti kindralkomissariks. Avaldati ka Litzmanni elulugu. Litzmann olevat «kuulsa» maailmasõja kindrali Litzmanni (sellesama, kes 1916. aastal Brussilovi vägede käest rängasti lüüa sai) poeg. Rahu ajal elanud ta oma mõisas Preisimaal, kus aretanud tõuhobuseid. (Sellest ei räägitud sõnagi, et K.-S. Litzmann 1919. aastal tegi kaasa haledasti läbikukkunud landesveeri sõjakäigu Baltimaadesse.)

6. detsembril oli kärarikas toiming, kus Põhja-tagala juhataja kindral von Roques andis valitsuse üle kindralkomissar K.-S. Litzmannile.[1]

[1] Pärast seda kui Litzmann oli Eestis võimumeheks saanud, leidsid hitlerlased tema nime olevat mitte küllalt soliidse ja «aariaseerisid» selle, lisades «i» tähele «e» juurde. Sellest päevast peale nimetasid fašistlikud lehed endist Litz-

Eesti kindralkomissariaat jaotati 7 piirkonnaks. Moodustati järgmised piirkonnad sakslasest piirkonnakomissariga eesotsas:

Tallinn — Walter Mentzel;
Harju- ja Järvamaa — standartenführer A. Boecking;
Tartu-, Valga- ja Võrumaa — kreisleiter Kurt Meenen;
Virumaa — landrat Friedrich Jenetski;
Lääne- ja Saaremaa — Heino (Manuel) Schröder;
Pärnu- ja Viljandimaa — kreisleiter Hermann Rieken;
Petserimaa — standartenführer Lothar Bombe.

Hiljem vahetati piirkonnakomissare, kuid administratiivne jaotus jäi samaks. Litzmann kinnitas uuesti ametisse ka reeturite «Omavalitsuse», mis oli moodustatud juba «sõjaväevalitsuse» perioodil, järgmises koosseisus:

Hjalmar Mäe — «Omavalitsuse» juht, ühtlasi haridus- ja kohtudirektor;
Oskar Angelus — siseasjade direktor;
Alfred Vendt — majandus- ja transpordidirektor;
Hans Saar — põllutöödirektor;
O. Leesment — sotsiaaldirektor.

Kes olid need nn. «direktorid»? Neist Hjalmar Mäe, nagu juba eespool öeldud, oli tuntud vaps, kes oli poliitikamehena kodanlikus Eestis katsunud karjääri teha, kuid igal pool läbi kukkunud. Vapside protsessis kauples ta endale kergema karistuse teiste kambameeste äraandmisega. Mäe oli kauaaegne Hitleri agent Eestis, kuid selle alatu ameti varjamiseks esindas ta saksa veiniärisid. Oskar Angelus oli kodanliku siseministeeriumi ametnik, kes 1939/40. aastal jagas altkäemaksu eest eesti soost «sakslastele» tõupuhtuse-tunnistusi hitlerlikule Saksamaale opteerimiseks. 1940. aastal opteerus ta ka ise «sakslasena» Saksamaale. Hans Saar oli samuti nagu Mäegi endine vaps, endine Õisu piimatalituse ametnik, keda vapsid oma illegaalse «valitsuse» nimekirjas nägid ette põllutööministriks. Alfred Vendt oli kauaaegne Hitleri agent, kes pidas saksa firmade kaudu ühendust Gestapoga.

Niisugustest tegelastest, kes juba hulk aastaid olid olnud sakslaste palgalised salakuulajad, koosneski kurikuulus Litzmanni «Eesti Omavalitsus». Litzmanni administratsioonis olid ette nähtud ka maa- ja vallavanemad endiste kapitalistide, hallparunite ja klikiaegsete mustade tegelaste hulgast. Neil ei olnud aga mingisugust iseseisvat võimu. Nad said kõik eeskirjad saksa piirkonnakomissaridelt ja tegid need eesti keeles rahvale teatavaks. «Omavalitsuse» direktorite ülesandeist räägib «Ostlandi» riigikomissar Lohse ühes intervjuus saksa ajakirjanikele järgmist: «Baltimaade juhtimine kuulub saksa instantsidele. Mis puutub kohalikku oma-

---

manni Lietzmanniks. On huvitav, et 1944. aasta veebruaris, kui Leningradi rinde väed olid Saksa röövarmee Narva jõe taha löönud ja hitlerlased valmistusid Eestist põgenemiseks, hakkas fašistlik ajakirjandus Eestis Litzmanni uuesti nimetama õige nimega.

valitsusse ja administratsiooni, siis on see mingi elanikkonna ergutusvahend... Kõiki elanikkonna nõudeid võtame me arvesse ainult saksa vaatekohast.»

Sellega oli küllalt selgesti öeldud, et fašistliku «Eesti Omavalitsuse» ülesandeks oli eestlasi eestlaste abil muuta saksa parunite orjadeks ja rakendada saksa fašismi sõjamasina ette.

O. Angelus tunnistab ühes oma artiklis («Linna Teataja» nr. 33), et vabadussõjalased — «need on inimesed, kes meie lähemas minevikus pooldasid võimalikult tihedamate sidemete loomist Saksamaaga». Seda täiendab H. Mäe ühes oma kõnes 21. oktoobril 1941 («Linna Teataja») oluliselt, näidates, et mitte ainult vapsid, vaid kogu kodanlike natsionalistide klikk oli valmis alandlikult Hitleri jalgade ees roomama. Mäe ütleb, et K. Päts pöördus 1940. aasta 26. juunil tema poole palvega, et tema, Mäe, läheks Saksamaale ja kutsuks Hitleri appi eesti kapitaliste päästma. See näitab, et eesti kodanlikud natsionalistid olid kõik ühel nõul, olid valmis eesti rahva saksa röövvallutajaile maha müüma ja alandlikult nende käsku täitma.

Saksa okupatsioonivõimud hülgasid kõik rahvusvahelised sõjapidamise-reeglid okupeeritud maade tsiviilelanike kohtlemise suhtes. Eestis ja teistes okupeeritud maades valitses saksa fašistide täielik omavoli, kes ei hoolinud midagi kohaliku rahva tahtest. «Ostlandis» jäid ka «tsiviilvalitsuse» ajal kehtivaks kõik «sõjaväevalitsuse»-aegsed korraldused. Kõik suuremad tööstusettevõtted anti saksa pankade ja firmade omandiks. Eestlastel oli keelatud omada suurettevõtteid. Saksa firmasid ja kaubandusühinguid asutasid aga okupandid ohtrasti maa kiiremaks tühjakspumpamiseks. Määruses oli ette nähtud, et kõik vastutavad tegelased neis ettevõtteis pidid olema saksa rahvusest.

Saksa «tsiviilvalitsuse» määruses kuulutati saksa keel ametlikuks keeleks. «Preussische Zeitung» kirjutas 23. veebruaril 1942, et «Estonia» ja Draamateatri lavadelt hakatakse nüüd kuulma saksa keelt ja et okupantide käsilane V. Mettus olevat pandud värbama näitlejaid «Lustige Witwe» ja «Ingeborgi» ettekandmiseks saksa keeles. Lohse teatab hoobeldes «Kieler Neueste Nachrichten'is» 17. veebruarist 1942, et saksa keel olevat omandanud juhtiva koha Läänemere maa-aladel.

9. detsembril ajas värske fašistlik võimumees kindralkomissar Litzmann Tallinnas kokku «põllumajandusliku nõupidamise», millest võtsid osa Lohse volinik sõjahaldusnõunik hauptmann Lüneburg, äraandjad Mäe, Saar jt. Nõupidamise ülesandeks oli anda eesti põllumajandusele niisugune suund, et Eesti muutuks fašistliku Saksamaa põllumajanduslikuks ripatsiks. Selle kava järgi tuli põlluheina kasvatamisest loobuda, loomakasvatust piirata ja Lõuna-Eestis kasvatada Saksamaa jaoks rohkem müügivilja, Põhja-Eestis aga lambaid. Ühtlasi arutati nõupidamisel, missugusel viisil talurahvalt kõige edukamalt röövida toiduaineid Saksa sõjaväe jaoks.

Põllumajanduse alal likvideerisid saksa okupandid kõik uuendused, mis olid läbi viidud nõukogude võimu poolt. Uusmaasaajailt võtsid saksa okupandid ära nõukogude võimu poolt antud maa ja andsid selle tagasi hallparuneile, kuid ka neid ei tunnustanud hitlerlased maa pärisomanikeks, vaid ainult maa ajutisteks kasutajateks, kes alles füüreri truualamliku teenimisega pidavat näitama, kas nad kõlbavad talunikeks «Suur-Saksamaa» ruumis.

Eesti NSV-s oli nõukogude võimu ajal organiseeritud 25 masinatraktorijaama 350 linttraktoriga. Need jaamad purustati saksa okupantide ja kulakute poolt ja riisuti tühjaks. Fašistid vedasid Saksamaale 236 traktorit ja palju muid põllutööriistu, hobulaenutuspunktidest viisid nad ära 1700 hobust, 2474 mitmesugust põllutööriista jne.

1941. aasta detsembrikuu teisel poolel hakkasid saksa okupandid sisse seadma kaardisüsteemi toiduainete jaoks. Kuigi hitlerlased juba okupatsiooni esimestel kuudel olid välja vedanud kõik tagavarad, ei võtnud nad elanikkonna varustamiseks kaua aega tarvitusele kaardisüsteemi, et mitte kitsendada saksa sõjaväelaste ostuvõimalusi, mis oli äärmiselt soodus väärtusetu okupatsioonimarga kursi kõrgelekruvimise tõttu. Kui kaubad olid kauplustest saksa sõdurite poolt juba kõik ära ostetud ja pakkidena Saksamaale saadetud, seati sisse kaardid. Normid eestlaste jaoks olid ainult näljanormid ja nende kättesaamise võimalused väga rasked. 11. detsembril 1941 määrati leivanormiks 2000 grammi nädalas. Suhkrut, võid ja muid rasvaineid ei saanud eestlased enamasti ka kaartidega. Sakslastel olid palju suuremad normid kui eestlastel. Sakslased jaotasid kaartidega eestlastele ainult väikese osa neist toiduainetest, mis nad olid leidnud Nõukogude Eesti ladudest või röövinud taludest. Suhkrut ega muid toiduaineid ei toonud sakslased Eestisse üldse.

Detsembrikuus 1941 toimus kursimuutus saksa fašistlikus propagandas. Kuni detsembrikuuni olid saksa okupantide teateil Idarindel «hävituslahingud». Hitler oli juba korduvalt teatanud, et Punaarmee olevat hävitatud. Detsembri algul teatas aga füüreri peakorter ootamatult, et Saksa armee tõmbuvat tagasi talvekorterisse ja «õgvendavat rinnet». Hitlerlaste lehtedes hakkas ilmuma võrdlusi Napoleoni 1812. aasta ja Hitleri 1941. aasta sõjakäigu vahel. Mis oli siis lahti? Kuhu oli jäänud «välksõda»? küsisid need, kes olid uskunud hitlerlaste valesid. Nõukogude raadio ja lendlehtede kaudu said okupeeritud Eesti NSV kodanikud teada, et saksa röövväed on saanud katastroofiliselt lüüa Moskva lähistel, Rostovi ja Tihvini all ning taganevad kogu rindel. Selgus, et Punaarmee oli likvideerinud Saksa fašistliku armee üleoleku.

Saksa fašistidel ja nende «Omavalitsusel» algas uus meeleheitlik kampaania maa paljaksröövimiseks. Algas soojade riiete ja värvilisest metallist esemete äravõtmine kodanikelt fašistliku «Eesti Rahva Ühisabi» kaastegevusel. Hitlerlaste salgad käisid majast majja varem koostatud nimekirjadega, kui palju on kellelgi sooje

riideid ja kui palju tuleb ära anda. Eriti rüüstati neid kodanikke, keda arvati olevat fašismivastased. Talunikelt nõuti kõigi viljatagavarade andmist «linnade toitmiseks» ja «seemnefondi». Tegelikult läksid aga kõik talvel kokkuvõetud vili ja muud ained Saksa sõjaväele või veeti Saksamaale.

1941/42. a. talvel oli hitlerlastel suurimaks kampaaniaks nn. «metsatööde lahing». Fašistid põhjendasid seda Eesti metsade tohutut laastamist sellega, et nad muretsevat linnadele kütet, mille eest nõukogude võim ei olevat hoolitsenud. See oli aga hitlerlaste alatu vale, sest nõukogude aastal oli Eestis valmis raiutud aastane puude tagavara, et järgmisel talvel oleks võimalik kütta kuivade puudega. Fašistide poolt mahavõetud puud läksid metsamaterjalidena Saksamaale, suurelt osalt aga 3—5 meetri pikkuste palkidena Saksa sõjaväele kindlustuste ehitamiseks. Peale selle arvasid fašistid, et metsatöödele mobiliseeritud mehi ja hobuseid on taganemise korral kerge Eestist välja viia.

Rohkesti puid lasksid fašistid palkidena riitadesse laduda teatavatesse kohtadesse. Need puud, nagu hiljem selgus, olid mõeldud massiliste mõrvaohvrite põletamiseks.

1941. aasta lõpul avasid saksa okupandid Eestis osa algkoole, kuna kesk- ja kõrgemaid koole nad siis eestlaste jaoks üldse ei kavatsenud avada. Kesk- ja kõrgemad koolid pidid tulema ainult saksakeelsed ja «tõupuhtad», s. o. sakslaste ja väljavalitud kadakasakste jaoks. Ka algkoolide avamine edenes visalt, sest paljudes koolimajades olid Saksa sõjaväe haiglad ja pealegi kartsid okupandid, et enamik õpetajaid on fašismivastased ning hitlerlastele vaenulikud. Alles jaanuaris ja veebruaris 1942, kui Saksa fašistlik armee oli löödud taganema, hakkas Litzmanni «tsiviilvalitsus» demagoogilisel eesmärgil koole avama.

1942. aasta algul avasid okupandid Tartu ülikoolis kolm teaduskonda: arsti-, loomaarsti- ja põllumajandusteaduskonna, s. o. niisugused teaduskonnad, mis oleksid võinud sakslastele sõjaliste vajaduste seisukohalt kasulikud olla. Eesti üliõpilased ei saanud teisiti luba ülikoolis õppida, kui pidid sooritama sundtööteenistuse Saksamaa laagrites või astuma Hitleri sõjaväkke. Saksa fašistide hariduspoliitikat Baltimail iseloomustab Ida-ala riigikomissariaadi kultuuriosakonna juhataja Neugebaueri artikkel «Berliner Börsenzeitungis» 10. märtsil 1942, milles öeldakse, et Ida-ala üliõpilased pidavat läbi imbuma suure germaani impeeriumi vaimust (s. o. fašismist) ja selleks sooritama töökohustuse Saksamaal. Edasi kirjutab Neugebauer: «Totaalse sõja seadus nõuab, et Ida-alal puhas teadus taanduks tagaplaanile, võrreldes sõjalise tähtsusega spetsiaaldistsipliiniga». Teiste sõnadega tähendab see seda, et puhas teadus olgu sakslaste jaoks, eestlastele aga jäägu tööorjus Saksa kaevandustes ja parunite põllul, nad jätku unistusedki kultuurist ja teaduste omandamisest. Seetõttu oligi okupatsiooni ajal Tartu ülikooli nimestikus kõigest mõnisada üliõpilast, kuna nõukogude ajal oli seal üle 2000 üliõpilase.

Tegelikku õppetööd Eesti koolides teostati saksa fašistliku okupatsiooni ajal väga vähe. Koolitööks ja tundideks ettevalmistumise asemel sunniti õpilasi korjama kaltse, konte, puukoort, metallesemeid jne. Saksa tööstuse jaoks. Paljud koolid muutusid vanakraamiladudeks, nakkushaiguste pesadeks. Näiteks tunnistab «Revaler Zeitung» küünilise rahuloluga, et 79 Saaremaa kooli olevat korjanud 38 702,7 kilogrammi närusid ja kaltse. Koolid muudeti värbamisbüroodeks tööteenistusse ja «leegionidesse». 1942. aasta jaanuaris algas laiaulatuslik kampaania koolinoorsoo värbamiseks. Fašistliku Saksamaa eeskujul seati sisse tööteenistusekohustus noorte kohta, esialgu 1920.—1922. aastal sündinuile. Ühtlasi korraldati noorte petmiseks tseremooniaid, sõlmiti lepinguid jne. «Noori rakendatakse tööle alles aprillis, s. o. vastu suve,» luiskasid fašistide lehed. «Neid rakendatakse jõgede reguleerimise tööle Sileesias, maa võitmiseks mere alt Põhja-Saksamaal. Sõjaväeteenistuseks neid ei kasutata ... Kuni kondid juba harjunud, tehakse ainult mõni tund nädalas tööd ...» Niisuguseid valelikke lubadusi kasutasid hitlerlased eesti noorte püüdmiseks. Loeti ette Saksamaalt saadetud «tööteenistuslaste kirju», mis olid tegelikult meisterdatud saksa värbamisbüroos. Vastupidi lubadustele rakendati eesti noori tööle elukardetavais kohtades, rindetsoonis jm.

Hitleri sõjaväkke astujaile lubati anda kooli lõputunnistused, ilma et neil oleks vaja õppida ja eksameid sooritada.

Paljud koolinoored, kes olid andnud nõusoleku Saksamaale minekuks, keeldusid sellest hiljem, kuuldes tõelisest olukorrast Hitleri sunnitöölaagreis. Siis oli aga tihti juba hilja: keeldujad saadeti ära sundkorras sõjaväelise valve all.

Toiduainete kokkuröövimine eesti talurahvalt Hitleri sõjaväele ja Saksamaale vedamiseks oli fašistidel Eestis kõige tähtsamaks ülesandeks. Kui hitlerlastel 1942. aasta kevadel eesti talurahva vastupanu tõttu ei läinud korda röövida 45 000—50 000 tonni vilja, nagu nad olid kavatsenud, töötas parun Litzmanni «tsiviilvalitsus» välja uue süsteemi eesti talupoja ruineerimiseks. Kõigepealt seati igas eesti talus sisse nn. «põhiraamat», millesse märgiti talu olukord, varandus ja kohustused, mis ta peab täitma fašistliku Saksamaa suhtes. Hitlerlaste sundnormid olid välja töötatud nii, et need pidid hävitavalt mõjuma eriti kehv- ja kesktalurahva majandeis, kuna aga suurtalunikud-hallparunid, kelle hulgast hitlerlased otsisid rahvareetjaid, saksa parunite käskude alandlikke täitjaid, olid sagedasti sundnormidest hoopis vabastatud.

«Põhiraamatu» ja sundnormide kehtimapanekuks oli 22. aprillil Tallinna kokku aetud «Omavalitsuse» asjameeste koosolek. Parunite sabarakk Vendt ähvardas tarvitusele võtta karmid abinõud nende talupoegade vastu, kes saboteerivad fašistide käske. Ähvardusi jagas ka Hans Saar. Litzmann ja Mäe tahtsid olla kavalamad. Litzmann rääkis, et tema sattunud koosolekule juhuslikult ega olevat end sõnavõtmiseks ette valmistanud. Seega püüdis ta vabandada oma segast kõnet, mis seisis selles, et uued korraldused olevat

väga karmid ja et neist ei tahetavat aru saada. Litzmann ähvardas, et kõik eestlased kõrvaldatakse, kellel on isiklikke soove, mis käivad vastu Saksa fašistliku sõjaväe soovidele. See ähvardus tähendas surma, koonduslaagritesse ja Saksamaale küüditamist. Muidugi valetas Litzmann, et ta olevat juhuslikult sattunud koosolekule, sest tema aparaat oli 22. aprilli koosolekut kaua aega ette valmistanud. Mäe aga, vastupidi, vabandas, et tema olevat kindralkomissari poolt juba allakirjutatud sundnormide kohta käiva määruse kätte saanud alles koosoleku päeva hommikul, tahtes sellega näidata, et temal polnud midagi parata, vaid et tal tuli tahtmatult hakata täitma juba sakste poolt valmistehtud otsust. Reetur Mäe tahtis seega kogu süü käsilastelt ajada peremeeste kaela.

Mida kujutas endast Litzmanni ja Mäe «talundi põhiraamat»?

Näiteks Raja valla (Virumaal) taluniku T. Tähiste põhiraamatusse on märgitud, et ta peab maksma 250 kg vilja hektarilt, 75 kotti kartuleid hektarilt, 1125 kg piima lehmalt, 1,5 kg kuivi tubakalehti 100 taimelt, peale selle liha-, muna-, heina-, õle- jm. normid. Raja vallas olid maad väga halvad ja seetõttu normid mõnevõrra madalamad kui mujal, kuid küllaltki suured, et neid oli võimatu täita.

22. aprillil 1942 Litzmanni «tsiviilvalitsuse» poolt kehtestatud määrused olid uueks abinõuks eesti põllumajanduse laastamiseks, eesti talupoja täielikuks rakendamiseks Saksa fašistliku sõjamasina ette. Sealjuures ei andnud saksa okupandid eesti põllumajandusele mingisugust abi, ei antud mineraalväetist, ei toodud gaasigeneraatoreid, nagu talvel oli lubatud, ei toodud Leedust 2000 hobust, mida reetur Hans Saar oli lubanud. Vastupidi, eesti hobused kurnati okupantide poolt «tootmislahingutega» täiesti välja või veeti Saksamaale, nii et hobuste arv Eestis vähenes okupatsiooni ajal tunduvalt. Okupandid ei toonud ka muid kaupu, mis on hädavajalikud põllumajanduses. Eksport Eestist Saksamaale ületas impordi enam kui 26 korda. Seegi närune import koosnes Saksa sõjaväe varustusest ja saksa ametnikele määratud kaupadest. Näiteks Raja valla talunaisele Lydia P-le antud osturaamat (Bezugsbüchlein) näitab, et raamatu omanik on 3 okupatsiooniaasta kestel saanud osta kõrvarõngad.

1942. aastal asutati Eestis tõrkuvate eestlaste taltsutamiseks saksa fašistliku okupatsiooni väljakohtud, mis koosnesid SS-füürerist kui eesistujast ja kahest liikmest. Need saksa erikohtud tegid surmaotsuseid ja edasikaebust nende kohta ei olnud.

SAKSA FAŠISTLIK OKUPATSIOON EESTIS PÄRAST HITLERI ARMEEDE KATASTROOFI STALINGRADI LÄHISTEL

Nagu Punaarmee kõrgem ülemjuhataja J. V. Stalin oma kõnes Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 25. aastapäeva puhul näitas, ei suutnud Saksa fašistlik röövarmee 1942. aasta suveks

ja sügiseks täita ühtki strateegilist ülesannet, mis oli temale antud Hitleri poolt. Sakslastel oli kavas Stalingradi vallutamine, Moskva ümberhaaramine idast, tema äralõikamine Volga ja Uraali tagalast, siis löögi andmine Moskvale ja sõja lõpetamine 1942. aastal. Selle kava teostamiseks paiskas Hitler Stalingradi alla kümned oma valitud diviisid, mis olid moodustatud viimsetest vabadest reservidest või ära toodud läänest, kus puudus teine rinne. Peale selle teostasid fašistid kõrvallöögi lõunasse, naftapiirkondade suunas, kõigepealt selleks, et ära tõmmata Punaarmee reserve Moskva rindelt ning siis kergemini toime tulla Moskvaga, aga muidugi ka nafta-alade vallutamise eesmärgil.

Avantürist Hitler rajas aga oma plaanid liivale, arvestamata Punaarmee jõudu.

19. novembril 1942, olles seisma pannud vaenlase pealetungi Stalingradi all ja Kaukaasias, alustas Punaarmee vastupealetungi ja teostas hiilgavalt Nõukogude väejuhatuse strateegilise kava Saksa fašistlike vägede purustamiseks. Ainuüksi kuus nädalat kestnud pealetungi kestel Stalingradi lähistel purustas Punaarmee 36 vaenlase diviisi ja sulges tihedasse rõngasse 22 diviisi, nende hulgas Saksa 6. valikarmee koos feldmarssal Paulusega.

«Pole kahtlust,» öeldakse Nõukogude väejuhatuse käskkirjas 23. veebruarist 1943, «et ainult Punaarmee väejuhatuse õige strateegia ja meie komandöride-teostajate painduv taktika võisid viia niisuguse silmapaistva tõsiasjani, nagu seda on 330 000-mehelise määratu suure Saksa valikarmee ümberpiiramine ja likvideerimine Stalingradi all.»

Edasisel pealetungil purustas Punaarmee täielikult Hitleri vasallide Rumeenia, Itaalia ja Ungari armeed. Punaarmee 25. aastapäeva puhul, 23. veebruaril 1943, konstateeriti, et Saksa fašistlik röövarmee on juba kaotanud ligi 9 miljonit sõdurit ja ohvitseri, neist vähemalt 4 miljonit lahinguväljal surmasaanutena. Hitleri armee taganemine muutus kohati paaniliseks põgenemiseks.

Stalingradi katastroofist saadik algas hitlerliku armee loojang. Vaenlase leeris loobuti kõnelemast välksõjast. Seal algas troostitu halisemine pikaajalise sõja vältimatusest. Vaenlane hakkas tegema suurt kära «totaalsest» mobilisatsioonist.

Ka Eestis pidasid hitlerlased 21. veebruaril 1943 oma katastroofi puhul leina, mille Hitler ja Goebbels olid 18. veebruaril välja kuulutanud, ja lasksid kuuldavale totaalse hädakisa. Bolševikud olevat «ebaausate võitlusvõtetega» hävitanud Saksa 6. armee Stalingradi all, kaebas saksa röövel Litzmann ja tõi surmahädas välja mitu valet korraga. Üks häbematu vale oli see, et ta kaebas: «meid» ähvardavat hirmus hävimine (völlige Vernichtung). Saksa parun kuulutas enda ja eestlase «meieks», eestlase, keda 700 aastat peksti saksa paruni mõisatallis ja kes ei ole kunagi tahtnud jagada ühist saatust saksa kallaletungijatega.

Pärast seda kui Litzmann oli tükk aega tolmu keerutanud, teatas ta, et Eestis olevat Saksamaa eeskujul «totaalne» mobilisatsioon

välja kuulutatud, mis seisis selles, et kõiki eestlasi 12—65 aasta vanuseni võis hitlerlaste äranägemisel saata ükskõik kuhu ja ükskõik missugusele tööle.

«Totaalse» mobilisatsiooni kampaania algas Hitleri narri ning kääbuse Goebbelsi ähvardusega, et nüüd olevat aeg glaseekindad käest ära võtta ja rusikaid treenida. Ta lubas korraldada niisuguse mobilisatsiooni, missugust maailm veel polevat näinud. Juba enne «totaalse mobilisatsiooni» väljakuulutamist oli Saksamaale veetud üle 8 miljoni välismaise töölise, kelle elu oli täielik põrgu. Saksa relvastusminister Speer, kes külastas Berliini sõjatööstusi, ütles saksa töölistele: «Teie 16-tunnine puhkuseta tööpäev on selleks miinimumiks, mida füürer oma alamailt nõuab.» Välismaiste tööliste tööaeg oli aga piiramatu, nende kohta ei rakendatud töökaitseseadusi, nad surid tuhandeteviisi nälja ja kubjaste peksu tagajärjel.

Nüüd taheti välismaiste tööliste arvu suurendada mitmekordseks, asendades nendega saksa töölisi, kes olid mobiliseeritud tohutute kaotuste katteks Nõukogude—Saksa rindel. Hitler teatas, et totaalse mobilisatsiooni läbiviimisel ei tohi olla mingisugust halastust ühegi välismaalase elu suhtes. Kindralkomissarid ja teised Hitleri «protektorid» said käsu täita 15. märtsiks 1943 totaalse mobilisatsiooni eeskirjad.

Varsti ilmus rida okupatsioonivõimude korraldusi, mis näitas, et totaalne mobilisatsioon tähendab Eesti totaalset paljaksröövimist, veel jõhkramat toiduainete ja muude varade väljavedu, Eesti muutmist täielikuks kõrbeks.

Litzmanni korraldusel kinnistati kõik põllutöölised Eestis okupantide poolt määratud põllumajanduslike füürerite käsutusse. Vabrikutöölised kinnistati direktorite käsutusse, kellele anti niisamasugused õigused nagu ohvitseridel rindel. Neil oli õigus määrata tööpäeva pikkus «vastavalt olukorra nõuetele». Loodi töökohustuselaagrid, kuhu saadeti inimesi kas karistuse või mobilisatsiooni korras. Asuti elanike mobiliseerimisele majade ja talude kaupa. Reeturid küll trööstisid, et töösunduslasi saadetavat ainult siis kodumaa piiridest välja, kui seda nõudvat «Euroopa huvid», kuid see kahemõtteline seletus ainult suurendas kõrvalehoidjate arvu.

Majanduslikul alal algas «totaalse mobilisatsiooni» teostamine nii Eestis kui teistes okupeeritud maades sellega, et okupandid sulgesid «sõjalist tähtsust mitteomavad» ettevõtted ja lõpetasid neile toorainete andmise, käskides masinad ja tööstussisseseaded välja vedada. 16. aprillil 1943 astus jõusse Litzmanni määrus poodide, äride, ettevõtete, kohvikute, teatrite, restoranide ja muude asutuste sulgemise kohta, millel pole «sõjalist tähtsust».

6. märtsil 1943 laiendati Saksa fašistliku «tsiviilvalitsuse» poolt Eestis «totaalse mobilisatsiooni» määrust tunduvalt. Anti teada, et ka koolinoored, kes on sündinud 1926. aastal ja nooremad, pannakse sunduslikult transporditöödele, metsa- ja põllutööle. Alla 12 aasta vanused lapsed pannakse koguma tooraineid saksa tööstu-

sele. Õpetajad ja lastevanemad peavad vastutama laste töö eest. Vanemaid, kelle lapsed ei täida fašistide töökohustusi, karistatakse esimesel korral rahatrahviga kuni 300 riigimarka, järgmistel kordadel vangimajaga või «Euroopasse» saatmisega. 25. maist alates ei tohtinud linnades enam leiduda ühtki kooliõpilast ega noort 12—17 aasta vanuses, kellel polnud selleks eriluba. Anti välja määrus, et üliõpilased ei tohi töötada kantseleides, vaid nad peavad minema «kasulikule» tööle: turbarappa või Saksamaa töölaagritesse.

Kõrvuti sundtöödele mobiliseerimisega tahtsid hitlerlased endile Eestist hankida suurtükiliha oma pataljonidesse ja «leegionidesse». Saksa sõjaväkke värbamisele püüdsid hitlerlased esialgu anda vabatahtlikkuse ilmet; kui aga sel meetodil ei olnud edu, teatasid fašistid, et kohustused olevat küll «vabatahtlikud», aga kes neid vabatahtlikult ei täida, saadetavat sundtööle. Eesti noortele jäeti valida ainult suremise koht: kas Saksa töölaagris või Saksa sõjaväes. Niisugune olukord sundis eesti noorsugu astuma partisanivõitlusse saksa okupantide vastu. Järjest ähvardasid saksa fašistlikud lehed ja raadio «segajaid» ja «kõrvalehoidujaid» «türmiga», «sunnitööga», «töölaagritega» jne. Eesti noori ei meelitanud ka Tallinna Raekoja platsil ärasaatmise-paraadide korraldamine. Fašistlikku «vabatahtlikkust» iseloomustab eriti ühe plakati lõpp, milles kutsutakse noori astuma ehituspataljoni: «Mõtle järele, varem või hiljem tuleb sul ikkagi kas vabatahtlikult või sunduslikult minna tööteenistusse või leegioni.»

Eesti noorte mobilisatsiooni läbiviimiseks ja vastupanuliikumise mahasurumiseks organiseerisid saksa okupandid rahvareetjate abil erilise eesti fašistliku noorsoo organisatsiooni kõlava nimega «Eesti Malev», millel polnud eestlusega midagi ühist. See oli Litzmanni «malev» eesti noorsoo püüdmiseks saksa röövvallutajate võrku ja tegutses Litzmanni otsesel juhtimisel. Selle «maleva» peastaabi volinikud, hitlerlased, saadeti valdadesse politseile abiks noorte mobiliseerimist läbi viima.

Talupoegade, kalameeste ja käsitööliste kohta öeldi määruses, et kui nad ei täida oma «kohustusi», siis saadetakse nad töölaagritesse ja nende elatusvahendid, nagu talud, tööriistad, paadid, võrgud jm., antavat neile, kes oma ülesandeid paremini täidavad, s. o. neid väikeomanikke ähvardasid fašistid nende varanduse konfiskeerimisega ja sunnitööle saatmisega. Kaotati vaba turg, nii et talurahval ei olnud luba ka ülejääke müüa mujale kui okupatsioonivõimudele. Erilise korraldusega kohustati taluomanikke tasuta toitma ja ülal pidama puhkusele lastud Saksa sõdureid.

Rohkesti veeti Eestist Saksamaale ka naisi ja tüdrukuid parunessidele ja majaprouadele teenijateks. Näiteks 1943. aasta esimesel poolaastal saadeti Saksamaale viis ešeloni. Fašistlikud ajalehed jagasid naistele õpetussõnu teele kaasa: «See, kes tahab saada heaks perenaiseks, peab enne töötama võõras majas.» Suurem osa väljaveetud eesti naistest sattus töölaagritesse ja mujale, kus nende käsi käis väga halvasti: paljud hukkusid ebainimlikes tingimustes.

Erilise peatüki saksa fašistide vägivallapoliitikas okupeeritud Eesti NSV territooriumil moodustab fašistlike politseipataljonide asutamine endistest klikiaegsetest politseinikest, sõjaväelastest ja teistest väheteadlikest või kuritegelikest elementidest, kellele okupandid lubasid tulusaid politseinike ja vangivalvurite kohti Nõukogude Liidu okupeeritud territooriumil ja kes olid valmis hakkama timukateks saksa parunitele, eesti rahva põlistele vaenlastele. Nende organiseerimisega tegeles Eestis Saksa SS-vägede ülem von Thaden. Politseipataljone kasutasid saksa okupandid partisanide vastu võitlemiseks Valgevenes, Ukrainas ja mujal okupeeritud territooriumidel, kuid taganemise korral saadeti need pataljonid rindele kõige ohtlikumaisse kohtadesse, et «kokku hoida saksa verd», nagu hitlerlik väejuhatus oli käskinud.

Näiteks 36. politseipataljon, mis organiseeriti Tartus 10. aprillil 1942 ja tegutses saksa hauptmanni Gierhake tegelikul juhatusel Novogrudeki (Valgevene NSV) ja Stalino (Ukraina NSV) piirkonnas partisanide vastu, saadeti 19. nov. 1942 Stalingradi lähistele, kus Saksa fašistlikud sõjaväed olid Punaarmee poolt löödud põgenema, ja paisati laiali Surovikino jaama juures 120 kilomeetrit Stalingradist, kusjuures suurem osa koosseisust hävis.

1943. aasta kestel muutus saksa fašistide olukord järjest halvemaks. Pärast Stalingradi lahingut ei suutnud sakslased end enam koguda. Siiski üritasid nad veel kord, 5. juulil 1943, suvise pealetungi katset Kurski linnast põhja ja lõuna pool, tuues välja oma relvastuse viimsed moekarjed: rasked tankid, nn. «tiigrid», ja iseliikuvad suurtükid «ferdinandid». Kuid hitlerlaste pealetung lõppes raske kaotusega. Nõukogude relvastus oli ületanud saksa fašistliku armee relvastuse nii kvaliteedi kui ka hulga poolest. Punaarmee, tõrjunud tagasi sakslaste pealetungi, läks ise üle pealetungile ning paiskas saksa fašistlikud väed rea üksteisele järgnenud löökidega suveperioodi kestel Dnepri taha. Kurski lahingu kaotus tähendas Hitlerile vältimatut sõjalist katastroofi. Kuid mitte ainult hitlerlik Saksamaa, vaid kogu Saksa-Itaalia fašistlik leer oli jõudnud raske kriisini ja elas varsti üle oma katastroofi. J. V. Stalin nimetab 1943. aastat murranguaastaks Isamaasõjas.

Niisugused murrangulised sündmused ei jätnud mõju avaldamata ka sakslaste poolt okupeeritud Eestis. Litzmann ja tema sulane Mäe ei lausunud enam sõnagi laulupeo korraldamisest, mis nende hooplemise järgi pidi toimuma 1943. aastal ja kujunema halleluuja-laulmiseks kurjast vaimust vaevatud Hitlerile. Nüüd kartsid hitlerlased, et laulupeol hakatakse au ja kiituse asemel laulma põrguvalu-laulu Litzmanni terrori- ja vägivalla-režiimile, ning parem loobusid säärasest kardetavast üritusest. Saksa okupandid pidid jäädavalt kalevi alla matma ka Alfred Rosenbergi kõige uuema koloniseerimiskava, mis nägi ette eestlaste paigutamist Peipsi taha ja Volga-sakslaste asemeletoomist, et Baltimaad «ühe või paari inimpõlve kestel liita Saksamaa südamiku külge Saksamaa territooriumina» (Alfred Rosenbergi memorandum Eesti,

Läti ja Leedu kohta 3. aprillist 1941). Punaarmee ajas saksa maadeahnitsejad Volga äärest kaugele ja valmistus neile surmahoobi andmiseks.

Saksa fašistide terror ja maa totaalne paljaksröövimine okupantide poolt suurendas kõige laiemates eesti rahva hulkades teravat vihavaenu hitlerlaste jõugu vastu, mis läks nii teravaks, et tungis isegi sakslaste teenistusse astunud ametnike ja politseinikeni. Litzmann noomib Mäed ametliku kirjaga, et eestlased-ametnikud ei tervitavat teda viisakalt (s. o. mütsi mahavõtmisega ja kummardamisega paruni ees). Tartu piirkonnakomissar Meenen oli sunnitud eesti rahvusest saksa politseinikke «Vanemuisesse» kokku kutsuma ja riidlema, et terav vahekord ja kokkupõrked eestlastest ja sakslastest politseinike vahel polevat lubatavad. Juudas Mäe oli sunnitud avalikult vaidlusse astuma nõukogude lendlehtedega, mille kaudu rahvas sai teada tõde rinde olukorrast ja vabastaja Punaarmee peatsest saabumisest. Kartmata raskeid karistusi, olid elanikud valmis endi juures varjama eesti nõukogude partisane ja Nõukogude sõjavange, nagu näitas saksa fašistliku erikohtu poolt tehtud surmaotsus Harjumaa elanike Endel Renniti, Pauline Taksi, Voldemar Taksi jt. kohta. Saksa okupantide nn. majanduskamber lõi hädakella, et transpordil sagenevat tulikahjud ja hävinevat palju kaupa. Raudteel sagenesid kallaletungid sildadele ja saksa ešelonidele. Eesti partisani-tasuja käsi töötas tabavalt ja jõudis kõikjale. Eesti nõukogude partisani-rahvatasuja tasumisarvet saksa röövvallutajaile suurendas veel mitmekordselt teadmine, et 1943. aastal möödus 600 aastat vanade eestlaste kangelaslikust Jüriöö ülestõusust 23. aprillil 1343 saksa mõisnike ja rõhujate vastu. Legendaarse Tasuja suursugune kuju näitas läbi sajandite teed eesti rahvale, kuidas vabaneda saksa orjastajatest, et nende varjugi meie maal ei oleks. Nagu eestlaste kättemaks saksa mõisnikele aastal 1343 oli halastamatu ja õiglane, niisuguseks pidi see kujunema ka nüüd.

1943. aasta aruannetes oli Litzmann sunnitud järjest kaebama, et Eesti maaharija tõrkuvat Saksa röövarmeed toitmast, talupoeg peitvat ja hävitavat vilja. Talude põhiraamatuid kontrollides olevat leitud, et tuhanded talupojad, kes oma viljasaagi poolest oleksid võinud norme täita, polevat neid täitnud. Litzmann ähvardab kohapealse «omavalitsuse» juhte ja lubab surmanuhtluse kehtima panna nende talupoegade kohta, kes söödavad vilja loomadele või müüvad seda eraisikutele.

Teated Baltimaadest olid niivõrd ärevad, et sundisid suurtimukat, Reichi siseministrit Himmlerit isiklikult kohale sõitma. Himmleri tähtsus Hitleri aparaadis oli viimasel ajal tõusnud, eriti siis, kui Saksamaal tekkis pärast Itaalia väljalangemist sõjast juhtkonna kriis ehk nn. «Führerkrise». Natsid ise, rääkimata laiadest hulkadest, ei uskunud enam Hitleri võidusse ja nõudsid tema tagandamist. Olles hirmul kasvava «sisemise rinde» ees, otsis Hitler viimset päästeankrut Gestapos ja selle juhis Himmleris, kes

oli tuntud kui kõige metsikuma terrori kehastus. Septembri lõpul 1943 saabus Himmler Riiga, ja pärast nõupidamist Lohsega ning Läti ja Leedu kindralkomissaridega sõitis Tallinna.

Himmleri sõit Tallinna tähendas kõige julmema ja ohjeldamatuma terrori tarvituselevõtmist Eestis, tapakirve tõstmist eesti rahva pea kohale. Himmleri peamiseks juhtnööriks oli: kiirendada eesti meeste mobiliseerimist Saksa fašistlikku sõjaväkke.

Himmler käskis moodustada erilise Eesti SS-leegioni ja eesti SS-väeosade inspektuuri, mille etteotsa seati kindralinspektor oberführer Soodla. See subjekt opteerus nagu teisedki saksad ja kadakasaksad omal ajal Saksamaale ja sai seal verekoera treeningu Himmleri SS-õppelaagrites. Kuulutati välja meeste mobilisatsioon Saksa sõjaväkke. Et mobilisatsioonist kõrvalehoidumine oli ähvardavalt suur, esines verekoer Soodla 10. novembril Tallinna raadios kõnega, milles ta kurjustas, miks tema käest olevat küsitud seletust mobilisatsiooni otstarbe kohta. Soodla ütles, et sellele küsimusele tema ei saa vastata, sest see olevat «sõjasaladus». Kuid siiski selgus Soodla esinemisest, et Eesti SS-leegioni asutamisel olevat kolm eesmärki: 1) eesti rahva saksavastase võitluse mahasurumine, 2) Eesti tühjakstegemine meestest ja 3) põgenevate sakslaste järelväe moodustamine eestlastest, kes kataks oma laipadega saksa fašistide taganemist ja aitaks neil terve nahaga Eestist välja pääseda.

Eestisse olid juba saabunud kurvad teated eelmiste mobilisatsioonidega Eestist viidud fašistlike politseipataljonide ja leegionäride saatusest. Näiteks hävis Harkovi all 12. augustil 1943 peaaegu täielikult «eesti leegioni» kuuluv nn. «Narva pataljon», mis formeeriti 1942. aasta detsembris Poolas, kuhu Eestist veetud mehed olid paigutatud laagrisse. Punaarmee väeosade kätte vangilangenud jutustasid, et viiepäevastes võitlustes langes 800 meest surnutena ja haavata sai üle 500 mehe. Üks «Narva pataljoni» sõdur Edgar Alliste jutustas, kuidas sakslased üleolevalt suhtusid eesti sõjaväelastesse; eestlasi toideti halvemini kui sakslasi ja kasutati kui mitteaaria tõugu rahvast sakslaste taganemise katteks.

Need teated suurendasid järjekindlalt sakslaste mobilisatsioonide eest metsadesse varjule läinud eesti meeste hulka.

1943. aasta lõpul, oma peatse kokkuvarisemise lävel, proovisid saksa okupandid Eestis veel üht rahva ninapidivedamise võtet. Nad hakkasid korraldama talude ja natsionaliseeritud majade ning ettevõtete tagasiandmise janti. See oli ehtne röövli mõnitus oma ohvri kallal.

Kes need talud siis eesti talupoegadelt oli ära võtnud, mida hitlerlased hakkasid «tagasi andma»?

Eesti talud olid nende omanikelt ära võetud saksa okupantide eneste poolt.

Asi oli nii, et 1941. aasta lõpul kuulutasid okupandid kogu eestlaste maa ja loodusvarad Saksa suurkapitalistide «Ostland-Kompanii» omandiks, valmistudes eesti talupoegi oma esiisade maalt välja ajama ja saksa koloniste asemele tooma. Saksa fašistid määrasid

kindlaks isegi maatüki suuruse, mis pidi Eestis ja teistes Baltimaades pärast sõda antama saksa bandiitidele: 125 hektarit. Litzmanni ja tema teenrite käsiraamatuks oli saksa tagurlase Karnboldi raamat, mis oli ilmunud enne sõda ja mis õpetas, kuidas Eestisse juurde tuua 2 miljonit saksa kolonisti.

Saksa röövvallutajad, niikaua kui nad olid võidukad, ei hoolinud oma upsakuses midagi sellest, kas eesti rahvas neid vihkab või mitte, sest nad arvasid, et nende käes on vägi ja võim. Kui aga Punaarmee oli neile teinud tule jalge alla ja täieliku kokkuvarisemise hädaoht oli saanud käegakatsutavaks, oli eesti rahva käitumine muutunud saksa okupantidele väga tähtsaks. Talude «tagasiandmist» toimetasid enamasti piirkonnakomissarid. Esiotsa sõitsid vahel välja ka Litzmann ise või tema esindaja prints von Hohenlohe, kuid pärast seda, kui Valgevene kindralkomissar Wilhelm Kube partisanide poolt 1943. aasta septembris ära tapeti, ei julgenud Litzmann ja Hohenlohe enam kuigi palju Tallinnast lahkuda. Viljandi piirkonnakomissar Bombe teatab 1944. aasta jaanuaris Litzmannile, et tema olevat «tagasi andnud» kokku 387 talu. Aruandest selgub, et talude «tagasiandmist» kuulutati peamiselt ainult sakste kintsukaapijaile.

Hoolimata sellest, et Litzmann oli kanges surmahirmus, ei loobunud ta ähvardustest. Ta ütles: «Nende talunike kohta, kes halvasti töötavad (s. o. kogu toodangut sakslastele ei anna), ei ole kehtiv maa eraomanduse taastamine... Neid, kes annavad valeandmeid,» ähvardas parunihärra, «karistatakse rangelt ja nad kaotavad õiguse oma talundi kohta.» Litzmann kuulutas kõik tõrkuvad talupojad «sõjaaja kurjategijateks» ja lubas nendega karmilt arved õiendada. Punaarmee ei lasknud neil ähvardustel teostuda.

1944. AASTA ON EESTI RAHVA VABANEMISE AASTA

Nõukogude vägede võidud 1943/44. aasta talvel olid oma suuruselt ja tagajärgedelt ajaloos ennenägematud. Punaarmee liikus lahingutega läände paiguti kuni 1700 kilomeetrit ja puhastas vaenlasest peaaegu kolm neljandikku viimase poolt vallutatud pinnast. Sakslastel aeti nurja kõik katsed pikaajalise kaitsesõja pidamiseks Nõukogude-Saksa rindel. Meie vaprad väed korraldasid fašistidele uue Stalingradi Dnepri paremal kaldal, ümber piirates ja hävitades Korsun-Ševtšenkovski rajoonis kümme saksa diviisi ja ühe brigaadi. Punaarmee vabastas fašistlikust vangipõlvest uusi miljoneid Nõukogude kodanikke. Meie kodumaa sai tagasi tähtsaid põllumajandus- ja tööstusrajoone rikkalike rauamaagi- ja mangaanitagavaradega.

Eriti suurt rõõmu valmistasid aga eesti rahvale Nõukogude vägede võidud Leningradi lähistel, kus saksa fašistid ainult 10 päevaga, 14.—25. jaanuarini, kaotasid enam kui 40 000 sõdurit ja ohvitseri. Meie väed hävitasid vaenlase sügavalt ešeloniseeritud kind-

lustuste võimsa süsteemi ja vabastasid Leningradi täielikult fašistide blokaadist ja barbaarsest suurtükitulest. Nõukogude sõjamehed viisid lõpule Leningradi oblasti ja Kalinini oblasti puhastamise fašistlikest roimareist ja jõudsid Nõukogude Eesti territooriumile. Algasid otsesed lahingud Eesti NSV vabastamiseks.

Saksa fašistlikud okupandid ja nende sabarakud Eestis tundsid, et nende vägivallavõimul on lõpp, ja hakkasid tegema meeleheitlikke katseid endi päästmiseks. Et Hitleril ei olnud enam võimalik saata uusi reserve Narva ja Pihkva alla, katsusid nad eestlaste laipadega kaitsta oma vägede riismete põgenemist. 1. veebruaril 1944 kuulutasid fašistid Eestis välja 20 aastakäigu, nimelt 1904.—1923. aastal sündinud meeste mobilisatsiooni ja alustasid metsikut jahti kõrvalehoidujatele.

Hitlerlased tõid nüüd ajaloo pühkmekastist välja niisuguseid läbipõlenud kodanlik-natsionalistlikke tegelasi, keda nad esialgu kui tarbetud olid kõrvale heitnud, nagu kuivamaa-«admirali» Pitka ja Jüri Uluotsa, parunite sabaraku Seckendorfi võimupäevist. Need kaks maatõugu kala aarialaste õnge otsas pidid hitlerlaste arvates tooma värsket verd Mäe-Angeluse-Vendti juudaste-perre, keda keegi enam ei uskunud. Litzmanni käsul levitasid Pitka ja Uluots kuuldusi, et Hitleri-vastases koalitsioonis olevat tekkinud lahkhelid ning omavaheline sõda, ja katsusid sellega kõigutada usku Punaarmee võidusse ning aidata saksa okupantidel täide viia Hitleri käskkirja taganevatele Saksa vägedele, mis, nagu selgus Nürnbergi saksa sõjaroimarite protsessi 12. augusti istungist, oli järgmine: «Vaenlasele peab jääma kauaks ajaks täielikult kõlbmatu asustamata maa, kus kuude kaupa toimub miiniplahvatusi... On vaja kindlustada kogu tsiviilelanikkonna ilma igasuguse võltspehmuseta läbiviidav kaasatõmbamine selle ülesande täitmisele.»

Mäe, Uluots ja Pitka koos Litzmanniga asusid tegevusse Hitleri roimarlike eesmärkide teostamiseks. Litzmanni ja tema sulaste Uluotsa, Pitka, Mäe jt. fašistide hävituskire iseloomustamiseks toome näitena Narva hävitamise.

Saksa okupandid ja nende käsilased muutsid ajaloolise Narva linna täielikult rusuhunnikuks, kuhu ei jäänud ühtki tervet maja. Narva tekstiiliettevõtted, mis olid nõukogude aastal 1940/41 täie hooga tööle asunud ja milles töötas ligi 15 000 töölist, hävitati täielikult. Toormaterjal, valmiskaubad ja masinad saadeti Saksamaale. Kõik Narva elanikud aeti okupantide poolt ära või hukati. Tuhanded süütud kodanikud kihutati linnast välja. Nad alustasid jalgsi teekonda lääne suunas ja olid sunnitud teeäärseist taludest toitu kerjama. Inimtühjadest majadest, enne nende põlemapistmist, röövisid sakslased väärtuslikumad esemed ja saatsid Saksamaale või vahetasid taludes toiduainete vastu. Taganemisel mürgitasid hitlerlased Narva kaevud. Nad hävitasid ka ajaloolised ehitused, vanad Narva kindlused. Narva-Jõesuus jäi 42-st puhkekodust hitlerlaste poolt põletamata ainult neli. Narva lähedal Raja vallas oli 15 küla umbes 800—900 taluga ja 3700 elanikuga. Pärast fašistide

taganemist jäi sinna järele ainult viis hoonet: kahe talu kõrvalhooned, kordon, metsniku maja ja koolimaja, mis oli juba petrooleumiga üle valatud, kuid mille süütaja koos tõrvikuga sattus punaväelaste kätte. Koos majadega hävitasid fašistid kogu neis oleva vara, viljaseemne, põllutööriistad jne. Niisugust saatust valmistasid saksa okupandid kõigile Nõukogude Eesti linnadele ja küladele.

Selleks et võimaldada sakslastel tagalas rüüstata, tappa ja muuta maa kõrbeks, mobiliseerisid saksa fašistid ja nende käsilased Mäe, Pitka jt. rindele eestlasi. Põhja pool Narvat näiteks pidi sakslaste taganemist kaitsma 20. eesti SS-diviis, mis 26. juuli lahinguis löödi Punaarmee väeosade poolt puruks. Punaarmee poole ületulnud ning vangivõetud eesti sõdurid ja allohvitserid jutustasid, kuidas sakslased ja eesti hitlerlased neid vägivaldselt rindele ajasid oma kodumaa ja rahva vastu saksa parunite huvides.

Elanike ešelonid tühjaksveetavatest kohtadest hävitati okupantide poolt lihtsalt ära, kui need osutusid transpordile koormavaks. Näiteks saabus 5. veebruaril 1944 Eestist Riiga rahulike elanikega täislaaditud ešelon. Saksa fašistlike võimude korraldusel aeti kõik eestlased barakkidesse ja anti neile juua mürgitatud kohvi. Umbes 2000 eesti elanikku, nende hulgas palju naisi ja lapsi, suri pärast kohutavaid piinu. Riia elanikud nägid, kuidas hitlerlased 6. veebruaril linnast laipu välja vedasid.

Sooritades järjest uusi kuritegusid, hakkasid fašistid, tundes hirmu vastutuse ees, kõrvaldama oma mõrvade jälgi. Oma massiliste hukkamiste paikades kaevasid nad hauad lahti ja katsusid mõrvatute laipu ära põletada. See sündis Narvas, Tallinnas, Tartus, Kaberneemel ja paljudes muudes kohtades.

Toome ametlike aktide põhjal lühikese kirjelduse sellest, kuidas seda tehti Tartus 1943. aasta detsembrist kuni 1944. aasta aprillini.

Kõik elanikud, kes elasid mõrvamiskoha — tankitõrjekraavi — läheduses, aeti oma elukohtadest välja ja asemele toodi sakslastest koosnev erikomando koos 70—80 tšehhi ja poola vangiga. Nüüd algas ohvrite väljakaevamine ja põletamine. Laibad laoti puuriitadele, valati bensiini või petrooleumiga üle ja süüdati põlema. Töölisivange kohtlesid sakslased eriti julmalt. Olles seotud üksteise külge ning kannatades külma ja alatoitluse all, pidid need töötama kuni nõrkemiseni. Juhul kui keegi neist haigestus või nõrkes, lasti see koha peal maha. Kaevamine ja põletamine toimus esmalt lahtiselt, kuid hiljem piirati koht tegevuse varjamiseks kõrge taraga. «Tööde» lõpuks oli vangidest järele jäänud kõigest 22 inimest. Selleks et hävitada kordasaadetud kuritöö tunnistajad, aeti vangid õhtul tankitõrjekraavi läheduses asetsevasse talusauna, mille uksed ja aknad okastraadiga kinni mässiti. Saun valati üle petrooleumiga ja süüdati hommikul sakslaste poolt põlema. Saunas põlesid ära kõik järelejäänud 22 vangi.

Massilisi laipade põletamisi korraldasid saksa okupandid ja nende käsilased ka Narvas, kus neil oli seitse koondus- ja vangilaagrit.

Suurim neist laagreist asetses Narva linavabrikus. Madalais vähese valgusega umbseis ruumides asetsesid kolmes reas kahe- ja kolmekordsed narid, mille vahel oli vaevalt ruumi liikumiseks. Saksa fašistid küüditasid siia inimesi kõikjalt Baltimaadest. Nälja, haiguste ja piinamiste tagajärjel surnud inimeste laibad põletati ära kuivatusruumi keskkütteahjudes. Linavabriku keskkütteahjudes põletamiseks veeti siia laipu ka teistest Narva laagritest.

Olukorrast Narva linavabriku laagris ja laipade põletamisest jutustab linavabriku tööline Johannes Ustav järgmist: «Kinnipeetavaid, niihästi mehi, naisi kui ka lapsi, koheldi äärmise toorusega. Valvurid ajasid inimesi nuutidega edasi. Osa vange olid sõna otseses mõttes inimvarjud. Meile paistis, et neid peaaegu ei toidetudki; nii äärmiselt kurnatuina paistsid nad. Paljudel oli keha näljast üles tursunud ja need inimesed olid ükskõiksed nagu loomad; nad isegi ei rääkinud enam. Kinnipeetavad, nende hulgas ka 10—12-aastased lapsed, aeti igal hommikul välistöödele, tankitõrjekraave kaevama ja kindlustusi ehitama. Kuulsime, et välistöödel suri raske töö, kurnatuse ja nälja kätte palju inimesi. Surnud toodi õhtul raamidega laagrisse, kus laibad keskkütteahjus põletati. Iga päev, eriti hilja õhtul, hõljus vabriku rajoonis mingit vänget lehka, mis tekkis laipade põletamisest. Seda tööd sunniti tegema vange endid.»

Oma roimade jälgede likvideerimiseks lasksid sakslased taganemisel keskkütteahjud õhku, kuid ometi säilis lugematu arv tõendeid fašistide kohutavast roimast. Põrandail ja naridel vedeles segipaisatult riideid, laste mänguasju, toidunõusid, dokumente, kuna üks kelder oli täis surnukspiinatud ning põletatud vangide — meeste, naiste ja laste — esemeid. Dokumentidest on näha, et laagris oli üle 6000 vangi, kellest jäi ellu mõni üksik. Pärast Narva vabastamist selgus, et sakslased olid mõrvatute laipu põletanud ka Kreenholmi vabriku katlamaja ahjus.

Kõigi nende kohutavate roimade varjamiseks käskisid saksa fašistlikud okupandid oma müüdavatel käsilastel levitada igasugust valet ja laimu nõukogude võimu kohta. Mäe ja Uluots valetasid, nagu seda võivad teha ainult kõige alatumad parunite käsilased, et Nõukogude väed tapvat ära või vedavat Eestist välja kõik eestlased. Mäe ja Uluots püüdsid kõigest väest näidata, et need saksa salakuulajad ja gestapo timukad, keda Saksa fašistlik salapolitsei 1940. ja 1941. aastal, enne hitlerlaste avalikku kallaletungi, Eestis värbas endiste klikitegelaste hulgast ja kelle ülesandeks oli Saksa vägede lähenemisel laostada Nõukogude Eesti tagalat, abistada vaenlast ja tappa nõukogude töötajaid, olevat süütud inglid, «tõelised eestlased», kelle vastu Nõukogude Eesti valitsus ei oleks tohtinud aegsasti kaitsevahendeid tarvitusele võtta. Niisuguse valepropaganda eesmärgiks oli hitlerlastel varjata oma mõrtsukatöid, halvata Eesti elanike vastupanu nende väljaajamisel kodukohtadest ja varanduse hävitamisel.

Peale selle püüdsid hitlerlased oma hirmutamisega saavutada seda, et kõik eestlased, kes okupatsiooni ajal olid mingisugus-

tel töökohtadel, tunneksid endid kaasvastutajatena saksa okupantide kuritegude eest ja oleksid valmis jagama hitlerlastega ühist saatust.

Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee, Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ja Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium paljastasid oma läkituses eesti rahvale 6. märtsil 1944 Goebbelsi sulide vale, mille varjul saksa fašistid tahtsid teostada Eesti puupaljaks röövimise ja kõrbeks muutmise ning eesti rahva hävitamise kuratlikku plaani. Läkituses öeldi, et nõukogude võim ei taotle mingit kättemaksu ega mõtlegi neid inimesi taga kiusata, kes on töötanud saksa okupantide juures, osa võtnud mitmesugustest korjandustest jne. Peale selle öeldi läkituses nende Eesti NSV kodanike kohta, kes olid astunud saksa okupantide teenistusse maa- või vallavanematena, linnapeadena, politseinikena jne., et ka nendel on võimalus oma ränk süü eesti rahva ees heaks teha, kui nad viibimata sakslastest lahku löövad ja nende vastu võitlusse astuvad.

Oma vastustes Viru-Jaagupi põllumehe S. küsimustele paljastas EK(b)P Keskkomitee sekretär seltsimees N. Karotamm kõik peamised hitlerlaste valed, mille abil nad tahtsid oma kokkuvarisemist edasi lükata. Vastustes on öeldud, et hitlerlaste jutud eesti talude sunduslikust kollektiviseerimisest ja talupoegade varanduse äravõtmisest nõukogude võimu poolt on vaenlase sihilik laim. See oli just juudas Mäe, kes 1943. aasta juunis ähvardas ülbelt eesti põllumehi nende sõnakuulmatuse pärast taludest välja kihutada ja talud sakslastele anda. Ja see polnud ainult ähvardus. Just nõukogude võim vabastas eesti põllumehe kapitalistlike, peamiselt saksa pankade tapvast võlaorjusest ja muutis ta mitte ainult formaalseltnimeliselt, vaid tegelikult oma maa peremeheks. Edasi öeldakse vastustes, et sakslased ja nende tallalakkujad püüavad käputäie saksa salakuulajate ja eesti töörahva timukate ning kägistajate sundevakueerumist 1941. aasta juuni keskel kujutada «eesti rahva hävitamisena». «Sel fašistide laimul,» öeldakse edasi, «on ainult see otstarve, et maskeerida nende endi kavakindlat eesti rahva hävitamise poliitikat, mida nad tegelikult teostavad Eestis juba üle kahe aasta. Nälg ja alatoitlus, tõved, haigused, metsik terror ja eestlaste hulgalised hukkamised, kümnete tuhandete eestlaste sunniviisiline Saksamaale küüditamine, mobilisatsioonid jne. jne. — vaat kus on need saatanlikud abinõud, millega saksa okupandid otseselt ja kaudselt hävitavad eesti rahvast.»

Eesti nõukogude lendlehtede ja raadiosaadete kaudu said elanikud okupeeritud Eestis teada, et vabastustund on lähedal, et Punaarmee hävitab juba hitlerlasi Eesti NSV territooriumil ja et Eesti Rahvuskorpuses Punaarmee ridades võitlevad eesti rahva pojad, kes 1941. aastal läksid NSV Liidu tagalasse. Oma telegrammis Nõukogude armee kõrgemale ülemjuhatusele annetussumma üleandmise puhul tankikolonni «Nõukogude Eesti eest» ehitamiseks ütlesid nad: «Kinnitame Teile, et eesti rahvas ka edaspidi ei säästa

oma jõudu selleks, et hävitada hitlerlik türannia ja taastada Eestis nõukogude võim. Eesti rahva pojad ja tütred, kes võitlevad Punaarmee eesti väeosade ridades, tõotavad, et nad veelgi halastamatumalt purustavad saksa okupante nende väljakihutamiseks meie kodumaa piiridest. Eesti oli ja saab olema Nõukogude maa — selline on eesti rahva vankumatu tahe.»

Iga eestlane tundis, et tema püha kohus on võidelda kõigest jõust ja kõigi vahenditega selle eest, et kiirendada hitlerliku vägivalla hävimist ja eesti rahva vabanemistunni saabumist. Palju julgeid ja kartmatuid eesti rahva poegi ja tütreid ühines partisanidega, sajad perekonnad abistasid partisane ja varjasid neid fašistlike jahipataljonide, SS-nuuskurite ja fašistliku «omakaitse» eest. Nõukogude valitsus on eesti nõukogude partisane autasustanud Nõukogude Liidu kõrgemate ordenitega. Võitlus okupantide vastu Eesti NSV territooriumil väljendus peale partisaniliikumise veel väga mitmekesistes vormides, nagu sõjaväest kõrvalehoidumine, normide mittetäitmine, sabotaažiaktid tööstuses jne.

Eesti rahva võitlus saksa okupantide tagalas kiirendas Eesti NSV vabastamist Punaarmee väeosade poolt. Pärast Narva jõe ületamist Leningradi rinde vägede poolt 1. märtsil 1944 algasid ägedad võitlused Narva pärast, kusjuures ka fašistid püüdsid üritada omapoolset vastupealetungi, mis ei andnud aga tagajärgi. 26. juulil 1944 vabastas Punaarmee tormijooksuga Narva linna ja seega oli põhja poolt avatud tee Eesti vabastamiseks. Lõuna-Eesti suunas alustasid pealetungi 3. Balti rinde väed armeekindral Maslennikovi juhatusel. Pärast Pihkva vabastamist 23. juulil 1944 ja tee avamist Eesti NSV-sse lõunast vabastasid meie väed 12. augustil Petseri, siis Võru, 25. augustil Tartu, 19. septembril Valga. Saksa fašistide katse organiseerida põhja pool Tartut kindlustatud kaitset ei andnud enam tulemusi. Leningradi rinde väed murdsid 20. septembril selle kaitse läbi. Nüüd ei suutnud hitlerlased enam organiseerida korrapärast taganemistki, rääkimata kaitsest. Nelja päeva jooksul tungisid meie väed edasi kuni 70 kilomeetrit, vabastades üle 1500 asula.

22. septembril 1944 vabastati Eesti NSV pealinn Tallinn. Meie kodumaa pealinn Moskva saluteeris vapratele Tallinna vabastajatele, Leningradi rinde vägedele, nende seas ka Eesti Korpusele kahekümne nelja kogupauguga kolmesaja kahekümne neljast suurtükist. Eesti Laskurkorpusele anti «Tallinna» nimetus.

Edasi vabastasid Punaarmee väeosad 23. septembril Pärnu ja 25. septembril Haapsalu. Eesti Rahvuskorpus koos Sõjalaevastiku meremeestega hõivas 30. septembril julge rünnakuga Muhu saare. 2. oktoobril saabusid Leningradi rinde väed mereväedessandiga Hiiumaale. Pärast saksa fašistlike vägede riismete pikemat vastupanu Saaremaal, eriti Sõrve säärel, hävitati ka need meie vägede poolt ja 24. novembril 1944 teatati kõrgema ülemjuhataja käskkirjas, et Eesti NSV territooriumi puhastamine saksa okupantidest on jõudnud lõpule.

Seega olid täide läinud Punaarmee ülemjuhataja sõnad, mis ta ütles 1942. aasta 1. mai käskkirjas:

«Meie tahame vabastada oma Nõukogude maa saksa fašistlikest lurjustest. Meie tahame vabastada oma vennad ukrainlased, moldaavlased, valgevenelased, leedulased, lätlased, eestlased ja karjalased sellest häbist ja alandusest, millesse neid saadavad saksa fašistlikud lurjused.»

Punaarmee vabastusrünnak oli olnud niivõrd hoogus ja kiire, et vaenlasel ei jäänud aega oma kuritegelike eesmärkide teostamiseks — Eesti muutmiseks kõrbetsooniks —, nagu nad olid teinud Narvaga. Ainuüksi Tallinnas avastati 75 mineeritud kohta, kust korjati ära 106,5 tonni lõhkeainet. Valitsushoone alt Toompeal võeti välja üle 12 tonni lõhkeainet. Eesti ettevõtete päästmisel õhkulaskmisest saksa okupantide poolt näitasid paljud eesti töölised üles vaprust, paiguti ka ennastsalgavust. Nii päästeti tööliste poolt õhkulaskmise-ohust Kehra tselluloositehas ja raudteesild, kompvekitehas «Karamell», tehased «Ilmarine», «Punane Krull», «Volta», «Juuni Võit» ja paljud teised tehased, kuhu saksa mineerijad ja õhkulaskjad katsusid sisse tungida.

Üks kõige kohutavamatest roimadest, mis hitlerlased Eesti NSV-s enne nende väljaajamist toime panid, oli 2000 inimese mahalaskmine ja põletamine Klooga tuleriitadel.

Punaarmee kiire pealetungi ja erakordse vapruse tõttu pääses eesti rahvas sellest raskest saatusest, mille osaliseks said paljude nende piirkondade elanikud, kus saksa fašistidel läks korda kauem vastu panna — tulla tagasi võõralt maalt tühjade kätega ahervaremete vahele, kus varem oli olnud kodu.

KOHTUPROTSESSID FAŠISTLIKE VÕLLAROOGADE BOECKINGI, PARUN SASSI, JECKELNI JT. ROIMADE ASJUS

26. jaanuaril 1945 algas Riias saksa röövvallutajate roimade arutamine, mis oli sooritatud Läti, Eesti ja Leedu NSV territooriumil. Süüaluste hulgas oli ka Eesti NSV Harju-, Valga-, Võru- ja Petserimaa piirkonnakomissar SA-Standartenführer Alexander Boecking.

Süüdistusaktis oli märgitud, et saksa okupandid on Eesti NSV territooriumil purustanud üle 63 000 ehitise, sealhulgas 2699 tööstushoonet, 41 elektrijaama ja alajaama, üle 21 000 elumaja, 76 haigla-, polikliiniku- ja ambulatooriumihoone, ligi 400 koolimaja ja teaduslike asutuste hoonet, 86 teatrit ja klubi, 115 kirikut ja usukultuse hoonet, 15 lasteasutust. Peale selle on saksa okupandid hävitanud ja Saksamaale vedanud tööstusettevõtete sisseseadeid; üle 76 000 veise, üle 21 000 hobuse, 100 000 siga, lammast ja kitse, suur hulk põllutööriistu ja muud vara.

Üks kaebealustest, saksa politseikindral Jeckeln, kes Himmleri poolt oli määratud kõrgeimaks SS- ja politseijuhiks Baltimaadel,

tunnistab: «Himmler ütles mulle ühel jutuajamisel, et Läti, Leedu ja Eesti territoorium on sakslaste ammuste unistuste esemeks. Nüüd on tulnud aeg ajalooline viga parandada. Osa kohalikust elanikkonnast tuleb hävitada, osa saksastada, suurem enamik aga Saksamaale tööle vedada. Tulevikus tuleb tegutseda nii, et eestlaste, lätlaste ja leedulaste asemele asustatakse saksa kolonistid.»

Himmler olevat temale öelnud, jätkab Jeckeln, et ainult kõige usaldatavamad eestlaste, lätlaste ja leedulaste hulgast, kes on valmis töötama Reichi kasuks, tuleb jätta oma maa piiridesse. «See osa peab saama saksa kodakondsuse ja sulama saksa rahvusse.»

Jeckeln ütleb, et Himmleri poolt väljendatud seisukoht vastavat täielikult natsionaalsotsialistliku partei maailmavaatele ja see olevat Hitleri otseseks juhiseks. Tema, Jeckeln, olevat hakanud seda kava teostama alates Baltimaade okupeerimise esimestest päevadest.

Jeckelni enda seletuse järgi on Baltimaade koonduslaagreis hävitatud ja surnuks piinatud mittetäielike andmete põhjal üle 50 000 eestlase, lätlase ja leedulase.

Jeckeln tunnistab, et Hitleri ja Himmleri direktiividel toimus Baltimaade koonduslaagreis naiste massiline steriliseerimine ja meeste kastreerimine. Kaebealuse tunnistuse järgi hävitati «Ostlandi» (Valgevene ja Baltimaade) territooriumil üle 550 000 juudi; 88 000 toodi siia hävitamiseks teistest okupeeritud maadest.

Saksa okupantide võitlusmeetodeist rahutu tagala vastu annab näite tunnistaja saksa ohvitser Gottfried Wein, kes ütleb: «Sõitsime kindral parun Albrecht Degeon von Montetoniga (üks kaebealustest) soomusrongis, kui saabus teade, et partisanid on rünnanud Krivitši jaama ja on jõudnud lahkuda. Kindral käskis avada ümbruskonnale tule ilma sihtimiseta. Tekkisid tulikahjud. Kindral väljendas rahulolemist, et suurtükimeeskonnad on töötanud hästi. Teinekord nägime tee ääres kaht poodud naist. Kindral ütles, et nad poodi teiste hirmutamiseks.»

Viimasena kuulatakse üle Litzmanni piirkonnakomissar Boecking. Sellele kohale hakati teda välja koolitama kuu aega enne hitlerlaste kallaletungi NSV Liidule. Oma õpinguist eristaabi «R» (Rosenberg) kursustel jutustab Boecking, et kogu teoreetilise õpetuse sisu seisis selles, kuidas paremini korraldada Saksa armee ja Saksamaa varustamist okupeeritud maa rikkustega ja kuidas Eestit ette valmistada ühendamiseks Saksamaaga ja muuta Eesti Saksamaa koostisosaks. Erikataloogide järgi uuris ta Eesti kirikute, kloostrite, muuseumide jne. varandusi.

Pärast Eesti NSV territooriumi okupeerimist oli Boecking esialgu röövliks Harjumaal. Petseri piirkonnakomissariks olemise ajal olevat seal tema enda tunnistuse järgi kariloomade arv vähenenud 60—70 protsendi võrra. Boecking pani toime ka Petseri kloostri varanduste röövimise ja jõudis need Saksamaale saata. Ainult oma nahka ei jõudnud ta päästa.

Boecking jutustab ka piirkonnakomissaride otsestest ülesannetest Eestis ja mujal. Boeckingi käsul pidid politseiprefektid Boeckingile esitama Harju maakonna «poliitiliselt ebaustavate inimeste» nimekirjad. Nende nimekirjade järgi lasti maha üle 300 kodaniku.

Boecking isiklikult karistas ja heitis vanglasse üle 500 inimese. Talupoegadelt, kes ei tahtnud täita norme Saksa röövarmee toitmiseks, konfiskeeris ta varanduse.

Hobuste omanikud rakendati Boeckingi poolt vägivaldselt sõjaliste ja muude materjalide vedamiseks Saksa väejuhatuse poolt määratud kohtadesse. Mehed, naised ja alaealised mobiliseeriti sundtöödele teede, lennuväljade ja teiste sõjaliste objektide ehitamiseks. Kõrvalehoidujaid laskis ta karmilt karistada.

1944. aasta veebruaris küüditati Boeckingi korraldusel Petseri maakonnast ära üle 3000 elaniku; nende varandus rööviti või põletati sakslaste poolt.

1944. aasta mais põletati Boeckingi korraldusel Petseri maakonnas Volodina külas elusalt Orlovi perekond, kes koosnes raugast emast ja kahest pojast; Vilo vallas Mitkovitsa külas põletati elusalt vanakesed abielupaar Venkovid. Neid kahtlustati partisanidega sidepidamises.

Kõiki neid surveabinõusid teostas Boecking temale otseselt alluva žandarmeeria ja politsei abil ning tihedas kontaktis saksa SD-organitega.

Pihkva ja Leningradi oblastist küüditasid saksa okupandid vägivaldselt tuhandeid rahulikke elanikke. Suur osa neist paigutati laagreisse, mis asetsesid Boeckingi võimupiirkonda kuuluvate maakondade territooriumil, eriti Paldiskis ja Valgas. Neis hukkus ebainimlikes tingimusis nälja ja nakkushaiguste tagajärjel sadu mitte milleski süüdi olevaid kodanikke, naisi, lapsi ja rauku.

1942. aasta mais sõitis Boecking isiklikult Eesti kindralkomissari Litzmanni käsul Paldiski laagrisse, kus hoiti kinni poolteist tuhat inimest. Tingimuste kohta, milles peeti vangistatuid selles laagris, tunnistas kaebealune Boecking: «Laagri külastamisel konstateerisin, et tingimused, milles peeti Nõukogude kodanikke, ei vastanud kõige elementaarsemailegi nõudeile. Selles laagris hoiti üle poolteise tuhande kodaniku, nende seas rauku, naisi ja väikesi lapsi. Nad elasid äärmiselt kokkusurutult ja ebasanitaarses olukorras. Toit koosnes supilagast, mida anti kaks korda päevas. Leiba anti väga vähe — kui palju just, seda ma praegu öelda ei tea, ent sellest ei piisanud isegi lastele, kõnelemata täiskasvanuist. Laagris möllas plekiline soetõbi; arstiabi anti ainult harvadel erandjuhtudel, haiglad ja isolatsioonipunktid puudusid täiesti. Laagris peetavate seas oli palju surmajuhtumeid...»

Riia sõjatribunal mõistis saksa fašistlikud mõrtsukad Jeckelni, Ruffi, Degeon von Montetoni, Wertheri, Küpperi, Paweli ja Boeckingi poomissurma. Otsus viidi täide 3. veebruaril 1946.

24. jaanuaril 1946 toimus Velikije Luki linnas kohtuprotsess saksa fašistlike röövvallutajate metsikuste asjus, kus kaebealuste hulgas oli Velikije Luki saksa garnisoni ülem Eduard von Sass, endine Saaremaa parun, kes langes vangi Eesti Rahvuskorpuse kätte Velikije Luki vabastamisel. Parun Sassi käsul tapeti massiliselt inimesi, purustati Velikije Luki tehased, lasti õhku raudteejaam koos majapidamisega. Kaebealune Sass mõisteti surma poomise läbi.

Enne kui saksa fašistid alustasid Teist maailmasõda võõraste maade anastamiseks, koostasid nad rea plaane, mis kandsid maskeerimiseks veidraid nimesid: «Felixi plaan» (Gibraltari vallutamine), «Barbarossa plaan» (kallaletung Nõukogude Liidule) jne. «Barbarossa plaani», mille kallal mitmesugused füürerid kaua olid töötanud, kinnitas Hitler, nagu selgus Nürnbergi protsessil, 1940. aasta sügisel. See plaan seisis ootamatus kallaletungis Nõukogude Liidule, et vallutada tema toidu- ja toorainete tagavarad edasiste sõdade pidamiseks. Baltimaadel oli selles plaanis tähtis koht. Juba 12. augustil 1939 määras Hitler nõupidamisel Itaalia välisministri krahv Cianoga, et Baltimaad kuuluvad juba ammust ajast Saksamaa mõjusfääri. Hitleri juures 3. veebruaril 1941 toimunud nõupidamisel «Barbarossa plaani» asjus on öeldud: «Esimene-Barbarossa. a) Führer on üldiselt nõus operatiivplaaniga. Kui plaani hakatakse täitma, tuleb meeles pidada, et peaeesmärgiks on Baltimaade ja Leningradi vallutamine...» Hitleri peavolinik okupeeritud idaterritooriumide alal Alfred Rosenberg saatis 8. mail 1941 juhendid riigikomissaridele. «Ostlandi» riigikomissarile Lohsele saadetud instruktsioonis on antud korraldus, millest juba eespool oli juttu, Eesti, Läti ja Leedu saksastamiseks ja nendest maadest mittesaksa elementide väljasaatmiseks kas Peipsi taha või Valgevenesse, kuhu Rosenberg soovitas välja saata ka poolakaid Poznani, Lodzi jt. rajoonidest. «Koloniaalprobleemi lahendamine,» kirjutab Rosenberg oma 1941. aasta 8. mai juhendis, «ei ole Baltimaade küsimus, vaid küsimus, mis puudutab ainuüksi Suur-Saksamaad, ja tuleb ka vastavalt lahendada.»

Jeckeln, Litzmann, Boecking ja teised fašistlikud kurjategijad olid «Barbarossa plaani» ja Rosenbergi saksastamis- ning koloniseerimisplaani täideviijad igaüks oma postil. Litzmann näiteks tahtis isegi sõnad «Eesti», «Läti» ja «Leedu» hoopis ära kaotada (Litzmanni kiri Mäele 20. juunist 1942 maadevahelise spordivõistluse puhul) ja käskis nende asemel tarvitada: Reval, Riga jne. Kuid kaasaegsete Barbarossade saatus polnud mitte vähem traagiline kui nende esiisa oma.[1]

[1] Saksa-Rooma keiser Friedrich I Barbarossa uppus III ristisõja (1189—1196) röövretkel ühte Väike-Aasia jõkke, kuna ta sõjavägi suurelt osalt hukkus katku läbi Süürias.

AU KANGELASLIKULE NÕUKOGUDE ARMEELE, KES VABASTAS EESTI RAHVA FAŠISTLIKUST OKUPATSIOONIST

1945. aasta mai algul oli käimas viimne tormijooks hitlerlikule koopale. «Andke vaenlasele kõvemini pihta, purustage osavalt tema kaitset, jälitage ja piirake sisse saksa röövvallutajad, ärge laske neil hinge tõmmata, kuni nad ei lõpeta vastupanu!» ütleb Nõukogude armee kõrgem ülemjuhataja oma 1. mai käskkirjas armee ja laevastiku sõjameestele. Hitlerlik Saksamaa oli jäänud üksi, ta oli täiesti isoleeritud. Hitlerlikud avantüristid katsusid lootusetust olukorrast väljapääsemiseks tarvitada igasuguseid kunsttükke kuni katseteni liitlaste leeris lahkhelisid esile kutsuda. Need sulivõtted aga ainult kiirendasid hitlerlaste sõjaväe lagunemist.

Fašistlik Saksamaa suruti põlvili. 8. mail 1945 kirjutati Berliinis Saksa kõrgema väejuhatuse poolt alla Saksa relvastatud jõudude tingimusteta kapituleerumise aktile. 9. mail, Võidupühal, saluteeris meie kodumaa pealinn Moskva kodumaa nimel Nõukogude armee vapratele vägedele ja Sõjalaevastiku laevadele ning väeosadele, kes saavutasid selle hiilgava võidu, kolmekümne kogupauguga tuhandest suurtükist.

Nõukogude Eesti 5-aastasest elueast oli ligi neli aastat möödunud sõjakeerises, neist kolm hingematva saksa fašistliku okupatsiooni ikkes. Nüüd võis Eesti töörahvas oma nõukogude sotsialistliku vabariigi 5. aastapäeva vastu võtta rahuliku ülesehitava töö juures. Kuid eesti rahvale tähendas võit hitlerliku Saksamaa üle peale selle sajandeid kestnud saksa parunite vastase võitluse lõpuleviimist. Eesti rahva paljude sugupõlvede võitlust, Lembitu ja Tasuja, Mahtra ja Anija meeste võitlust kroonis nüüd lõplik võit. Eesti vabastamine nõudis palju ohvreid mitte ainult eesti rahva, vaid ka meie nõukogude vennasrahvaste hulgast, kes võitlesid koos meiega.

Tänu nõukogude vennasrahvaste, eeskätt suure vene rahva ennastsalgavale abile ja Nõukogude armee sangarlikkusele pääses meie rahvas hukkumisest hitlerliku Saksamaa ikke all.

Pärast kolme verist okupatsiooniaastat polnud raske ette kujutada, milliseks oleks kujunenud Eestimaa saatus siis, kui saksa fašism 1941. aastal siit oleks eest leidnud kodanlike natsionalistide klikivõimu, kes juba aastaid oli küps fašistliku Saksamaa täitmatusse kurku kukkumiseks. Eesti rahvast, nagu kõiki sakslaste poolt alistatud rahvaid ootas nii vaimne kui füüsiline häving. Tänu sellele, et eesti rahvas 21. juulil 1940. aastal oma saatuse ühendas Nõukogude Liidu vennalike rahvaste omaga, võis eesti rahvas nüüd, pärast fašistliku Saksamaa lõplikku purustamist, uhkuse ja õigusega seista nõukogude võidurahvaste õnnelikus reas, nende hulgas, kelle poole on pöördunud kogu maailma vabadustarmastavate rahvaste tänulikud ning imetlevad pilgud.

Nagu mujal okupeeritud maades nii ka Eestis olid hitlerlaste ja nende sabarakkude võimutsemise tagajärjed masendavad.

Erakorraline Riiklik Komisjon tegi kindlaks, et saksa okupatsi-

oonivõimud ja nende eestlastest käsilased olid kolme okupatsiooniaasta kestel Eesti NSV territooriumil mõrvanud 61 300 Eesti NSV kodanikku — meest, naist ja last. Saksa sõjaväkke mobiliseeritud ja teiste sunniviisiliselt Saksamaale veetud ning põgenenud Eesti NSV kodanike arv ulatub 132 000-ni. Ka nendest on suur osa hukkunud. Määratu suured on ka meie maa majanduslikud kahjud. Üksinda seda taastada käiks meie rahval üle jõu. Nõukogude Liidu teised vabariigid toetavad kõigiti eesti rahva majanduse, tehaste, linnade ja külade kiiremat ülesehitamist, osutavad meile kõigil aladel igakülgset ja väga suurt abi.

Eesti rahvas on nüüd oma elu, oma saatuse peremees. Ta loob nüüd ise oma ajalugu. Viies ellu Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei poolt ülesseatud suured ülesanded, tugevdavad meie maa töötajad koos kogu nõukogude rahvaga veelgi Nõukogudemaa võimsust, mille vastu purustavad oma pead kõik imperialistlikud agressorid, ja viivad ühisel jõul meie maa kiirel sammul edasi kommunismi täielikule võidule.

OKUPANDID HÄVITASID EESTI RAHVA VABADUSE JA ISESEISVUSE

Eesti maa-ala okupeerimisega saksa fašistlike vägede poolt 1941. aasta suvel kaotas eesti rahvas oma iseseisvuse, mille ta 1940. aasta 21. juuli ja 6. augusti aktidega oli saavutanud Nõukogude võimu poolt 1917. aastal väljakuulutatud rahvaste enesemääramise õiguse alusel.

See eesti riikluse jõhker jalge alla tallamine, eesti rahva eluõiguse julm kägistamine, veel rohkem: eesti rahva likvideerimise kavatsus saksa okupantide poolt ei tulnud üllatusena kellelegi, kes tundis fašismi röövellikku ideoloogiat.

Kohe pärast võimulepääsemist kuulutas Hitler, et ta tahab sisse seada «uue korra Euroopas», see tähendab: alistada kogu Euroopa mandri täielikult fašistliku Saksamaa ülemvõimule. See Euroopa riikide anastamise plaan tähendas mitte üksi kõigi nende maade rahvaste iseseisvuse ja vabaduse hävitamist, nende majanduslikku paljaksröövimist, poliitilist, sotsiaalset ja kultuurilist mahasurumist, vaid ka alistatud maade rahvaste hävitamist ja nende asendamist sakslastega. See oleks tähendanud tervete rahvaste väljaviimist nende senistest kodudest neile ebasoodsate elutingimustega paikadesse, nende otsest füüsilist hävitamist, nende asetamist tingimustesse, mis hitlerlaste kava järgi oleksid võimaldanud neid ümber rahvustada, germaniseerida.

Juba ammu enne Teist maailmasõda kirjutas fašismi «teoreetik» Alfred Rosenberg, olles «teadlikult» põhjendanud juutide hävitamise vajalikkust, et pärast seda, «kui ei ole juute, kerkib vajadus puhastada maailm ka teistest mittetäisväärtuslikest rassidest... Meie sajandil jäävad järele ainult tugevad... Tugevad saavad olema sakslased.» Sellesse niinimetatud «mittetäisväärtuslikku» rassi kuulus teiste Euroopas elunevate rahvaste kõrval ka eesti rahvas.

Oma memorandumis 3. aprillist 1941 pealkirja all «Eesti, Läti ja Leedu» kirjutas seesama Rosenberg: «Nende maade suhtes on küsimus selge, et neist saavad tulevikus Saksa maad ja rassiliselt paindlikumad elemendid assimileeruvad.» Edasi tähendas ta, et selle poliitika teostamiseks tuleb neist maadest välja saata teatav hulk elanikkonda, esmajoones intelligentsi. Baltimaalaste väljasaatmise kohana oli ette nähtud peamiselt Valgevenemaa.

Rosenberg määras kindlaks ka kolonisatsiooni alused. Ta kirjutas: «Tuleb suunata suur hulk saksa talupoegi kolonistidena neisse maadesse. Võimalik, et selleks võivad küsimusse tulla Volgamaa sakslased, seejärel kui puhastame nad ebausaldatavast elemendist. Me võime veel koloniseerida taanlasi, norralasi, hollandlasi ja pärast sõja võidukat lõppu ka inglasi. Niiviisi võib Baltimaad ühe või paari inimpõlve kestel uue Saksa territooriumina Saksamaa südamiku külge liita.»

Baltimaade rahvaste hävitamise kavatsus saksa fašistide poolt on vastuvaidlematult kindlaks tehtud ka Nürnbergis saksa suurimate sõjaroimarite protsessil saksa fašismi omaaegsete juhtide omade ülestunnistustega, samuti vähema-mastaabilisel saksa sõjaroimarite protsessil Riias. Nõukogude süüdistuse esindaja Rudenko esitas Nürnbergi protsessil Göringi ülekuulamisel dokumendi, protokolli nõupidamisest Hitleri juures 16. juulil 1941, milles läbirääkimiste kohta Baltikumi küsimuses on tähendatud järgmist: «Riigimarssal (s. t. Göring) viitas õigusele liita mõned Balti territooriumid Ida-Preisimaa külge. Führer rõhutas, et kõik Baltimaad liidetakse Saksamaaga.»

Sedasama kinnitas Göring tema küsitlemisel Nõukogude süüdistuse esindaja Rudenko poolt: «Aga kuidas oli lugu Baltimaadega?» Göring vastas: «Baltimaid tahtsime samuti tagasi Saksamaale.» Hiljem küsitles Rudenko Göringit veel teistkordselt Baltimaade suhtes ja vastus oli sama: «Jah, me tahtsime Baltimaad ühendada riigiga.»

Nii kinnitas eesti rahva germaniseerimise kavatsust, seega eesti rahva hävitamise roimarlikku plaani oma suuga mees, kes oli fašistlikul Saksamaal oma võimupiiridelt Hitleri järgmine.

Seesama selgub, ja veelgi üksikasjalisemas halastamatuses, väiksemate fašistlike tegelaste, füüreri käskude elluviijate ja teostajate seletusist. Saksa sõjaroimarite üle Riias peetud protsessil ütles Baltimaade SS-i ja politseijuht Jeckeln ülekuulamisel volituste kohta, mis Himmler oli talle andnud Baltimaade kõrgemaks SS-i ja politseijuhiks määramisel:

«Vestluses minuga ütles Himmler, et «Ostland» on põline Saksa maa. Nüüd on saabunud aeg ajalooline viga parandada. Tulevikus tuleb tegutseda nii, et eestlased, lätlased ja leedulased asendatakse saksa kolonistidega ... Selle plaani täitmise kiirendamiseks tuleb suurem osa Baltimaade rahvaist ümber asustada või vabaneda neist teisel teel, ja ainult tähtsusetu osa lätlasi, eestlasi ja leedulasi — kõige usaldatavamad, kes on valmis töötama Reichi kasuks — tuleb jätta oma maa piiridesse. See osa peab saama Saksa kodakondsuse ja sulama saksa rahvusse.»

Ja seda poliitikat hakati teostama Baltimaade okupeerimise esimesist päevist peale, nagu tunnistas ülekuulatav.

Muide ei erine see hitlerlaste võõraste maade annekteerimise ja paljaksröövimise poliitika ja alistatud maade pärisrahvaste germa-

niseerimise ning hävitamise teostamine sisuliselt nende eelkäijate, Saksa keisririigi juhtide imperialistlikust poliitikast. Vahe seisab vaid meetodeis, mis hitlerlastel olid veelgi jõhkramad, julmemad, ebainimlikumad.

Niihästi balti-saksa reaktsionäärid kui ka nende mõttevennad Saksa emamaal on juba aastakümneid tagasi püüdnud selgeks teha, et eesti rahvas on oma kultuurilt niivõrd väärtusetu ja mannetu, et tema rahvuslik eluõigus on põhjendamatu. Eesti rahva likvideerimise võtsid balti sakslased akuutselt päevakorda juba 19. sajandi 60-ndail aastail. Likvideerimise silmapaistvamaiks jutlustajaiks olid tollal Tartu ülikooli ajalooprofessor G. Schirren ja Liivimaa luteri usu kiriku juht kindralsuperintendent F. Walter. 1864. aasta märtsis maapäeval peetud jutluses avaldas viimane sügavat kahetsust, et eesti ja läti rahvas veel püsivad, öeldes sõnasõnalt: «Liivimaa rüütel- ja maiskond, nagu kodanikkondki, on saksalik, ja et meie tänapäeval ei või öelda, et kogu Liivimaa on saksalik, selles oleme kõigepealt süüdi ise, sest ebamäärase pieteedi tõttu nende ajaloost kadunud rahvaliikide vastu püüdsime säilitada nende rahvust... Kui see on veel võimalik, siis andku jumal meile küllaldast armastust, et see tegemata-jäänu tagantjärele korda saata, ja nimelt koolide kaudu, mille eest juba seni on ausalt hoolitsetud ja ka edasi hoolitsetakse.» See Walteri seisukoht ei olnud mitte juhuslik ega isiklik, vaid väljendas kogu reaktsioonilise baltisaksluse vaateid.

Hoopis reaalsemad väljavaated avanesid balti sakslastele eesti ja teiste Baltimaade rahvaste likvideerimiseks Esimese maailmasõja ajal Saksa sõjalise edu tagajärjel idas. Balti küsimus sai Saksa imperialismile akuutseks päevaprobleemiks. Selle kohta ilmus palju kirjutisi saksa ajakirjanduses, samuti eribrošüüre ja raamatuid. Ükski reaktsioonilistest saksa autoreist ei kahelnud, et eesti ja teiste Baltimaade rahvaste likvideerimine on teostatav. Palju tegeldi ka selle küsimusega, miks ja kuidas need rahvad seni ikkagi on püsima jäänud. Leiti, et eesti jt. rahvaste püsimajäämise otsustavaks põhjuseks on olnud asjaolu, et Baltimail puudus saksa talupoeg, kes oleks suuteline olnud kohalikule eesti ja läti talupoeglikule rahvale vajalikult lähedale pääsema ja seda saksastamist teostama, mis hõredal saksa aadlikihil polnud õnnestunud.

Niisiis töötatigi varsti pärast Saksa vägede sissetungi Kuramaale 1915. aastal Berliinis Balti usaldusnõukogus välja Baltimaade koloniseerimise kava, millele järgnesid hiljem juba üksikasjalisemad ja konkreetsemad plaanid. Saksa imperialismi tuntud ideoloogi P. Rohrbachi arvestuse järgi pidi olema võimalik Eestisse, Lätisse ja Leedusse mahutada kokku umbes 10 miljonit saksa kolonisti. Erilisi lootusi Baltimaade saksastamisel pandi veel koolipoliitikale ja nende maade riiklik-poliitilise võimu korraldusele, mis kujutas endast julma vägivalla- ja survesüsteemi.

1918. aastal päästis eesti rahva surmaohust saksa imperialismi lüüasaamine. «Algul ta küll puhus end suureks üle kolmveerandi

Euroopa, rasvus, kuid sealsamas lõhkes, jättes järele vaid kõige vastikumat lehka,» tähendab sel puhul Lenin.

Kuidas siis hakkasid teostama Eesti maa-ala Saksamaa külge liitmise ning eesti rahva germaniseerimise ja hävitamise plaane need saksa imperialismi kõige kiskjalikumad, kõige röövellikumad esindajad, hitlerlased?

17. juulil 1941 andis Hitler dekreediga seadusandliku võimu Eesti ja teiste Baltimaade rahvaste maa-aladel riigiminister Rosenbergile. Eesti hakkas kuuluma niinimetatud Ostlandi, ida-alade koosseisu. Ida-ala riigikomissari poolt valitsetavais piirkondades hakkasid tsivilelanikkonnale määrusi andma saksa tsiviilvalitsuse ametiasutused. Saksa tsiviilvalitsuse juhtideks olid ida-alade riigikomissar, kelleks oli Lohse, asukohaga Riias, kindralkomissarid (Eesti kindralkomissariks oli kurikuulus Litzmann, asukohaga Tallinnas), peakomissarid ja piirkonnakomissarid.

Rosenbergi arhiivist on leitud salajane instruktsioon ida-alade riigikomissari ülesannete kohta. Sellest selguvad must valgel hitlerlaste roimarlikud kavatsused meie rahva hävitamise ja maa koloniseerimise kohta sakslaste ja teiste sissetulnukatega. Toome sellest olulisemad ja huvitavamad osad:

«Riigikomissari ülesanne Eestis, Lätis, Leedus ja Valgevenes seisab selles, et kehtestada seal saksa protektoraat ja seejärel lülitada see territoorium Suur-Saksamaa koosseisu. Selleks on tarvis teostada rassiliselt sobivama elemendi germaniseerimine, koloniseerida need maad saksa rassiga ja sealt välja saata ebausaldatav element. Balti meri peab saama Saksa sisemereks Suur-Saksamaa ülemvalitsuse all.»

«Baltimaadel on alati olnud põllumajandussaaduste jääke, ja riigikomissar peab tegema kõik, et hankida need jäägid saksa rahvale ja veelgi suurendada nende jääkide juurdekasvu.»

«Riigikomissari ülesanded, kelle residentsiks on Riia, on väga tähtsad. Maa, mille 700 aastat tagasi vallutasid saksa rüütlid, mille ehitas üles Hansa liit ja kuhu pidevalt voolas juurde saksa ja rootsi verd, oli põhiliselt Saksa maa ja peab muutuma tugevaks Saksa piirimaaks.»

«Saksa impeerium on suuteline garanteerima emigratsiooni õigust siia kõikidele nendele, kes paistsid välja selles sõjas, ja nende sugulastele, kes kaotasid elu lahinguis, samuti kõikidele, kes võtsid osa Baltimaade sõjakäikudest.»

Ida-alade riigikomissar Lohse ja Eesti kindralkomissar Litzmann riisusid eesti rahvalt täielikult kõik poliitilised õigused, kurnasid ja laastasid maa majanduslikult.

Kuid saksa tsiviilvalitsuse kõrval oli meie kodumaa majanduslikuks väljakurnamiseks ja paljaksröövimiseks samasugune õigus veel kohalikul kõrgemal Saksa sõjaväelisel võimul, nagu selgub määrusest ida-aladel valitsuse ülevõtmise kohta riigikomissari poolt. Selle määruse paragrahv 2 ütleb peale muu: «... Ida-alade sõjaväejuhataja ametiasutuste võimkond jääb koormuste määrami-

sel riigikaitse ülesandeiks seeläbi puutumata.» Sama, 2. veebruaril 1942 antud määruse paragrahv 5 määrab ametlikuks keeleks ida-alade riigikomissariaadis saksa keele. Seega kehtis Eestis ametliku keelena saksa keel.

Kindralkomissar Litzmann tunnistas oma määrusega 20. juunist 1942 kehtetuks kõik nõukogude võimu ajal Eestis kehtinud seadused ja määrused, rikkudes sellega jämedalt rahvusvaheliste konventsioonide sellekohaseid sätteid okupeeritud maal kehtivate seaduste austamisest. Ainult natsionaliseerimisseaduste tühistamine lükati esialgu edasi.

Eestis hakkasid Saksa sõjavõimude määruste kõrval kehtima riigiminister Rosenbergi, riigikomissar Lohse ja kindralkomissar Litzmanni poolt väljaantud seadused, mis olid antud sel eesmärgil, et saksa imperialism saaks Eestist majanduslikult välja pumbata niipalju, kui vähegi võimalik, ja eesti rahva poliitiliselt ja majanduslikult orjastada. Peale selle taastati Eestis seadused, mis siin olid kehtinud kuni kodanliku režiimi kukutamiseni, kuid sel määral, kuivõrd nad ei olnud vastuolus okupantide võimuhaaramisega Eestis. Seejuures rõhutati kategooriliselt, et ei taastata seadusi, mis kehtisid kodanliku Eesti riigi- ja administratiivõiguse alal, samuti töökaitseseadusi tööstuses.

Seega ei kehtestatud isegi neid kodanike piiratud poliitilisi õigusi, mis olid ette nähtud kodanlikus konstitutsioonis. Sakslaste kohta kehtisid ka Eesti maa-alal Saksa seadused, samuti nagu neile olid ette nähtud teistsugused toidunormid, mis olid eestlaste toidunormidest kõrgemad.

Riigiminister Rosenberg andis Hitleri 1941. aasta 17. juuli dekreedi paragrahv 8 alusel välja okupeeritud ida-alade karistusõiguslike eeskirjade täiendamise määruse. See määrus käib isikute kohta, kes ei kuulu saksa rahvusse, ja kehtestab nende suhtes surmanuhtluse vähimagi väljaastumise eest germaniseerimise vastu ja vägivallategude eest saksa rahvusest isikute vastu. Selle drakoonilise määruse paragrahv 1 kõlab sõna-sõnalt järgmiselt:

«Surmanuhtlusega, vähem raskeil juhtumeil sunnitööga, karistatakse seda, kes võtab ette vägivallateo Saksa riigi vastu või okupeeritud ida-aladel teostatava ülemvõimu vastu, kes võtab ette vägivallateo riigisakslase või saksa rahvusest isiku vastu saksa rahvusse kuuluvuse pärast, kes võtab ette vägivallateo Saksa sõjaväe või selle kaaskonna, Saksa politsei, kaasa arvatud abijõud, riigitööteenistuse, Saksa ametiasutuse või -koha või NSDAP koosseisu kuuluva isiku vastu, kes kutsub üles või õhutab Saksa asutuse poolt antud määrusele või korraldusele vastu hakkama, kes tahtlikult rikub Saksa ametiasutuse või -kohtade sisseseadeid või asju, mis on määratud nende tegevuse või avaliku kasutamise tarbeks, kes üritab saksavaenulike taotluste soodustamist või Saksa ametiasutuste poolt keelatud ühingute organisatoorset säilitamist, kes halvustava või ässitava tegevusega avaldab saksavaenulikku meelsust või oma muu käitumisega kisub maha või kahjustab Saksa

riigi või saksa rahva väärikust või hüvet, kes tahtlikult tekitab tulikahju ja seeläbi kahjustab üldsaksa huve või riigisakslase või saksa rahvusest isiku vara.»

Eestlastest raudteelaste kohta pandi kehtima isegi ihunuhtlus, mida tõendab järgmine dokument: «Riia nr. 2185. Saksa riiklikud raudteed. Ametlik telegramm 20. II 42 kell 20.50. Iga teenistusliku distsipliini rikkumist kohalikku rahvusse kuuluva teenistuja poolt, eriti aga töölt ärajäämist, tööle hilinemist, tööle ilmumist joobnud olekus, teenistuskäsu täitmatajätmist jne. tuleb nüüdsest alates karistada täie rangusega:

a) esimesel korral 15 kepihoobiga paljale ihule;

b) korduvail juhtumeil 20 kepihoobiga paljale ihule.»

Seega oli taastatud balti parunite «ajaloolised traditsioonid», mida meie esi-isad on põhjalikult oma nahal tundma õppinud.

Eesti tuleviku kohta rõhutas Litzmann sageli oma kõnedes, et Eesti kodanlikku vabariiki selle endisel kujul ei restaureerita enam ialgi, vaid Eesti astub tihedaimasse ühendusse Suur-Saksamaaga ja Hitler on praegu ja edaspidi Eesti kõrgeimaks juhiks.

Täidesaatva võimu Eestis haaras enda kätte seesama kindralkomissar Litzmann. Oma ametisse astumise puhul peetud kõnes ütles ta: «Juht on mind määranud Eesti kindralkomissariks. Tänasest päevast võtan ma üle selle maa valitsemise, mis siiani oli sõjaväe usaldatavais kätes.»

Litzmann määras täidesaatva võimu organid: piirkonnakomissarid, bürgermeistrid, kreisleiterid, landratid, standartenführerid, samuti kinnitas ta ametisse Saksa sõjaväevõimude poolt määratud niinimetatud «kohaliku omavalitsuse» eesotsas eesti rahva ülemreeturi Mäega ja veel nelja direktoriga.

Iga rahvas on ühel või teisel määral omanud — nimelt selle ühiskonnaklassi ridades, mis ajaloo poolt on hukkumisele määratud — selliseid ilgeid reetureid, oma rahva vabaduse ja õiguste mahasahkerdajaid, nagu omas saksa fašistliku okupatsiooni ajal eesti rahvas Mäe ja käputäie temataoliste näol. Kodanlus, kes inimkonna ajaloo otsustaval murrangujärgul, mida maailm üle elab, tunneb end seisvat hukkumise äärel, on oma naha päästmiseks valmis liitu astuma kas või «vanakuradi» endaga.

Prantsuse kodanlus, aetud hirmust oma revolutsioonilise töölisklassi ees, reetis sõna otseses mõttes oma maa ja rahva Prantsusmaa kõige kurjemale vaenlasele, Saksa imperialismile.

Ka eesti kodanlus, eesti kodanlikud natsionalistid on seda korduvalt teinud ja teha püüdnud. Saksa vägede kutsumisest meie maale esimese Saksa okupatsiooni eel võtsid osa saksa mõisnikkonna kõrval ka eesti reaktsioonilise kodanluse esindajad, et röövida eesti töötavalt rahvalt Suure Oktoobrirevolutsiooniga kättevõidetud vabadus, et lämmatada verre ja vägivalda eesti töötava rahva taotlused iseseisva nõukogude vabariigi loomiseks Lenini ja Stalini poolt väljakuulutatud rahvaste enesemääramise õiguse alusel. Et samad saksa okupandid paigutasid eesti kodanluse juhi Pätsi Leedu

koonduslaagrisse, tähendab vaid seda, et Saksa keisririigi imperialistid ei osanud veel küllaldaselt hinnata viienda kolonni tegevust alistatavais maades.

Kui pärast Saksa okupatsioonivägede saabumist Eestisse 1918. aastal hakkas märatsema julm terror, kui rahva vaba sõna- ja mõtteavaldus oli täiesti võimatuks tehtud, oli Pätsi hallparunite häälekandja «Maaliit» ainus ilmuv eestikeelne ajaleht, mida saksa sõdurid aitasid levitada. Kuid Saksa keisririik varises kokku ja eesti töötav rahvas tõstis pead, et oma õigusi elule ja vabadusele uuesti maksma panna. Ja see oli Päts, kes püüdis palgata saksa variseva imperialismi ostetavaid sõjasulaseid, endise Saksa keisririigi armee jäänuseid, et nende abil eesti töötava rahva vabadusvõitlust maha suruda. Kui saksa sõjavägi eesti ja vene töölistest ning talupoegadest koosnevate bolševistlike väeosade eest pidi Eestist taanduma, oli Päts abisaamiseks sunnitud pöörduma Inglise, Prantsuse ja Ameerika imperialistide poole. Kuid selle kõrval ei jätnud ta lipitsemist kohalike balti sakslaste ümber, lastes vabalt organiseerida Balti pataljoni ja «Mustpeade» kaitsesalka. Kui Kuramaal uuesti koondunud saksa imperialismi jäänused ja balti parunite võsud saksa rauddiviisi ja landesveeri näol hakkasid Eesti poole liikuma, olid Päts ja tema rühm Eesti kodanlikus Asutavas Kogus need, kes esinesid ettepanekuga landesveeriga kokku leppida. Sellele ettepanekule avaldasid poolehoidu Pätsi mõtteosaliste kõrval ka Asutava Kogu saksa saadikud. Päts oli nõus maha sahkerdama eesti rahva ka sellisele puhtavantüristlikule jõugule, nagu oli Balti landesveer.

Oma viimse ning alatuima katse eesti rahvast reeta teostas Päts 26. juunil 1940. Tsiteerigem siin vastavat väljavõtet Mäe kõnest, mis on toodud «Linna Teatajas» nr. 39 21. oktoobrist 1941: «. . . siis kutsus Konstantin Päts 26. juunil möödunud aastal mind enda juurde ja tegi ettepaneku minna Saksamaale ning paluda Saksa riigi valitsuselt abi, et päästa, mis veel on päästa. Siis oli aga liiga hilja ega olnud minul enam võimalust midagi teha.»

Rahvad mõistavad karmi kohut oma reetjate üle. Eesti rahvas paiskas halastamatult ajaloo pühkmehunnikusse Konstantin Pätsi, nagu see hiljem toimus ka Pätsi naeruväärt järglase ülemreeturi Mäega.

«Kohalik omavalitsus» oli sisuliselt vaid kindralkomissar Litzmanni allosakonnaks ja selle omavalitsuse direktorid kindralkomissariaadi osakondade allosakondadeks. Kuigi kindralkomissar Litzmann 22. detsembril 1942 annab «Eesti omavalitsuse» peadirektorile õiguse välja anda mõningaid määrusi, oli see õigus siiski vaid fiktiivne, sest tähtsamad määrused anti kas Berliinis või Riias või Litzmanni poolt Tallinnas. Salajaste direktiivide kohaselt pidid isegi tühisemad Mäe korraldused enne nende vastuvõtmist olema kooskõlastatud vastavate saksa organitega.

Et saavutada tõhusaimat eesti rahva ekspluateerimist, selleks tuli väliselt näidata, nagu valitseksid eestlased «omavalitsuse»

režiimi all end ise. Tõeliselt oli Litzmanni ja Mäe vahekord, nagu see selgub ka salajase dokumendi «Salapoliitika põhimõttelisi küsimusi» 4. peatükist «Poliitiline õigusetus», järgmine: «Suhteid Litzmanni ja Mäe vahel iseloomustavad Litzmanni, tema vaadete ja otsuste tingimusteta väline ja sisemine autoriteet ja Mäe väline ja sisemine tingimusteta alistumine.»

Missuguse kintsukaapamiseni ja iiveldama paneva alandlikkuseni see Litzmanni ja Mäe vahekord ulatus, näitab kas või alltoodud Mäe palvekiri Litzmannile Keila mõisa asjus: «Eesti Omavalitsuse juht, nr. 252-s Tallinnas, 8. jaanuaril 1943. Isiklik. Härra Kindralkomissarile Tallinnas. Käesolevaga palun Teie kaasabi, härra Kindralkomissar, et Keila mõis (ca 60 ha) antaks üle Eesti Omavalitsusele direktooriumide sööklate varustamiseks aedvilja ja muude toiduainetega. Keila mõis asetseb raudtee ligiduses, 25 km Tallinnast, ja on seega hõlpsasti juurdepääsetav, nii et ametnikud ise saaksid seal töötada. Käesoleval silmapilgul on mõis põllumajanduslikult ja hoonetelt halvas seisukorras, kuigi põllupind on hea. Olen veendunud, et Eesti Omavalitsus suudab mõisat oma töötajõuga hästi majandada, ja et siin ei ole tegemist suure ning eeskujuliku objektiga (sõrendus käesoleva kirjutise autori oma), ei tohiks üleandmisel esineda raskusi. Oleksin Teie kaasabi eest selles küsimuses väga tänulik. Dr. Mäe, Eesti Omavalitsuse juht.»

Ainult selletõttu söandab Mäe Litzmannilt Keila mõisat paluda, et see on tähtsusetu ning mitte-eeskujulik objekt, kuid säärasegi objekti palumine nõuab igakülgset põhjendamist ning selgitamist (!). Kõik tähtsad ja väärtuslikud objektid kuulusid enesestmõistetavalt sakslastele.

Sakslaste kohta rakendati Eestis Saksa õigust. Saksa kodanikud, kelle elukoht või peatuskoht oli okupeeritud Eestis, allusid Saksa isiku-, perekonna- ja pärimisõigusele. Saksa kodanike abielusid sõlmis ainult Saksa perekonnaseisuametnik. Abielud Saksa kodaniku ja mõne teisest rahvusest kodaniku vahel, kes 22. juunil 1941 oli kuulunud Nõukogude Liidu kodakondsusse või oli kodakondsuseta ja kes mainitud ajast peale polnud omandanud ühegi teise riigi kodakondsust, olid Eestis keelatud. Keeluvastaselt sõlmitud abielud olid kehtetud. Sakslaste jaoks olid okupeeritud Eestis erikohtud: kindralkomissari juures «Saksa kohus» ja selle kohtu juures «erikohus», mis mõlemad mõistsid õigust Saksa seaduste alusel.

Kohalike elanike jaoks asutas Rosenberg «erakorralised kohtud», millel polnud õigust kohut mõista saksa rahvusest isikute üle. Need «erakorralised kohtud» koosnesid politseiohvitserist esimehest ja kahest talle alluvast politseinikust. Asjaajamise korra määras kohus oma äranägemisel. Teist karistust peale surmaotsuse kas koos varanduse konfiskeerimisega või ilma selleta ei saanud need kohtud määrata. Edasikaebamine nende otsuste peale polnud võimalik. Kuid nende kohtutega võistles veel poliitiline politsei, kes

ilma igasuguse kohtuta tegi surmaotsuseid ja viis neid samal päeval täide.

Tsiviil- ja kriminaalasjade arutamiseks asutas kindralkomissar Litzmann kohalikud kohtud. Kohtunikke, prokuröre, kohtu-uurijaid, vangivalvureid, notareid ja advokaate kinnitas eranditult ametisse Litzmann isiklikult. Nii kuulus Litzmannile Eestis seadusandlik, täidesaatev ja kohtuvõim.

Seega likvideeriti saksa okupantide poolt eesti rahva iseseisvus nii sisuliselt kui vormiliselt. Rakendati jõhkralt ja süsteemikindlalt imperialistliku rööveksploatatsiooni kõiki võtteid eesti rahva majanduslikuks laostamiseks ja tema kultuuri lämmatamiseks. Eesti rahva hävitamise roimarlikest eesmärkidest, mis olid teoreetiliselt määratletud Rosenbergi ja Göringi «filosoofias», otse karjus iga vähemgi samm Litzmanni ja tema aparaadi administratiivses praktikas. Kui naiivne «Omavalitsuse» ametnik esimestel saksa okupatsiooni nädalatel end naiivselt võis tunda mingi iseseisva poliitikategelasena, peremehena omas sektoris, siis õpetati ta varsti alandlikult mütsi veeretama sakste ootetoas, tundma end sellena, kes oli — juudaseeklitest elava fašistliku surve mehhanismi osana. Kui mõni «Omakaitse» ohvitser selle tõttu, et teda lasti «vabalt» timukatööd teha eesti rahva kallal, sattus sellest suurushullustusse ja hakkas end pidama võrdseks sakslastega, siis tehti sellele palgasõdurile kiiresti selgeks tema eksitus. Hästi iseloomustab Mäe «Omavalitsuse» ja selle «Omakaitse» jõukude sulasepositsiooni järgmine kindralkomissar Litzmanni ülbe kiri: «Eesti Omavalitsuse Juhile härra dr. Mäele, Tallinnas Tõnismägi 11. Ma olen viimasel ajal korduvalt tähele pannud, et peamiselt Tallinnas Omakaitse liikmed ja ohvitserid kõrgeis auastmeis jätavad tänaval, teatris, näitusel ja mujal nii mind kui ka minu kaastöölisi tähele panemata. Ma rõhutan, et vastava Omakaitse ohvitserid tundsid kahtlemata minu kui kindralkomissari ära, mis selgesti väljendus nende näoilmes ja käitumises. Sellegipärast ei pidanud nad tarvilikuks tervitada Suur-Saksa riigivõimu esindajat. Ma ei kavatse lasta endale meeldida sellist käitumist ja hoolitsen tulevikus selle eest, et need Omakaitse liikmed, ennekõike ohvitserid, kes unustavad kõige algelisemad kombed ja viisakuse nõuded, kõrvaldatakse organisatsioonist. Sama olgu öeldud vähemalt nende härrade ametnike kohta, keda on mulle isiklikult esitletud ja keda ma tunnen. Ma palun Teid teha vajalikud korraldused. Kindralkomissar Tallinnas (allkiri).»

See fakt muidugi ei väljenda mingisugust «Omakaitse» rahvuslikku uhkust. «Omakaitse» talus näruselt ja lömitavalt kõiki alandusi, mis sakslaste poolt eesti rahvale ja ka neile endile osaks said, aidates Litzmannile truualamlikult kaasa eesti rahva põrmusurumisel.

Eesti rahva kõige algelisemate õiguste metsik jalge alla tallamine saksa okupantide poolt, äärmine omavoli, hoolimatu majanduslik ekspluateerimine ja laastamine tekitasid laiades rahvahulka-

des üha sügavamat rahulolematust ja pahameele tormi ning visa passiivset vastupanu, mis arenes teadlikuks sabotaažiks ja relvastatud partisanivõitluseks, vabadust toova Nõukogude armee aktiivseks abistamiseks. Seejuures on oluline, et eesti rahva võitlus oma vabaduse ja iseseisvuse eest toimus nõukogude võimu taastamise loosungi all, mis näitab sotsialismi olemuse, selle õnnistusrikkuse sügavat mõistmist meie rahva poolt. Sotsialism ja eesti rahva iseseisvus ning vabadus on lahutamatud — see veendumus innustas Nõukogude armee Eesti Rahvuskorpust tema võiduteel, see teadmine on teravdanud eesti töötajate viha kodanlike natsionalistide vastu ja on meid sõjajärgseil aastail veelgi tihedamalt liitnud Nõukogude rahvaste suure sõprusliiduga.

Võidelda saavutatud eesti rahva vabaduse kindlustamise ja tõelise iseseisvuse püsimise eest, see tähendab võidelda nõukogude korra eest. Selle suure tõe tunnetamine innustagu meid kõige aktiivsemale võitlusele sotsialistliku ülesehitustöö plaanide teostamise eest, veelgi tihedamale koondumisele Kommunistliku Partei ümber.

FAŠISTLIK TERROR SAKSA IMPERIALISMI TEENISTUSES

Saksa fašistliku okupatsiooni sünged aastad Eestis jätsid meie rahva teadvusse sügavad jäljed. Vaevalt leidub Eestis perekonda, keda fašistlik terror poleks valusalt puudutanud. See pruun katk, riietatud Saksa sõjaväe mundrisse, automaat käes, tallas ligemale kolm aastat meie tänavaid, sõtkus meie viljapõlde, külvates kõikjal hävitust ning hukku. Fašismi kondine käsi kiskus tuhandetest Eesti perekondadest lähemaid omakseid, tuttavaid ning sõpru, täites nendega Gestapo vangiurkad, koonduslaagrid ning piinakambrid. Hingevapustavad on pildid Klooga aedlinna, Metsakalmistu ja Kaberneeme tuleriitadest, Tartu tankitõrjekraavidest ning lugematuist teistest ühishaudadest, kus fašistliku timuka käe läbi langes tuhandeid rahulikke kodanikke, meie rahva parimaid tütreid ning poegi. Teised tuhanded meie kodanikke küüditati vägivaldselt Saksamaale, kus nad enamikus samuti hukkusid kurnatuina näljast, kepihoopidest ning üle jõu käivast tööst.

Ka teised Nõukogude Liidu rahvad, kelle territoorium oli sakslaste poolt ajutiselt okupeeritud, elasid üle koledusi, mida inimkonna ajalugu pole varem tundnud.

Mida taotlesid hitlerlikud vägivallatarvitajad? Kelle huvides oli hävitada massiliselt süütuid inimesi, väeteid lapsi ning rauku, mõttetult purustada vaevaga kogutud varandusi, riisuda ja röövida ning sooritada võõral maal kõiki mõeldavaid kuritegusid? Kas olid need kuriteod sooritatud täidesaatjate endi algatusel, kurjategijate isiklikuks lõbuks, või taotlesid hitlerlased ja hitlerlik riik siin oma poliitilist eesmärki?

Meie ei taha eitada üldtuntud tõde, et hitlerlased oma mõistuse piiratuse, vürtspoodniku-kultuuri algelisuse ja vastava kasvatuse tõttu olid selleks just sobiv element, keda võis panna süütuid inimesi elusalt põletama ja rinnalaste kõrisid läbi lõikama. Meie teame ka, et hitlerlased sooritasid neid jõledusi erilise naudinguga ja lõbutundega. Kuid samal ajal on vastuvaidlematult kindlaks tehtud, et kõik hitlerlaste poolt okupeeritud maadel toimepandud kuriteod kirjutati ette ja organiseeriti peabandiitide, hitlerliku riigi juhtide Hitleri, Göringi ja teiste poolt. Nad tegid seda saksa imperialistide, saksa rahamagnaatide ja parunite huvides, kelle käsilasteks olid Hitler ja tema järelkäijad.

Hitlerlaste mõrvaohvrite ümbermatmine Tartus

Hitler ütles Saksa fašistidele, et «tuleb ükskõik milliste vahenditega saavutada seda, et maailm oleks vallutatud sakslaste poolt... Inimene on sündimiselt patune, teda saab valitseda ainult jõu abil. Tema kohtlemisel on lubatavad igasugused meetodid. Kui seda nõuab poliitika, tuleb valetada, reeta ja isegi tappa».

SÕJALISE KALLALETUNGI ETTEVALMISTUS NÕUKOGUDE LIIDU VASTU

Hitlerlased, olles demagoogia ja avaliku mässu abil haaranud Saksamaal võimu, hävitanud seal kodanlik-demokraatlike vabaduste viimsed riismed, seadnud seal sisse julma terroristliku režiimi, hakkasid hauduma maailma vallutamise, eeskätt aga Nõukogude Liidu maa-alade vallutamise imperialistlikke plaane ja tegema kõiki mõeldavaid ettevalmistusi nende plaanide elluviimiseks.

Selleks oli kõigepealt vaja saksa rahvast, saksa noorsugu ideoloogiliselt ette valmistada.

Ideoloogiline ettevalmistus tugines hitlerliku «kõrgema rassi teooriale», mille abil saksa imperialistid tahtsid õigustada teiste rahvaste orjastamist saksa fašismi poolt, kes oma «rassiteooriaga» olid kuulutanud teised rahvad alamasse rassi kuuluvaks. Vastavalt sellele «teooriale» pidi sakslastel kui «kõrgemasse rassi» kuuluvail olema «õigus» saavutada oma heaolu teiste rahvaste luude murd-

mise arvel; saksa fašistlikud anastajad pidid oma tegevuses teiste rahvaste suhtes olema vabad seaduse tõkkeist ning üldtunnustatud inimmoraali reegleist. Sakslastele kui «isandate rassile» pidi olema kõik lubatud; kõik fašistide kuriteod, nii jälgid ja häbematud, nii julmad ja kohutavad kui nad ka olid, põhinesid selle rassi üleoleku «ideel».

«Rassiõpetus» oli sundusliku õppeainena kõigi koolide õppekavadesse võetud. Koolid ja ülikoolid olid saksa fašismi käes tsivilisatsioonile ohtlikemaiks inimese vaimse ja moraalse laostamise keskusteks. Neis koolides valmistati ideoloogiliselt ette tulevasi fašistlikke okupante, teiste rahvaste timukaid ja kõrilõikajaid, koonduslaagrite valvureid, vangivahte ning Gestapo ametnikke.

Saksa fašistlik «ideoloogia» päästis valla kõige metsikumad ja madalamad instinktid. Fašistid tegid põhimõtteks omavoli, vägivalla ja mõnituse inimeste üle; nad kuulutasid, et vabaduse ideed, valgustuse ideed ja humaansuse nõuded on ohtlikud isandate rassile.

«Mina,» ütles Hitler, «vabastan inimesed koormavaist mõistuse kitsendustest, räpaseist ja alandavaist endamürgituse kimääridest, mida nimetatakse südametunnistuseks ja kõlbluseks, ja vabaduse ning isikliku sõltumatuse nõudmisest, mida võivad kasutada ainult vähesed.»

Sellistele «põhimõtetele» oli ehitatud kogu fašistlik kasvatus, mis oli kohandatud selleks, et sakslasi ette valmistada hitlerlike võimumeeste poolt püstitatud röövellike plaanide vastuvaidlematuks täitmiseks. Šovinism ja inimvaenulikkuse ving mürgitas süstemaatiliselt sakslaste teadvust fašistliku propaganda ja kogu hitlerliku riigi poolt rakendatavate abinõude tagajärjel. Saksa fašismi vallutusplaanid küpsesid iga hitlerlaste võimuloleku aastaga järjest rohkem ja rohkem, kuni viisid sõjani.

Sõda oli hitlerliku Saksamaa poolt välja mõeldud, planeeritud ja alustatud «välksõjana», mis fašistlike vandeseltslaste kava järgi pidi tooma hitlerlike kõrilõikajate jõugule kiire ja kerge võidu ning valitsemise kõigi Euroopa maade üle.

Hitlerlaste vandenõu eesmärgiks oli terroristliku «uue korra» sisseseadmine Euroopas, mille abil saksa okupantide poolt vallutatud maades hävitati kõik demokraatlikud asutused ja elanikkonna kodanikuõigused, maad ise aga kuulusid metsikule ekspluateerimisele ja riisumisele.

Kui hitlerlased 22. juunil 1941. aastal tungisid reeturlikult kallale Nõukogude Liidule ja hakkasid ellu viima niinimetatud «Barbarossa plaani», siis oli neil juba peale «teoreetilise» (ideoloogilise) ettevalmistuse ka rida praktilisi kogemusi. Selleks ajaks nad olid juba saavutanud rea kiireid ja kergeid võite Lääne-Euroopas, vallutanud Austria, Tšehhoslovakkia, Norra, Belgia, Hollandi, Prantsusmaa, Poola, Kreeka ja Jugoslaavia. Kõigis neis maades panid hitlerlased maksma julma terroristliku režiimi ja asusid nende maade metsikule ekspluateerimisele ja riisumisele.

Tšehhoslovakkia valitsuse aruandes, mis avaldati Nürnbergis sõjaroimarite protsessil, tuuakse arvukaid fakte terrori, pantvangide mahalaskmise, massilise koonduslaagritesse saatmise ning naiste ja laste mõrvamise kohta. Saksamaale, Saksa tehastesse, farmidesse ja kaevandustesse küüditati isegi lapsi. Tšehhoslovakkia noorsoolt võeti võimalus hariduse saamiseks. Kui 1942. aastal Tšehhi delegatsioon pöördus Hitleri esindaja Francki poole palvega lubada kõrgemate Tšehhoslovakkia õppeasutuste avamist, siis vastas see küüniliselt, et tšehhidele piisavat viieklassilistest algkoolidest.

Üks arvukaist juhtumeist Tšehhoslovakkia elanikkonna julmast kohtlemisest avaldati saksa ajalehes «Der Neue Tag» 11. juunil 1942. aastal: «SS-obergruppenführerile selgus mõrvari otsimise ajal vaieldamatult, et Kladno lähedal oleva Lidice küla elanikkond abistas kuriteo sooritajaid. See on tõestatud hoolimata sellest, et elanikkond eitab oma kaasabi. Elanikkonna suhtumist sellesse roimasse tõendavad ka teised vaenulikud aktid Reichi suhtes. Nii näiteks leiti illegaalset kirjandust, relva- ja laskemoonaladusid, samuti raadiojaam ja tehti kindlaks suure hulga normeeritud kaupade ebaseaduslik hoidmine. Kõik küla meeselanikud lasti maha. Naised saadeti koonduslaagritesse ja lapsed vastavaisse kasvatuspaikadesse. Kõik selle küla hooned tehti maatasa ja küla nimetus hävitati.»

Kõik Saksamaa agressiivsed aktid rea Euroopa riikide vastu, mis teostati ajavahemikul 1938—1941, olid tegelikult ettevalmistavad löögid pealöögiks itta.

Ühel fašistlike võimumeeste nõupidamisel 23. mail 1939. aastal Hitler, olles puudutanud korduvalt territooriumi vallutamise küsimust idas, lausus: «Jutt on meie eluruumi laiendamisest idas ja toiduainetega varustamise kindlustamisest, Balti probleemi lahendamisest. Toiduainete alal võib arvestada ainult väheasustatud rajoone. Koos maapinna viljakusega avaldab toiduainete toodangu mitmekordsele suurendamisele mõju majandite täielik juhtimine sakslaste poolt.»

«Majandite täielik juhtimine sakslaste poolt» tähendas muidugi seda, et Balti riikides ja teistel ida-aladel tuli maa ja talud talupoegadelt ära võtta ja koloniseerida sakslastega, sest «see on põline probleem — luua vajalikud suhted sakslaste arvu ja territooriumi vahel, kindlustada vajalik ruum. Siin ei aita mingi targutlev tagasihoidlikkus. Lahendada tuleb seda ainult mõõga abil,» lausus Hitler nõupidamisel 23. novembril 1939.

FAŠISTLIKU TERRORILAINE HARIPUNKT NÕUKOGUDE LIIDU OKUPEERITUD MAA-ALADEL

Nagu juba öeldud, olid hitlerlased enne kallaletungi NSV Liidule saavutanud Euroopa maades terve rea kergeid võite, mil-

leks nad peale relvajõu kasutasid ka niinimetatud «viiendaid kolonne», s. o. neis maades võimul olevate fašistide, kodanlike natsionalistide jt. hitlerlaste sabarakkude reetlikku tegevust. Asudes ellu viima oma agressiivseid kavatsusi NSV Liidu suhtes, ei võinud hitlerlased siin loota eest leida samasuguseid soodsaid tingimusi. Vastupidi, nad pidid arvestama NSV Liidu rahvaste vennalikku ühtekuuluvust, nende rahvaste vabadusearmastust, ennastohverdavat patriotismi ning võitlusvalmidust. Need asjaolud võisid algusest peale nurja ajada hitlerlaste «välksõja» perspektiivid, muuta tühiseks nende ajutise sõjalise edu, mis põhines Saksamaa sõjaliste jõudude mobilisatsioonivalmidusel ja kallaletungi ootamatusel, ajutisel üleolekul mõnede relvaliikide alal või salaja üle piiri poetatud mõne fašistliku agendi diversiooni ja õõnestustöö katsel Nõukogude tagalas.

Seepärast, koos strateegiliste ja diplomaatiliste abinõudega reeturliku kallaletungi ettevalmistamisel NSV Liidu vastu, mõtles hitlerlik valitsus aegsasti läbi ja plaanitses roimade teostamist NSV Liidu territooriumil «kahe vastandliku poliitilise süsteemi lõpliku ning otsustava võitluse» seisukohast, s. o. ohjeldamatu terrori, NSV Liidu rahvaste füüsilise hävitamise ja NSV Liidu maa-alade purustamise, paljaksriisumise ning kõrbeks muutmise seisukohast. Selliste abinõudega lootsid hitlerlikud avantüristid murda nõukogude rahvaste selgroo ja muuta nad sakslaste alandlikeks tööloomadeks.

Instruktsiooniga 13. märtsist 1941 oli okupeeritud rajoonides täidesaatva võimu teostamine pandud sõjaväevõimudele, kusjuures SS-kindralite ja -ohvitseride peale pandi «eriülesanded poliitilise valitsuse ettevalmistamiseks». Neil kindralitel ja ohvitseridel oli õigus toimida «iseseisvalt ja omal vastutusel». (Hiljem me nägime, mis tähendasid need «eriülesanded» ja kuivõrd «iseseisvalt ja omal vastutusel» tegutsesid SS-kindralid ja -ohvitserid NSV Liidu okupeeritud maa-aladel.)

1941. aasta juunis täiendavalt «Barbarossa plaanile» väljaantud instruktsioonis oli ette nähtud kõikide halastamatu hävitamine, kes avaldavad vastupanu saksa röövvallutajatele. Loodi erilised «propagandaroodud», kelle ülesandeks pidi olema räpase laimu, vale ja provokatsiooni levitamine. «Korraldused sõjalise kohtumõistmise kohta «Barbarossa» rajoonis ja vägede eriabinõude kohta» sanktsioneerivad Saksa võimude ja vägede omavoli tsiviilelanikkonna suhtes Saksa relvastatud jõudude poolt vallutatud territooriumil. Selle instruktsiooni järgi otsustas ohvitser vahetult iga kinnipeetu saatuse ning elu üle, kusjuures oli keelatud «kahtlustatute hoidmine kohtu alla andmiseks», s. t. kirjutati otseselt ette «kahtlaste füüsiline hävitamine». Kallaletungi juhtumeil Saksa relvastatud jõududele nägi see korraldus ette «massiliste vägivallaabinõude» tarvitamist, s. t. mitte milleski süüdi olevate inimeste hävitamist viimseni. Ta vabastas saksa sõdurid, ohvitserid ja ametnikud igasugusest vastutusest nende poolt sooritatud roimade eest, rahuliku Nõukogude elanikkonna suhtes. Saksa väeülemaile kirjutasid need

Saksa fašistlike okupantide ohvrite ümbermatmine Võrus

«korraldused» ette kinnitada ainult selliseid «kohtuotsuseid», mis vastasid, nagu öeldakse mainitud dokumendis, «juhtkonna poliitilistele kavatsustele.»

Nii olid hitlerlik valitsus ja Saksa ülemjuhatus juba ammu enne 22. juunit 1941 üksikasjaliselt ette valmistanud kuritegude sooritamist NSV Liidu territooriumil.

Vähem kui kuu aega pärast reetliku kallaletungi akti kutsus Hitler kokku nõupidamise, kus määritleti hitlerliku valitsuse edasisi ülesandeid Nõukogude Liidu suhtes järgmiselt:

«Põhiliselt on tegemist sellega, et esiteks ta vallutada, teiseks teda valitseda ja kolmandaks ekspluateerida . . .» Hitler jätkas: «Kogu Baltikum peab saama impeeriumi alaks . . . Samuti peab saama impeeriumi alaks Krimm koos juurdekuuluvate rajoonidega . . . Ka Volga kolooniad peavad saama impeeriumi alaks, nagu ka Bakuu ala» jne.

«See pole sõda trooni ega altari pärast, see on sõda vilja ja leiva pärast, rikkaliku lõunalaua, rikkaliku hommiku- ja õhtusöögi pärast, sõda tooraine, kummi, raua ja maagi pärast,» kirjutas Goebbels.

«... Ärge unustage, et meie oleme venelastelt ära võtnud parimad rajoonid... Mune, võid ja jahu on seal sellisel hulgal, et ei suuda seda endile isegi kujutella... Meil tuleb hoolitseda selle eest, et kõik see omandataks ja kohapeal nii, nagu tarvis, ümber töötataks...» räuskas Göring suud matsutades lõikuspeol Berliini spordipalees 5. oktoobril 1942.

Ühel nõupidamisel reichskomissaride ja väejuhatuse esindajatega nõudis Göring okupeeritud alade intensiivsemat paljaksröövimist. «Te olete saadetud sinna,» tähendas Göring, «mitte selleks, et töötada teie hooleks usaldatud rahvaste hüvanguks, vaid selleks, et välja pumbata kõik võimalik.» Ja edasi: «Kavatsen röövida, ja nimelt tõhusalt.»

Göringi «direktiivides majanduse juhtimiseks äsja okupeeritud ida-aladel» («Roheline mapp») öeldakse: «Täiesti kohatu on arvamus, nagu tuleks okupeeritud alad võimalikult kiiremini korda seada ja nende majandus taastada. Korra taastamine peab toimuma vaid neil aladel, kust me võime hankida tunduvaid põllumajandussaaduste ja nafta reserve. Teistes aga peab majanduslik tegevus piirduma avastatud tagavarade ärakasutamisega... Kõik meile vajalikud toorkaubad, poolfabrikaadid ja valmistoodang tuleb kaubandusest kõrvaldada käskkirjade, rekvisitsioonide ja konfiskeerimiste teel. Viibimatu plaatina, magneesiumi ja kautšuki kokkukogumine ning äravedu Saksamaale. Rindelähedases vööndis ja tagala-aladel avastatud toiduained, samuti igapäevases elus ja isiklikuks tarbeks tarvisminevad vahendid ning rõivastus lähevad esmajoones sõjamajanduslike osakondade korraldusse vägede vajaduste rahuldamiseks...»

Feldmarssal Reichenau käskkirjas 10. okt. 1941 öeldakse: «Kohalike elanike ja sõjavangide varustamine toiduainetega on tarbetuks humaansuseks.»

Ühes käskkirjas loetletakse esemeid, mis kuuluvad üleandmisele sõjavõimudele. Selles nimekirjas ei puudu ka sellised esemed, nagu kaalud, kotid, sool, lambid, kastrulid, vahariided, aknaeesriided, grammofonid (plaatidega). «Kõik see vara,» öeldakse käskkirjas, «tuleb toimetada komandantuuri. Süüdlased antud käskkirja rikkumises lastakse maha.»

Kõik see näitab täie selgusega hitlerlike agressorite tõelisi röövplaane ja kavatsusi NSV Liidu suhtes. Nende kuritegelike kavatsuste eesmärgiks oli ennekõike NSV Liidu paljaksröövimine ja nõukogude rahva orjastamine ning ekspluateerimine. Ühtlasi oli selle eesmärgiks hitlerliku ülemvõimu kehtestamine Euroopas ja kogu maailmas.

Selle saavutamiseks «me peame arendama rahvaste hävitamise tehnikat», rääkis Hitler Rauschningile. «Kui te küsite minult, mida ma mõistan rahvaste hävitamise all, siis ütlen, et ma mõistan selle all tervete rassiühikute kõrvaldamist. Ja see on, mida ma kavatsen teostada, see on, jämedalt öeldes, minu ülesandeks. Loodus on julm, seepärast võime ka meie olla julmad. Kui ma võin saata saksa

rahva paremiku sõjatulle vähemagi kahetsustundeta väärtusliku saksa vere valamise üle, siis muidugi on mul õigus kõrvaldada miljoneid alamast rassist, kes paljunevad nagu ussid.»

Anti välja arvukad käskkirjad ja korraldused nii tsiviil-«administratsioonile» kui ka Saksa väejuhatuse liinis, mis kirjutasid ette massilist hävitamist ja surmanuhtluse laialdast rakendamist nõukogude inimeste suhtes. Keiteli käskkirjas 12. detsembrist 1941 öeldi: «Führer arvab, et karistamist vabadusekaotusega ja isegi eluaegse sunnitööga võidakse pidada nõrkuse tunnuseks. Mõjus ja järjekindel hirmutamine on saavutatav ainult surmanuhtlusega või abinõudega, mis jätavad elanikkonna teadmatusse roimari saatuse suhtes. Seda eesmärki taotleb roimarite väljavedu Saksamaale.»

«Meie kaotame rahvavaenlase juriidilise kaitsmise... Meie, natsionaalsotsialistid, astume teadlikult välja võltsi leebuse ja võltsi humaansuse vastu... Meie ei tunnusta advokaatide kõlavaid väljamõeldisi ega salakavalaid juriidilisi peensusi,» kirjutas Göring. Himmler aga lubas ilma igasuguste «juriidiliste peensusteta» vähendada slaavlaste arvu 30 miljoni inimese võrra.

Julgeoleku politsei ja SD ülema operatiivkäskkirjas 17. juunist 1941 öeldakse: «Kõigepealt tuleb paljastada kõik silmapaistvad riigi- ja parteilised ametiisikud, eriti elukutselised revolutsionäärid, kominterni tegelased; kõik NSV Liidu Kommunistliku Partei ja tema juurde kuuluvate organisatsioonide mõjukad tegelased keskkomitees, ringkonna- ja rajoonikomiteedes, kõik rahvakomissarid ja nende asetäitjad; kõik endised Punaarmee poliitilised komissarid; tsentraalsete ja keskmiste lülide riigiasutuste juhtivad isikud; nõukogude vene intelligendid ja kõik juudid.»

Nagu sellest loetelust näha, oleks kergemini kaamel nõelasilmast võinud läbi pugeda kui Nõukogude kodanikud hitlerlaste timukakirve alt pääseda.

Nõukogude kodanike massilise tapmise ülesanne koonduslaagrites pandi eriti selleks formeeritud «sonderkomandodele». Vastavalt julgeolekupolitsei ja SD ülema operatiivkäskkirjale nr. 14 29. oktoobrist 1941, otsustavad «operatiivgruppide ülemad eksekutsioonikü simused omal vastutusel ja annavad sonderkomandodele vastavaid juhendeid. Antud direktiividega kindlaksmääratud abinõude läbiviimiseks tuleb komandodel nõuda laagrite juhtkonnalt neile vangide väljaandmist. Eksekutsioonid peavad toimuma märkamatult, sobivais kohtades ja igal juhul mitte laagris endas või selle vahetus läheduses. Tuleb valvata laipade viivitamatu ja õige matmise järele.»

Nõukogude inimeste hävitamise vahendeist, mida tarvitasid hitlerlased, tuleb nimetada veel selliseid, nagu nakatamine plekilisse tüüfusesse, mürgitamine vedeliku ja gaasiga, põletamine jne.

Olgu mainitud Majdaneki ja Oswiecimi laager gaasikambrite ja põletusahjudega, kus tapeti üle 5,5 miljoni süütu inimese.

Hitlerlike surmalaagrite juures tekkisid terved tööstusharud laipade ja inimjäätmete majanduslikuks töötlemiseks. Siin võiks mainida saksa ettevõtjate poolt asutatud seebivabrikuid, kus toodeti inimrasvadest seepi. Tähelepanu äratavad ka madratsitöökojad, kus madratsid täideti hukatud naiste juustega (seda «toorainet» avastati Majdaneki laagrite aitades tonnide viisi).

Üheks tulutoovamaks tegevusalaks oli inimkontidest jahu valmistamine põlluväetiseks, inimnahkade parkimine peennaha toodete jaoks, inimpealuudest tuhatooside valmistamine jne.

Üks hitlerlike vandeseltslaste hirmsamaid roimi oli sõjavangide massiline hävitamine. On kindlaks tehtud arvukad sõjavangide mõrvamise ja piinamise faktid. Neid piinati kuuma rauaga, neil torgati silmad peast, lõigati ära jäsemed jne.

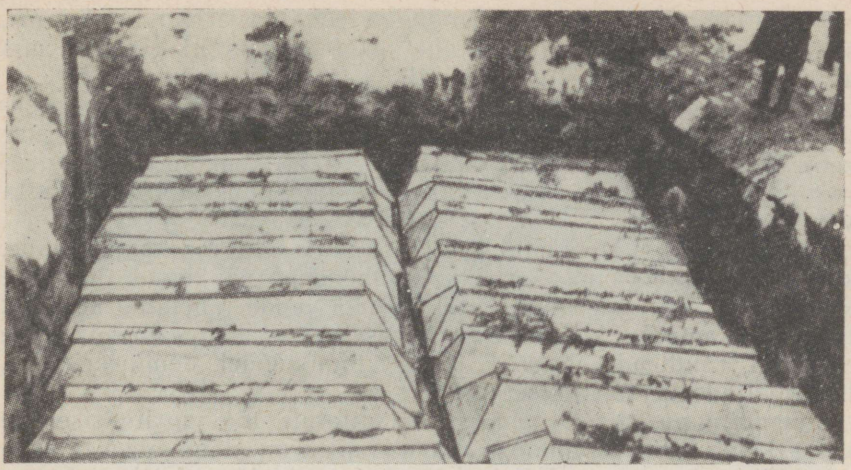
Palju nõukogude sõjavange lasti maha ja poodi, palju hukkus ka nälja, nakkushaiguste ja piinamiste tagajärjel, mida sakslased metoodiliselt tarvitasid varem läbimõeldud plaani kohaselt, mille eesmärgiks oli nõukogude inimeste massiline hävitamine. Laagreis viibivaid kaitsetuid haigeid ja haavatud punaarmeelasi pistsid fašistlikud julmurid tääkidega läbi ja lasksid kohapeal maha, vägistasid meditsiinilisi õdesid ning naissanitare ja mõrvasid metsikult meditsiinilist personali.

Saksa kõrgema ülemjuhatuse erikorraldusega 20. juulist 1942 põletati nõukogude sõjavangidele kuuma lanseti abil, mis oli niisutatud hiina tušiga, ihule erilised märgid.

Laagrite komandandid keelasid tsiviilelanikkonnal sõjavangidele toiduaineid tuua ja määrasid nad näljasurmale. Paljudel juhtudel, kus sõjavangid ei suutnud nälja ja kurnatuse tõttu edasi liikuda, lasti nad tsiviilelanikkonna silmade all maha ja nende laibad jäid koristamata. Paljudes laagrites ei hoolitsetud üldse sõjavangide peavarju eest. Vihma ja lume käes lebasid nad lahtise taeva all. Neile ei antud isegi tööriistu, et nad võinuksid kaevata endile auke või urkaid. Võis kuulda hitlerlaste arutlusi: «Mida rohkem sõjavange on surnud, seda parem meile.»

2. okt. 1940. aastal Hitleri juures nõupidamisel avaldas Franck: «Juudid Varssavis ja teistes linnades on suletud getodesse... Ei tohi eksisteerida poola peremehi, ja seal, kus neid on olemas, tuleb nad — nii julmalt kui see ka ei kõlaks — hävitada... Peab hävitama kõik poola intelligentsi esindajad; see kõlab julmalt, kuid selline on elu seadus... Meie maksame vaimulikele palka ja selle eest hakkavad nad jutlustama seda, mida meie tahame. Kui leidub vaimulik, kes teisiti talitab, tuleb temaga lühike jutt. Vaimuliku ülesanne seisab selles, et hoida poolakaid rahulikena, rumalaina ja nürimeelseina. See on täiesti meie huvides... Viimane saksa tööline ja viimane saksa talupoeg peab majanduslikus suhtes alati seisma kõrgemal igast poolakast.»

Niisiis «rahulikud, rumalad ja nürimeelsed» pidid olema hitlerliku Saksamaa orjad; nende elutase pidi seisma kaugel allpool viimase saksa töölise või talupoja elutasemest.

Fašistide mõrvaohvrite ühishaud Võrus

Saksa fašistlike okupantide alatute roimade pikas ahelas on erikoht rahulike kodanike, meeste, naiste ja laste vägivaldsel küüditamisel Saksamaale pärisorjusesse.

Dokumendid tunnistavad, et hitlerlik valitsus ja Saksa ülemjuhatus toimetasid Nõukogude kodanike küüditamist Saksamaale orjusesse pettuse, ähvarduste ja vägivalla abil. Fašistlikud vägivallatsejad müüsid Nõukogude kodanikke ettevõtetele ja eraisikuile, et neid viia Saksamaale orjadeks. Orjad-vangid olid mõistetud nälga ja metsikut kohtlemist kannatama ning lõpptulemusena piinarikkale surmale.

Hitlerlaste plaanid nägid ette miljonite Nõukogude kodanike vägivaldset küüditamist Saksamaale.

20. aprillil 1942. aastal saatis Saksamaa peavolinik tööjõu kasutamise alal valitsus- ja sõjaväeorganitele oma «programmi», milles öeldakse: «On äärmiselt vajalik okupeeritud Nõukogude aladel olemasolevad inimreservid täielikult ära kasutada. Kui ei õnnestu tarvilist tööjõudu värvata vabatahtlikult, siis tuleb viivitamata asuda mobiliseerimisele või individuaalkohustuste sunniviisilisele allakirjutamisele. Peale okupeeritud maa-aladel asuvate sõjavangide on peamiselt vaja Nõukogude aladelt mobiliseerida kvalifitseeritud tsiviiltöölisi, nii mehi kui ka naisi, vanuses üle 15 aasta, nende töölerakendamiseks Saksamaal. Selleks et äärmiselt tööga koormatud saksa talunaist tööst märgatavalt vabastada, tegi füürer minule ülesandeks toimetada Saksamaale ida-aladelt 400 000 kuni 500 000 valitud, tervet ning tugevat naist.»

Paljudel juhtudel tembeldati Saksamaale küüditatud naisorjad märgiga «ost».

Milliste terrori- ja survevahenditega töökäte «värbamine» toimus, selle kohta annab tunnistust ühe saksa komandöri käskkiri, mis avastati Leningradi oblastis ja mille sisu on järgmine:

«Valdade bürgermeistritele. Et seni on Saksamaale tööle saadetud väga vähesel hulgal inimesi, siis peab iga valla bürgermeister koos külavanematega veel Saksamaale tööle hankima 15 ja enam inimest igast vallast. Hankida tervemaid inimesi 15—20 aasta vanuses.»

7. novembril 1941. aastal peeti Berliinis salajane nõupidamine, kus Göring andis oma ametnikele juhendeid nõukogude inimeste kasutamise kohta sunniviisilistel töödel. Nende juhendite kohaselt tuleb Saksamaale küüditatud inimesi «kasutada peamiselt teede ehitustel, raudteede ehitustel ja koristamistöödel, demineerimisel, lennuväljade korrastamisel jne.»

Juhendite punktis 3 öeldakse küüditatute töölaagrite sisemise korra kohta: «Korrapidamise rakendamisel on otsustava kaalutlusega kiirus ja rangus. Tuleb rakendada vaid järgmisi karistusvariante, ilma vahepealsete astmeteta: söögist ilmajätmine ja surmanuhtlus sõjaväljakohtu otsusega.»

Oma plaanides nägid hitlerlased ette Leningradi ja Moskva linna ärapühkimist maapinnalt. Ka kõigi teiste NSV Liidu linnade kohta pidi «kehtima juhis, et enne nende hõivamist tuleb nad suurtükitule ja õhurünnakutega muuta varemeiks».

Ühes Saksa väeosa komandöri käskkirjas öeldakse, et «asulate hävitamise ettevalmistamine peab toimuma nii, et: 1) tsiviilelanikkonnal enne sellest teatamist ei tekiks mingeid kahtlusi; 2) hävitamine võiks alata järsku, ühe hoobiga, kindlaksmääratud ajal... Vastaval päeval tuleb asulais eriti rangelt valvata selle järele, et ükski tsiviilelanikest ei lahkuks, eriti hävitamisteate andmise momendist peale».

Teises käskkirjas kästakse «olemasolevad heina-, vilja-, toiduainete jne. tagavarad ära põletada, kõik ahjud elamuis käsigranaatide abil kõlbmatuks muuta ja nende edasine kasutamine seega võimatuks teha».

Hitlerlased hävitasid ka teaduse- ja kunstiasutusi, ajaloolisi ja kultuuri-mälestusmärke, koole ja haiglaid, klubisid ja teatreid. «Mingeil ajaloolistel või kunstiväärtustel idas pole tähtsust,» märkis feldmarssal Reichenau oma käskkirjas.

Nad moodustasid erilised süütajate tõrvikumeeste komandod, kes tegid tuleroaks inimpõlvede vaevaga loodud väärtused.

Hitlerlaste teod ei jäänud maha nende jõuledatest plaanidest. Alustades agressiivset sõda NSV Liidu vastu ilma vähemagi põhjuse andmiseta NSV Liidu poolt, hakkasid Saksa õhujõud kohe sõja esimestel tundidel pommitama ja purustama rahulikke linnu NSV Liidu territooriumil. Samast momendist peale algasid mahalaskmised, küüditamised, röövimine ja igasugune muu vägivald rahuliku elanikkonna kallal.

Järk-järgult tekkisid koonduslaagrid Smolenskis, Stavropolis,

Kaberneeme luide Harjumaal, kus fašistid mõrvasid mitu tuhat inimest

Harkovis, Kiievis, Lvovis, Poltaavas, Novgorodis, Orjolis, Rovnos, Dnepropetrovskis, Odessas, Kamenets-Podolskis, Gomelis, Kertšis, Stalingradi oblastis, Kaunases, Riias, Kloogal ja paljudes teistes kohtades, kus hitlerlased piinasid surnuks sadu tuhandeid nõukogude inimesi tsiviilelanikkonna hulgast, samuti Punaarmee võitlejaid ja komandöre.

Hitlerlased, kuulutanud end nende poolt väljamõeldud härrasrassi esindajaiks, lõid kõikjal, kuhu tungis nende võim, omavoli- ja türanniarežiimi, režiimi, mis oli rajatud inimsuse elementaarsete aluste jalge alla tallamisele.

KUIDAS HITLERLASED PLAANITSESID EESTI RAHVA HÄVITAMIST

Hitlerlaste kavatsused Eesti suhtes ei erinenud sisuliselt millegi poolest nende kavatsustest teiste NSV Liidu rahvaste suhtes.

1941. aastal tungisid nad Eestile kallale, ilma, et me neile selleks vähematki põhjust oleksime andnud.

Hitlerlaste sõjaretke Eestis saatsid igal sammul metsikused ja vägivald.

Kaotanud eesti rahva riikliku iseseisvuse, panid hitlerlased Eestis maksma algusest peale terrorirežiimi ja hakkasid teostama eestlaste orjastamise, Eestimaa koloniseerimise, eesti rahva saksastamise ja hävitamise poliitikat.

Hitleri dekreediga 17. juulist 1941. aastal oli kogu seadusandlik võim Eestis antud riigiminister Rosenbergile. Viimane omakorda

volitas teostama seadusandlikku võimu Eestis Baltimaade riigikomissari Lohset ja Eesti kindralkomissari Litzmanni.

Nimetatud fašistlikud võimukandjad röövisid eesti rahvalt kodanikuõigused ja panid mitte-saksa rahvusesse kuuluvate isikute (s. t. eestlaste) suhtes kehtima surmanuhtluse iga vähemagi avalduse eest okupantide vägivalla vastu.

Sakslased panid Eestis uuesti kehtima vana mõisatallide korra: ihunuhtluse. «Iga teenistusliku distsipliini rikkumist kohalikku rahvusesse kuuluva teenistuja poolt, eriti aga töölt ärajäämist, tööle hilinemist, tööle ilmumist joobnud olekus, teenistuskäsu täitmatajätmist jne. tuleb nüüdsest alates karistada täie rangusega: a) esimesel korral 15 kepihoobiga paljale ihule, b) korduvail juhtumeil 20 kepihoobiga paljale ihule». Sellise ettekirjutuse saatis 20. veebruaril 1942 Raudteede Valitsus Riias Eesti Raudteede Valitsusele.

Riigiminister Rosenbergi poolt asutatud «erikohtud» koosnesid politseiohvitserist (esimees) ja kahest talle alluvast politseinikust. Protsessuaalkorra määras see «kohus» oma äranägemise järgi. Need «kohtud» tegid vaid surmaotsuseid ja konfiskeerisid varandusi. Edasikaebusi kohtuotsustele ei lubatud. Rosenbergi «kohtute» kõrval tegi surmaotsuseid ka Saksa poliitiline politsei ja viis neid täide samal päeval.

Tsiviil- ja kriminaalasjade arutamiseks olid Litzmanni poolt loodud «kohalikud kohtud». Kohtunikke, prokuröre, kohtu-uurijaid, vangivalvureid, notareid ja advokaate kinnitas ametisse eranditult vaid Litzmann ise.

Hitlerlased kuulutasid Eestis saksa keele riigikeeleks, hävitasid eesti rahva kultuuri ja ajaloolisi mälestusesemeid. Eesti parimate kirjanike teosed kanti tuleriidale, kirjanikud ja kunstnikud ise aga paigutati koonduslaagritesse ja vanglatesse või lasti maha.

Saksa fašistlike röövvallutajate ja nende käsilaste kuritegude kindlakstegemise ja uurimise erakorralise riikliku komisjoni andmeil vedasid hitlerlased Eestist Saksamaale üle 10 000 kunstiteose ja põletasid maha Raadi mõisas Eesti Rahva Muuseumi. Enne taganemist süütasid okupandid põlema teatrihooned Tartus, Narvas, Viljandis ja Pärnus, röövisid tühjaks ja osaliselt purustasid Tartu Ülikooli, lasksid maha parimad esindajad professorite ja õppejõudude koosseisust, nende hulgas professorid A. Kliimanni ja P. Ruubeli.

Sakslased vedasid Eestist välja tööstuse sisseseadeid ja purustasid tähtsamad Eesti tööstusettevõtted, põletasid ja purustasid Eesti linnades 9200 maja, kusjuures hävitati täielikult Narva linn ning suur osa Tartust ja Tallinnast.

Arstlik-profülaktiliste asutuste hooneid kasutasid saksa fašistlikud röövvallutajad ladudeks ja sõdurite kasarmuiks või lihtsalt põletasid need maha ning purustasid. Aparaadid ja sisseseaded aga rööviti. Rahva tervishoid halvenes okupatsiooni ajal kohutava kiirusega; levisid enneolematul määral igasugused nakkushaigused ja täid.

Fašistliku terrori ohvrite ümbermatmine Jõgeval

Põllumajandussaaduste sundvõtmise näol röövisid sakslased Eestis põllumajandust süstemaatiliselt. Samuti võtsid nad talupoegadelt maa, mille 1940. aastal nõukogude võim oli andnud maata ja vähese maaga talupoegadele. Talumajandus Eestis langes okupatsiooni ajal järjekindlalt. Hitlerlased hävitasid Eestis 35 000 hektarit metsa, röövisid talupoegadelt ja viisid Saksamaale 21 684 hobust, 76 800 lehma, 51 290 siga jne., kaasa arvamata neid, mis okupandid sundnormidena röövisid.

Hitlerlased katsid Eesti tiheda koonduslaagrite võrguga. 1. veebruariks 1944 oli Eestis asutatud juba üle 20 laagri, kus hoiti kinni, ekspluateeriti ja hävitati massiliselt rahulikke mitte milleski süüdi olevaid Nõukogude kodanikke ja sõjavange. Ainuüksi neljas laagris — Eredal, Kiviõlis, Vaivaras ja Kloogal — hoiti veebruaris 1944 kinni üle 6000 vangi.

Vangistatud Nõukogude kodanikke sunniti laagris tegema üle jõu käivat tööd. Tööpäeva pikkuseks oli 16—18 tundi. Üle jõu käiva töönormi mittetäitmise eest jäeti vangid toiduta, neid peksti julmalt nagaikade ja raudkeppidega või lasti maha. Laagris ei olnud nimesid, kõiki neid tunti vaid numbrite järgi.

Kui Punaarmee löökide tagajärjel Saksa armee oli sunnitud kiires korras taganema, hakkasid hitlerlased frondi lähedases vöön-

dis koonduslaagreid likvideerima ja kuriteo jälgi kaotama. Enamik vange lasti maha, nende laibad põletati, tulest säilinud kondid aga pihustati ja pilluti koos tuhaga laiali. Kui aega jätkus, siis kaevati lahti ka vanemad massihauad, kust väljavõetud laibad samuti põletati.

Juurdlusmaterjalidega on kindlaks tehtud, et ainuüksi Klooga laagris hävitasid sakslased 19. septembril 1944. a. ligi kaks tuhat inimest. Tallinna Metsakalmistu piirkonnas hävitati 8. augustist kuni 19. septembrini 1944 üle tuhande inimese. Kalevi-Liiva küngastel on fašistid hävitanud üle 5000 inimese. Narva «punaseis kasarmuis» on kolme aasta jooksul hukatud ligi 30 000 rahulikku kodanikku ja sõjavangi. Peale selle teostati massilisi hukkamisi veel Kuremäe, Viivikonna, Auvere, Jõhvi, Kohtla-Järve, Kukruse, Goldfieldsi, Ereda-Asunduse, Sonda, Aseri ja teistes laagrites.

Nõukogude Eestis polnud ainustki valda, kus sakslased poleks maha lasknud kümneid ja sadu rahulikke kodanikke. Inimesi lasti maha igal mõeldaval ettekäändel, ilma kohtuta ja uurimiseta. Pärnu linnas tapsid sakslased sel viisil tuhande inimese ümber, Saaremaal kaks tuhat nelisada, Valgamaal üle viieteistkümne tuhande inimese jne.

Üldse on saksa okupatsiooni kestel Nõukogude Eesti territooriumil hitlerlike timukate poolt hukatud üle 120 000 rahuliku kodaniku ja sõjavangi. Samal ajal on saksa orjusesse küüditatud üle 100 000 mehe, naise ja lapse.

Saksa okupantide aktiivsete abistajate osa täitsid Eestis kriminaalse minevikuga läbipõlenud tegelinskid, kadakasaksad ning sakslaste kintsukaapijad eesti kodanlikud natsionalistid Mäe, Uluotsa, Pitka, Soodla ja teiste rahvareeturitega eesotsas.

Nende härrade äraandliku tegevuse hõlbustamiseks asutasid sakslased niinimetatud «Eesti Omavalitsuse». Selle sildi all kutsusid eesti rahvusest isamaareeturid ja sakslaste käsilased rahvast üles Saksa orjastajaile vastupanu mitte avaldama; nad nuhkisid juudastena demokraatlikult (s. o. okupantide vastu) meelestatud kaasmaalasi ja andsid neid sakslaste kätte mahanottimiseks; nad aitasid sakslastel laimata ja mustata Nõukogude Liitu, mõnitada meie rahvast ja kultuuri. Samal ajal oli tegelik valitsus Rosenbergide, Lohsede ja Litzmannide käes.

Saksa poliitilise politsei salajases aruandes iseloomustatakse Litzmanni ja «Eesti Omavalitsuse» direktori Mäe vastastikuseid suhteid ajavahemikul juulist 1941 kuni 30. juunini 1942 järgmiselt: «Suhteid Litzmanni ja Mäe vahel iseloomustavad Litzmanni, tema vaadete ja otsuste tingimusteta väline ja sisemine autoriteet ja Mäe väline ja sisemine tingimusteta alistumine.»

Võidakse öelda, et hitlerlased suhtusid eestlastesse hoopis teisiti kui näiteks juutidesse. Tõepoolest, juutidega oli hitlerlastel lühike arve. Okupeeritud maadel elavad juudid hävitati eranditult, alates väetist lapsest kuni raugani. Eestlaste arv vähenes aga okupatsiooni jooksul kõigest umbes paarisaja tuhande võrra.

Fašistide mõrvaohvrite ümbermatmine Abjas

Kas on siin tegemist hitlerlaste «suuremeelsusega» eestlaste suhtes?

Laseme vastata sellele küsimusele hitlerlaste ninamehi endid. Nii tegi üks hitlerliku kliki peamehi põllutööminister Darré mittekahemõttelise avalduse, et «kogu ida-aladel on ainult sakslastel õigus olla suurmõisate valitsejateks» ja et «võõra rassiga asustatud maa peab muutuma orjade, sulaste ja tööstustööliste maaks.»

Niisiis, 700 aasta kogemuste järgi pidi Eestist jälle saama orjade maa. Ei, mitte hitlerlaste suuremeelsusest polnud see tingitud, et osa eestlasi jäi ellu, vaid sellest, et hitlerlastel oli vaja säilitada teatav hulk «orje, sulaseid ja tööstustöölisi», kes oleksid võinud orjata saksa parunite ja rahamagnaatide põldudel ja ettevõtetes.

Hitlerlaste kavatsused Baltimaade suhtes on väljendatud Rosenbergi memorandumis 3. aprillist 1941 pealkirja all «Eesti, Läti ja Leedu» järgmiselt: «Nende maade suhtes on küsimus selge, et neist saavad tulevikus Saksa maad, kus rassiliselt paindlikud elemendid assimileeruvad. Sel eesmärgil on tarvis hoopis erilist suhtumist neisse maadesse.»

Edasi tähendab Rosenberg, et selle poliitika läbiviimiseks tuleb neist maadest välja saata teatav kontingent elanikkonda, esmajoones intelligentsi. Baltimaalaste väljasaatmise kohana oli ette nähtud peamiselt Valgevenemaa.

Rosenberg fikseerib üksikasjaliselt ka Baltimaade kolonisatsiooni alused. Ta kirjutab: «Tuleb suunata suur hulk saksa talupoegi kolonistidena neisse maadesse. Võimalik, et selleks võivad küsimuse

alla tulla Volgamaa sakslased seejärel, kui puhastame nad ebausaldatavatest elementidest. Meie võime veel koloniseerida taanlasi, norralasi, hollandlasi ja pärast sõja võidukat lõppemist ka inglasi. Niiviisi võib Baltimaad ühe või paari inimpõlve vältel liita Saksamaa südamiku külge uue Saksa territooriumina.»

Ühes teises instruktsioonis tähendatakse, et eestlaste ja Eesti germaniseerimine teostatakse lähema tuleviku perspektiivis, et «riigikomissari ülesanded, kelle residentsiks on Riia, on väga tähtsad. Maa, mille olid 700 aastat tagasi vallutanud saksa rüütlid, mille ehitas üles Hansa liit ja kuhu pidevalt voolas juurde saksa ning rootsi verd, oli põhiliselt Saksa maa ja peab muutuma tugevaks Saksa piirimaaks».

Instruktsioonis juhatatakse, kuidas kiirendada Baltimaade koloniseerimise käiku:

«Saksa impeerium on suuteline garanteerima emigratsiooniõigust siia kõikidele nendele, kes paistsid välja selles sõjas, ja nende sugulastele, kes kaotasid elu lahinguis, samuti ka kõikidele, kes võtsid osa Baltimaade sõjakäikudest.»

Seega olid hitlerlaste plaanid Eesti maa ja rahva suhtes päris selged: Eesti maa pidi saama Saksa maaks ja majandama pidid seda maad kolonistidena sisseveetud saksa penirüütlite järglased ja nende sugulased ning igasugused teised rahvusvahelised aferistid, kes teiste rahvaste kõrilõikamisega olid seda hitlerlaste silmis ära teeninud. Maa pärisperemehed — eestlased — pidi maalt välja kihutatama Valgevenesse ja «kahtlane element» maha tapetama. Vajalik osa eestlasi pidi jäetama värskeile paruneile «orjadeks», sulasteks ja tööstustöölisteks ja kui «rassiliselt paindlikum element» germaniseeritama. Kogu see programm pidi ellu viidama «ühe või paari inimpõlve vältel», kuigi koloniseerimine pidi laialt hoogu võtma kohe pärast sõja lõppu.

Järelikult jäid hitlerlased igal juhul rahvaste hävitamise ülesandele kindlaks. Kui nad juutidega pidasid lühikest arvet, siis eestlaste suhtes pidi saavutatama sama eesmärk «hoopis erilise suhtumisega», s. o. pika ja piinarikka protsessi tulemusena. Sisulist vahet pole ühel ega teisel juhul, erinevus on vaid meetodis. Eesti rahvas kui niisugune pidi hitlerlaste plaanide kohaselt igal juhul maakeralt ära pühitama.

Kui eesti rahva hävitamine hitlerlastel siiski täiel määral korda ei läinud, siis võlgneme selle eest tänu meie vaprale Punaarmeele, kes tegi aegsasti lõpu peale fašistlikule okupatsioonile Eestis.

PUNAARMEE INIMSOO JA TEMA TSIVILISATSIOONI PÄÄSTJANA

Hitlerlik Saksamaa, asudes oma roimarlike plaanide elluviimisele, oli sõlminud fašistliku Itaaliaga liidu, mida toetasid ja millest võtsid osa kõik fašistlikud riigid. See fašistlik blokk okupeeris võõ-

Fašistide mõrvaohvrite ümbermatmine Mõisakülas

raid maid, hävitas kõikjal demokraatlikud vabadused, pannes maksma oma verise terroristliku režiimi, röövis võõrast vara, ekspluateeris ja hävitas metsikult teisi rahvaid. See blokk muutus suurimaks hädaohuks kõigile vabadustarmastavaile rahvaile ja inimkonna tsivilisatsioonile, kutsudes esile rahvaste aktiivse võitluse oma vabaduse eest.

Vastukaaluks fašistlikule hädaohule moodustasid demokraatlikud maad Inglise—Nõukogude—Ameerika sõjalise koalitsiooni, kes purustas fašistliku koalitsiooni, hävitas hitlerliku riigi, hitlerliku armee, purustas fašistliku «uue korra» Euroopas ja andis kohtu alla selle loojad.

Otsustav osa selles võitluses kuulub NSV Liidu rahvastele ja Punaarmeele. Meie kangelaslikule Punaarmeele võlgnevad rahvad tänu oma vabanemisele hitlerlikust türanniast. Nõukogude Liit on alati kõige järjekindlamalt võidelnud igasuguste rassiliste eesõiguste vastu; ta on alati järjekindlalt võidelnud rahvaste ühesõiguslikkuse ja nende territooriumide puutumatuse eest, orjastatud rahvaste vabastamise ja nende suveräänsete õiguste jaluleseadmise eest, iga rahva õiguse eest korraldada oma elu omal soovil, majandusliku abi osutamise eest kannatada saanud rahvastele nende materiaalse heaolu saavutamiseks, demokraatlike vabaduste jaluleseadmise eest ning hitlerliku režiimi purustamise eest.

Kogu Isamaasõja kestel olid Saksamaa peajõud koondatud Nõu-

kogude rindele ja kuni teise rinde tekkimiseni Euroopas võitles Punaarmee tegelikult üksinda Saksamaa ja tema satelliitide vastu, kes olid oma valdusse haaranud kogu Euroopa ainelised ressursid ja relvastuse. J. V. Stalin oma aruandes 6. novembril 1942, kõneldes Saksa armee ajutise taktikalise edu põhjustest Nõukogude—Saksa rindel 1942. aasta suvel, märgib, et tol ajal Saksamaa käsutuses olevast 256 diviisist oli meie rindel 179 Saksa diviisi. Kui sellele juurde arvata 22 Rumeenia diviisi, 14 Soome diviisi, 10 Itaalia diviisi, 13 Ungari diviisi, 1 Slovakkia diviis ja 1 Hispaania diviis, siis saame kokku 240 diviisi, kes tol ajal võitlesid meie rinnetel. Ülejäänud sakslaste ja nende liitlaste diviisid olid okupeeritud maadel garnisoniteenistuses, osa neist aga võttis sõjategevusest osa Inglismaa vastu Liibüas, kusjuures Liibüa rinne tõmbas enda alla kõigest 4 Saksa diviisi ja 11 Itaalia diviisi.

Sellest võib aru saada, kuivõrd tõsised olid need raskused, mis seisid Punaarmee ees ja kuivõrd suur oli see sangarlikkus, mida Punaarmee ilmutas oma vabastussõjas saksa fašistlike anastajate vastu.

Ükski teine maa ja ükski teine armee poleks suuteline olnud vastu panema sellisele metsistunud saksa fašistlike röövlite ja nende liitlaste bandede survele. Ainult meie Nõukogudemaa, ainult meie Punaarmee oli suuteline vastu pidama niisugusele survele, ja veelgi enam — haarama enda kätte initsiatiivi, jagama vaenlasele hoope ja lõpuks purustama hitlerliku armee, keda välismaal paljud pidasid võitmatuks.

Hitlerlased sünnitasid meie maale äraarvamatuid kahjusid. Nende purustada ja tallata olid NSV Liidu rikkamad ja õitsvamad rajoonid, mis said sakslaste sissetungi osalisteks. Nad tapsid, piinasid surnuks ja küüditasid Saksamaale orjusesse miljoneid Nõukogudemaa kodanikke. Nad purustasid 1710 linna ja enam kui 70 000 küla, jätsid peavarjuta ligi 25 000 000 inimest, nad hävitasid ligi 32 000 tööstusettevõtet, 84 000 õppeasutust, purustasid ja röövisid paljaks 98 000 kolhoosi, nad tekitasid NSV Liidu rahvamajandusele ja elanikkonnale materiaalset kahju 679 miljardi rubla ulatuses 1941. aasta riiklikes hindades.

Hitlerlased rüvetasid meie maad, tõid meie kodanikele hukatust ja ebainimlikke kannatusi. Aga see, mis jäi pühaks ja puutumatuks, on kindlus, mille vastu fašistlik madu purustas oma mürkhambad; see on meie ühiskondlik kord ja nõukogude võim, see on nõukogude rahvaste vankumatu sõprus ja meie sangarlik Punaarmee, see on Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei, kes suure ettenägelikkusega juhtis meie maad läbi ebainimlike raskuste suurtele võitudele inimkonna kõige kurjema vaenlase, hitlerismi üle.

Hitlerismi võidutsemise periood Euroopas on jäänud kurja luupainajana rahvaste mälestusse.

Meie maale jääb igaveseks see au, et me esimestena päästsime inimkonna ja tsivilisatsiooni fašismi hukatusest, kinkisime rahvastele vabaduse ja avasime neile tee uuele tõusule ning õitsengule.

OKUPANTIDE KÜÜSIS

I

Hitlerliku Saksamaa sõjavägede sissetung Eestisse 1941. aasta suvel toimus samasuguste «eluruumi»-võtmise, orjastamise, alistamise ja hävitamise eesmärkidega, nagu juba varem oli toimunud sissetung teistesse Nõukogude Liidu osadesse, Poolasse ja Tšehhoslovakkiasse. Natsliku Saksamaa poolt reeturlikult alustatud sõda osutus kõige alatumaks maadevallutamis- ja röövsõjaks, mida kõik need maad, kus Saksa väeosad suutsid oma kanda kinnitada, kohe tunda said. Ja tunda anti seda eht-preisiliku ranguse ning saksa põhjalikkusega.

Seda saksa okupatsiooni-kanna ränkust olid küll mitmed maad juba Esimese maailmasõja ajal kogenud, ja vaatlejais-ajaloolasis oli tekkinud mulje, et ei või olla midagi karmimat, kui oli keiserliku Saksa okupatsioon. Kuid hitlerlik okupatsioon trumpas keiserliku okupatsiooni üle, sarnanedes nii sisuliselt kui vormiliselt ajaloos kurikuulsaks saanud mongoli hordide julmuse, metsikuse ja rangusega, olles nii jõhker ja verine, et seda isegi kõige viimistletumate terroriõpetuste teostajad pole suutnud oma kujutlustes ületada.

Saksa kindral Ludendorff võttis pärast Esimest maailmasõda tarvitusele termini «totaalne sõda». Ei ole praegu käepärast andmeid, kas mõni sakslane-nats on kuskil arendanud ka «totaalse okupatsiooni» teooriat. Aga kui möödunud sõda, Teist maailmasõda, sakslaste terminoloogia järgi nimetada «totaalseks sõjaks», siis see okupatsioon, mida natslik Saksamaa teostas, kõlbaks küll olema «totaalne okupatsioon». See on säärane võõra võimu surve vallutatud maa rahvale ja kõigile selle eluavaldustele, mis ei jäta midagi puudutamata, ei hooli mingist kohaliku rahva omapärast, ajalooliselt kujunenud elutingimusist, ei arvesta midagi ega kedagi, võtab maalt ja rahvalt kõik, mis vähegi võtta annab, vastu pakkumata muud kui väärtuseta paberraha ja kasinalt lubadusi: kui sõda on võidukalt lõppenud, eks siis näe, mis teiega teha ... (okupatsiooniaegse Eestimaa kindralkuberneri Litzmanni poolt väljendatud mõte korduvais sõnavõttudes). Ainult keelab ja käsib, kõiges pidades silmas vaid üht eesmärki: kuidas okupeeritud maalt võtta viimne oma huvides, kuidas seda tühjaks pumbata nii kultuurivaradest, töötooteist kui ka lõppude lõpuks tootvast inimtööjõust

üldse — sest mille muuna võtta sundkorras Saksamaale töölesaatmisi, mõrvamisi, mobiliseerimisi ja küüditamisi okupeeritud aladelt! See oli ettevalmistus tulevaseks väikerahvaste likvideerimiseks ja suuremate nõrgestamiseks, et siis üle nende mahatallatud rahvaste rajada teed sakslastele maailma valitsemiseks.

Saksa okupantide hoolimatult-üleolevat suhtumist okupeeritud rahvastesse näitab ilmekalt kas või juba seegi fakt, et nad, vähemalt idas, okupeeritud NSV Liidu tsoonid kaasa arvatud, eranditult loobusid riikide ja rahvaste nimetamisest nende õigete nimedega, ristides kõik ümber «Ostgebiet'iks». Peale selle kaotati kohapealsed linnade ja asulate nimetused, asendades need saksakeelsetega. Nimede jaoks, millel saksakeelsed vasted puudusid, asutati erikomisjonid, kes pidid leidma ja andma nimetused saksa keeles ka säärastele kohtadele. Nii nimetati meil Tallinn loomulikult ümber «Revaliks», Tallinna raadiosaatja lokaalse tähtsusega «Landessender Reval'iks» ja kogu Harju-Järva maakond «Reval-Land'iks». Linnades sunniti peatänavatele üles lööma nimesilte «Adolf Hitler Strasse», «Göringstrasse» jne., mida rahvas muidugi omaks ei võtnud. Ametiasutustega asjaajamise keeleks kuulutati saksa keel; pandi tegutsema erilised kohtud, kus kohtunikena istusid okupatsioonivägede ohvitserid ja kus kangemaid karistusi määrati muidugi eeskätt isikuile kohalikust elanikkonnast, kes nii või teisiti olid julgenud üles näidata lugupidamatust okupantide suhtes või koguni üritanud algelisematki võitlust drakooniliste korralduste vastu. Peale kohtu, mis töötas rangelt «rassi-põhimõtte» alusel, allutati kooliõpetus, ka abiellumine ja toitlustamine «rassiteooria» jaburdustele. Nii kehtisid kahesugused toidukaardid: ühed «für Reichsdeutsche», teised «für Landeseigene» — kohalike elanike jaoks, mille vahe toitlustamise seisukohalt oli üsna suur. See, mis eesti töölise või haritlase söögilaualt puudu jäi, täitis loomulikult seda rikkalikumalt sakslase söögilauda. Veelgi enam: samal ajal kui eestlastest töötajaile aastate jooksul ei saadud anda ei riidehilpu ega jalatseid, spekuleerisid sakslastest ametnikud ja ohvitserid laialt paremat sorti tekstiilkaupade ja jalanõudega saksa kaupade nime all, kuigi need «saksa kaubad» kandsid Tallinna tehaste märke. (Tõsi, paljudki tehased ei töötanud okupatsiooni ajal, kuid enne sõda oli ladudesse jäänud kaupu kaunis rohkesti, ja need seisid sakslaste käsutuses.) Lõpuks ei tehtud okupantide poolt mingit erilist saladust sellestki, et säärasel väikesel rahval, nagu on eestlased, ei saa olla mingit olemasolu tulevikus (Litzmanni kõne 24. veebruaril 1942 Tallinnas), vaid et eestlased «võivad alustada oma ülesehitavat tööd «Uue Euroopa keskel»» (Mäe, samas), mis — kui sellega liita maa äravõtmine uusmaasaajailt, ähvardused maa äravõtmisest nendelt, kes ei täida sundnorme, ja vihjed maa andmisest demobiliseeritavaile pärast sõda — iseenesest ei tähendanud ei rohkem ega vähem kui kogu eesti rahva äraküüditamist oma põliselt kodumaalt (nagu ka hiljem avastatud dokumentidest ilmneb) ja Eestimaa koloniseerimist sakslastega.

Kõik see liitis eesti töötava rahva ja intelligentsi ühtseks tugevaks võitlusrindeks saksa okupantide vastu, sest pole suuremat ohtu rahvale kui tema vägivaldne eemaldamine oma kodumaalt. See võitlus väljendus nii avalikus partisanisõjas kui ka selles, mida lühidalt nimetatakse passiivseks vastupanuks. Võitlus kestis sellest hoolimata, et kodanlikud natsionalistid reetsid rahvast, tegutsedes saksa okupantide huvides. Passiivset vastupanu harrastati igal alal ja igal võimalikul viisil kuni võiduka Punaarmee lähenemiseni 1944. aasta suvel, millal töölised mitmel pool haarasid relvad, et kaitsta oma tehaseid või töökodasid põgenevate sakslaste hävituskirgede eest, või kus intelligents tarmukalt ja läbimõeldult asus päästma muuseumide, raamatukogude ja arhiivide hindamatuid varasid. Sel alal suudetigi palju kasulikku ära teha. Samuti etendas üsna olulist osa salajane vastupanupropaganda ka okupatsioonivõimude mobilisatsioonikatsete äpardumises, olgu tööteenistusse Saksamaal või otseselt sõjaväkke. Rahva ja tema elu tuleviku nimel ei tohi kunagi unustada neid tuhandeid sitkeid sõnarelvaga võitlejaid, tundmatuid relvita partisane kõige rängemail aegadel.

II

Iga murdja hakkab ohvrit sööma peast. Nii ka saksa okupandid. Neile osutus kõige tähtsamaks kohe pärast maale sissetungimist kahjutuks teha säilinud ja kohale jäänud intelligents, rahva aju. Tartus vangistasid nad kohe teadlase Kliimanni, rea kunstnikke, kirjanikke ja mitmed teised. Tallinnas toimetati püsside vahel vahi alla kirjanikud Antson, Kangro-Pool, Ruven, Saar, Sirge, Sütiste ja Tammlaan; näitlejad Mürk, Sahk, E. Türk, M. Türk ja paljud teised; peale selle suur hulk õpetajaid ja mitmesuguseid teisi kultuuri- ja haridustegelasi. Tavaliselt ei esitatud mingit kindlat süüdistust. Vahistajail polnud ette näidata ka mingit sellekohast kirjalikku korraldust või orderit. Tuldi lihtsalt, võeti ja — viidi. Kuhu, milleks — seda polnud kelleltki küsida. Harilikult koondati vahistatud lähemasse politseijaoskonda, kuid leidus ka muid kinnipidamisruume. Ülekuulamisega või asja selgitamisega seal eriti ei rutatud. Alles teisel-kolmandal päeval kutsuti tihti vahialune ja kuulutati talle mõnerealine määrus, et ta on vangistatud «riikliku julgeoleku huvides»; kui kauaks — seda pidi kohus otsustama; missugune kohus, missuguste andmete põhjal — seda ei teadnud tihti päris kindlasti isegi lihtsad politseinikud, kes täitsid vorminõudeid määruse avaldamisel.

Sealjuures olid kinnipidamise tingimused äärmiselt rasked. Nii tuubiti Olevimäe politseijaoskonnas mõnekümne ruutmeetri suurusesse tuppa kuni 50 vahialust. Valve oli sees ja ukse taga väljas. Toitu ei antud. Vangistajate poolt oli seal kuni 7. septembrini 1941 ainult külm vesi ja tükk pruuni paberit küljealuseks. Keda nälg ähvardas juba nõrgaks teha, sellele anti luba koju omastele lühike

teade saata, et toodagu süüa ja suitsu; igasugune muu kontakt oli absoluutselt keelatud. Toitu lubati omakseil üle ukse sisse ulatada. Öösiti, kui inimesed põrandal maas lebada katsusid, käis valvur tihti mööda tuba ja togis neid, kes talle ette jäid, jalaga või püssipäraga. Vahistatuid viidi aeg-ajalt minema ja toodi uusi juurde. Mõnelt tulijalt kuuldus, et ka teistes politseijaoskondades olevat samasugused «käitised». Inimesed kaotasid tihti teadmatusest ja nälgimisest närvid, sest oli palju neid, kelle omaksed olid evakueerunud või väljaspool Tallinna, nii et neil puudusid toitlustajad. Ühel juhul läks asi niikaugele, et mees pani enesele nööri kaela ja püüdis ise oma kätega nööri kokku tõmmates end üles puua. Ta kukkus aga valvurile ukse juures jalgu, toibutati ja eemaldati teiste hulgast. Iga päev käis mitu korda kambri läbi keegi saksa ohvitser eestlasest tõlgiga. Mõne säärase käigu järel viidi üks või teine vahistatu minema — teadmata, kuhu või milleks.

Varsti hakati vahialuseid saatma tööle — sakslaste juurde, kus saavat hästi süüa, nagu meelituseks öeldi. Nii läksidki eeskätt need, kel oli toiduga raskusi. Õhtul saabusid mitmed aga tagasi pekstuina; orjaperemehed olid tarvitanud rusikaid. Et seejärel vabatahtlikke tööleminejaid enam ei leidunud, hakati tööle saatma sunniviisiliselt, nimekirja järgi. Aga seegi moodus ei kujunenud välja, sest juba 5. septembril hakati vahistatuid edasi toimetama Keskvanglasse, «Patareisse».

Seal oli esimesil päevil küll veel ruumi, nii et iga mees sai nari külje alla, puudus aga täielikult toit. Et siia omakseil enam midagi tuua ei lubatud, tuli mõned päevad lihtsalt püksirihma koomale tõmmata. Mõni päev hiljem hakati andma 200 grammi leiba. Arvati üldiselt, et see on okupantide vangi päevanorm, mispärast iga mees neelas selle ka otsekohe. Selgus aga, et see oli mõeldud kahe-kolme päeva annusena, mispärast tuli järgmisel päeval jälle nälgida. Küsimustele, miks süüa ei anta, teatati administratsiooni poolt lihtsalt, et «pole anda; teie sõbrad, kommunistid, on ju kõik ära lõhkunud ja hävitanud». Selle juhmi jutuga õrritati vahistatuid mitmel puhul, isegi kui joogivett ei viitsitud kohale toimetada. Ikka olid vee puudumises süüdi kommunistid, kes lõhkunud veevärgi. Igasugune protest vangide poolt säärase alatu jutu vastu kutsus esile ainult toorusi vangishoidjate poolt või päevadeks pimedasse kartserisse heitmise.

Mõni aeg hiljem hakati kord päevas andma ka supilaket ja leivaportsjon kujunes igapäevaseks. Uusi vangistatuid veeti iga päev juurde. Nüüd oli ka vangla juba nii täis, et kambrites magati mitte üksi naridel, vaid kahes reas ka naride all, kesk põrandat maas ja laudadel, igal pool, kus aga leidus lapike põrandapinda mahaheitmiseks. Kambritesse, kus oli narisid 28 jaoks, topiti kuni 75 inimest. Missugune säärases kambris oli õhk, kui ainult kaks korda ööpäeva jooksul võimaldati väljakäigu kasutamist, ja missuguseks paradiisiks kujunes elu seal söödikuile! Hunnikus elamise tõttu ei suutnud kõige hoolikamadki mehed end puhtad hoida täidest, lutikatest rää-

kimata, kes parvedena jalutasid ühest kambri otsast teise. Oli juhtumeid, kus inimesed kõigist kannatusist lihtsalt tülpisid ja jala pealt kokku varisesid. Eriti raske oli intelligentsi olukord, sest neid koheldi teadliku halvakspanu ja alavääristusega. Nii sunniti kunstnikke ja kirjanikke puhastustöödele, vagunilaadimistele ja muudele jõudu nõudvaile töödele, milleks need polnud kohanenud. Kui vangistatud tõrkusid, ähvardas neid vastuhakkamise eest kartserikaristus või leivast ilmajätmine, kui mitte veelgi toorem kohtlemine. Eriti metsikud olid tööde juures saksa sõjaväelased. Nii tahtis üks SS-i allohvitser ühe eesti kirjaniku kohapeal maha lasta ainult sellepärast, et see kohe ei taibanud, mitu ämbrit bensiini ta peab reservuaarist sakslase autosse tassima. Ainult juhus päästis olukorra. Tihti ei meeldinud ülekuulajaile mõne teadlikuma seltsimehe vastused; siis tarvitati revolvripära või nuuti. Korduvalt ülekuulatud, nagu kirjanik Antson, olid sunnitud säärast vägivalda taluma mitmel puhul. Mitmed tuntud inimesed saadeti väljaspool Tallinna asetsevaisse laagreisse metsa- või turbatööle (Tammlaan, Mürk), kus neil tuli sunnitöö-tingimustes töötada 12—14 tundi päevas armetu toidu juures ja viletsa kehakattega. Niisugustes tingimustes kaotasid paljudki tervise, teiste kohta anti mõni kuu pärast vangistamist omakseile välja tõendid: «surnud sel ja sel kuupäeval» (Ruven, Saar, Aumere). Missugusesse surma keegi suri, seda loomulikult polnud võimalik kellelgi selgitada. Alles hiljem on kaasvangide kaudu kuuldud ühe või teise saatusekaaslase viimseist päevist.

Säärast aluseta ja põhjusi selgitamata kinnipidamisi talusid tuhanded. Arvati, et 1941. a. oktoobris oli üksnes «Patareis» 3500—4000 vangi. Et vangistatuid ühtepuhku juurde toodi ja ära viidi, polnud loomulikult ühelgi kinnipeetaval võimalik saada mingit täpsemat ülevaadet kinnipeetavate üldisest arvust. Pealegi töötasid üle maa kõik vanglad samasuguse «täiskoormatusega». Pole liialdus, kui öelda, et peaaegu kogu eesti intelligents, kes meie noores nõukogude riigis oli kuidagi tegev olnud, käis saksa fašistlike okupantide vanglaist ja koonduslaagreist läbi.

Kuid kerge polnud üksikute vabadusse jäetutegi seisukord. Kirjanikest siirdusid nooremad ning töövõimelisemad talutööle ja turbarabasse. Vanemad ja füüsiliseks tööks võimetud, nagu Ed. Hubel, olid sunnitud pikka aega end elatama oma raamatukogude, mööbli ja riiete müügist. Okupatsioonivõimud ei lubanud mingisuguste raamatute kirjastamist, mis ei teeninud Suur-Saksamaa propaganda huve või polnud koolides vajalikud Alfred Rosenbergi rassiteooria õpetamiseks. Kui eelmistel aastatel Eestis oli ilmunud keskmiselt umbes 30 romaani aastas, peale selle mitusada muud raamatut, siis kogu kolme okupatsiooniaasta kestel ei ilmunud rohkem kui kolm algupärast romaani ja mõningad vähem tähtsad tõlketeosed. Sakslased surusid meelega maha igasuguse algatuse eestikeelse kirjanduse väljaandmiseks. Nii oli 1943. aasta suvel Tallinna kirjastusel korraga Riias läbivaatamisel 72 käsikirja —

ilukirjandust ja teatmeteoseid —, kuid ühegi trükkimiseks ei andnud kõrge riigikomissariaat luba. Keeldumist põhjendati paberi puudusega, kuigi samal ajal kõik ajalehekioskid ja raamatukauplused olid täis saksakeelset ajalehte «Revaler Zeitung» ja muud natsistlikku propagandat, mida keegi ei ostnud. Huvitava faktina tuleb mainida sedagi, et samal ajal, kui eestikeelse ajalehe tellimine oli rangelt kontingeeritud, võis saksakeelset Tallinna lehte tellida igast maa-postiagentuuristki, ükskõik kui palju eksemplare. See näitab, et sakslased püüdsid kõigi abinõudega eesti kultuuri tõkestada ja sundida eesti intelligentsi harjuma saksa keele ja meelega. Samasugune «ümberkasvatamine» käis kogu aja ka teatreis. Ei lubatud ette kanda eesti klassikuid, Lääne-Euroopa autoreid ega ameeriklasi, rääkimata vene repertuaarist, vaid sunniti repertuaari võtma ajast ja arust läinud kõige odavamat liiki saksa jandikesi ning neidki kästi tihti mängida saksa keeles, sest eesti teatrid pidavat hoolitsema ka saksa rindemeeste kultuurilise teenindamise eest. Missuguse südamega eesti näitlejad ja lavastajad seda «teenindamist» teostasid, seda teavad nad kõige paremini ise. Aga teha seda tuli, sest vastasel korral ähvardas teatreid sulgemine ja näitlejaid leivast ilmajäämine. Veelgi enam, ähvardas teatrite üleandmine saksa rindetruppidele, mis oleks ju tähendanud otse meie teatrite laostamist. Seepärast surusid näitejuhid hambad kokku ja võtsid repertuaari seda, mida kästi. Kuid kästud repertuaargi keelati tihtipeale ära, sest see või teine näitleja oli toonitanud eriliselt mõnd repliiki, mis kutsus rahva hulgas esile okupantidele mittesoovitava reageeringu. Et Töölisteatrit kahjutuks teha, vangistati sealt mitu inimest ainult selletõttu, et need rekvisiitide hulgas olid säilitanud ka paar tarvitamiskõlbmatut püssi ja mõned nõukogude brošüürid.

Õpetajatelt nõuti, et nad koolides teostaksid ajaloo õpetamist rangelt rassiteooria põhimõttel. Selle Rosenbergi jaburduse järgi olevat isegi helleeni kultuuri rajajaks olnud germaani rass, rääkimata kõigest muust, mis inimsugu on saavutanud pika ajaloo kestel. Anti välja ka vastavalt ümberredigeeritud õpikud. Kuid «rassiteooria» õpetamine ei võtnud siiski vedu: õpetajad ägasid ja saboteerisid. Või kuidas pididki nad oma noortele õpetama truualamlikkust sama parunisoo vastu, kes aastasadu oli kurnanud ja orjastanud meie esivanemaid! Häbist ja hädast — õpetajaid, eriti maal, varustati toidu- ja tarbeainetega äärmiselt kehvalt, tihti anti ainult paar kanamuna ja gramm sahariini kuu kohta — jätsid paljudki koolitöö ripakile, siirdudes ise kehalisele tööle, et saada toiduaineid ja täita töönorme, mida okupantide poolt nõuti igalt õpetajalt 30—60 tööpäeva ulatuses suvekuude kohta. Keskkoolide «tasemest» annab ettekujutust see tõik, et õppenõukogudele anti õigus välja anda viimasest klassist vabatahtlikult Saksa sõjaväeteenistusse astujaile keskkooli lõputunnistused. Just kui oleks tapatöö kõrgemaks eksamiks küpsustunnistuse saamisel...

Aastavahetusel 1941/42 anti okupatsioonivõimude poolt käsk majast majja, et tuleb ära anda kõik Nõukogude Liidus 1917.—1941.

aastani ilmunud kirjandus, peale selle juutide kirjutatud teosed ja nende eesti kirjanike teosed, kes evakueerusid Nõukogude Liidu tagalasse. Ka mitmete kodumaale jäänud autorite teosed pandi keelu alla. Raamatukogudest «puhastati» säärased raamatud samuti välja. Ei ole ülevaadet, kui palju leidus raamatute äraviijaid, kuid on teada fakte, et raamatukogudest kokkukorjatud raamatuid saadeti paberivabrikuisse ümbertöötamiseks pabermassiks. On ka teada juhtumeid, et saksa ohvitserid on raamatutega lihtsalt nagu puuhalgudega kütnud ahjusid. Kui siia lisada see kahju, mis sakslased tegid meie kunstivarade väljavedamise ja hävitamisega, kui pidada meeles, et nad riisusid meie muuseumidest ja arhiividest rea kõige suurema väärtusega ürikuid, et nad lõpuks taganedes põletasid ja purustasid terve rea mitmesuguseid üldrahvaliku tähtsusega kultuurihooneid, siis peaks pilt olema küllalt iseloomustav moodsate ordurüütlite, SS-i ja SD käitumisest okupeeritud maal. Kõik tallati jalge alla, mis ei kõlvanud okupantidele; kõik hävitati, mis vähegi näitas omapära ja rahvuslik-kultuurilist väärtust.

III

Okupatsioonivägede kannul järgnesid maale otsekohe mitmesugused erikomandod. Kõik laod ja kaubanduslikud ettevõtted allutati silmapilkselt «Wirtschaftskomandole», tööstused «Rüstungskomandole» ja kultuurivarade asjad erilisele «Einsatzstab Rosenbergile». Viimane alustas otsemaid juutide korterite rüüstamist, tassides oma ohvitserkonnale kokku, mis kuskilt paremat leidis. Varsti siirduti aga ka muuseumide, arhiivide ja raamatukogude kallale. Selle «staabi» juhtkonnas töötas rida endisi mõisnikke, balti sakslasi, kes kohalikke olusid ja tingimusi tundsid ja seepärast ka rohkem riisumisi suutsid teostada kui esmakordselt siinviibivad riigisakslased. «Rüstungskomando» jättis käiku ainult need tehased ja ettevõtted, mis võisid toota sõjaliselt tähtsaid produkte, teised ettevõtted suleti «üldistes huvides». Nii tekkis korraga terve hulk kunstlikult loodud töötuid. Töötaolek aga polnud okupantide kavas kaugeltki ette nähtud. Just vastuoksa, inimeste vallandamisega kohalikest ettevõtetest sunniti neid siirduma vastavatesse erialastesse ettevõtetesse Saksamaale. Nii on teada fakt, kus isegi artellis töötanud kingsepad said artelli sulgemisel korralduse ümber asuda Königsbergi saapatööstusse. Saksamaale sõitjaile tõotati muidugi häid tasutingimusi ja sõjatööstuse-tööliste toidunorme. Tegelikult selgus aga õnnetuile väljaveetuile peagi, et nad olid lihtsalt muudetud sunnitöölisteks, kelle aja, palga ja ka kõhutäie peremeheks oli vabrikuomanik-sakslane. Mõneaegse vaevlemise järel põgenes suurem osa tollest grupist salaja tagasi kodumaale, kus neid paar järgnevat aastat jälitati ja kimbutati nagu kurjategijaid, sest nad olevat tööjooksikud, sõjatööstuse desorganiseerijad.

Kodumaal töödele rakendatud töölistele maksti keskmise töötasuna 50—100 okupatsioonimarka kuus. Toiduratsioonid olid säärased, et inimene nendega end elatada ja tööd teha ei jõudnud. Samal ajal maksis aga vabaturul — õieti küll «salaturul», sest sakslased keelasid täiesti igasuguse kauplemise turgudel — või kilo keskmiselt 75 marka. Selle näljapalga juures, kus tööline oma kuuteenistuse eest suutis vaevalt osta 1—1,5 kilo võid, ei saadud muidugi päev päeva kõrval tööd teha okupantidele; pealegi oli tööpäev 10—12 tundi pikk ja niinimetatud «Kriegseinsatzi» nimel sunniti tegema veel lisatundegi. Töölisel tuli otsida kõrvalteid enesel ja oma perekonnal hinge seeshoidmiseks. Ühe elatisvahendina arenes tol ajal välja niinimetatud «kõrvaltöö» süsteem: töölised valmistasid ametlikul tööajal salaja mitmesuguseid tarbeesemeid, mida vajas talumees, kellel neid kuskilt polnud saada. Nii valmistati lampe, plekknõusid, aiatööriistu jm. Nende tarbeesemetega rändasid siis töölised või nende perekonnaliikmed mööda maad talust tallu, vahetades neid toiduainete vastu. Peale otseste töökohustuste ettevõttes aeti töölisi talveti veel metsaaktsioonidele ja suviti maale põllutöödele. Töö eest põllul oli töölisel õigus saada tasu natuuras, mistõttu põllutöödele mindi meelsasti ja mis iseenesest ka mitmeti kergendas tööliste toitlusolukorda.

Mingist tööstuse arendamisest ei saanud okupatsioonivõimude juures juttugi olla. Nad püstitasid peaaegu avalikult põhimõtte, et Eesti ei või tulevikus olla mingil määral tööstusmaa, vaid et Eesti peab ostma oma tööstuskaubad Saksamaalt ja nende eest sakslastele tasuma põllumajandusproduktidega. (Sealjuures vaikiti sellest, et Eestis maksti näiteks põllumajanduslike produktide eest ainult 60% sellest hinnast, mis kehtis Ida-Preisis, kuna tööstustoodete hinnad loomulikult olid kalkuleeritud vastavalt Saksa turuhindadele.) Ainuke tööstusharu, mida saksa okupandid püüdsid suurejooneliselt jalule ajada, oli põlevkivitööstus. Oma vedelkütteaine näljas arvasid okupandid end kõvasti aidata võivat meie põlevkivist utetavate õlidega. Põlevkivi väljavõtmiseks veeti Virumaale tuhandete kaupa välismaisi vange-töölisi. Sakslaste juhtimisel rakendati käiku ka utmisahjud. Õlitooted läksid loomulikult terves ulatuses Saksamaale või Saksa sõjaväe käsutusse. Maa enda tarviduseks võis seda hankida toiduainete vastu, spekuleerides saksa sõjaväelastelt. Isegi viljapeksuks talupidajaile seda ametlikult ei antud. Ikka tuli näidata sakslastele võid või pekki — siis imbus midagi õlidest maalegi. Taganedes hävitasid sakslased õlivabrikud Virumaal täiesti.

Teine tööstusala, mille juures suurt kisa tehti, oli metsatööstus. Talupidajaid ja töölisi sunniti metsa suurel hulgal üles töötama. Kuid seegi oli peamiselt määratud sõjatööstuse otstarbeks ja sõjaväe varustamiseks. Kui kaugele metsa laastamises jõuti, näitab kas või seegi pisiasi, et 1942. aasta talvel võeti Sutlema metskonnas maha juba raielangid, mis plaanikohaselt oleksid pidanud raiumisele kuuluma 1947/48. aastal. Maha võeti, kuid sakslaste transpordi-

raskuste tõttu sõja otsustavamasse järku jõudes jäi mahavõetud metsast paljugi lihtsalt teede äärde vedelema ja mädanema. Kuid kahju oli siiski tehtud, mets laastatud.

Töö eest metsa ülestöötamisel maksti nii naeruväärset tasu, et täiskasvanud mees, kes talvel tegi metsas kuu-poolteist ränka tööd, sai kogu teenistusega vaevalt osta «salaturult» paari pastlaid. Sealjuures pidid tal olema oma tööriistad, varustus ja toit. Metsatöödele käsutati tihti hoopis teise maakonda, hoolimata sellest, kes toimetab talupidajal kodused talitused või kas on käsutatul olemas kaasavõtmiseks toitu või vajalikku varustust. See oli midagi sunnitöö taolist muidu vabaduses elavatele inimestele. Kui seda poleks reaalselt oma silma all juhtunud, siis ei tahaks nagu uskudagi, et meie sajandil kõik säärane on võimalik, pealegi veel rahva juures, kes nimetab end kultuurrahvaks.

IV

Majandusala, mida saksa okupatsioon Eestis kahtlemata kõige rängemini laostas, oli põllumajandus. Talupidajail tuli kõigepealt maksta üsna kõrgeid kinnisvaramakse: üks mark hinderubla kohta. Siis kogukonnamaksud, kindlustusmaksud, võlaprotsendid jne., mis 20-hektarilise talu kohta Harjumaal tegi välja üle 150 marga aastas, samal ajal kui normiviljana sissenõutud rukki kilo eest maksti 12 penni ja odra kilo eest 10 penni, või kui normiks toodud eluskaaluga 50-kilose vasika eest maksti 16 marka ja 5 penni (!). Isegi kui kogu talu viljasaak ja loomad oleks ametliku hinna peale ümber arvestatud, oleks vaevalt jätkunud ainult ühe aasta otseste maksude tasumiseks; mis rääkida siis veel muust!

Seda muudki aga oli üsna ohtrasti ja mitmesugust. Peale otseste maksude ja normide hakati talupidajailt juba 1942. aastal sisse nõudma vanu maa väljaostu võlgu, mis nõukogude võim oli 1940. aastal kustutanud. Lisaks sellele olid talupidajad, nagu juba märgitud, sunnitud naeruväärse tasu eest metsa üles töötama, vedama metsamaterjale kui ka kruusa maanteedele, maanteid sillutama ja täitma mitmesuguseid küüdikohustusi. Lõpuks kuulutati isegi kõik mehed kuni 60 eluaastani sundkorras omakaitsesse mobiliseerituks ja kohustati neid osa võtma valveteenistusest ja aeg-ajalt korraldatavaist treening-õppusist. Ühe sõnaga, maamehe nahk tõmmati samuti õrrele, nagu oli tõmmatud juba linnatöölise ja haritlase nahk. Aina kohustused, kohustused ja kohustused...

Millal talumees töö oma põllul pidi tegema, sellest ei hoolinud keegi. Samuti ei hoolitud ka sellest, kas talupidajal vajalikku varustust ja tööriistu on või mitte. Ametlikult mingit varustust ei antud, välja arvatud mõned õige väikesed kontingendid nahkesemeid või metallriistu, mis muidugi läksid eeskätt sakslaste teenistuses seisvaile vallaisadele või teistele säärastele tuusadele. Puudu-

sid täielikult ka kunstväetis ja aedviljaseeme. Ostuks eraturult polnud talud muidugi võimelised ja ainuke laenuvõimalus seisis lühiajalises vekslilaenus. Seepärast läks põllumajandus üldiselt täiskäigus tagasi naturaalmajanduse olukorda. Maad hariti kuidas juhtus, sest aega oli selleks vähe ja tööriistad kulusid iga aastaga viletsamaks. Maha külvati seda vilja, mille seemet juhtus jätkuma, sordiaretusest polnud üldiselt enam juttugi; kultuurheinamaad jäeti maha ja need söödistusid kunstväetise puudumise tõttu. Kahanes väga tunduvalt söödabaas, jõutoitudest ei olnud midagi olemas; söödabaasi kahanemisele järgnes kariloomade arvu vähenemine, nii et peale normideks minevate loomade vähendati karja ka oma algatusel. Karja vähenemisega käsikäes kannatas põllupind veelgi suuremat väetise puudust ja põllusaagid langesid. Talumees oli sunnitud ise, kodusel teel, produtseerima peaaegu kõike, mida ta vajas, alates kodusest nahaparkimisest pasteldeks ja hoburiistadeks kuni suhkrupeedist siirupi keetmiseni ja lõpuks kartulist viinaajamiseni. Mõne aastaga olime põllumajanduses poole sajandi võrra tagasi läinud.

Kuid sellest pealesunnitud vähikäigust ei hoolinud saksa okupandid vähematki: normid kirjutati taludele ette rahuaegsete paremate saakide alusel ja nende täitmist nõuti rangelt. Esialgu polnud normide määramiseks mingit üldist määrust või alust, okupantide poolt ametisse pandud vallaisadele jäeti õigus talitada oma äranägemise järgi. Seepärast on loomulik, et sageli ilmnes kõige karjuvamat ülekohut. Nii nõuti Harjumaa keskmise headusega 20 ha suuruselt talundilt 1942. aasta veebruarist kuni augustikuuni 340 kg suurust lihanormi, aasta lõpuni aga lisati veel üle 360 kilo, nii et 20 ha suurune talu oleks pidanud andma sakslastele aastas talu pealt üle 700 kg liha. Piima nõuti lehma kohta samal aastal 1300—1700 kg, kartuleid 2300 kg, teravilja 670 kg. Sealjuures oli selles talus põldu 6,5 ha ja lehmi peeti kolm. Et talu loomulikult ei jõudnud sääraseid norme täita, rekvireeriti talust Gebietskomissari otsusega kaks karilooma. Hiljem püüdsid sakslased küll oma nõudmisi revideerida, avaldati vastavad määrused ja kuulutati, et kelleltki ei tohi nõuda suuremat normi, kui määrus ette näeb. Kuid tegelikkus läks siiski oma rada. Samale talule määrati näiteks 1943/44. aastal lihanormiks 130 kg, tegelikult nõuti aga aasta jooksul — 1320 kg (!) liha äraandmist. Kirjutati lihtsalt ette, et rinne nõuab vallalt nii ja nii palju liha ja sellel või tollel talupidajal tuleb viia. Nii polnud kunagi teada, kui suureks võivad aasta lõpuni nõudmised paisuda, kui palju «rinne võib vajada». Rinde vajadusi teadis ainuüksi vallamajja käsutama seatud saksa ohvitser, kes kirjutas omalt poolt nõudmised vallavanemale ette. On arusaadav, et paljud talupidajad sääraseid nõudmisi täita ei suutnud. Mõned neist vangistati hirmutuseks teistele, mõnedele määrati rahatrahve. Enamikult aga lihtsalt rekvireeriti niikaua, kui veel midagi rekvireerida oli. Arusaadavalt tähendas see kõik karja- ja põllumajanduse massilist tagurpidiminekut.

Sakslastele ei olnud tähtis eestlaste põllu- ja karjamajandus. Kuhu nemad sihtisid oma kavades eesti põllumajanduse kohta, seda näitab kohe 1941. aasta sügisel alustatud aktsioon. Riias asuvast riigikomissariaadist toodi kohale paar tegelast, kes pidid enesest kujutama põllumajanduse asjatundjaid. Need mehed pidasid linna kokkukäsutatud vallameestele pikki loenguid selle kohta, kui tulus on kartuli- ja odrakasvatamine. Varsti teatas Eestis põllumajandust juhtima seatud prints Hohenlohe, et järgmisel kevadel tuleb kartuli ja odra külvipinda 30 protsendi võrra tõsta, kusjuures muidugi oli ütlemata jäetud, et kartuleid vajab toorainena piiritusetööstus ja otra õlletööstus — mõlemad muidugi vajalikud sõjaväele sõjaliseks otstarbeks. See kava kukkus aga hiilgavalt läbi selletõttu, et puudus kartuliseemne tagavara. Saksamaalt toodi mõned vagunitäied kartuleid, kuid need osutusid haigustest nakatatud kartuleiks, mistõttu okupandid isegi enam hiljem oma suurejoonelisest kavast ei piiksatanudki.

Neilt maapidajailt, kes maad said 1940. aasta nõukogude maareformiga, võeti maa kohe esimesel okupatsiooni-sügisel kõige saagiga tagasi, arvestades neile tehtud tööpäevade eest ainult teatava tasu sel juhul, kui oli tegemist inimesega, keda ei peetud «punaseks». Vähegi kahtlasemad uusmaasaajad aga vangistati ja nende majandid laostati täielikult. Kuid maade äravõtmise ähvardus hõljus alaliselt ka kõigi nende talupidajate pea kohal, kes ei jõudnud liiga kõrgeid norme täita. Oma kõnedes põllupidajaile toonitasid Litzmann ja Mäe korduvalt, et kõikidelt, kes nüüd, sõja ajal, ei täida eeskujulikult oma kohustusi, võetakse maa ära ja jagatakse pärast sõda demobiliseerituile; küllap see pidi tähendama: sakslastele.

Üldistest elutingimustest olgu märgitud veel, et sakslaste kõige rangemate korralduste kohaselt oli keelatud igasugune toidu- ja tarbeainetega kauplemine. Turud olid loomulikult suletud. Keelati ka maanteedel liiklemine toiduainetega vankris või jalgrattal. Kuid talumehed müüsid siiski. Tõrkudes norme täitmast, õiendasid nad töölistega oma tasusid toiduainetes, samuti vahetasid tarbekaupu linnaelanikelt. Seejuures tuli tihti ette, et saksa patrullid rekvireerisid väikesi toiduainete koguseid maale vahetuskaupa tegema tulnud linnaelanikelt, karistades ja nuheldes neid nn. «musta turu» korraldamise eest.

Aga käsk käsuks ja korraldus korralduseks: iga sakslase oma suu oli siiski talle kõige lähem. Tihti ei olnud maalt toiduainetega linna sõitvatel naistel tarvis muud teha, kui kohvri või pambu avanud sakslasele tükk pekki pihku pista, ja sõit võis jätkuda. Oli mõnel maamehel hädapärast mõnd riista või eset tarvis, tuli otsida üles sakslane, kelle käsutusse sääraste asjade laod kuulusid, ja väikese «meelehea» eest, mis ametlike hindade järgi tihti ületas küll eseme väärtuse mitmekordselt, toodi siiski riistapuu või tarbeese välja. Esines isegi juhtumeid, kus juba väljakirjutatud lubadest hoolimata sakslane laskis inimesel mitu korda joosta edasi-tagasi,

öeldes alles lõpuks, kui nägi, et maamees kas «ei tundnud korda» või «ei tahtnud tunda», et tulgu siis, kui lehmad lüpsma hakkavad. Nii lokkas okupantide juures üldine «meelehea võtmine» ja pistisesüsteem. Isegi rannast kala saamine, mis muidu oli drakooniliselt keelatud, läks maameestel, kes oskasid valvet teostavaid sakslasi «määrida», mõnikord üsna libedasti. Keelatud kala rändas küladesse nagu surmanuhtlusega keelatud õlidki.

Kuid üksikute sakslaste «üle aisa löömised» ei muutnud ju midagi süsteemis. See oli ja jäi ülesehitatuks sellele, et röövida Eesti majanduselt tema kandejõud, laostada tööstus ja ruineerida põllumajandus, et valmistada ette tulevast maade äravõtmist ja väljajagamist saksa kolonistidele, et teha Baltikumist saksa tööstustoodetele väike turunurgake, nagu sellest tehti turunurgake juba kord ristisõitjate ajal.

Et mõisate taastamisega ja eesti põllumehe väljajuurimisega sakslastel küllalt tõsi taga oli, näitab kas või von Epp'i käik Hageri-Maidlasse 1943. aasta juulis. See saksa ohvitser ilmus sinna teatega, et ta on endise mõisaomaniku Markgrafi volinik, tulnud ülesandega, kohapeal järele vaadata, missuguses seisukorras on mõisa härrastemaja, tallid ja laudad, kas võib pärishärra varsti jälle oma mõisa tagasi asuda. Kui talle kohapeal seletati, et Markgrafile on mõis riigi poolt juba kakskümmend aastat tagasi välja makstud ja et praegu mõisa maa-aladel elab enam kui nelikümmend perekonda, kes omakorda maa on ostnud riigilt, ei suutnud von Epp seda uskuda, tõendades, et tema volitaja maa on ära võtnud eesti bolševikud ja et bolševike poolt natsionaliseeritud varandused Baltimaadel antakse nüüd Saksa võimude poolt tagasi nende endistele omanikele. Samasuguseid pinnakatsumisi mõisate tagasisaamise asjus on esinenud ka mõnes teises vallas. Niinimetatud «põllutöödirektooriumi» üks tegelikke juhtegi oli endine Eestimaa suurmaaomanik, kes olusid tundis ja võis igasuguseid ettevalmistusi rahulikult sooritada. Ainult — asi äpardus...

Kui silmas pidada, et Eestis tapeti kümneid tuhandeid rahulikke elanikke, et Eestist saadeti tuhandete kaupa noori inimesi Saksamaale töölaagritesse, olgu sunniviisil või pettusega, kui silmas pidada sakslaste järjekindlat ja süsteemipärast majandus- ja kultuurielu laostamist, mis nad oma kolme okupatsiooniaasta kestel teostasid, siis ei jää vähematki kahtlust selle kohta, et natslike vägede sissetung Eestisse oli ettekavatsetud orjastamis- ja hävitamisretk, nagu kõik natside sõjakäigud teistessegi riikidesse.

FAŠISTID EESTI RAHVAST HÄVITAMAS

1940. AASTA JUULI

Eesti töötav rahvas saavutas Riigivolikogu valimistel hiilgava võidu. Eesti Töötava Rahva Liidu kandidaatide poolt anti 92,8 protsenti kõigist antud häältest. Ainult 7,2 protsenti valijaist hääletas hallparunite, kapitalistide ja bürokraatide poolt, kes seni olid poolfašistliku diktatuuri abil valitsenud rahva rõhuva enamiku üle. Nüüd aga varises nende võim. Asemele tulid rahva seast tublimad, aktiivsemad inimesed, kes täie innuga asusid üles ehitama uut, paremat elu. Tõusid esile kümned tuhanded uued värsked jõud.

Mis sündis samal ajal Saksamaal? Riia protsessi 1946. aasta 27. jaanuari istungil seletas tähtsaim süüdlane, Baltimaade ülemtimukas, «see, kes pidi hävitama Baltimaade rahvad», endine kõrgem SS-i ja politsei juht Baltimaadel, politseikindral Friedrich Jeckeln, et Himmler juba 1940. aasta juulis kutsus tema ära Prantsuse rindelt ja andis temale eriülesanded, et teha ettevalmistusi tegutsemiseks idarindel.

Tekib küsimus: miks pidi Gestapo hakkama tegema ettevalmistusi juba 1940. aasta juulis, kuna «Barbarossa plaani» (direktiiv nr. 21) Nõukogude Liidule kallaletungimise üle arutati nõupidamisel Hitleri juures alles 3. veebruaril 1941? (Vt. Nürnbergi protsessi 1945. aasta 10. detsembri hommikusel istungil Ameerika süüdistaja Oldermani poolt ja 1945. aasta 17. detsembri istungil kapten Harrise poolt esitatud dokumendid.)

Ka sellele küsimusele andis vastuse Baltimaade Gestapo ülemjuht Jeckeln samal protsessil. Ta seletas, et üks aasta (1940. aasta juulist kuni 1941. aasta juunini) kulus selleks, et timukaid ette valmistada, neid instrueerida, andmeid koguda, kaastöölisi hankida. Asuti nimekirjade koostamisele, kus olid märgitud kõik antifašistlikult meelestatud kodanikud, keda esimeses järjekorras, kohe kohale saabumisel oli vaja maha tappa.

Eestis leidis Gestapo kaastöölisi kõigepealt kodanliku Eesti poliitilise politsei kaastööliste hulgas, «vapside» seas, kuid samuti hallparunite, natsionaliseeritud majade ja vabrikute endiste omanike ja bürokraatide hulgas, keda rahvas võimu juurest oli eemaldanud.

Kõik need mustad jõud asusid tööle. Samal ajal kui Nõukogude Eestis rahva hulgast kerkisid esile aktivistid, kes asusid juhtima pingerikast tööd nii ettevõtetes kui ka nõukogude asutustes ja parteiaparaadis, toimetati nimekirjad Eestist Saksamaale Jeckelni gestapolaste komando kätte, 1941. aasta juunis tööle asudes olid nad nimekirjadega varustatud.

Hitleri lähema kaastöölise Jeckelni nimetamine Baltimaade rahvaste hävitamise juhiks näitab veel kord, kui suurt tähelepanu osutas Hitler Balti riikidele ja nende Saksamaa külge liitmise küsimusele. «Barbarossa plaani» täitmise peaeesmärgiks oli Hitleri juures 3. veebruaril 1941 korraldatud nõupidamise järgi Balti riikide ja Leningradi vallutamine.

Rosenberg tegi oma instruktsioonis Baltimaade riigikomissarile ülesandeks saksastada Eesti, Läti ja Leedu, asustada sinna ümber sakslasi, kes on ahned kergele rikastumisele, ja saata nendest maadest välja kõik mittesaksa elemendid. Rosenbergi aruandest «Ettevalmistustöödest Ida-Euroopa territooriumide küsimuste alal» selgub, et koloniaalprobleemi ei kavatsetud lahendada mitte ainult kõigi mittesaksa elementide väljasaatmise teel, vaid ka elanikkonna, eeskätt intelligentsi ja aktiivsete seltskonnategelaste hävitamise teel. «Ebasoovitavad elemendid tuleb hävitada» — see oli üks tähtsamaid Rosenbergi reegleid.

1941. aasta juulis, kohe pärast saksa okupantide saabumist Eestisse, hakkas Gestapo aastate jooksul koostatud kavade ja nimekirjade kohaselt eesti rahva paremat osa hävitama. Sellele oleks edaspidi järgnenud kogu rahva hävitamine, välja arvatud muidugi «väärtuslikumad pärismaalastest, kes võivad muutuda sakslasteks», esmajärjekorras Gestapo kaastöölised. See «väärtuslikum osa» oli puhtal kujul osa saksa Gestapost, kes sai sealt palka kas «pideva» või «tükitöö» eest, s. t. iga mõrvatud kodaniku pea eest. Nõndanimetatud «Omakaitse» oli aga vaid sakslaste abipolitsei, mida tõendab dokumentaalselt Saksa Gestapo mahukas ning üksikasjaline aruanne.[1] Toome sellest mõned väljavõtted.

MIDA KÕNELEB GESTAPO ARUANNE

1. Komplekteerimine. «Peakomando, samuti osakomandod, läksid koos rindevägedega tähtsamaisse linnadesse, organiseerisid viibimata omakaitse, samuti välis- ja poliitilise politsei, et nende abiga haarata kõik bolševistlikud elemendid.» («Das Hauptkommando, wie auch die Teilkom-

[1] Der Kommandeur der Sicherheitspolizei und der SD für den Generalbezirk Estland. Reval, den. 1. 7. 1942, Antonisberg 16. Geheim! Sofort vorlegen! Jahresbericht Juli 1941 — 30. 6. 1942. (Julgeolekupolitsei ja SD pealik Eesti kindralkomissariaadi piirkonnas. Tallinn, 1. 7. 1942, Tõnismägi 16. Salajane! Kohe esitada! Aastaaruanne 1941. a. juulist kuni 30. juunini 1942.)

mandos fingen mit der kämpfenden Truppe in die wesentlichen Städte, organisierten sofort Selbstschutz, Aussen- und Politische Polizei, um mit deren Hilfe sämtliche bolschewistischen Elemente zu erfassen.»)

«Juba sissetungi käigus Eestimaal tõmmati kaastööliste hulka Eesti ohvitserid ja poliitiliselt ustavad ametnikud endisest politseist ja valitsemisaparaadist. Need meie poolt väljaõpetatud usaldusmehed organiseerisid oma eesti politseiaparaadi, millest esialgu piisas endid varjulhoidvate või vabalt ümberliikuvate bolševike tabamiseks ja nende üle kohtumõistmiseks.»

«Isegi eriti õrnal rahvusliku opositsiooni alal töötas Saksa vastava ala töötaja kogu aja koos eestlastest kaastöölistega.»

2. Organisatsioon. «Kohe pärast sissetungi lülitati kohalik omakaitse, eesti poliitiline politsei, eesti kriminaalpolitsei, osaliselt ka Eesti välispolitsei (mõeldud on siin kodanliku Eesti politseikaadreid — *A. J.*) üksikutesse komandodesse.

Eesti poliitiline ja kriminaalpolitsei jagunes üksikutesse prefektuuridesse, mille eesotsas seisis nn. inspektuur, mis omakorda allus Eesti Julgeolekupolitseile koos poliitilise ja kriminaalpolitseiga Eesti Julgeolekupolitseiameti juhtimisel, asukohaga Revalis (Tallinnas. — *A. J.*). Eesti Julgeolekupolitsei on Saksa Julgeolekupolitseisse sisse lülitatud (Die estnische Sicherheitspolizei ist der «deutschen Sicherheitspolizei eingegliedert»), ainult väliselt teati, nagu oleks Eesti Julgeolekupolitsei allutatud Omavalitsuse juhile dr. Mäele, et mitte kahjustada tingimata vajalikku Eesti elanikkonna usaldust.» («Lediglich nach aussen hin wurde eine formale Unterstellung der estnischen Sicherheitspolizei unter den ersten Landesdirektor Dr. Mäe bekanntgegeben, um das dringend notwendige Vertrauenserhältnis der estnischen Bevölkerung zur estnischen Sicherheitspolizei nicht zu beeinträchtigen.»)

«Alates 1. maist 1942 on Julgeolekupolitsei ja SD Eestimaal järgmiselt organiseeritud: Grupp A: Saksa Julgeolekupolitsei kitsamas mõttes. Grupp B: Eesti Julgeolekupolitsei (kõigis isiklikes, halduslikes ja rahalistes küsimustes allutatud Saksa julgeolekupolitsei ja SD pealikule Eesti kindralkomissari piirkonnas). Grupi B juht, endise eesti poliitilise politsei major Mere, kes välispidiselt, s. o. suhtlemises elanikkonnaga ja Eesti Omavalitsuse asutustega esineb kui Eesti Julgeolekupolitsei ülem.»

Edasi ütleb Gestapo aruanne, et üksikud grupid Eestis on olnud ühenduses Saksa sõjaväeosadega. Sääraste gruppide olemasolu võimaldanud saksa «langevarjumeestel ja nii edasi» tegutseda Eestis juba Nõukogude vägede tagalas. («Beim Feldzug durch Estland haben sich dank dem Vorhandensein solcher Gruppen deutscherseits eingesetzte Fallschirmspringer usw. im Rücken der russischen Front betätigen können.»)

Nende arvele tuleb kirjutada «metsavendade» nime all tegutsenud Gestapo kaastööliste organiseerimist ja juba enne saksa okupatsioonivägede sissetungimist alustatud Eesti kodanike-aktivistide

tapmisi. Üldse peab tähendama, et sakslased oskasid oivaliselt korraldada asja nii, et nad eestlasi tapsid eestlaste endi kätega.

MIDA KÕNELEVAD SAKSA FAŠISTIDE JA NENDE KÄSILASTE ROIMADE KOHTA KOOSTATUD AKTID

Aktid on koostatud vastavate komisjonide poolt, mis moodustati kohalikest elanikest igas linnas ja vallas. Aktide koostamisel oli võetud aluseks tunnistajate seletused, mõrvatute ühishaudade avamisel kindlakstehtud andmed ja igasugused muud kindlad tõendused, sealhulgas ka eesti rahva petmiseks Eesti Julgeolekupolitsei nime varju maskeeritud saksa Gestapo ametlikud teated perekonnaseisuametitele isikute kohta, kes on nende poolt mõrvatud.

Ajaliselt võiks roimad jaotada järgmistesse liikidesse:

1) enne fašistlike vägede sissetungi «metsavendadest» Gestapo agentide poolt toimepandud tapmised;

2) Saksa sõjaväelaste roimad sissetungimisel;

3) Gestapo poolt nii otseselt kui ka oma abiväe «Omakaitse» kaudu 1941. aastal toimepandud tapmised;

4) roimad 1942.—1944. aastal. Sundmobilisatsioon ja sellest kõrvalehoidjate hävitamine;

5) Saksa sõjaväelaste roimad taganemisel (1944. aastal).

Et tapetute ja surnukspiinatute arv ületab 60 000, siis on võimatu kõiki juhtumeid käsitella ning tuleb piirduda üksikute, iseloomulikumatega.

a) Gestapo agentide — «metsavendade» — roimad

5. juulil 1941 kell 5 hommikul tapeti Pärnumaal Tõstamaa vallas tulirelvalasuga väikekohapidaja Juhan Kuusik oma toas voodis. Enne mõrvamist piinati teda, sest Kuusik karjus ja hüüdis appi. (Pärnu akt nr. 6.)

Pärnumaal Sauga vallas jäi väikekohapidaja Mihkel Ots kadunuks enne fašistlike vägede sissetungimist. Laip leiti kolm kuud hiljem. Ots oli tapetud vintpüssilasuga kehasse. Enne tapmist oli teda piinatud ja lohistatud mööda maad. Käeranne oli noaga läbi lõigatud. (Pärnu akt nr. 35.)

Kilingi-Nõmme gestapolaste-«metsavendade» poolt vahistati 3. juulil 1941 Salme Kurrut koos oma mehe Aleksander Kurrutiga ning paigutati Tali valda Koganku talu keldrisse. Sealt keldrist viidi mõrvamisele Ragandiku talu metsa Liisa Kuul, Mari Mägi, Kartau, naiskodanik Mägi, Otstavel ja Tamm. Enne mõrvamist piinati neid metsikult. (Pärnu akt nr. 162.)

Kilingi-Nõmmel piinati juuli algul 68-aastast H. Siimu. «Omakaitse»-mees Peeter Pärn lõi vanakese rusikaga pikali ja tagus siis teda jalgadega. Pärast piinamist viidi Siim Kilingi-Nõmme kooli-

maja taha linaleo auku ja mõrvati seal koos kahe teise tundmatu isikuga. (Pärnu akt nr. 180.)

Viljandimaa Tännassilma vallas maanteel mõrvati 6. juulil 1941 püssilasuga Tännassilma valla täitevkomitee esimehe asetäitja August Kärmas. (Tännassilma valla akt nr. 6.)

Viljandimaal Paistu vallas tapeti 10. juulil 1941 naise silma all brauningust 5 lasuga Jaan Sakala. Tapjaks oli Anton Sova, kelle maast Sakala oli saanud juurdelõike. (Paistu valla akt nr. 3.)

Võrumaal Räpina vallas tapeti 4. juulil 1941 Nava küla volinik Jakob Noorhani. Naine leidis laiba Hiirepalu metsa juurest. (Räpina valla akt nr. 26.)

Võrumaal Veriora vallamaja juures tapeti 8. juulil 1941 metsatööline Aleksander Hindo. (Räpina valla akt nr. 33.)

Räpina valla täitevkomitee käskjalg läks 7. juulil telefoniliini parandajate autoga kaasa. Veriora raudteejaama juures avati tuli. Sai haavata ja suri. (Räpina valla akt nr. 39.)

Analoogilisi juhtumeid võiks tuua terve rea. Neid võiks täiendada «Omakaitse»-meestest «metsavendade» roimadega, mis olid toime pandud fašistlike vägede sissetungi ajal või sellele järgnenud päevadel.

Võiks mainida kas või näiteks iseloomulikku juhtu Pärnumaalt. 14. juulil 1941 pidutsesid Tori vallas Aosso külas Sookõrtsi talus Feodor Kukk ja viis teist bandiiti. Joomisele tehti vaheaeg ja mindi lähedale Veneoja külasse, kus oma kodus mõrvati uusmaasaaja Karl Kullama kahe vintpüssilasuga pähe ja rindu. Samas tapeti oma kodus uusmaasaaja Jakob Lumiste kahe vintpüssilasuga. Tapja Feodor Kukk kiitles, et talle makstakse iga mõrvatu pea eest 250 marka. Bandiidid ähvardasid tappa ka mõrvatute naised, kuid lõpuks leppisid sellega, et andsid neile käsu: «Koristage oma laibad!» ja läksid tagasi Sookõrtsi tallu priiskama. (Pärnu aktid nr. 24 ja 25.)

Kangelaslikkusest ei ole nende bandiitide juures juttugi. Nad julgesid tappa vaid kaitsetuid inimesi, olles ise hambuni relvastatud.

b) Saksa sõjaväelaste roimad Eestisse tungimisel

On kindlaks tehtud terve rida juhtumeid, kus Saksa sõjaväelased otse linnatänavail lasksid maha nõukogude asutuste teenistujaid, samuti töölispolku ja hävituspataljonidesse kuulunud isikuid, kui keegi vaid andis neile sellekohaseid andmeid. (Näiteks Eduard Palu, õlivabriku direktor, lasti maha 8. VII 1941 Pärnus Andreksoni poe ees.)

Saksa «kultuurikandjate» armee edasiliikumise teed märkisid otse tähistena vägistatud ja seejärel tapetud naiste laibad. Paide vallas leiti Alma P. laip, mille pea oli tundmatuseni purustatud. Vägistatu laiba ümber vedeles suurel hulgal paberossiotsi, mida vägistajad sõdurid, ohvitseriga eesotsas, olid sinna maha jätnud.

Viljandimaal Karksi vallas vägistasid Saksa sõdurid jubedalt

Anna M-i. (Karksi akt nr. 27.) Viljandimaal Vastsemõisa vallas tapsid Saksa sõjaväelased taluniku Peet Jaagu poeg Rössleri, kes püüdis kaitsta oma tütart, keda sõdurid vägistasid. (Vastsemõisa akt nr. 3.) Samas vallas tapeti sakslaste poolt Kure väikekohal Anna ja Laine Lihtid (akt nr. 6).

Kuid peamised mõrvajad olid ikkagi sõjaväelastega kaasas käivad SS-mehed, gestapolased koos oma käsilastega. Nende poolt sooritatud jubedaist roimadest ei jõua kõike kirjutada. Mainime vaid mõne üksiku roima.

c) Gestapo poolt nii vahetult kui ka oma abiväe «Omakaitse» kaudu 1941. aastal toimepandud tapmised

Kõigepealt peab tähendama, et Gestapo kasutas nimekirju, millest Riia protsessil kõneles Jeckeln. Muidugi tekkis see vajadus seal, kus neid, kes nimekirjade koostamiseks andmeid andsid, kohapeal ees ei olnud. Näiteks võib tuua Johannes Mallingi, RO liikme ning külavoliniku areteerimise Viljandimaal Paistu vallas 8. juulil 1941, s. o. samal päeval, kus Paistu vald sakslaste poolt okupeeriti. Teda areteeris 4 Saksa sõdurit. Hiljem toimetasid läbiotsimist uued sõdurid koos eesti keelt kõneleva SS-mehega. Malling tapeti sakslaste poolt järgmisel päeval Kangru talu karjamaal.

Linnades aga rakendati, nagu nägime Gestapo aruandest, kohe tegevusse «Omakaitse», samuti kohalikest jõududest koosnev välis- ja poliitiline politsei, ja algasid ennenägemata tapatalgud. Kuulmatu terrorilaine käis üle kogu maa.

Tähtsuse järjekorras peaks esimesena mainima Tartut, kus tankitõrjekraavis tapeti üle 12 000 inimese, eesotsas Tartu Riikliku Ülikooli professorite Kliimani, Ruubeli ja teistega. Laipu ei kaetud isegi mullaga, nii et järgmisel kevadel suurvesi tõstis üles laste laibad, mida koerad ümberkaudsetele heinamaadele laiali kandsid.

Tartule järgneb Tallinn, siis Narva, Pärnu, Viljandi, Võru, Kuressaare ja teised linnad, kus asetsesid vanglad.

Kui kaasa arvata ka 64 000 surnukspiinatud ja -näljutatud sõjavangi, siis ulatub kindlakstehtud ohvrite arv 125 307 inimeseni, neist Tartus 12 000, Narvas 28 500, Virumaa laagrites 15 000, Saaremaal 24 000, Viljandis 15 000, Valgas 15 000, mis olid aetud suurematesse ühishaudadesse. Neile lisanduvad veel väiksemad ühishauad ja lugematud üksikhauad, millega on üle külvatud kogu Eesti. Jäljetuid, seni avastamata haudu võib veel leida igas vallas, igas metsasalus.

Kes olid need, keda tapeti? Kes olid need, keda Gestapo arvates oli vaja esimeses järjekorras hävitada selleks, et teostada eesti rahva hävitamise poliitikat. See oli kõige intelligentsem, kõige aktiivsem osa rahvast, kõige paremad inimesed: Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi abiesimehed Aleksander Mui ja Erich Kadakas, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi liige ja Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei sekretär Herman Arbon, Eesti NSV

Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitja Neeme Ruus, ELKNÜ sekretär Oskar Cher, terve rida Eesti NSV Ülemnõukogu liikmeid, nagu Oskar Kirber, Jaan Päll ja teised, maakondade, linnade ja valdade täitevkomiteede esimehi, aseesimehi, sekretäre ja liikmeid.

Üldreeglina tapeti kogu partei-, nõukogude ja ametiühingute aktiiv, isegi kooperatiivide teenistujad. Rääkimata täitevkomiteede esimeestest, aseesimeestest, liikmetest ja sekretäridest, surmati ka kantseleiametnikke, käskjalgu, maal muidugi eeskätt maakorralduskomisjoni liikmeid, külavolinikke, maatöörahva ja teiste ametiühingute juhatuseliikmeid, aktiviste, kes valimiste ajal esinesid, masina-traktorijaamade teenistujaid, kooperatiivkaupluste juhatajaid ja teenistujaid, kindlustusinspektoreid, uusmaasaajaid, aktiivsemaid antifašistliku meelsusega õpetajaid, eriti aga kohtunikke ja rahvakohtu kaasistujaid.

Võtame näiteks Viljandimaal koostatud aktides esinenud mõned iseloomulikumad «süüteod», mille eest rahulikke kodanikke surmati:

1. Aleksander Brock tapeti Viljandis 12. juulil 1941 savitööstuse omaniku Jaska pealekaebamisel selle eest, et ta oli pottseppade artelli juhataja. 2. Dr. Artur Meerits, tuntud kirurg, tapeti 10. oktoobril 1941 Tallinnas selle eest, et ta oli omal ajal opereerinud kõrgemat nõukogude sõjaväelast ja teda sealjuures ei surmanud. 3. Hans Loide surmasüü seisis selles, et ta oli nõukogude ajal vastu võtnud ajalehtede tellimusi. 4. Uusmaasaaja Aldur Niinep tapeti novembris 1941 selle eest, et ta nõukogude ajal oli laulnud Eesti NSV laule. 5. Aleksander Metsamärt tapeti selle eest, et ta oli andnud leiba ja paberosse vangilangenud punaarmeelastele. 6. Elmar Kaljola süü seisis selles, et ta oli kunagi sõitnud kommunistliku partei liikmega koos autos. 7. Advokaat Peeter Lainevool tapeti sellepärast, et ta oli liberaalsete vaadetega ja osa võtnud Eesti NSV Konstitutsiooni selgitamisest kodanikele. 8. Tõnis Teder, Paul Viira ja paljud teised kodanikud tapeti selle eest, et nad olid valitud rahvakohtu kaasistujateks. 9. Mihkel Ott, sündinud 1867. aastal, mõrvati selle eest, et tema poeg oli kommunistlike noorte organisaator. 10. Aleksander Martin surmati selle eest, et üks tema sugulane pooldas nõukogude korda. 11. Ann Laane tapeti sellepärast, et tema mees oli EK(b)P liige. 12. August Tampu oli kavatsenud astuda EK(b)P liikmeks. 13. Rosalie ja Aliide Sukk tapeti selle eest, et nad kunagi ammu enne okupantide saabumist olid punaarmeelastele toitu hankinud. 14. Jaan Vanavarblane tapeti 9. augustil 1941, sest tema kohta arvati, et ta on nõukogude korra pooldaja. (Tännassilma valla akt nr. 16.)

Mõningaid mõrvatute iseloomustusi Viljandi aktidest: August Sukk, käitiskomitee liige — rahulik inimene ja tubli töömees; Hans Sõber, kommunistlike noorte organisatsiooni sekretär — haruldaselt heasüdamlik, abivalmis ja kohusetruu inimene; Johannes Rebane, gaasikaitse lektor tuletikuvabrikus — rahulik inimene, kes pole kellelegi halba teinud; Vodja jaamas brigadirina

teeninud Eduard Luus — korralik ja kohusetruu inimene, võttis agaralt osa seltskonnategevusest, nõudis stahaanovlikku töötamist; Karksi-Nuia tarbijate kooperatiivi ärijuht Hans Kivirist — agar seltskonnategelane ning andekas organisaator jne.

Tüüpilise näitena, keda nimelt mõrvati valdades, võtame Räpina valla Võrumaalt. Samasugune pilt on ka teistes valdades. A. Bandiitide ohvrid: 1) Nava külavolinik Jakob Noorhani, 2) valla täitevkomitee käskjalg, 3) sidekontori tööline August Jürgens, 4) ja 5) metsatöölised Aleksander Hindo ja Jakov Arbusov, 6) maatöörahvaühingu juhatuse liige Ala asunduse volinik Paul Laukman. B. Mõrvatud pärast Räpina vallutamist fašistlike okupantide poolt: 7) täitevkomitee esimees Daniel Piirlaht, 8) täitevkomitee sekretär Julius Lill, 9) täitevkomitee teenistuja Anton Jaagund, 10) täitevkomitee abiesimees ning maakorralduskomisjoni liige Elmar Randberg, 11) täitevkomitee postivedaja Aleksander Sõber, 12) Priit Veem oli raskesti haavatuna Võru haiglas, kust ta kahe tundmatu isiku poolt välja viidi ja mõrvati, 13) Räpina algkooli majahoidja, maatööliste ametiühingu juhatuse liige Oskar Kaare, 14) Räpina valla agitaator Oskar Todi, 15) Räpina tarbijate-kooperatiivi ärijuht Karl Kärsin, 16) rahvamaja juhataja Paul Rändsaar, 17) maatöörahva ühingu esimees ning Leevaku külavolinik Karla Sternfeldt, 18) Räpina rajooni miilitsavolinik Paul Kaaristo, 19) Talmistu külavolinik Paul Tolsting, 20) kooliteenija Heinrich Raudsepp, 21) Räpina paberivabriku raamatupidaja Paul Raudseping, 22) Räpina paberivabriku direktor Johannes Kruuse, 23) kooperatiivi müüja Nikolai Poljakov, 24) Laane külavolinik Richard Eino, 25) päevatööline Kornelius Urgart, 26) punaarmeelane Harald Orulaid, 27) vabrikutööline Oskar Punnek, 28) väikemaapidaja Fritz Lindvere, 29) kaevumeister Jaan Kiviloo, 30) nahatööline Väino Laidvee, 31) nõukogude teenistuja Adolf Siiman, 32) aednik Rudolf Parman, 33) kaupmees Bernhard Järv, 34—40) kuus Punaarmee ohvitseri ja üks piirivalvur ja 41) põllutööline Alfred Pruunsild, kes mobilisatsioonist kõrvale hoidus. Ta tabati 25. veebruaril 1944 lambalaudast. Järgmisel päeval leidis naine mehe laiba küüni juurest, kuulihaavad südames ja peas; nägu oli siniseks pekstud.

Räpina vallas jäid mõrvatuid leinama perekonnad — kellel isa ja ema, õde ning vennad, kellel naine lastega, Paul Kaaristot jäi leinama naine kümne lapsega, Tolstingit naine nelja lapsega ja vana ema. Kuid oli küllalt juhtumeid, kus fašistide verejanu oli nii suur, et tapeti kogu perekond või hävitati koguni terve suguvõsa. Näiteks leiti Viljandimaal Imavere vallas külavolinik Eduard Komp ja tema naine Minna Komp tapetuina Lepiku talu karjamaal. Nende poja Albert Kombi laip leiti Alliku talu lähedal maanteekraavis. Äbja valla täitevkomitee esimees Jüri Tolts, 65 aastat vana, tema naine Ann, 50 aastat vana, ja poeg Heinrich, 14 aastat vana, lasti maha Mõisaküla lähedal karjamaal. Aruandes märgitakse kõikide nende kohta, et nende juures on toimetatud Nürnbergi protsessilt kuulsakssaanud nõndanimetatud «Sonderbehandlung», s. o. mahalask-

mine ilma kohtuta. Viljandimaal hävitati Sarvede suguvõsa, kokku 6 inimest: Georg Hendriku poeg Sarv, Jaan Georgi poeg Sarv, Ants Jaani poeg Sarv, Aleksander Jaani poeg Sarv, Ida Jaani tütar Sarv ja Ida Sarve 3-aastane tütar.

Erilise peatüki moodustab mõrvatute piinamine enne tapmist ja nende tapmisele viimisel. Toome näiteks väljavõtte Võrumaa üldaktist: «23. juulil 1941 mahalaskmisele viidavad süütud inimesed olid seotud üksteise külge nööri ja traadiga ning loobiti loomalikult autodesse. Tõrkujad, kes keeldusid autodesse minemast, löödi uimaseks puuhaamriga ja visati siis autosse. Eriti piinarikkalt konvoeeriti inimesi mahalaskmisele 5. detsembril 1941. Hommikul kella 5 ajal, suure külmaga, viidi vangistatuid poolpaljalt, mõned ilma jalanõudeta, tapmispaigale. Vangistatuid peksti teel kuni nende tapmiskohani. Veel järgmisel päeval oli teel näha verejälgi. Enne mahalaskmist piinati ja peksti inimesed keppidega poolsurnuks ja tapetute haua äärest leiti inimeste hambaid ning hulk verepritsmeid. Üksnes Võru ümbruses avastati 17 massihauda. Haudade avamisel selgus, et enne mahalaskmist olid inimesed ühtekokku kinni seotud ja siis tulistatud selle kogu pihta. Säärasel kombel on mõned inimesed langenud hauda täiesti elusalt ja surnud lämbumissurma. Säärane fakt tuli ilmsiks Mälestusmäe massihauas.»

Piinamiste kohta Võru vanglas kirjutab J. Veerme «Rahva Hääles» nr. 52 (529) 13. septembril 1944 muu seas Nurmetalu piinamise kohta: «Ta peksti üle keha veriseks, talle löödi haavu. Siis visati ta vangla söekuuri. Seal peksti teda uuesti ning jäeti siis saatuse hooleks mustale põrandale. Keha oli muutunud mingiks tombuks. Ta haavad läksid mädanema. Lõpuks läks Nurmetalu keha haisema, kuid elu hingitses sees. Tüki aja pärast koristati elav laip ja mõrvati.

Ühtki piinamisvõtet ei pidanud fašistlikud mõrvarid oma ohvrite suhtes liiga julmaks. Peksmine oli harilik asi. Fašistlikud sadistid harrastasid näiteks habemekarvade kitkumist, habeme- ja kulmukarvade kõrvetamist. See käis mõrvamiste eel.»

Umbes samasugune oli olukord enamikus vanglais. Olukorrast Tartu Näituse väljakul kirjutab «Uus Postimees» nr. 11, 3. oktoobril 1944 õudseid lugusid. «Kaitsetu vangi käed keerati selja taha ja ta tõugati väljas vuriseva auto ette. Enne võeti hukatavailt jalanõud või mis neil veel oli jäänud väärtuslikku; siis seoti nad pika köiega üksteise külge ja topiti need inimpuntrad autosse, mis neid sõidutas mahalaskmispaigale, linna lähedal kaevatud tankitõrjekraavide poole, mida timukad hüüdsid «Jalaka liiniks». Mõnel õhtul mõrvati kuni kolm autotäit inimesi.

Hirmutunnile järgnes tavaliselt tragikoomiline järelmäng: tapatöölt tagasitulnud timukad kisasid ukse taga «trofeede» hunniku juures, rüseldes ja vandudes vastselt mahalastute jalanõude ja teiste esemete pärast.»

Näib, et kõige jubedam oli olukord siiski Pärnu nõndanimetatud «Peti aidas» ja Pärnu vanglas... Ruum oli nii kitsas, et magada

ei saanud. Kord oli Peti aida kolmandal korral koos 1500 inimest. Mees oli mehe peal. Haavatuid lasti elusalt mädaneda. Süüa ei antud. Kes aknast välja vaatas, lasti maha. Teiste vangide silma all lasti maha 7—8 vangi. Mõrvamine toimus järjekindlalt. Pärast mõrvamist ei viidud laipu kohe ära, vaid lasti pikemat aega mädaneda. Valvurid tapsid vange ka oma lõbuks. Õnnelik oli see, kes silmapilkselt suri. Valvur, hüüdnimega «Must kurat», tulistas ühel vahialusel kehast läbi ja haavas teda raskesti. Kaasvangid tahtsid haavatut siduda, kuid valvur ei lubanud, lootes, et too jookseb verest tühjaks. Hommikul ütles vangla ülem vaid: «Kui sa ei oska inimest maha lasta, siis ei maksa ka lasta.» Teine juhtum oli, kus kedagi uusmaasaajat Tõstamaalt vintpüssilasuga läbi ukse raskesti haavati. Ta lohistati kolmandalt korralt alla ja pandi hoovi prügihunniku otsa. Vang ei surnud siiski rasketesse haavadesse, vaid hommikul oli hing alles sees. Siis lohistati ta uuesti tagasi kolmandale korrale. Mingit arstiabi ei antud. Hiljem viidi ta mõrvamisele. «Omakaitselased», kes oma valla mehi ära tundsid, mõrvasid neid väljakäigukohas või pesuruumis. Kodanik Karu, täitevkomitee aseesimees, lasti maha hoovis puulõhkumise juures.

Palju parem polnud lugu ka naiste ruumides, teisel korral. Riideid ei lubatud kaasa võtta. Magati külmal põrandal. Algul oli nii kitsas, et magamiseks polnud üldse ruumi. 30. juulil oli ühes toas koos 300 naist. Juuksur Anna Ain, kes eluga pääses, kirjeldab oma üleelamist: «Kõige õudsem moment oli see, kui inimesi viidi mõrvamisele. Öösel tulid sisse mustad mehed väikese laternatulega ja siis hakati inimesi viima välja mõrvamisele.» Armilde Karol, kes samuti ellu jäi, jutustab: «Peti aidast viidi 16 naisvangi korraga mõrvamisele. Kuhu väikesed lapsed pandi, ei tea. Pärast naisvangide tapmist tulid mõrvarid tagasi ja hakkasid vägistama kommunistlikke noori.»

Schmidti keldris, mis oli 6 meetrit pikk ja 4 meetrit lai, peeti kinni 80—90 inimest, nii et kogu aeg tuli püsti seista. Pärnu keskvanglas, toas nr. 6, kus ruumi oli 9 inimese jaoks, hoiti kinni üle 20 inimese. Ühesainsas kongis hoiti kinni 160 inimest. Magati üksteise peal. Ruumipuudusel paigutati mõnikord inimesi nõndanimetatud «ülekuulamisruumi». Ell Täll kirjeldab, kuidas see ruum, kuhu teda paigutati, välja nägi: «Põrandal vereloigud, juuksekarvad, peaajutükid, kondikillud, seintel ja lael verepritsmed ja kuuliaugud.» Sama Tälli seletuse järgi mõrvati 6. veebruaril 1942 Liisa Meimre ja Linda Savi, kusjuures viimane ei saanud lasust surma ning maeti elusalt hauda.

Aleksander Kapp seletab, kuidas teda Pärnu vanglas ülekuulamisruumis piinati. Teda peksti erilise nuiaga, mis oli punutud traadist ja kummist. Vangla ülem Jõks võttis isiklikult piinamistest osa. Lavassaare laagris mädanesid Kapil hiljem peksmise tagajärjel jalad. Ehkki vangidel ei olnud saapaid, rivistati nad hommikul tööle minemiseks. Tuli seista tund aega palja jalu lumes. Neid irvitati ning mõnitati. Kartseriks oli kütmata ruum, mille põrandat kat-

tis poole jala sügavuselt vesi. Ruumi seinad olid jäätunud. Magamine oli võimatu. Arstiabi ei antud. Sauna ei viidud. Vange sunniti üksteist rusikatega peksma. Kui seda ei tehtud, ähvardati maha lasta. Ja nii tapetigi teiste silma all üks 60-aastane inimene, kes küllalt tugevasti ei suutnud teisi peksta. Vangistuse algul peeti vahistatuid mitu päeva söömata. Hiljem hakati natuke toitu andma, kuid see oli nii vilets, et vangid alatoitluse tagajärjel nõrkesid ja maha langesid.

d) Roimad 1942.—1944. aastal. Sundmobilisatsioon ja sellest kõrvalehoidujate hävitamine

Pärast esimese suure terrorilaine möödumist jätkus kogu aeg süstemaatiline tapmine. Peamiselt aga piinati kodanikke 1942. ja 1943., samuti 1944. aastal vanglais ja koonduslaagreis. Olukord laagrites sarnanes umbes olukorraga Klooga koonduslaagris, mida on kirjeldatud erikomisjoni poolt koostatud aktis.[1]

Eriti kohutav oli olukord sõjavangide laagreis. Et sõjavangidel ei olnud kedagi, kes oleks kodust võinud toitu järele tuua (sõjavangidele toiduandmise eest karistati surmanuhtlusega), siis surid nad alatoitluse ja nälja tagajärjel. Peale selle olid sõjavangide laagrites sihilikult loodud tervishoiuvastased tingimused, mille tagajärjel levisid nakkushaigused ja vangid surid tuhandetena.

Olukorra kohta koonduslaagrites, mida Eesti territooriumil leidus paarkümmend, võiks tuua mõned näited. Aleksander Kapi seletusel (Pärnu akt nr. 155) peksis Jägala laagriülem Põld vange traadist ja kummist punutud nuiaga nii palju, et tal endal suurest peksmisest käsi paistetas. Siis näitas ta vangidele oma paistetanud kätt ja ütles: «Ei jõua teid niipalju peksta, kui vaja. Käsi on juba paistes.» Kuid Jägala laagris ei piirdutud ainult peksmisega. 1942. aasta augustis pani laagriülem ühel vangil käed raudu ja riputas ta alasti kõlkuma puusse löödud konksu otsa, nii et jalad ei puutunud maad. Nii rippus alasti vang hommikul kella kuuest kella kaheni päeval. Sääsed ja parmud sõid tal kuuma päevaga selja täiesti veriseks.

Süüa anti peale paarisaja grammi leiva ainult halli tursapea-vett. Kui vangid nõrkesid, ergutati neid kumminuiaga.

Järvakandi vangilaagris nõrkesid inimesed samuti nälja tõttu. Mitmed surid alatoitluse tagajärjel. Massarus sõid vangid surnud loomade liha, kuid neidki lihatükke otsisid sakslastest valvurid vangide põuest ning võtsid käest ära. (Pärnu akt nr. 165).

Lavassaare laagris surid inimesed haigustesse. Mingisugust arstiabi ei antud. Vangilaagri ülem Esko lõi uksest välja haige 60-aastase mehe, kes suri kahe päeva pärast (Pärnu akt nr. 167). Lavassaares, nagu mujalgi, suri inimesi nälga, sest toit oli niisama hall tursapea-vesi nagu teisteski laagrites. Palju haigeid saadeti

[1] Vt. lk. 149.

Tallinna, kuid nad surid teel. Selle kohta, kui palju Eesti kodanikke on surnud vanglates ja vangilaagrites, puuduvad täpsed andmed, sest aktidega oli seda võimatu kindlaks teha. Kinnipeetavate üldarvu ja suremuse keskmise protsendi järgi otsustades peab see arv okupatsiooniaastate jooksul ulatuma tuhandetesse. Kinnipeetute arv üksnes Tallinna Keskvanglas oli 1. jaanuaril 1944. aastal 2689 inimest. Kuni 6. septembrini 1944 tuli juurde 6933 inimest. Kokku käis seega kaheksa kuu jooksul ühestainsast vanglast läbi 9622 inimest. 11. septembriks oli neist järele jäänud vaid 1633 inimest ja needki hävitati suuremalt osalt septembrikuu jooksul, enne fašistide taganemist.

Tallinna Keskvangla distsiplinaartoimikute kaustast 1943. aasta kohta nähtub, et vahialused on kartulite koorimise ajal söönud tooreid kartuleid ja kartulikoori «nälja sunnil», nagu juurdlusametnik ette kannab. Selle eest on neid karistatud kartseriarestiga.

Niipalju oludest koonduslaagreis.

Tapmised mitmesugusel viisil kestsid ka 1942., 1943. ja 1944. aastal. Mõndagi vintsutati kolm aastat vanglais ja koonduslaagreis ja siis mõrvati. Näiteks Leida Lipu Saaremaalt Pihtla vallast, kes teenis Punaarmees sanitarina, areteeriti haavatuna Punaarmee haiglas Kuressaares 1941. aasta sügisel. Ta mõrvati Tallinnas 8. augustil 1944, millest ametlikult teatati Pihtla valla perekonnaseisuametnikule.

Aleksander Mets Saaremaalt Pihtla vallast mõrvati 14. märtsil 1942 Tallinnas. Põhjused teadmata. Fašistide agent, kes teda reetis, kiitles, et on Metsa pea eest saanud teatava summa. Nähtavasti oli säärane rahateenimise viis moes.

10. oktoobril 1942 tapeti Saksa välikomandantuuri sõdurite poolt Pärnu linnas tänaval Rudolf Siim revolvrilasuga selle eest, et ta «Grand Hotelli» ees oli öelnud eesti tütarlastele: «Ärge jalutage sakslastega, eesti rahva vaenlastega!»

Võrumaal Ruusmäe vallas vahistati 17. veebruaril 1942, ja juba järgmisel päeval, 18. veebruaril, mõrvati Võru vanglas Nikolai Purge selle eest, et ta polnud teatanud Nõukogude armee langevarjuritest.

Järvamaal Albu vallas peksti 24. detsembril 1942 surnuks Johan Toomik.

Surmanuhtluse täideviimise viisina hakati kasutama poomist. Kuna 1941. aastal tuli seda ette ainult erandjuhtudel (näiteks Võrumaal Kooraste vallas poodi 6. juulil 1941 Linnupalu metsas August Tiku), hakati nüüd järjekindlalt pooma neid, keda kahtlustati langevarjurite varjamises. Nii poodi Tallinnas Saksa erakorralise kohtu otsuse põhjal 2. mail 1944 August Soondra. 31. mail poodi Tallinnas Paistu vallast pärinev Johann Graff langevarjuri Kalju Orgvee varjamise pärast. Surnukeha anti emale Liisa Graffile Tallinnas kätte ja 5. juulil pidid kodukohas toimuma matused. Kuid matusepäeval ilmus kohale 4 saksa politseinikku, kes viisid surnukeha ära, teadmata kuhu.

Õige palju tapmisi panid sakslased toime 1944. aastal sundmobilisatsioonist kõrvalehoidumise eest. Näiteks tapeti Ilmar Laanelepa seletuse järgi Kuremäe laagris korraga 15 noormeest, kes olid mobilisatsioonist kõrvale hoidunud, kuid tabatud. Erich Sirelpuu seletuse järgi toimetas saksa politsei 1944. aasta juulis metsades haarangu ning tabas 27 kõrvalehoidujat, kes kõik kohapeal maha lasti. Samuti mõrvati Tallinna Metsakalmistul suurel arvul mobilisatsioonist kõrvalehoidujaid. Et neil raskem oleks põgeneda, toodi nad mõrvamiskohale omnibussides täiesti alasti. Kahel läks siiski korda põgeneda ja peita endid lähedalolevas külas karjalauta.

Kodunt tabatud mobilisatsioonist kõrvalehoidujaid on mõrvatud üle kogu Eesti. Näiteks tapeti Märjamaal 11. veebruaril 1944 Albert Mariste, Läänemaal Vigala vallas 5. juunil 1944 Eduard Vaarik, Viljandimaal Karksi vallas August Vaabel, Leo Kallaste, Herman Muru, Taevere vallas Anton Hansen, Paistu vallas Richard Link, Olustvere vallas Endel Millistfer, Viljandi linnas Oskar Ilves, Jaan Steinberg ja palju teisi.

Peab tähendama, et juba Eesti NSV kodanike sunniviisil mobiliseerimine iseendast oli kõige rängem rahvusvahelise õigluse ja lepingute rikkumine. Iga kodanik oli mitte ainult õigustatud, vaid kohustatud keelduma säärasest kodumaa reetmisest. Kuid selle eest tapeti halastamatult.

e) Saksa sõjaväelaste ja Gestapo roimad taganemisel 1944. aastal

Suurem tapmiste laine veeres üle maa sakslaste taganemisel pealetungiva Punaarmee löökide all. Likvideeriti kõik koonduslaagrid. Sõjavangide laagreist saadeti augusti viimaseil päevil ja septembri algul üle Kuressaare Saksamaale umbes 16 000 sõjavangi. Vangidel tuli viibida lageda taeva all, haiged ja terved üheskoos, näljas ja äärmiselt puuduliku kehakattega. Neil tuli tee Kiviõlist Kuressaareni jala ära käia ja sealjuures seljas kanda kogu varustust: toiduaineid, suuri köögikatlaid jne., samuti tuli kanda ka haigeid. Paljud sõjavangid heitsid teel hinge.

Rõhuv enamus koonduslaagreis ja vanglais viibivaid poliitilisi vange aga hävitati. Viimased hävitamised ja laipade põletamised toimusid augusti- ja septembrikuu jooksul Tallinna Metsakalmistu piirkonnas ja lõpuks 19. septembril Kloogal, kus hävitati umbes 2000 inimest.

Kuid Saksa sõdurid tapsid taganemisel Eesti NSV kodanikke ka oma isiklikul algatusel. Nii näiteks mõrvati Suislepa vallas kolme Saksa sõduri poolt 22. augustil 1944 Salgu talu peremees Hans Tainas, kes kaitses oma varandust röövimise eest. Sealsamas ja samal põhjusel tapeti taluperenaine Aliide Peterson. 16. septembril 1944 tapsid Saksa sõdurid Viljandis Oskar Lombi ja 22. septembril Vastsemõisas Vambola Lehtla ja kaks tundmatut NSV Liidu okupeeri-

tud osadest minemaaetud naiskodanikku, kes teenisid maal põllutöölistena. Tallinnas mõrvati Saksa SS-väeosade poolt 19. septembril 1944 Gunnar Peetri p. Parts. Enne mõrvamist oli teda piinatud, käed traadiga kinni seotud ja talle kõva asjaga pähe pekstud. Omaksed said laiba kätte Tallinnast ja matsid Pärnu linna surnuaiale. Tallinnas avastati Kasarmu tänaval 10 ehitustöödel endise vangilaagri lähedal maasse kaevatud augus kaheksa 20—40-aastase meeskodaniku laipa, neist kuus täiesti alasti, üks aluspesus ja ühel pea üleni tiheda paberiga kinni mähitud. Laipade ülevaatusel selgus, et tegemist on haavatud isikutega, kes on julmalt tapetud (purustatud pealuud, jalaluud, reieluud, õlaluud) ja siis kiiresti auku loobitud. Nähtavasti on ka need 1944. aasta sügisese kiire taganemise ohvrid.

Terve rida ohvreid oli Pärnus. Linda ja Hilda Merimaa põletati taganevate sakslaste poolt koos majaga, kus nad elasid. Mihkel Teinburg areteeriti 21. septembril joobnud SS-väeosa sõdurite poolt ja mõrvati samal päeval automaatrelva-laskudega pähe ja kehasse. Juhan Kallam püüdis takistada taganevaid SS-lasi põletamast Pärnu ladusid. SS-lased mõrvasid ta vintpüssilaskudega ja viskasid mõrvatu pärast seda tulle, kus ta ära põles. Elektrik Erich Ostrov püüdis 22. septembril takistada SS-lasi põletamast Pärnu elektrijaama. Tapeti vintpüssilasuga südamesse. Elsa Vist tapeti 19. septembril Pärnumaal Karksi-Nuia alevis SS-väeosade poolt «Omakaitse» kaastegevusel. Kodanik Kirs, ETK öövaht Pärnus, üle 60 aasta vana, püüdis SS-lasi takistada põletamast kirikut. Ta mõrvati vintpüssilasuga pähe.

Viimsed ohvrid rahulike kodanike hulgast langesid Saaremaal oktoobris 1944. Tapmiskirg ei lahkunud sakslastest enne, kui nad Sõrve säärel merre paisati.

Saksa sõjaväe roimade hulka Eesti NSV-st taganemisel tuleb lugeda ka rahulike kodanike sundevakueerimist. Narva ja selle ümbruse tühjendasid fašistid viimse inimeseni ja elava hingeni. Kavatsus oli taganemise korral kogu Eesti inimestest ja sellega ühenduses ka varandusest tühjaks teha, luua samasugune kõrbetsoon, nagu seda nägime Leningradi ja Pihkva vahel, kust kõik inimesed olid ära aetud, külad maatasa tehtud. Sellest kavatsusest tõmbas kriipsu läbi Punaarmee üllatavalt kiire pealetung. Suurem osa eesti rahvast pääses seetõttu enam-vähem kindlast hävingust. Kuid seal, kus sakslastel veel jäi mõnigi nädal aega oma kavatsuste täitmiseks, näitasid nad, et neil on sääraste kavatsustega tõsi taga. Sõrve säärel pidi neil ometi selge olema, et nende valitsemisele Eestis on tulnud lõpp. Kuid sellest hoolimata evakueerisid nad tapmise ähvardusel peaaegu kogu Torgu valla rahva. Valla 2868 elanikust oli 1944. aasta detsembris kohal ainult 605 inimest, kes mingisuguse ime läbi olid suutnud endid metsades varjata. Kõik teised saadeti laevadel Saksamaale. Kaasa lubati võtta ainult mõnikümmend kilogrammi toiduaineid ja varandust. Kõik muu röövisid Saksa sõjaväelased.

Samuti sundisid Saksa sõjaväelased relvade ähvardusel 22. septembril 1944 ka Pärnus kodanikke minema laevale, mis sõitis Saksamaale. Nagu selgub koostatud aktidest, õnnestus see neil vaid üksikute noorte tütarlaste osas. Tallinnas ja Kuressaares aga sattusid sakslaste ja nende käsilaste poolt levitatud hirmu- ja õudusejuttude tagajärjel paanikasse paljudki ilmsüütud inimesed ning põgenesid Saksamaale. Osa neist hukkus juba teel, osa suri Saksamaal ja ainult riismed on tagasi tulnud. Ka nende hukkunute hinged tuleb kirjutada sakslaste arvele.

f) Arvulised kokkuvõtted

Kolme okupatsiooniaasta jooksul läks saksa okupantidel korda eesti rahva hävitamise plaanist täita kaunis suur osa. Üksnes tapetuid ja surnuks piinatuid oli 61 307 inimest, kellest suurem osa olid meeskodanikud ja kes moodustavad 16 protsenti, s. o. ühe kuuendiku üle 15 aasta vanustest meeskodanikest. Sinna juurde tuleb arvata kõigi rahvusvaheliste seaduste vastaselt sunniviisil Saksa sõjaväkke mobiliseeritud mehed, kellest samuti suurem osa sõjas hukkus ja tagasi tulid vaid need, kes vangi sattusid. Neile tuleb lisada veel need, kes hukkusid koonduslaagrites nii Eestis kui ka Saksamaal, ja nende arv ei ole sugugi väike. Lõpuks tuleb sinna juurde arvata ka need, kes sunniviisil evakueeriti või kes fašistide poolt sihilikult levitatud hirmu- ning õudusejuttude tagajärjel oma kodumaa maha jätsid ja hukkusid. Kui need arvud kõik kokku arvata ja vaadata, kui palju Eestis veel rahvast järele on jäänud, siis peame tulema kohutavale järeldusele: samuti nagu pärast 1343. aasta Jüriöö ülestõusu sakslased hävitasid ühe neljandiku kogu eesti rahvast, on neil korda läinud ka kolme okupatsiooniaasta jooksul (1941—1944) hävitada neljandik kogu eesti rahvast. Seejuures peab tähendama, et hävitatud on kõige parem neljandik: töövõimulised, aktiivsed inimesed, peamiselt mehed, kuid loomulikult ka naised. Ka sellest kolmest neljandikust, kes järele on jäänud, põevad paljud okupatsiooni ajal saadud surmahaigust.

Kui hävitus säärases tempos oleks edasi kestnud, siis ei oleks kaheteistkümne aasta pärast eesti rahvast muud järele jäänud kui mälestus ja laias maailmas laialipillatud riismed, ja muidugi ka teatav hulk tuhka saksa inimesepõletamise suurettevõtetes, laialipillatuna saksa mõisnike põldudel väetisainena.

Selle eest, mis eesti rahvast üldse on säilinud, eriti selle paremiku eest, mis on säilinud Eesti Kaardiväe Laskurkorpuse kaudu ja nende kümnete tuhandete kodanike näol, kes tulid tagasi Nõukogude Liidu tagalast, oleme tänu võlgu Nõukogude Liidule, teiste vennalike nõukogude vabariikide rahvastele, eeskätt aga suurele vene rahvale. Ilma nende abita ei oleks eesti rahvas kunagi suutnud vabaneda oma hävitajaist sakslastest, fašistlikust pruunist katkust, vaid oleks hävinud lõplikult, oleks hävinud jäädavalt, et vabastada «eluruumi» sakslastele nende «tungiks itta».

KLOOGA SURMALAAGER

Klooga... Üks kaunimaid pärle suvituskohtade seas, millega loodus on õnnestanud Eesti karmi põhjarannikut.

Maaliline maastik metsasaludesse peidetud järvega. Lähedal meri hõbeselge veega. Kuldkollane, siidpehme rannaliiv. Päikeseküllasel suvepäeval pulbitseb siin kõikjal ülevoolav elu.

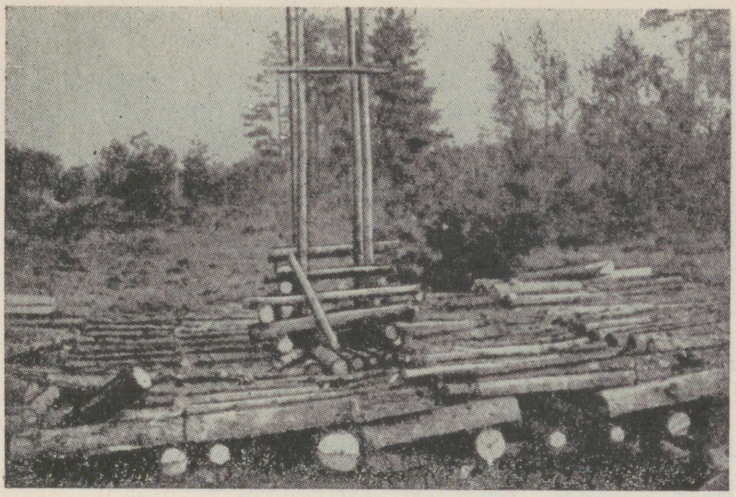
Sellised muljed olid mälestustes seotud sõnaga «Klooga». Olid... Olid siis, kui Klooga nime teadsid veel vaid vähesed välismaalased, siis, kui Klooga nimi polnud veel saanud tuttavaks kogu maailmale. Praegu aga tuntakse Kloogat kõigis maailmajagudes. Teda tunneb vähemalt see osa inimkonnast, kes jälgib raadiosaateid, loeb ajakirjandust, kuid tunneb teda vaid ühe jubeda asitõendina Saksa «kultuurikandjate» tegudest. Klooga on elu ja ilu sümbolist muutunud surma ja hävituse sümboliks.

Juba oktoobri algul 1944, pärast sakslaste lahkumist Tallinnast ja selle ümbrusest, külastasid Kloogat peale muude ka Inglise ja Ameerika Ühendriikide ajakirjanikud, kes raadio ja ajakirjanduse kaudu teatasid kogu maailmale sedasama, mida igaüks meist, kes sel ajal Kloogal käis, seal oma silmaga nägi.

Mida ütleb praegu nimetus Klooga? Igaüks, kes kuuleb seda nime, meenutab kõigepealt laipade lademeid laagri barakkides säärastena, nagu neid demonstreeriti Nürnbergi protsessil filmina. Ta silme ette kerkib kujutlus pooleni põlenud tuleriitadest, kust talle puuhalgude vahelt mõrvatute surmaeelsetest piinadest moonutatud nägudest vaatavad vastu kustunud silmad... Palju nägusid, palju silmi...

Saksa okupantide surmalaagrit Kloogal kutsutakse õigustatult Eesti Majdanekiks. Vaadeldes seda koledat mõrvapaika, meenuvad meile juba varem tuttavaks saanud pildid massilistest hitlerlaste poolt kordasaadetud tapatalgutest rahulike elanike, naiste ja laste kallal. Klooga tuletab meile meelde kõiki neid hitlerlaste kütteruume, mille ahjudes nad tuhandete viisi põletasid inimesi. Selle hirmsa roima tunnistajaiks jätsid nad kiirel põgenemisel maha poolpõlenud laipade virnad.

Ka kõige andekama kirjaniku, kõige tulihingelisema publitsisti sõnad on liiga kahvatud ning veretud selleks, et anda õiget kujutlust sellest, mis sündis Kloogal. Kuid laseme kõnelda vaid kuivadel,

Klooga surmalaager. Kasutamata jäänud tuleriit

Klooga. Tapetute riided ja sööginõud metsaveerel

ametlikel aruannetel. Laseme kõnelda tunnistajate ülekuulamise protokollidel, nii kuidas prokuratuuri organid need ametlikult on sõnastanud. Igaüks võib ennast mõttes asetada olukorda, millest need ametlikud andmed kõnelevad, ja anda oma südames ja hinges elava sisu elututele tähtedele paberil, mis suudavad edasi anda fakte vaid kuivas protokollistiilis.

SAKSLASTE KOONDUSLAAGRID EESTIS

Sissejuhatuseks paar sõna sakslaste sunnitöölaagritest. Neid ei tule ära segada sõjavangide laagritega. Sõjavangide laagreis peeti kinni vangilangenud punaarmeelasi. Külma, nälja, taudide, piinamiste ja mõrvamiste tagajärjel muutusid need laagrid tegelikult punaarmeelaste massihaudadeks. Eesti NSV mullas puhkab saksa fašistide metsikuste ohvritena punaarmeelasi: Valgas üle 15 000, Viljandis 10 000, Narvas 25 000, Saaremaal 17 000, kokku üle 67 000. Suurem osa sõjavangidest jättis siin oma elu. Vaid riismed evakueeriti taganedes Saksamaale.

Sunnitöölaagrid olid määratud vaid tsiviilelanikkonna jaoks. Ma ei nimeta neid sunnitöölaagreiks sellepärast, et seal oleksid oma karistust kandnud isikud, keda kohus oli karistanud sunnitööga, vaid sellepärast, et seal peeti kinni kodanikke, keda ilma kohtuotsuseta vägivaldselt sunniti tegema igasuguseid raskeid töid. Nad töötasid põlevkivikaevandustes, turbarabades, metsatöödel jne., kuni nad kas nõrkesid ja surid või kuni neid surmati.

Laagrid allusid asutusele, mille nimetus oli saksa keeles «SS Wirtschafts-Verwaltungshauptamt, Amtsgruppe, D, Chef des Amtes D III» ja mis asus Oranienburgis, Berliini lähedal. Sellele asutusele esitas SS Obersturmführer Dr. Franz von Bodman, kes ennast algul nimetas Vaivara kontsentratsioonilaagri arstiks, hiljem «Der SS-Artzt b. d. Dienststelle 58-969» iga kuu üksikasjalised andmed laagrite järgi, kinnipeetavate üldarvu, haiguste ja surnute arvu, kastreeritute arvu jne. kohta.

Seal puuduvad ainult andmed Kloogal sündinud ja kohe pärast sündimist laagri sanitari unterscharführer Bahri poolt elusalt põlevasse ahju visatud ning kägistatud laste kohta, sest neid ei kantud üldse laagri nimestikku. Kausta nende andmete teisenditega, mis kannavad tema allkirja, jättis Bodman suure kiirusega Kloogalt põgenedes maha ja see sisaldab täpsed andmed kõigi laagrite, nende järkjärgulise evakueerimise ja kinnipeetavate saatuse kohta.

Surnute protsent on kaunis suur, kuid neist, kes ei surnud loomulikku surma, ei jäänud, peale üksikute õnnelike erandite, ka keegi ellu. Veebruaris evakueeriti rongitäis vanemaid inimesi ja lapsi Riiga, kus nad mürgitati, nagu ajalehed teatasid. Augustis Lagedile koondatud tuhanded «saadeti Saksamaale» täpselt samuti kui viimased paar tuhat Klooga laagrist 1944. aasta septembris.

Aruandesse on isegi säärased peensused sisse kantud, nagu näiteks see, et Viivikonna laagri likvideerimisel 13. veebruaril 1944 on ühe naisvahialuse saanud keegi tuttav ära viia ja erahaiglasse paigutada. Avastamisel on haige aga kohe sealt välja toodud.

Üksikuist eriülesandeist, mida sakslased täitsid koonduslaagreis kinnipeetavate isikute abil, võiks nimetada enne 1944. aastat mõrvatud isikute laipade põletamist. 1944. aastast alates põletasid sakslased laibad kohe pärast tapmist ja püüdsid teha võimalikult

Klooga surmalaager. Põlenud tuleriitade jäänused

puhta töö. Näiteks Tallinnas Metsakalmistu lähedal tapeti järjekindlalt, viimati veel augusti- ning septembrikuus 1944, Tallinna keskvanglas kinnipeetavaid poliitilisi vange ja mobilisatsioonist kõrvalehoidjaid. Oktoobri algul polnud kohapeal aga leida muud kui viimasest põletamisest järelejäänud tuhk ja peeneks purustatud kondid. Isegi vangidel kaasas olnud metallist esemed olid lähedale metsa maasse kaevatud.

Kõige tüüpilisema näitena enne 1943. aastat tapetute laipade põletamise kohta võiks tuua Tartus tankitõrjekraavis mõrvatud 12 000 inimese laipade põletamise, mis algas 1943. aasta lõpul ning kestis ligi 5 kuud. Selle ülesande täitmiseks valiti Narva ja Virumaa laagreist välja 80 kõige intelligentsemat inimest — professorid, heliloojad, arstid jne. — kes olid pärit Poolast, Tšehhoslovakkiast ja teistest Lääne-Euroopa riikidest. Viie kuu jooksul suri neist töö juures (laipade väljakaevamisel ja põletamisel) 58 inimest. Ülejäänud 22 aeti pärast tööde lõppu lähedal oleva talu sauna kokku, valati põleva vedelikuga üle ning põletati ära.

Arvatavasti said samasuguse saatuse osaliseks ka laipade põletajad teistes paikades, kuid selle kohta puuduvad asitõendid ning tunnistajad.

OLUKORD KLOOGA LAAGRIS

Eespool mainitud dr. Bodmani aruande järgi oli olukord Klooga laagris palju parem kui teistes laagrites. Missugune see olukord Kloogal oli, selle kohta annab seletusi terve rida tunnistajaid nende

Klooga. Põlenud tuleriitade keskosa

kinnipeetavate hulgast, kellel õnnestus sealt elusana pääseda. Selle järgi võib otsustada, missugune olukord valitses mujal, teistes veel halvemates laagrites.

Säilinud kartoteegi järgi oli 2330-st kinnipeetavast (sealhulgas igas vanuses, 13. eluaastast alates ja 70. lõpetades) mehi ja naisi 47 tööalalt: 33 arsti, 9 inseneri, 2 agronoomi, 15 mehaanikut, 37 meditsiiniõde, 11 apteekrit, 6 raamatupidajat, 39 juukselõikajat, 25 pesunaist, 147 tislerit, 263 kudujat, 651 rätsepat, 441 lihttöölist jne. juudi, leedu, eesti, vene ja poola rahvusest. Silmapaistvamad neist olid: doktor Pomerants, tuntud Vilniuse sisehaiguste arst, doktor Salkinsohn, tuntud Vilniuse kirurg, doktor Felstein, Vilniuse arst-stomatoloog, doktor Schwarz-Seldovitš, eriteadlane nahahaiguste alal, doktorid Schapiro, Halzmann, Pogscher, Levin, Romm, Bernstein, Schmuschkovitsch, naisarstid Marschalkovitsch ja Katz, rohuteadlane magister Frunkin jt.

Kuid laagris polnud kellelgi neist mingit nime. Oli rangelt keelatud tarvitada kinnipeetavate nimesid ja perekonnanimesid, neid kutsuti ainult neile antud numbrite järgi. Nad pidid tundma, et nad ei ole enam inimesed, vaid nummerdatud tööloomad. Ennekõike piinati neid üle jõu käivate töönormidega, mida 12-tunnilise tööpäevaga peaaegu keegi ei suutnud täita. Seetõttu tuli enamikul töötada kuni 16—18 tundi päevas. Viletsa toidu ja üle jõu käiva töö tõttu olid vangid äärmiselt kurnatud ja nende kehad paistetasid. Elamistingimused olid väga ebatervislikud. Koonduslaagrite peaarst põhjendab haigete suurt arvu «kehavigastustega» ja halbade tervishoiuliste tingimustega.

«Kehavigastusi», mis põhjustasid nii rohkearvulisi haigestumisi

Klooga. Tuleriitadelt põgenemisel mahalastute laibad

kui ka suremust, tekitasid kinnipeetavaile tööde juhatajad, saksa sõjaväelased: ülevaatajad, šahtmeistrid jt., kellel oli piiramata võim kinnipeetavate üle. Viimaseid peksti rusikatega, jalgadega, keppidega, rauatükkidega jne., nii et peksetuil tekkis selle tagajärjel isegi roidemurdeid. «Tähtsamate» eksimuste eest aga, nagu halva töö, tööajal puhkamise või ülemuse ees mütsi mitte küllalt kiiresti mahavõtmise eest karistati kinnipeetavaid toidu äravõtmisega kuni kahe päevani ja 25—75 nuudihoobiga. Peksupink lasti valmistada kinnipeetavail endil. Selle pingi jalgade külge seoti pekstav rihmadega jalgupidi kinni, siis sunniti ta kõhuli pingile heitma, selle ümbert kätega kinni võttes, mis siis pingi all kokku seoti. Seejärel istus üks sakslane pekstava kaelale ja teine hakkas peksma. Kinnipeetavaid sunniti kas valjusti lugema hoopide arvu või kõvasti kisendama. Kes peksu ajal vaikis, seda peksti seni, kuni ta lõpuks ikkagi karjuma hakkas. Peksti veriseks, kuid pärast peksu sunniti tingimata tööle minema.

Haupttruppenführer Kurt Stache erilõbuks oli koera ässitamine kinnipeetavate kallale. Koer kargas kinnipeetava kallale, rebis tema riided puruks, paiskas ta jalust maha, haaras teda hammastega kõrist. Tunnistaja Ratneril lõi laagri asjaajaja unterscharführer Schwarze rusikaga hamba välja. Järgmisel päeval anti insener Ratnerile veel 25 nuudihoopi.

Laagri haiglasse oli lubatud vastu võtta ainult neid haigeid, kellel palavik ulatus üle 38°. Haigete arv ei tohtinud haiglas aga ulatuda üle kaheksa. Kes üle selle normi haiglasse sattus, need surmati «evipani» süstimisega veresoontesse. Laagri piirkonnast loata lahkumise eest lasti maha.

Klooga. Hoonest põgenemisel mahalastute laibad

Laagris sünnitamine oli saksa fašistlike okupatsioonivõimude poolt kõvasti keelatud. Kui aga keelust hoolimata laps sündis, surmas need laagri sanitar unterscharführer Bahr.

Mahalaskmisest pääsenud tunnistaja Ratner seletas: «Veebruaris 1944 sündis laagris kaks last. Mõlemad lapsed visati elusalt küdevasse ahju ja põletati ära. Mina nägin oma silmadega laste põletamist. Mais 1944 sündis kolmas laps. Selle kägistas kohe pärast sündimist unterscharführer Bahr.» (Akt sakslaste metsikuste kohta Klooga koonduslaagris. «Saksa fašistide kuriteod Eesti NSV-s».)

KLOOGA LAAGRI LIKVIDEERIMINE 19. SEPTEMBRIL 1944

1944. aastal Punaarmee pealetungi survel taganedes likvideerisid sakslased oma koonduslaagrid ning hävitasid neis kinnipeetavad.

Neil jätkus algul aega, et põletada oma ohvrite laibad, peenendada nende kondid ja pillata tuhk põldudele ning laantesse. Klooga koonduslaager likvideeriti aga viimasena ja säärase kiirustamisega, et kuigi siia olid kogunenud kõigi likvideeritud laagrite timukad, ei jõudnud nad jälgi kaotada ning jätsid kohale asitõendid tuleasemete ja poolenisti põletatud laipade näol, samuti jätsid nad maha palju tunnistajaid kinnipeetavate hulgast, kel õnnestus endid massimõrva hetkel ära peita.

Paikliku ülevaatusega ja ülekuulatud tunnistajate seletustega on üksikasjadeni selgitatud Klooga koonduslaagris sakslaste poolt 19. septembril 1944 toimepandud jälgi veretöö pilt.

Kell 5 hommikul koguti kõik kinnipeetavad nagu harilikult laag-

Klooga surmalaager. Põlenud laste laipade jäänused

Klooga surmalaager. Põlenud laipade jäänused

riplatsile, kus laagriülem neile ametlikult teatas, et nad evakueeritakse Saksamaale. (Riia protsessil selgus, et sakslased nimetasid omavahel vangide tapmist «idasuunas evakueerimiseks».) Nende hulgast valiti välja 301 füüsiliselt kõige tugevamat ja tervemat meest «Saksamaale saatmise» eeltööde tegemiseks.

Klooga. Fašistide poolt kiirel põgenemisel põletamata jäänud laipade riit

Tegelikult seisis ettevalmistus «evakueerimiseks» selles, et kanti puid ühe kilomeetri kaugusele metsaveerele tuleriitade püstitamiseks, kus kinnipeetavad hiljem ära põletati. Kinnipeetavaid sunniti ridastikku püstitama neli tuleriita, neist igaüks mõõdetega 6×6,5 meetrit, 4 meetri kaugusel üksteisest.

Üks riitadest jäi kasutamata seetõttu, et osal kinnipeetavaist läks korda endid ära peita, sakslastel aga ei jätkunud aega nende otsimiseks. Selle riida ülesvõtte järgi võib otsustada tehnika üle, mida sakslased kasutasid riitade ehitamisel. Tõmbuse tekitamiseks on puude all vaba ruum ja riida keskel korstnataoline ehitus.

Kui riidad valmis said, asusid sakslased kinnipeetavate massilisele mahalaskmisele. Kõigepealt lasti maha puude kandjad ja tuleriitade ehitajad. Mahalaskmine sündis järgmiselt: sakslased SD politseikomandost sundisid sõjariistadega ähvardades kinnipeetavaid end näoga allapoole puudele heitma, ja selles asendis tulistati neid kuklasse automaatidest ja püstolitest (kindlaks tehtud arstliku ülevaatuse protokolliga ja tunnistajate seletustega). Inimesed asetati külg külje kõrvale, kogu riida ulatuses. Kui kogu riit oli mahalastutega kaetud, laoti nende peale kiht puuhalge, mille peale asetati jällegi ükshaaval elavad inimesed, kes samuti tapeti.

Kui tuleriitu ehitanud kinnipeetavad olid surmatud, toodi laagrist riitade juurde uued grupid kinnipeetavaid, 30—50 inimest igaühes, kes samuti 3 kuni 4 kihis laoti tuleriitadele ja lasti maha. Esimeses järjekorras lasti maha mehed, siis naised. Samadel tuleriitadel

surmati ka kõik haiged, kes viibisid laagri haiglas, koos arstliku personaliga kinnipeetavate hulgast. Ära põletati kolm tuleriita.

Samal ajal, kui kinnipeetavaid tuleriitadel surnuks lasti, tapeti neid ka ehitusel olevas laagrist 200 meetri kaugusel asuvas puuhoones, mille pindala oli 8×18 meetrit. Selle hoone juurde toodi kinnipeetavaid samuti 30- kuni 50-inimeselistes rühmades ja käsutati pikali heitma, nägu vastu maad. Neist rühmadest viisid siis sakslased inimesed ükshaaval hoonesse, kus nad sunniti põrandale pikali ritta heitma, nägu allapoole, ja surmati lasuga kuklasse. Nii tapeti inimesi selles hoones mitmes üksteise peal asetsevas kihis.

Pärast mahalaskmise lõppu, kella 10—17 ajal õhtul, valati laibad riitadel ja hoones naftaga üle ning süüdati põlema.

Huvitavamaid tunnistajaid, kes ühtlasi ise oli asitõendiks, oli kodanik Bapnik. Temal oli kuul alles kuklas. See oli sattunud sinna aga niivõrd õnnelikult, et polnud purustanud pealuud. Kuul kuklas, roninud ta laipade alt üles, hüpanud aknast välja, enne kui hoone põlema süüdati, ja roomanud üle põllu metsa.

Sel ajal, kui tuleriidad ja hooned mahalastutega juba põlesid, toodi laagrisse Tallinna vanglast veel viimane grupp eesti ja vene rahvusest poliitilisi vange, kokku 73 inimest, kes sakslaste poolt maha lasti laagri ühiselamu alumisel korral. Nendega koos lasti maha veel 6 Klooga koonduslaagris kinnipeetavat, kellel ei õnnestunud ennast peita. Kokku lasti ühiselamus maha 79 inimest, nende hulgas üks kolme kuu vanune rinnalaps koos oma noore emaga.

Klooga surmalaager. Põlenud laipade jäänused

Klooga surmalaager. Põlenud laipade jäänused

Riitadelt põgenemise katsel lasti maha 18 inimest, kelle laibad leiti 5—200 meetri kaugusel riitadest.

Eesti NSV Erakorralise Riikliku Komisjoni poolt toimepandud uurimisel on tunnistajate seletustega tõendatud, et mahalaskmisel ei saanud kõik kinnipeetavad surma. Mitmed neist osutusid ainult haavatuiks ja tuleriitadel säilinud laipade arstlikul ülevaatusel selgus, et mõned olid põletatud elusalt. Mitte kõikidel ei õnnestunud oma elu päästa nii kui kodanik Bapnikul.

Et tuleriitadel ja hoones osa inimesi elusalt ära põles, see selgub ka tapmispaiga läheduses viibinud tunnistajate Jalase, Trilli ja Sinipalu seletustest, kes tõendasid, et põlevatelt tuleriitadelt ja hoonest kuuldus inimeste kisendamist ja oigeid.

Kokku tapeti Klooga koonduslaagris 19. septembril 1944 umbes 2000 inimest. (Akt sakslaste metsikuste kohta Klooga koonduslaagris. «Saksa fašistide kuriteod Eesti NSV-s».)

Kõik need asjaolud on kindlaks tehtud saksa fašistlike röövvallutajate ja nende käsilaste roimade kindlakstegemiseks ja uurimiseks moodustatud erikomisjoni poolt tunnistajate ülekuulamise, kohtulik-arstliku ja paikliku ülevaatuse kaudu. Üle kuulati 30 inimest. Poliitilise vangi Tasangu laiba tundis ära tema naine.

Võrreldes surma-suurettevõtetega Oswiecimis, Majdanekis ja mujal, kus mitmeid miljoneid mehi, naisi ja lapsi mõrvati saksa moodsa tapmistehnika viimsete saavutuste kohaselt, on Klooga oma 2000 ohvriga üks väiksemaid ja primitiivsemaid. Kõik sündis siin käsitsi nagu mõnes keskaegses töökojas. Oma täiusliku tehnika

ja hästi töötavate ahjude juures laskis mõni suurettevõte päevas mõnikord läbi paarkümmend tuhat ohvrit ja säästis sealjuures saksa rahvamajandusele ka kõik kõrvalkasutuse-produktid: mõrvatud naiste juuksed gretchenitele madratsiteks, tätoveeritud meeste nahad lambivarjudeks, rääkimata kondijahust ja tuhast, mida tehased vagunite viisi läkitasid läände natsidest mõisnike põldude väetamiseks.

Mis on Klooga selle kõrval! Selleks et mõrvata 2000 inimest, pidi laagri juhtkond ja 50 SD erikomando meest oma kallist aega palehigis raiskama terve päeva ja poole ööd. Ja aeg oli eriti kallis: ida pool Tallinna värises juba maa lähenevate Punaarmee tankide all. Oli tarvis päästa oma väärtuslik natsi nahk, mis seekord lõhnas peale higi veel millestki muust. Tunne oli nagu tormisel merel õõtsuval laeval. Seepärast polnud kõrvalkasutuse-produktide kogumisest juttugi. Viimaseil barakkides mahalastud saksa fašistlike mõrvarite ohvreil jäid isegi üleriided selga.

Kuid see primitiivne käsitöö jättis siiski masendavaima mulje.

Klooga surmalaager. Põlenud laipade jäänused

Poliitiliste vangide laipade lademed barakkides. Nende hulgas heleda laiguna noore ema rõõmsavärviline kleit ja sellel kolmekuise lapse vahast nukku meenutav näoke, surutud surnud ema rinna vastu. Siis põlenud maja varemed tundmatuseni söestunud inimkehade jäänustega. Maja ümber põllul üksikute põgenemisel mahalastute laibad. Ning lõpuks kauni metsasalu veerel õudse kontrastina tuleriidad pooleni põlenud inimkehadega. Kõrval laialipillatud kehvad toidunõud, segamini riietus- ning mälestusesemetega. Viimse hetkeni südame lähedal hoitud kallimad mälestused: omaste ja lähedaste inimeste päevapildid, sõprade kirjad, raamatukesed...

Ka siin on ümbruses, põõsaste vahel, lähemal ja kaugemal, üksikuid laipu. Kellelgi on nähtavasti õnnestunud ennast riidalt maha veeretada alles pärast seda, kui ta põleva vedelikuga üle oli valatud. Vedelik on mõjunud sedavõrd hävitavalt, et pea on eraldunud keha küljest. Nägu ja kael on täiesti mustad. Nähtavasti on see üks neist, keda elusalt põletati ja kelle surmaeelsest hädakisast 19. septembri hilisõhtul 1944 kajas ümbritsev mets, tuleriitade leekide tõustes õise taeva poole.

Tundub, nagu poleks need karjed ümbritsevas salus veel täiesti kustunud. Puude kohin kostab ohvrite surmaeelse ohkena.

Säärane oli Klooga surmalaager oktoobri algul 1944.

SAKSA FAŠISTLIKE RÖÖVVALLUTAJATE JA NENDE KÄSILASTE KURITEGUDE KINDLAKSTEGEMISE JA UURIMISE ERAKORRALISE RIIKLIKU KOMISJONI

TEADAANNE

SAKSA FAŠISTLIKE RÖÖVVALLUTAJATE KURITEGUDEST EESTI NÕUKOGUDE SOTSIALISTLIKUS VABARIIGIS

Juba Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi okupatsiooni esimesist päevist alates tühistasid sakslased ja nende käsilased eesti rahva riikliku iseseisvuse, hakkasid sisse seadma «uut korda», laostama kultuuri, kunsti ja teadust, hävitama ja küüditama Saksamaale sunnitööle rahulikku elanikkonda, laastama ja riisuma linnu, külasid ja talusid.

Erikomisjon koosseisus: N. Karotamm, Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimees A. Veimer, prof. H. Kruus, Eesti NSV prokurör K. Paas, Eesti NSV Ülemnõukogu saadik A. Jõeäär, kindralleitnant D. Holostov, Erakorralise Riikliku Komisjoni esindaja B. Gostev, ekspertide justiits-kindralmajor F. Petrovski ja justiitsriiginõunik E. Udrase osavõtul — uuris läbi saksa fašistlike röövvallutajate kuriteod. Komisjon vaatas üle hitlerlaste poolt tehtud purustused ja uuris Tallinnas ja teistes linnades avastatud okupatsioonivõimude ning Saksa armee ülemjuhatuse dokumente.

Erikomisjoni poolt teostatud uurimise ja kohtulik-arstiteadusliku ekspertiisi otsuste põhjal, samuti asjatundjate arvamuse alusel tööstuse, põllu- ja kommunaalmajanduse ja ajalooliste ning kunstiliste väärtuste alal, tegi Erakorraline Komisjon kindlaks:

HITLERLASED PÜÜDSID MUUTA NÕUKOGUDE EESTIT SAKSA ASUMAAKS

Olles okupeerinud Eesti, likvideerisid sakslased täielikult tema iseseisvuse ning sõltumatuse, röövisid eesti rahvalt kõik poliitilised ja majanduslikud õigused.

17. juulil 1941 andis Hitler oma dekreediga *seadusandliku võimu* Eesti territooriumil riigiminister Rosenbergile. Viimane omakorda usaldas seadusandliku võimu edasi Saksa ringkonnakomissaridele.

Eestis seati sisse omavoli, hakkas määratsema terror rahuliku

elanikkonna kallal. Riigiminister Rosenberg, Baltimaade riigikomissar Lohse ja Eesti kindralkomissar Litzmann röövisid eesti rahvalt täielikult igasugused poliitilised õigused. Hitleri dekreedi põhjal 17. juulist 1941 avaldas riigiminister Rosenberg 17. veebruaril 1942 seaduse eriliselt neile isikuile, kes ei kuulu saksa rahvusse, ja pani nende suhtes kehtima surmanuhtluse vähimategi väljaastumiste eest saksastamise vastu ja igasuguste vägivallategude eest saksa rahvusest isikute kallal.

Eestlastest tööliste ja teenistujate suhtes panid okupandid kehtima ihunuhtluse. 20. veebruaril 1942 saatis raudteede valitsuse ametnik Riias Valk Eesti raudteede valitsusele järgmise sisuga telegrammi: «Iga teenistusliku distsipliini rikkumist k o h a l i k k u r a h v u s s e kuuluva teenistuja poolt, eriti aga töölt ärajäämist, tööle hilinemist, tööle ilmumist joobnud olekus, teenistuskäsu täitmatajätmist jne., tuleb nüüdsest alates karistada täie rangusega:

a) esimesel korral 15 kepihoobiga paljale ihule;

b) korduvail juhtumeil 20 kepihoobiga paljale ihule.»

12. jaanuaril 1942 asutas riigiminister Rosenberg «erikohtud», mis koosnesid politseiohvitserist-esimehest ja kahest talle alluvast politseinikust. Asjaajamiskorra määras kohus oma äranägemisel. Need «kohtud» mõistsid alati vaid surmaotsuseid ja konfiskeerisid varandusi. Teist karistust «kohtud» ei määranud. Edasikaebusi kohtuotsustele ei lubatud. Rosenbergi poolt loodud «kohtute» kõrval mõistis surmaotsuseid ka saksa poliitiline politsei ja viis nad täide samal päeval.

Tsiviil- ja kriminaalasjade arutamiseks asutas kindralkomissar Litzmann kohalikud kohtud. Kohtunikud, prokurörid, kohtu-uurijad, vangivalvurid, notarid ja advokaadid kinnitas ametisse kõik eranditult vaid Litzmann ise.

Riigikomissar Lohse määrusega 18. augustist 1941 oli riigikeeleks Eestis kuulutatud s a k s a keel.

Et saavutada eesti rahva veelgi tõhusamat ekspluateerimist ja orjastamist, asutasid okupandid nõndanimetatud «Eesti Omavalitsuse» isamaareetur Mäega eesotsas. 22. detsembril 1942 andis kindralkomissar Litzmann «Eesti Omavalitsuse» direktor Mäele loa avaldada määrusi ja nende juurde kuuluvaid instruktsioone. See oli püüniseks, mida fašistid vajasid rahva petmiseks, sest tegelikult tulid kõik määrused saksa võimudelt Berliinist, Riiast ja Tallinnast. Isegi nõndanimetatud «Eesti Omavalitsuse» peadirektor Mäe vähimgi tähtsust omav korraldus pidi olema kooskõlastatud vastavate saksa organitega. See «Omavalitsus» oli sisuliselt Saksa kindralkomissariaadi allosakonnaks ja «omavalitsuse direktorid» olid tegelikult saksa ametnikeks.

Saksa poliitilise politsei ja Eesti SD salajases aastaaruandes 1941. aasta juulist kuni 30. juunini 1942 kirjeldatakse üksikasjaliselt, kuidas «Eesti Omavalitsus» oli isikulises, administratiivses ja majanduslikus suhtes allutatud Saksa kindralkomissariaadile Eestis.

Saksa kindralkomissar Litzmanni ja «Eesti Omavalitsuse» direktor Mäe vastastikuseist suhteist öeldakse selle salajase aruande peatükis «Poliitiline õigusetus» sõna-sõnalt järgmist: «Suhteid Litzmanni ja Mäe vahel iseloomustavad Litzmanni, tema vaadete ja otsuste tingimusteta väline ja sisemine autoriteet ja Mäe väline ja sisemine tingimusteta alistumine.»

Aruande teises peatükis «Poliitika põhimõttelised küsimused idas» seletatakse Mäe isiklikku alistumist Litzmannile eesti rahva orjastamise tarvidusega. Selles öeldakse, et Balti riikides peavad sakslased püüdma võita rahva poolehoiu. Selleks oli tarvis luua näilikkus, nagu annaksid sakslased vaid üldisi juhtnööre, tegelik maa valitsemine aga toimuks «kohaliku omavalitsuse» kaudu eestlaste eneste poolt. «Eestlased ei taha, et neid ekspluateeriksid sakslased, ent nad on nõus omaenda režiimi all end ise ekspluateerima.»

Fašistlik kindralkomissar Litzmann, luues eesti rahva ja tema riigi iseseisvuse näilikkust, tegelikult seletas oma kõnedes avalikult, et «iseseisvat Eesti riiki» ei saa enam kunagi olema. Saksa valitsus, okupeerinud Eesti, Läti ja Leedu, püüdis orjastada nõukogude sotsialistlike vabariikide rahvad ja kindlustada oma ülemvõimu Balti merel.

Oma päevakäsus 15. augustist 1944 kirjutas Saksa 2. armeekorpuse ülem kindralleitnant Hasse: «Otseselt meie kodumaa väravail asetsev Balti tugiala kujutab endast ühendavat lüli Soomega ja on selleks vundamendiks, millel baseerub Euroopa põhjatiiva kaitse. Ta on Saksa ülemvõimu pandiks Balti merel.»

SAKSA OKUPANDID HÄVITASID EESTI RAHVA KULTUURI JA AJALOOLISI MÄLESTUSESEMEID

Muutnud Eesti Saksa asumaaks, ei võinud saksa fašistlikud orjastajad jätta eesti rahvale ka tema kultuuri. Esijoones asusid okupandid raamatukogude puhastamisele. «Haridusdirektori» salajase ringkirjaga 9. detsembrist 1941 anti käsk kõrvaldada raamatukogudest kõik nõukogude teosed 1917. kuni 1941. aastani ja eesti kirjandus 1940. kuni 1941. aastani. Peale selle kõrvaldati erandi tult kõik järgmiste luuletajate ja kirjanike teosed: Alle, Antson, Barbarus, Hiir, Hint, Jakobson, Jürna, Kippel, Kärner, Raud, Semper, Tammlaan.

Eesti linnade väljakuil hakkasid leegitsema tuleriidad, muutes tuhaks eesti rahvusliku loomingu aardeid ja Euroopa rahvaste kirjanduse parimaid tooteid. Fašistlikku orjapõlve sattunud kirjanikel ja luuletajail oli keelatud oma teoseid avaldada. Paljud neist — Tammlaane, Sirge, Sütiste, Antsoni, Saare, Kangro-Pooli, Adamsi, Rummo ja R. Tiituse — heitsid fašistid koonduslaagreisse. Metsikult piinati vanglas surnuks andekas novellist Johannes Ruven.

Sama saatus tabas andekaid kunstnikke, kes ei tahtnud töötada sakslastele. Vanglas istusid Gori, Kummits, Nõmmik ja fašistlike timukate poolt tapetud Johani, Liimand, Laigo.

Sakslased vedasid Saksamaale üle 10 000 kunstiteose. Nad põletasid maha Eesti Rahvamuuseumi, mis asetses Raadi mõisas Tartu lähedal.

Kooonduslaagreisse ja vanglaisse heideti näitlejad Mürk, Sahk, E. Türk, M. Türk, Helt jt.; ei kannatanud välja ainelist puudust ja surid Trilljärv, Sällik, Savi, dirigent-helilooja Kull, näitejuht P. Sepp; tapeti Aumere, Paris abikaasaga, enesetapmisega lõpetasid elu kunstnik ning dramaturg Muržak, Sakk.

Enne taganemist süütasid sakslased põlema teatrihooned Tartus («Vanemuine»), Narvas («Võitleja»), Viljandis («Ugala») ja Pärnus («Endla»). Nad purustasid Eesti arhitektuuri ajaloolised mälestusmärgid: Narva linna keskosa koos 17. sajandist pärinevate majadega, raekojaväljaku ülikauni ansambli ajalooliste hoonetega ja kahe kirikuga, Peeter Suure maja Narvas; sakslased lasksid õhku kaks ajaloolist kindlust Narvas: Rootsi kantsi ja Jaanilinna; Tartus nad purustasid 14. sajandil ehitatud Jaani kiriku, Pärnus silmapaistva ajaloolise mälestusmärgi 14. sajandist — Nikolai kiriku.

Hitlerlased röövisid tühjaks ja osaliselt purustasid Tartu ülikooli, millel on enam kui 300-aastane kuulus minevik ja mis on vanim kõrgem õppeasutus Baltimaadel. Nad lasksid maha parimad esindajad professorite ja õppejõudude koosseisust, nende hulgas professorid A. Kliimanni ja P. Ruubeli.

HITLERLASED PURUSTASID EESTIS TÖÖSTUSETTEVÕTTED

Viimasel aastal enne sõda arenes Eestis otse tormiliselt tööstus. Tohutu rahvamajanduslik tähtsus oli põlevkivitööstusel. 1941. aasta plaani järgi pidi põlevkivi toodetama mitu miljonit tonni. Põlevkivitööstus oli aluseks Eestis arenevale keemiatööstusele.

Saksa barbarid hävitasid põlevkivitööstuse ettevõtted peaaegu täielikult. Nii võtsid sakslased Sillamäe utmistehases maha kogu sisseseade ja purustasid suurema osa tehase hoonest. Täielikult purustati Kohtla ja Kiviõli tehased.

Hitlerlased purustasid ka metallitöötlemise ettevõtted: Tartu masinaehitus- ja metallitöötlemistehased, Narva valutehase, Pärnu mootoriehitustehase «Eesti Mootor».

Tallinna suuremas masinaehitustehases «Ilmarine» purustasid hitlerlased terasevaluosakonna. Tartus röövisid nad telefonivabriku sisseseade ja purustasid vabriku hooned.

Ehitusmaterjalitööstuse suuremaist ettevõtteist tekitasid hitlerlased tõsiseid kahjustusi tsemendivabrikule «Punane Kunda». Tellisetehases «Punane Kivi» Virumaal purustasid nad täielikult sisse-

seade ja suurema osa ehitusi, samuti purustasid kõrgeväärtuslike termo-isolatsioonimaterjalide vabriku «Eesti Diatomiit».

Tallinna Vineeri- ja Mööblivabrikus purustasid hitlerlased täielikult vineeri-, kuivatus-, tisleri- ja värvimisosakonna, samuti saeveski, kuna toormaterjali ning poolfabrikaatide tagavarad ja valmistooted põletati. Täielikult hävitasid nad ka Türi paberivabriku.

Fašistid muutsid varemeiks Narva puuvillavabriku «Kreenholmi Manufaktuur». See oli tekstiilitööstuse hiiglane, milles juba enne Esimest maailmasõda oli umbes pool miljonit värtnat. Sakslased purustasid täielikult ka teised Narva tekstiiliettevõtted: lina-, kalevi- ja siidikudumisvabrikud.

Toiduainetetööstuse ettevõtetest hävitasid fašistid Tallinnas täielikult suurema teraviljakombinaadi «Põhjaveski» ja kompvekivabriku «Kvaliteet».

LINNADE KOMMUNAALMAJANDUSE PURUSTAMINE

Saksa fašistlikud röövvallutajad põletasid ja purustasid Eesti linnades 9200 maja. Eriti suured purustused toimusid Narvas 4. tankigrenaderide brigaadi «Nederland» komandöri kindralleitnant Wagneri käsul.

Narvas oli 3500 majast säilinud ainult 174 ja needki vajasid põhjalikumat remonti. Tartus oli 5083 majast purustatud 2432 maja. Tallinnas purustati 1885 maja.

Saksa fašistlikud röövvallutajad kavatsesid muuta Eesti pealinna rusuhunnikuks. Pärast Tallinna vallutamist avastati linnas 75 mineeritud kohta ja võeti välja 100 tonni lõhkeainet ning fugasse. Toompea all avastati mineeritud maa-alused käigud, kusjuures ühes neist oli 12 tonni lõhkeaineid.

Suurt kahju tekitasid hitlerlased linnade kommunaalettevõtteile. 120 võõrastemajast ja sissesõiduhoovist purustasid nad 60. Tartus oli näiteks 11 võõrastemajast säilinud ainult kaks; elektrijaama endisest 71 000 kilovatt-tunni võimsusest jäi umbes 11 000 kWh.

Eestist põgenemisel kavatsesid hitlerlased purustada kõik elektrijõujaamad. Ometi ei õnnestunud neil seda teha. Punaarmee lähenemisel asusid mõnede elektrijaamade töölised, relv käes, ühiskonna omandi kaitsmisele. Tallinna elektrijaama tulid saksa õhkulaskmiskomandod neli korda, kuid läksid tagasi, leides eest töölistest koosneva relvastatud kaitse. Seejärel avasid hitlerlased elektrijaamale sadamas olevailt sõjalaevadelt tule. Relvadega õnnestus töölistel päästa ka Tallinna veevärk ja gaasivabrik.

ARSTLIK-PROFÜLAKTILISTE ASUTUSTE PURUSTAMINE HITLERLASTE POOLT

Õitsva Eesti muutsid hitlerlased nakkushaiguste taimelavaks. Elanikkonnas levisid enneolematul määral tähniline soetõbi, düsen-

teeria, difteeria ja teised haigused. Saksa ametlike andmete järgi oli 1943. aasta ja 1944. aasta kuue kuu jooksul registreeritud 3476 tähnilise soetõve juhtumit ja 7950 difteeria-juhtumit. Saksa okupatsiooni kestel levisid elanikkonna hulgas ennenägematus ulatuses sügelised ja täid.

Okupatsioonivõimud ei eraldanud nakkushaigeid haiglatesse ega andnud elanikkonnale arstiabi. Nad tühistasid linnade vesivarustusallikate kaitse, — veelgi enam — nad ehitasid, rikkudes vesivarustuskaitse algelisemaid nõudeid, Tallinna vesivarustusallika, Ülemiste järve kaldale hobusetallid ja lahtised käimlad tööpataljoni jaoks.

Arstlik-profülaktiliste asutuste hooneid kasutasid saksa fašistlikud röövvallutajad ladudeks ja sõdurite kasarmuiks või põletasid ning purustasid need. Tallinnas hävitasid nad lastehaigla, laste polikliiniku, apteegilao, kolm apteeki, kolm sanitaar-hügieenilist kauplust, kolm emade ja laste nõuandlat. Linna keskhaiglas purustasid nad kuus hoonet, nakkushaiglas ühe hoone. Hitlerlased on röövinud kõigi Tallinna arstlik-profülaktiliste asutuste sisseseade, inventari, arstimid ja aparaadid.

Tartus on sakslased purustanud esimese ja teise linnahaigla, 6 apteeki, vesiravila ja laste polikliiniku. Pärnus on purustatud polikliinik, kopsuhaigete ambulatoorium ja sünnitushaigla, Narvas kõik arstlik-profülaktilised asutused, nende hulgas kaheksa apteeki, polikliinik ja sanitaar-epidemioloogiline jaam.

HITLERLASTE RÖÖVTÖÖ MAARAHVA HULGAS

Saksa röövvallutajad riisusid Eesti maaelanikkonda lakkamatult. Riisumine toimus mitmesuguste põllumajandussaaduste sundvõtmise näol. Sakslaste poolt määratud põllumajandussaaduste sundnormid olid tohutud. Talupoeg Peeter Rebane Harjumaalt Hageri vallast teatas, et 1942.—1943. aastal oli tema talule määratud lihanorm 900 kilogrammi. Lihanormi täitmata jätmise eest on Peeter Rebaselt ära võetud kaks lehma. Normide täitmisega hilinemise eest karistati talupoegi ka rahatrahviga ja vangistusega.

Maa, mille nõukogude võim 1940. aastal andis talupoegadelekehvikutele, üldpinnaga 404 000 hektarit, võtsid sakslased ära. Nad sundisid talupoegi maksma mitte ainult vanu maavõlgu, vaid tasuma ka need laenud, mis talupojad olid saanud nõukogude võimult.

Sakslaste kiskjaliku võimutsemise ja talupoegade pöörase ekspluateerimise tulemusena langes talumajandus Eestis järjekindlalt. Võrreldes 1941. aastaga vähenes teravilja külvipind 1944. aastal 35 protsenti; sama aja jooksul vähenes kartuli külvipind 31 protsenti, lina külvipind 64 protsenti.

Külvipindade vähenemist ja viljasaagi alanemist võib märgata ka kõigil teravilja, tehniliste ja loomatoidu kultuuride aladel. Võr-

reldes 1939. aasta külvipinnaga, oli külvipinna üldine vähenemine 1943. aastal 170 234 hektarit.

Saksa okupatsiooni aastate jooksul hävitati 35 000 hektarit metsa, mis puiduks ümberarvestatuna on 3 500 000 kantmeetrit.

Sakslased võtsid talupoegadelt ja ajasid Saksamaale 107 000 hobust, 31 000 lehma, 214 000 siga ja 790 000 kodulindu. Nad röövisid 50 000 mesilasperet.[1]

Nõukogude võimu ajal organiseeriti Eestis 25 masina-traktorijaama, milles oli 350 lüliktraktorit. Sakslased purustasid ja riisusid need jaamad tühjaks. Nad vedasid Saksamaale 236 traktorit, 151 viiesahalist atra, 22 uudismaa-künniatra, 30 kändude juurimise atra ja üle 500 muu põllutöömasina. Suurt kahju tekitasid hitlerlased masina-hobulaenutuspunktidele. Nad viisid jaamadest ära 1700 hobust ja purustasid ning röövisid 2474 mitmesugust põllutöömasinat.

Hitlerlased võtsid ära 1000 isiklikult talupoegadele kuulunud rehepeksumasinat, 600 rehepeksumootorit, 700 lokomobiili, 350 traktorit ja 24 781 muud põllutöömasinat.

Raskeimat kahju tekitasid fašistid põllumajandusele Virumaal. Selles maakonnas põletasid nad 2566 elamut ja muud taluhoonet. Täielikult hävitasid nad põllumajanduse Narva, Piiri, Raja, Alutaguse, Vaivara ja Vasknarva vallas.

HITLERLASED HÄVITASID RAHULIKKE NÕUKOGUDE KODANIKKE JA SÕJAVANGE

Saksa fašistlikud anastajad katsid nende poolt vallutatud Eesti maa-alad tiheda koonduslaagrite, vanglate ja Gestapo piinakambrite võrguga. Nad hävitasid armutult rahulikke kodanikke ja sõjavange. Laagrite ülemarsti SS-obersturmführer von Bodmanni igakuiste aruannete põhjal oli 1. veebruariks 1944 Eestis üle 20 laagri. Ainuüksi neljas laagris — Eredal, Kiviõlis, Vaivaras ja Kloogal — hoiti 1944. aasta veebruaris kinni üle 6000 vangi.

Vangistatud Nõukogude kodanikele anti laagreis numbrid ja kaotati nimed. Neid peksti nagaikade ning raudkeppidega, neid kasutati üle jõu käivatel töödel. Töid juhtis organisatsioon «Todt». Tööpäeva pikkuseks oli 16—18 tundi. Normi mittetäitmise eest jäeti vangid toiduta, peksti julmalt või lasti maha. Et varjata oma roimade jälgi, põletasid sakslased tapetute laibad tuleriitadel, põletamata jäänud kondid aga pihustati ja pilluti koos tuhaga laiali.

Punaarmee surve all taganedes hakkasid sakslased kibekiiresti koonduslaagreid likvideerima, kusjuures enamik vange lasti maha. 44 kilomeetri kaugusel Tallinnast edela pool, Klooga aedlinna suvituskohas, rajasid saksa okupandid 1943. aasta septembris orga-

[1] Koostatud esialgsete andmete põhjal.

nisatsiooni «Todt» koonduslaagri. Soost ja vanusest hoolimata alistati vahistatud laagris sunnitöö-režiimile. Igale vangile anti number. Põgenemiste vältimiseks aeti naistel pead üleni paljaks, meestel aga vaid riba laubast kuni kuklani. Vange, nende hulgas ka lapsi, sunniti töötama 12—15 tundi päevas.

Iga päev leidsid laagris aset avalikud vangide peksmised selleks eriliselt ehitatud pinkidel. Peale selle jäeti neid vähimagi eksimuse korral kaheks ööpäevaks söömata, seoti suure külmaga 2—3 tunniks posti külge. Mõnitavalt ja irvitavalt kohtlesid vangistatuid mitte ainult nende SS-meestest valvurid, vaid ka laagri administratsioon ja saksa arstid. Saksa arst Bothmann peksis oma käega läbi kaks vangistatut: arst Salkinsohni ja arst Getzovi. Peale selle on Bothmann süstemaatiliselt mürgitanud haigestunud vange, pritsides neile naha alla mürki (evipani). Laagri sanitar unterscharführer Genth raius kirvega surnuks 23 elatanud vangi. Tunnistaja I. M. Ratner tunnistas: «1944. aasta veebruaris sündis Klooga laagris kaks last; mõlemad heideti elusalt kütteruumi ahju ja põletati ära. Ma ise nägin, kuidas lapsi põletati. 1944. aasta mais sündis laagris kolmas laps; selle kägistas kohe surnuks unterscharführer Bahr.»

19. septembril 1944 asusid sakslased Klooga laagri likvideerimisele. Laagri juht unterscharführer Schwarze ja kantseleiülem hauptscharführer Max Dahlmann valisid vangide hulgast kolmsada inimest ja panid need tassima puid lagendikule metsas, teised seitsesada aga pandi ehitama tuleriitu. Kui need olid valmis, alustasid saksa timukad massilist vangistatute mahalaskmist. Esmajärjekorras lasti maha puude toojad ja riitade tegijad, seejärel ka ülejäänud. Mahalaskmine toimus järgmiselt: valmisehitatud riitadele sundisid sakslased politsei SD-komando relvade jõul vangistatuid pikali heitma näoga allapoole ja kõmmutasid nad siis automaatidest ning püstoleist surnuks. Mahalastud põletati riitadel. Klooga laagris hävitati 19. septembril 1944 ligi kaks tuhat inimest.

1944. aasta augustis on sakslased Tallinna Metsakalmistu piirkonnas maha lasknud rahulikke kodanikke, keda nad vedasid kohale 25—30 inimese kaupa. Ka need laibad põletati tuleriitadel. Kohalikele elanikele oli lähenemine sellele kohale kategooriliselt keelatud ettekäändel, et siin toimetatakse katsetusi «uue sõjatehnikaga». 8. augustist 1944 kuni 19. septembrini 1944 on Tallinna Metsakalmistul maha lastud ja ära põletatud üle tuhande inimese.

Üheks inimeste massilise hävitamise kohaks olid sakslased valinud lohu Kalevi-Liiva küngaste vahel viie kilomeetri kaugusel Kaberneemest Kuusalu vallas Harju maakonnas. 1942. aastal teatasid sakslased kohalikele elanikele, et tähendatud küngaste piirkonnas sooritatakse kaitsetöid ja eraisikute ilmumine sellesse piirkonda on kõvasti keelatud.

1942. aasta juulis toimetasid hitlerlased kahe raudtee-ešeloniga Raasiku jaama 3000 inimest, viisid nad siis autobussidel Kalevi-Liiva küngaste juurde ja tulistasid seal surnuks. Edasi vedasid hit-

lerlased kogu 1943. ja 1944. aasta jooksul nende küngaste juurde autobussidel uusi rahulike kodanike rühmi ja tulistasid nad surnuks.

Juurdlusega on kindlaks tehtud, et Kalevi-Liiva küngaste piirkonnas on fašistid hävitanud üle 5000 inimese. Et oma roimade jälgi varjata, alustasid sakslased 1944. aasta algul mahalastute laipade väljakaevamist ja nende põletamist. Kondid aga pihustati ja kaevati koos tuhaga maa sisse või pilluti laiali.

Põlevkivikaevanduses Kiviõli töölisasulas Viru maakonnas asutasid sakslased kolm koonduslaagrit. Neis laagreis peeti kinni kuni 9000 vangistatud rahulikku elanikku. Kõiki neid kasutati põlevkivi kaevandamise töödel. Normide mittetäitmise eest peksti vange kumminuiadega, jäeti 5—6 päevaks toiduta, heideti kaevanduse kaevudesse, mis olid vett täis. Vähimagi eksimuse eest lasti vange maha.

Tunnistaja M. F. Vihula tunnistas: «Minu mees Juhan Vihula töötas 15 aastat kaevurina Kiviõlis. Niipea kui sakslased meile tulid, areteeriti ta, 27. augustil 1941 aga lasti maha. Temaga koos lasti maha veel 700 kaevurit, nende hulgas Salusoo, Klampe, Koose, Koppel, Normak, Alferov, Mägi.»

Narvas olid saksa fašistlikud anastajad asutanud rahulike kodanike ja sõjavangide jaoks seitse laagrit. Laagri alla võtsid sakslased eesti algkoolihoone, linavabriku maja, vene klubi ja «punased kasarmud». Laagreis viibis alatasa kümneid tuhandeid inimesi. Ainuüksi Nõukogude sõjavangide laagris, mis oli paigutatud «punaseisse kasarmuisse», viibis pidevalt 15 000—20 000 inimest. Hitlerlased lasksid vange süstemaatiliselt maha. Piinatute laibad, mõnikord ka elusad inimesed põletati ära linavabriku katlamaja ahjudes, maeti maa sisse Popovka küla taga asuvas metsas või kaevikuisse «punaste kasarmute» taga.

Eriline uurimiskomisjon tegi kindlaks, et kolme aasta jooksul on hitlerlased Narvas hävitanud ligi 30 000 rahulikku kodanikku ja Nõukogude sõjavangi. 8000 nõukogude inimest on nad hävitanud Viru maakonna laagreis: Kuremäel, Viivikonnas, Kohtla-Järvel, Auveres, Jõhvis, Kukrusel, Permis, Goldfieldsis, Eredal, Sondas, Aseris ja Kundas.

Ühes Ereda asunduse laagris viibinud endine vang M. S. Gordon tunnistas: «1944. aasta aprillis paigutati mind koos 150 teise vangiga Ereda laagrisse. Laagri ülemaks oli tollal sakslane Schniebel. See laager oli jagatud kaheks: ühes pooles asusid terved, teises haiged. Suremus laagris ulatus 20—30 inimeseni päevas. Haigetele arstiabi ei antud. Sakslasest sanitar Glinger peksis haigeid jalutuskepiga surnuks.»

Erilise julmuse poolest oli laagris kuulus SS-vägede jefreitor sakslane Scharväter. Endine Jõhvi laagri vang D. S. Hamburg tunnistas: «Meie laagrisse saabumisel 1943. aasta detsembris teatas jefreitor Scharväter, et temal haigeid ei ole, ja kohe esimestel päevadel laskis ta kaks haiget maha, laibad aga põletas saevabriku ahjudes. Veidi hiljem laskis Scharväter maha veel kaks tüüfusse haigestunut.»

SAKSA TIMUKAD VASTUTUSELE

Erakorraline Riiklik Komisjon loeb kõigi kuritegude, kultuuri- ja materiaalsete väärtuste purustamise ja riisumiste eest vastutavaks hitlerlikku valitsust, Saksa vägede ülemjuhatust, aga ka roimade konkreetseid organiseerijaid ja täideviijaid: kindralfeldmarssal von Leeb, kindralfeldmarssal von Küchler, kindralkolonel Model, kindralkolonel Lindemann, jalaväekindral Friesner, kindralkolonel Schörner, Saksa kindralkomissar obergruppenführer Karl Litzmann, «Narva» väekoondise ülemjuhataja jalaväekindral Grasser, 3. Saksa tankikorpuse komandör jalaväe SS-kindral Steiner, 4. tankigrenaderidiviisi «Nederland» komandör kindralmajor Zeigler, gruppenführer Aster, standartenführer Mentzel, standartenführer prints von Hohenlohe, Saksa julgeolekupolitsei ülem SD-obersturmbannführer dr. Sandberger, tema asetäitja sturmbannführer Geissler, standartenführer Böcking, standartenführer Lothar Bombe, Tartu piirkonnakomissar von Meenen, kõigi laagrite tööde juht Eestis hauptsturmbannführer Schwarze, laagrite ülemarst dr. Bodmann, Klooga laagri ülem Werle ja teised isikud, keda on käesolevas teadaandes mainitud.

AKT
SAKSLASTE METSIKUSTE KOHTA KLOOGA KOONDUSLAAGRIS

Eesti vabariiklik komisjon saksa fašistlike vallutajate ja nende käsilaste roimade kindlakstegemiseks ja uurimiseks moodustas erikomisjoni sakslaste metsikuste uurimiseks, mis nad toime panid Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis Harjumaal Klooga koonduslaagris. See komisjon koosseisus: komisjoni esimees Eesti NSV kohtu rahvakomissar Aleksander Jõeäär, komisjoni liikmed: Eesti NSV prokuröri asetäitja Ernst Udras, EK(b)P Harjumaa Komitee sekretär Adolf Päss, Eesti NSV Tervishoiu Rahvakomissariaadi nakkushaiguste vastu võitlemise valitsuse juhataja dr. Voldemar Saulin, Tallinna linna raviasutuste vaneminspektor dr. Hans Männik, Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi 2. osakonna ülema asetäitja Johannes Kivi, Tallinna Oleviste koguduse pastor Hugo Pärno, Tallinna Siimeoni koguduse ülempreester Joann Bogojavlenski ja Eesti NSV rahvanäitleja Ants Lauter — juurdles roimi, mis sakslaste poolt Klooga koonduslaagris toime pandud, ja tegi tunnistajate ülekuulamise, kohtulik-arstliku ja paikliku ülevaatuse läbi kindlaks järgmised asjaolud.

Kolmeaastase okupatsiooni kestel asutasid sakslased ja nende eestlastest käsilased Eesti NSV territooriumil laialdase koonduslaagrite võrgu, mille arv 1944. aasta alguseni järjekindlalt suurenes, ulatudes kuni kahekümneni. Kinnipeetavaid kasutati rasketeks füüsilisteks töödeks kaevandustes, metsatöödel jne. Olukord oli kõigis neis laagreis enam-vähem ühesugune.

Klooga koonduslaagris valitsenud tingimuste kohta seletavad tunnistajad järgmist:

1. PIINAMISED, PEKSMISED JA TAPMISED OLID KLOOGA KOONDUSLAAGRIS HARILIK NÄHTUS

Kinnipeetavate kohta oli keelatud tarvitada nende nimesid ja perekonnanimesid ning neid kutsuti ainult neile antud numbrite järgi. Neid piinati ennekõike üle jõu käivate töönormidega, mida nad 12-tunnilise tööpäevaga kuidagi ei suutnud täita, ning seetõttu tuli enamikul töötada 16—18 tundi päevas.

Viletsa toitlustamise ja üle jõu käivate tööde tõttu olid vangid äärmiselt kurnatud ja nende kehad paistetasid. Elamistingimused

olid väga ebatervislikud. Säilinud saksa ametlike dokumentide järgi ulatus suremus kuni 10 protsenti kuus. Koonduslaagrite peaarst Bodmann põhjendab seda oma seletuskirjas «kehavigastustega» ja halbade tervishoiuliste oludega.

«Kehavigastusi», mis põhjustasid rohkearvulist suremust, tekitasid kinnipeetavaile tööde juhatajad saksa sõjaväelaste seast: ülevaatajad, šahtmeistrid, truppenführerid jne., kellel oli piiramatu võim kinnipeetavate üle. Viimaseid peksti rusikate, jalgade, keppide, rauatükkidega jne., nii et selle tagajärjel tekkis isegi roidemurdeid. «Tähtsamate» eksimuste eest aga, nagu viletsa töö, töö ajal puhkamise või ülemuse ees mütsi mitte küllalt kiiresti mahavõtmise eest karistati kinnipeetavaid toidu äravõtmisega kuni kahe päevani ja 25—75 nuudihoobiga. Peksupink lasti valmistada kinnipeetavail endil. Selle pingi jalgade külge seoti pekstav rihmadega jalgupidi kinni, siis heitis ta kõhuli pingile, selle ümbert kätega kinni võttes, mis pingi all kokku seoti. Seejärel istus üks sakslane pekstava kaelale ja teine hakkas peksma. Kinnipeetavaid sunniti kas valjusti lugema hoopide arvu või kõvasti kisendama. Kes peksu ajal vaikis, seda peksti seni, kuni ta karjuma hakkas. Peksti veriseks, kuid pärast peksu sunniti tingimata tööle minema.

Haupttruppenführer Kurt Stache erilõbuks oli koera ässitamine kinnipeetavate kallale. Koer kargas kinnipeetava kallale, rebis tema riided puruks, paiskas jalust maha, haaras teda hammastega kõrist. Tunnistaja Ratneril lõi laagri asjaajaja unterscharführer Schwarze rusikaga hamba välja. Järgmisel päeval anti insener Ratnerile veel 25 nuudihoopi.

Haiglasse võeti vastu ainult neid, kellel palavik ulatus üle 38°. Haigete arv haiglas ei tohtinud ulatuda üle kaheksa. Kes üle selle normi haiglasse sattus, need surmati evipani süstimisega veresoontesse.

Laagri piirkonnast ilma loata lahkumise eest lasti maha.

Laste sünnitamine oli laagris kõvasti keelatud. Kui aga keelu peale vaatamata lapsi sündis, surmas need laagri sanitar unterscharführer Bahr.

Mahalaskmisest pääsenud tunnistaja Ratner jutustas: «Veebruaris 1944 sündis laagris kaks last. Mõlemad lapsed visati elusalt küdevasse ahju ja põletati ära. Mina nägin oma silmadega laste põletamise fakti. Mais 1944 sündis laagris kolmas laps, selle kägistas kohe pärast sündimist unterscharführer Bahr.»

2. KINNIPEETAVATE MASSILINE MAHALASKMINE 19. SEPTEMBRIL 1944

1944. aastal Punaarmee pealetungi survel taganedes likvideerisid sakslased oma koonduslaagrid ning hävitasid neis kinnipeetavad.

Neil jätkus algul aega, et põletada oma ohvrite laibad, peenendada nende kondid ja pilduda tuhk põldudele ning laantesse.

Klooga koonduslaager likvideeriti aga viimasena ja säärase kiirustamisega, et kuigi siia olid kogunenud kõigi likvideeritud laagrite timukad, ei jõudnud nad jälgi kaotada ning jätsid kohale asitõendid tuleasemete ja poolenisti põlenud laipade näol, jätsid maha palju tunnistajaid kinnipeetavate hulgast, kellel läks korda endid massimõrva hetkel ära peita.

Paikliku ülevaatusega ja ülekuulatud tunnistajate seletustega on üksikasjadeni selgitatud Klooga koonduslaagris sakslaste poolt 19. septembril 1944 toimepandud jälgi veretöö pilt.

Kell 5 hommikul koguti kõik kinnipeetavad nagu harilikult laagriplatsile, kus laagriülem neile ametlikult teatas, et nad Saksamaale evakueeritakse. Nende hulgast valiti välja 301 füüsiliselt kõige tugevamat ja tervemat meest «Saksamaale saatmise» eeltööde tegemiseks.

Tegelikult seisis ettevalmistus «evakueerimiseks» selles, et kanti puid ühe kilomeetri kaugusele metsaveerele tuleriitade püstitamiseks, kus kinnipeetavad hiljem ära põletati. Kinnipeetavaid sunniti ridastikku püstitama neli tuleriita, igaüks 6×6,5 meetrit, 4 meetri kaugusel üksteisest.

Kui riidad valmis said, asusid sakslased kinnipeetavate massilisele mahalaskmisele. Kõigepealt lasti maha puude kandjad ja tuleriitade ehitajad. Mahalaskmine sündis järgmiselt: sakslased SD-politseikomandost sundisid sõjariistade ähvardusel kinnipeetavaid puudele asetuma, nägu allapoole, ja selles asendis tulistati neid kuklasse automaatidest ja püstolitest. Inimesed asetati külg külje kõrvale, kogu riida ulatuses. Kui kogu riit mahalastutega oli kaetud, laoti nende peale kiht puuhalge, mille peale jälle ükshaaval asetati elavad inimesed, kes samuti tapeti. Laipade teisele kihile laoti jälle kiht puuhalge, kuhu jällegi asetati uus kiht inimesi, kes samuti surmati. Kui tuleriitu ehitanud kinnipeetavad olid surmatud, toodi laagrist riitade juurde uued grupid kinnipeetavaid, 30—50 inimest igaühes, kes samuti 3 kuni 4 kihis laoti tuleriitadele ja maha lasti. Esimeses järjekorras lasti maha mehed, siis naised. Samadel tuleriitadel surmati ka kõik haiged, kes viibisid laagri haiglas, koos arstliku personaliga kinnipeetavate hulgast. Ära põletati kolm tuleriita. Neljas jäi kasutamata, nähtavasti kiire taganemise tõttu.

Samal ajal, kui kinnipeetavaid tuleriitadel surnuks lasti, tapeti neid ka ehitusel olevas puuhoones, pindalaga 8×18 meetrit, mis asetses laagrist 200 meetri kaugusel. Selle hoone juurde toodi kinnipeetavaid samuti 30- kuni 50-inimeselistes rühmades ja käsutati pikali heitma, nägu vastu maad. Neist rühmadest viisid siis sakslased inimesi ükshaaval hoonesse, kus nad sunniti põrandale pikali ritta heitma, nägu allapoole, ja lasuga kuklasse surmati. Seal tapeti inimesi mitmes üksteise peal asetsevas kihis.

Pärast mahalaskmise lõppu kella 10—11 ajal õhtul valati laibad riitadel ja hoones naftaga üle ja süüdati põlema.

Sel ajal, kui tuleriidad ja hooned mahalastutega juba põlesid,

toodi laagrisse Tallinna vanglast veel grupp eesti ja vene rahvusest poliitilisi vange, kokku 73 inimest, kes sakslaste poolt maha lasti laagri ühiselamu alumisel korral. Nendega koos lasti maha veel 6 Klooga koonduslaagris kinnipeetavat, kellel oli läinud korda ennast peita. Kokku lasti ühiselamus maha 79 inimest, nende hulgas üks kolme kuu vanune rinnalaps koos noore emaga.

Riitadelt põgenemise katsel lasti maha 18 inimest, kelle laibad leiti 5—200 meetri kaugusel riitadest.

Tunnistajate seletustega on tõestatud, et mahalaskmisel ei saanud kõik kinnipeetavad surma. Mitmed neist osutusid ainult haavatuks ja tuleriitadel säilinud laipade arstlikul ülevaatusel selgus, et mõned olid põletatud elusalt.

Et tuleriitadel ja hoones osa inimesi elusalt ära põles, see selgub ka ülekuulatud, tapmispaiga läheduses viibinud tunnistajate Jalase, Trillo ja Sinipalu seletustest, kes tõendasid, et põlevatelt tuleriitadelt ja hoonest kuuldus inimeste kisendamist ja oigeid.

Kes põlesid tuleriitadel?

Tunnistajate seletuste ja osaliselt säilinud kartoteegi andmeil oli 26. juunil 1944 laagris kinnipeetavate 2330 juudi, leedulase, eestlase, venelase ja poolaka, meeste, naiste ja alaealiste seas 13—70 aasta vanuses inimesi 47 elukutse alalt, näiteks 33 arsti, 9 inseneri, 2 agronoomi, 15 mehaanikut, 6 raamatupidajat, 37 meditsiiniõde, 11 apteekrit, 39 juukselõikajat, 25 pesunaist, 147 tislerit, 263 kudujat, 651 rätsepat jne. Silmapaistvamad neist olid: doktor Pomerants, tuntud Vilniuse sisehaiguste arst, doktor Salkinsohn, tuntud Vilniuse kirurg, doktor Feldstein, Vilniuse arst-stomatoloog, doktor Schwarz-Seldovitsch, eriteadlane nahahaiguste alal, doktorid Schapiro, Halzmann, Pogscher, Levin, Romm, Bernstein, Schmuschkovitsch, naisarstid Marschalkovitsch ja Katz, rohuteadlane magister Frunkin.

Kokku tapeti Klooga koonduslaagris 19. septembril 1944 umbes 2000 inimest.

ROIMASÜÜDLASED

Selle ennekuulmatu metsiku roima eest kannavad peamist vastutust fašistliku Saksamaa valitsus ja selle valitsuse ametnikud Eestis kindralkomissar L i t z m a n n i g a ja «landesdirektor» Hjalmar M ä e g a eesotsas, eriti aga järgmised isikud:

1) Eestis asetsevate koonduslaagrite peavalitsuse ülem hauptsturmführer Brenneis,
2) koonduslaagrite peaarst Eestis obersturmführer Franz Bodmann,
3) Klooga koonduslaagri ülem unterscharführer Werle,
4) Klooga laagri kantseleiülem hauptscharführer Max Dahlmann,
5) Klooga laagri asjaajaja unterscharführer Schwarze,

6) Klooga laagri sanitaarala ülem unterscharführer Wilhelm Genth,
7) Klooga laagri majandusülem oberscharführer Helbig,
8) haupttruppenführer Kurt Stache,
9) oberscharführer Fruhwirth,
10) unterscharführer Wilhelm Bahr.

Peale mainitud isikute võttis vangide konvoeerimisest, valvamisest ja mahalaskmisest vahetult osa 50 sakslast SD-politseikomandodest, kelle nimesid juurdlusel pole seni korda läinud kindlaks teha.

A. Jõeäär,
Erikomisjoni esimees,
Eesti NSV kohtu rahvakomissar.

Komisjoni liikmed:

E. Udras,
Eesti NSV prokuröri asetäitja.

A. Päss,
EK(b)P Harjumaa Komitee sekretär.

Dr. V. Saulin,
Eesti NSV Tervishoiu Rahvakomissariaadi nakkushaiguste vastu võitlemise valitsuse juhataja.

Dr. H. Männik,
Tallinna linna raviasutuste vaneminspektor.

J. Kivi,
Riikliku Julgeoleku RK 2. osakonna ülema asetäitja.

H. Pärno,
Tallinna Oleviste koguduse pastor.

J. Bogojavlenski,
Tallinna Siimeoni koguduse ülempreester.

A. Lauter,
Eesti NSV rahvanäitleja.

NÜRNBERGI PROTSESSI DOKUMENDID KÕNELEVAD

Nõukogude Liidu tungival nõudmisel võeti Teise maailmasõja vallapäästjad kohtulikule vastutusele. See oli esimest korda sõdade ajaloos. Tõsi, Hitler, Goebbels, Himmler ja Ley ei julgenud maailma rahvaste karmi kohtumõistmist ära oodata ja võtsid ise endilt elu Kolmanda riigi kokkuvarisemisel. Kuid Nürnbergi Rahvusvahelise Sõjatribunali süüpingis andsid vastust kohutavate massiroimade eest ülejäänud saksa sõjaroimarite Göringi, Hessi, Ribbentropi, Rosenbergi jt. kõrval fašistliku korra kandjad organisatsioonid, nagu natslik partei, Gestapo, SS, SD jne. Seega oli süüpingis siiski kogu fašistlik valitsus.

Protsess kestis ligemale 11 kuud ja 1. oktoobril 1946. aastal kuulutas tribunal otsuse. Selle järgi mõisteti kaebealused süüdi: vandeseltslikus agressiivsete sõdade sepitsemises ja nende pidamises Poola, Tšehhoslovakkia, NSV Liidu, Norra jt. maade vastu, miljonite rahulike elanike ja sõjavangide metsikus tapmises, teiste miljonite julmas tööorjusse saatmises, jõhkras rassilises tagakiusamises, mõttetus rahulike linnade ja külade hävitamises jne. Tribunal mõistis Göringi, Ribbentropi, Keiteli, Rosenbergi, Franki, Fricki, Streicheri, Sauckeli, Jodli, Seyzinquarti ja Kaltenbrunneri poomissurma, Hessi, Raederi ja Funki eluajaks ning ülejäänud sõjaroimarid 20—10 aastaks vangi. Täiesti põhjendamata ja NSV Liidu esindaja protestist hoolimata mõisteti sellised suurekaliibrilised natslikud talad, nagu Papen, Schacht ja Fritzsche õigeks.

Fašistlikest organisatsioonidest tunnistas Nürnbergi tribunal kuritegelikeks Saksa Rahvussotsialistliku Partei, Gestapo, SS ja SD. Samal ajal mõisteti Hitleri valitsuskabinet, SA, kindralstaap ja vägede ülemjuhatus õigeks, kuigi ka siin NSV Liidu esindaja seltsimees Nikitšenko nõudis süüdimõistvat otsust.

Nürnbergi protsessi tähtsus seisab selles, et ta näitas, millega maailmatulekahju imperialistlike süütajate avantüür võib lõppeda. Sõjaroimarid ei jää karistamata! See on tõsine hoiatus uue sõja õhutajaile, olgu need siin- või sealpool Atlandit.

Nürnbergi protsessil oli ajalugu ise peasüüdistajaks. Kuid selle kõrval aitasid sõjaroimarite süüd paljastada nende endi kirjalikud dokumendid, käskkirjad, juhtnöörid, protokollid, kirjad, päevikud jne. Erilist osa protsessi käigus etendasid natsliku valitsuse salaarhiiv, kindralstaabi poolt koostatud sõjaliste kallaletungide plaa-

nid, nagu «Barbarossa» — äkkrünnak NSV Liidule, «Roheline» — Tšehhoslovakkiale, «Kollane» — Belgiale, «Weserübungen» — Norrale, «Marita» — Jugoslaaviale jne. Fašistide sepitsuste intiimsematesse saladustesse heitsid valgust Hitleri juures peetud nõupidamiste protokollid, Rosenbergi ministeeriumi instruktsioonid ja kindralstaabi ülema Jodli, admiral Raederi, Poola kindralkuberneri Hans Franki jt. päevikud.

Kõik see paljudesse tonnidesse ulatuv asitõendite hulk oli tribunali personali poolt hoolega registreeritud, süüdistusliikide järgi süstematiseeritud, nii et mitmesuguste maade esindajatel ja korrespondentidel oli võimalik oma silmaga must valgel tutvuda haakrísti kangelaste «elutööga». Ja see kõik jättis enam kui masendava mulje.

Tervete rahvaste füüsiline hävitamine oli päevakorral. «Uue korra» maksmapanek pidi sisult tähendama Euroopa ja hiljem kogu maailma vallutamist ja germaniseerimist krematooriumide ja gaasikambritega. Oma kuritegelike ürituste «teaduslikuks» ja «moraalseks» maskeerimiseks varustasid hitlerlased endid «kõrgema rassi teooriaga». Sellest teooriast tulenes, et «kõrgemal rassil» olevat õigus ehitada oma heaolu teiste rahvaste orjastamisele, nende luudele ja kontidele. Härrasrahvale olevat kõik lubatud, ta polevat seotud rahvusvaheliste õigusnormidega ega inimese moraali üldtunnustatud reeglitega. «Me tahame,» ütles Hitler, «teostada uute isandate kihi valiku, kihi, kellele on võõras haletsuse moraal, kihi, kes teab, et tal on õigus oma parema rassi tõttu valitseda, kihi, kes suudab sisse seada ja kõhklemata säilitada oma võimu laia massi üle.»

Selliselt ei jutlustanud mitte üksi Hitler oma «Mein Kampfis» ega Rosenberg «20. sajandi müüdis», vaid ka natside poolt populariseeritud ründelaul sõnas:

«Kui kogu maailm lamab ka rusudeš,
kuradile kõik, sülgame sellele!
Me marsime ikka edasi,
sest täna kuulub meile Saksamaa,
homme kogu maailm.»

Hans Frank oma kõnes 12. jaanuaril 1944 Saksa põllumajandusjuhtide nõupidamisel töötas sakslastele «eluruumi» puhastamiseks muuta kõik allaheidetud rahvad hakklihaks. Niisama küünilise üleolekuga deklareeris Himmler: «Kas teised rahvad elavad rikkuses või kärvavad nälga, see huvitab mind vaid niivõrd, kuivõrd saame neid kasutada orjadena oma kultuuri jaoks. Meie oleme sakslased, ainus rahvas maailmas, kes asub valitseval astmel inimloomade üle.»

Hitleri diktatuur oli selleks veriseks tööriistaks saksa imperialistide käes, millega pidi teostatama nende ammused igatsused vallutuspoliitikas. Juba «Mein Kampfis» märkis Hitler: «Uus impeerium peab laienema muistsete rüütlite sõjateekondade suunas.» On

teada, et nende sõjateekondade suunanäitajaks oli «Drang nach Osten» (tung itta). Neil teekondadel 700 aastat tagasi tungiti Baltikumi, orjastati eestlased ja teised Läänemere rahvad. Seekord põrkas penirüütlite edasine vallutusrünnak vene rahva mehisele vastupanule Peipsil ja teisel pool Narvat.

Nüüd tahtis Hitler olla suuremõõdulisem, parandada oma esivanemate «viga» ja välja jõuda Uraalini. Nürnbergi protsessil esitatud «väga salajane» dokument — Bormanni poolt koostatud protokoll Hitleri juures peetud nõupidamisest 16. juulil 1941 — räägib sellest selget keelt. Nimetatud päeval kell 3 kogunesid füüreri juurde kõik tähtsamad natslikud võimumehed: Göring, Rosenberg, feldmarssal Keitel, riigiminister Lammers jt. Joodi kohvi ja peeti aru. Hitler kujutas ette, et Nõukogude Liit on juba võidetud ja nad lõikavad nüüd selle hiiglasuure koogi küljest tükke «oma tarviduste rahuldamiseks nii, et oleks võimalik:

esiteks, seda käes hoida,

teiseks, valitseda,

kolmandaks, seda ekspluateerida.»

Kelkiv füürer lisab sellele oma vägevad juhised: «Mitte kunagi ei tohi tõusta lääne poolt Uraali mingit teist sõjalist valitsusvõimu, isegi kui me peaksime sõdima selleks sada aastat. Iga füüreri järglane peab teadma: Reichi julgeolek on kindlustatud vaid siis, kui ei ole võõrast sõjaväevõimu lääne poolt Uraali. See on Saksamaa, kes võtab selle maa-ala oma protektsiooni alla iga võimaliku hädaohu vastu.

Meie raudseks põhimõtteks on ja peab jääma:

Meie ei tohi kunagi lubada kellelegi muule kui ainult sakslastele kanda relvi.

See on eriti tähtis; isegi siis, kui allaheidetud rahvaste relvaabi näiks meie olukorda esialgu kergendavat, oleks see vale! See maksaks meile tingimata ühel päeval kätte. Ainult sakslane võib relva kanda, mitte slaavlane, mitte tšehh, mitte kasakas ega ukrainlane!»

See omapärane «koogi jagamine» toimus Hitleri juures vastavalt kolm-neli nädalat pärast reetlikku kallaletungi Nõukogude Liidule, andes masendava pildi saksa ittatungi tõelisest programmist.

Möödaminnes olgu märgitud, et maailmavallutajate ablas isu ei jäänud Uraali peatuma. Juba 8. augustil samal aastal valmis saksa kindralstaabis uus, nn. «Felixi plaan», milles öeldi: «Felixi plaan (s. o. Gibraltari vallutamine) tuleb täita veel 1941. aastal.» Pealetung Süüriale, Palestiinale ja Egiptusele oli ette nähtud pärast lühikest «ettevalmistust, miinimum 85 päeva pärast». Samas kõneldakse ka pealetungist Iraanile läbi Türgi. Lühidalt, päevakorral seisis juba 1941. aastal Lähis- ja Kesk-Ida vallutamine, mille teostamisele asumist takistas vaid Punaarmee.

Mis puutub Eestisse ja teistesse Baltimaadesse, siis loeti neid põlisteks Saksa riigi maadeks — «Ostseeprovinzen» — ja nende «taasliitmist Vaterlandiga» peeti esmajärgulise tähtsusega ülesandeks itta tungimisel. Teiseks pidi Baltikum kujunema tähtsaks

sõjastrateegiliseks platsdarmiks ida vallutamisel. Kolmandaks loodeti Eesti, Läti ja Leedu põllumajandustoodangult tõhusat panust Reichi toitmiseks.

Nürnbergi protsessil esitati dokumendina kindralstaabi kaart aastast 1938, millest nähtub, et Baltikumi vallutamine oli Saksa

Baltimaade vallutamine oli saksa fašistidel juba ammu kavas. Göringi õhujõudude staabi poolt 1938. a. koostatud tegevusplaan märgib pärast Poolat järgmise kallaletungiobjektina Baltimaid. Selle plaani ajas nurja Eesti ja NSV Liidu vahel 1939. aastal sõlmitud vastastikuse abistamise pakt ja Eesti astumine NSV Liidu koosseisu. Joonis on tehtud Nürnbergi protsessil esitatud dokumendi «Anlage 1 zu GST d. LW» järgi

sõjamasina üheks kiiremaks põhiülesandeks. Eriti aktuaalselt kerkis see küsimus päevakorrale Poolale kallaletungi ettevalmistamisel. 23. mail 1939 toimus Hitleri juures nõupidamine, millest võtsid osa Brauchitsch, Keitel, Milch, Bodenschatz, Warlimont, Jeschonneck jt. Kõne all oli poliitiline olukord ja kallaletungi ettevalmistus

Poolale. Führer avas ühtlasi kaardid Baltikumi suhtes: «Küsimus ei seisa ainult Danzigis, vaid kogu meie eluruumi laiendamises itta ja põllumajandussaaduste lisaressursside kindlustamises. Küsimuse all on Balti probleemi lahendamine. Meie võime põllumajandussaadusi saada ainult sealt, kus elanike arv on hõre. Maa kõrge viljakandvuse ja Saksa intensiivse põlluharimise juures võime sealt vilja saada külluses.» Hitler märgib, et asumaad poleks kunagi nii soodsad, sest blokaadi korral võidaks neid emamaast ära lõigata.

Sellest järgneb, et Hitler kavatses Baltikumi vallutada juba 1939. aastal, kui algas agressioon Poolale. Seesama selgub veel ühest teisest Hitleri väljendusest sama aasta 12. augustil nõupidamisel Itaalia välisministri krahv Cianoga Obersalzburgis. Kaks imperialistlikku agressorit lepivad seal kokku saagijagamises: Saksamaale — ida, Itaaliale — Vahemere basseini maad. Nõupidamine on protokollitud ja protokoll figureeris süüdistusmaterjalina Nürnbergi protsessil. Hitler ütleb: «Tagasi tulles Danzigi küsimuse juurde, kinnitan, et võimatu on mul siin midagi tagasi võtta. Ida ja kirre, s. o. Baltimaad olid juba ammust ajast Saksa vastuvaidlematuiks mõjusfäärideks, samuti nagu Vahemerd loeti Itaalia mõjusfääri. Majanduslikus suhtes on Saksamaa saanud neist maadest toiduaineid ja metsamaterjale.» Ka Himmler kurdab oma kõnes 28. septembril 1943, et neil ei õnnestunud Baltikumi vallutada juba 1939. aastal: «See oli meie õnnetus, et meie ei saanud Eestit juba 1939. aastal hõivata.» Nagu teada, oli selle «õnnetuse» põhjuseks Nõukogude Liidu ettenägelik poliitika paktide sõlmimisel Balti riikidega.

Ja kui Saksa kindralstaap asus teostama «Barbarossa plaani» — reetlikku kallaletungi Nõukogude Liidule —, oli pööratud eriline tähelepanu Baltikumi vallutamisele.

Otsekohe esimesel sõjapäeval tungisid armeegrupi «Nord» tankiväeosad, 16. ja 18. armee ootamatu rünnakuga Leedu ja Läti piiridesse, kuna hiljem «Nordi» vasaktiib tungis Tartu ja Pärnu suunas Eesti NSV territooriumile. Saksa laevastik püüdis toetada maaväge. Nende operatsioonidega valmistati ette ühtlasi Leningradi hõivamist.

Mida kavatseti Eestiga? Mis pidi saama meie maast?

Samal ajal, kui Eesti NSV territooriumil käisid ägedad lahingud, deklareeris Hitler 16. juuli nõupidamisel: «Kõik Baltimaad tuleb liita Saksa riigiga.» See tähendas mitte ajutist sõjalist okupatsiooni, mitte ka lihtsat sõjalist vallutamist, vaid Baltikumi muutmist täielikuks Saksa riigi osaks. Balti meri pidi saama Saksa sisemereks. Samal nõupidamisel määrati ka Rosenbergi ettepanekul kurikuulus Litzmann Eesti kindralkomissariks ja Lohse Baltimaade gauleiteriks. Ühtlasi otsustati hakata Baltimaid ja Valgevenemaad nimetama Ostlandiks (Ida-alaks).

Värskelt vallutatud Ostlandi riigikomissarile saadeti Berliinist vägev instruktsioon (Ameerika süüdistuse dokument nr. 1029 —

PS). Instruktsioon algab kinnitusega, et ruumala Tilsiti ja Narva vahel olevat 700 aasta kestel alati olnud saksa mõjusfääris ja kuulub ajalooliselt saksa eluruumi. Edasi seisab instruktsioonis sõnasõnalt: «Riigikomissari ülesanne Eestis, Lätis, Leedus ja Valgevenes seisab selles, et panna seal kehtima Saksa protektoraat ja seejärel lülitada see territoorium Suur-Saksamaa koosseisu. Selleks on tarvis teostada rassiliselt sobivama elemendi germaniseerimine, koloniseerida need maad saksa rassiga ja sealt välja saata ebausaldatav element. Balti meri peab saama Saksa sisemereks Suur-Saksamaa ülemvalitsuse all... Riigikomissari ülesanded, kelle residentsiks on Riia, on väga tähtsad. Maa, mille olid 700 aastat tagasi vallutanud saksa rüütlid, mille ehitas üles Hansa liit ja kuhu pidevalt voolas juurde saksa ning rootsi verd, oli põhiliselt Saksa maa ja peab muutuma tugevaks Saksa piirimaaks.» Instruktsioon oli selge, kahemõttelisust polnud. Riigikomissar pidi Baltikumist tegema ehtsa saksa «gau». Ta pidi selle germaniseerima ja koloniseerima.

Mis mõeldi sisuliselt Baltikumi germaniseerimise ja koloniseerimise all? Pole kahtlust, et eeskätt eestlaste, lätlaste, leedulaste kui iseseisvate rahvaste hävitamist. Teisiti ei oleks saanud Baltikumi saksastada. See oli saksa röövvallutajate ammune plaan. Saksa šovinistlikud ajaloolased ei suutnud andestada ordu nõrkust, seda «lünka», et juba sajandite eest ei toodud Läänemere maadele saksa koloniste ega tõrjutud siit lõplikult välja eestlasi, lätlasi, liivlasi, leedulasi. Näiteks kirjutas saksa «õpetlane» dr. Richard Biederzinsky «Völkische Beobachteris» 30. jaanuaril 1943 artiklis «Siinja sealpool Narvat»: «Saksa ordu, kes ümbritses end vasallide ja linnapatriitsidega, kutsus Saksamaalt anastatud territooriumile koloniste, pakkudes neile maad. Kuid see kutse ei leidnud vastukaja. Meie ajalooline ülesanne seisab nüüd selles, et likvideerida ja heaks teha seda traagilist eksisammu, seda pimedat heasüdamlikkust, seda lühinägelikku endaunustamist.» Juba esimese Saksa okupatsiooni ajal 1918. aastal püüti seda viga parandada, kavatseti eestlased võimalikult kiiremini täiesti maalt välja tõrjuda, «mit Stumpf und Stiel auszurotten». Ühtaegu tehti juba siis ettevalmistusi Saksamaalt vähemalt 2,5 miljoni kolonisti sissetoomiseks, et eestlased ja lätlased kokku nende kõrval vähemusse jääksid.

Hitler võttis selle küsimuse palju teravamalt, brutaalsemalt päevakorrale. Üks osa rahvast, nn. ebausaldatav element, oleks kuulunud füüsilisele hävitamisele gaasikambrites, krematooriumides, kontsentratsioonilaagrites, nagu see juba sündis juutidega ja mõnel määral poolakate ja tšehhidega. Oli ju Hitleri käskkirjaga 7. oktoobrist 1939 germaniseerimise juhiks määratud Gestapo ja SS ülem Heinrich Himmler ise. Juba see nimi ütles, milline oleks germaniseerimise tagajärjel välja näinud «uus Euroopa». Ida-ala germaniseerimise kohta esitas Himmler juulis 1942 selge plaani: «Meie ülesandeks on mitte vanas vaimus Ida germaniseerida, s. t. seal elavatele inimestele saksa keelt ja seadusi õpetada, vaid selle eest

hoolitseda, et Idas elaksid ainult niisugused inimesed, kelle soontes voolab tõeliselt saksa, germaani veri.» Saksa mõõk pidi eel käima ja saksa sahk pidi järele tulema. Hitler andis vaid juhise, et massilise hävitamisega oodata veel sõja lõpuni. Teine osa rahvast oleks kuulunud sunniviisilisele väljaviimisele Valgevenesse, Poolasse ja kaugematesse Nõukogude Liidult vallutatud maadesse.

Ühes Hitleri valitsuse salajases instruktsioonis (Ameerika süüdistuse asitõendi nr. 661-PS), kus antakse juhiseid Poola germaniseerimise ja koloniseerimise kohta, märgitakse, et väljaveetavate poolakate asemele tuleb tuua Poolasse 7 miljonit inimest teistest rahvustest, nende hulgas ka eestlasi: «Need seitse miljonit moodustavad järgmised rahvad: soomlased, eestlased, lätlased ja leedulased.» Ühes teises salajases dokumendis räägitakse eestlaste väljavedamisest Valgevenesse. «Härrasrahval» oli töökäsi vaja; seepärast ei asutud otsekohe kogu rahva füüsilisele hävitamisele, vaid taheti neid kodumaalt välja tõrjuda ja väikeste killukestena võõrale territooriumile laiali paigutada ning seal neid tööorjusesse rakendada. Samal ajal seisis aga ees nende järkjärguline hävitamine sealgi steriliseerimisega, perekondade lahutamise, kurnava töö ja näljaga. Ja et neilt kavatseti võtta seaduslik õigus abiellumiseks võõrsil, siis oli neilt ka igaveseks võetud võimalus järeltulijaid saada. Pingutava töö ja alatoitluse läbi nõrgaks muutunud välistöölised rändasid juba sõja ajal kontsentratsioonilaagrisse, kus arstlik komisjon neid tööjõuetuse puhul eribarakki määras, kust algas teekond gaasikambrisse. Nii hävitati miljonid inimesed ja nii oleks hävitatud gaasikambrites terved rahvad, kui Hitler oleks sõja võitnud.

Tõsi küll, natside salajastes instruktsioonides germaniseerimise kohta oli veel üks punkt: teiste rahvaste nn. paremate elementide saksastamine. Kõrgema rassi juurdekasvu kiirendamine ei tekitanud füüreritele vähe peavalu. Maailma valitsemiseks oli vaja palju enam sakslasi kui oli. Seepärast nähti näiteks Eestis ette, et need elemendid, kel kas vanemaist põlvedest on mõningal määral germaani verd või kes kadakasakslikult kergelt alluvad ümberrahvustamisele, kuuluvad kiirele saksastamisele. Samuti pidi seda eesmärki teenima laste röövimine. Himmler ütles ühes oma kõnes 14. oktoobril 1943: «Kahtlemata leidub sellise rahvaste massi hulgas ka mõningaid rassiliselt häid tüüpe. Rõhutan seepärast: meie kohus on neilt võtta lapsed ja eemaldada nad oma keskkonnast, kui mitte muul teel, siis neid kas röövides või varastades. Meie võidame sellega kas veidi värsket verd oma rahvale või siis hävitame selle vere.» On selge, et sisuliselt kuulus ka saksastamine rahva hävitamise meetodite hulka. Selliselt mõisteti seda ka kõigis «uue korra» loomise plaanides.

Ja kui natslik valitsus saatis 1942. aastal saksa professori dr. Paul Thomsoni Ostlandi germaniseerimise ja koloniseerimise «teaduslikke probleeme» uurima, kirjutas see «teadlanegi» tagasi jõudes oma aruandes: «Poola või Tšehhi küsimusega tuleme toime.

Selleks jätkub meie rahval bioloogilist jõudu. Ja sellised väikesed rahvused, nagu eestlased, lätlased ja leedulased, peavad meiega kas kohanema või hävinema.» «Uues Euroopas» oleksid eestlased kui iseseisev rahvas igal juhul pidanud hävinema, koos sellega ka meie keel ja kultuur. Eesti pinnal oleksid peremeest mänginud hitlerlik penirüütel ja võõras kolonist. Eestisse oleks toodud vähemalt kaks miljonit kolonisti.

Nagu juba öeldud, ei oleks tohutul maa-alade koloniseerimisel sakslasi igale poole jätkunud. Seepärast kavatseti anastatud maid asustada ka teiste nn. germaani rassi kuuluvate rahvaste killukestega, nagu taanlaste, hollandlaste ja isegi inglastega, kui Briti saared oleksid vallutatud. Rosenberg kirjutab Baltikumi germaniseerimise ja koloniseerimise kava kohta juba 1941. aasta 3. aprilli memorandumi peatükis «Eesti, Läti ja Leedu» (Ameerika süüdistuse dokument nr. 1017-PS) järgmist: «Nende maade suhtes on küsimus selge, et neist saavad tulevikus Saksa maad ja rassiliselt paindlikumad elemendid assimileeruvad... Tuleb suunata suur hulk saksa talupoegi kolonistidena neisse maadesse. Võimalik, et selleks võivad küsimuse alla tulla Volgamaa sakslased seejärel, kui puhastame nad ebausaldavast elemendist. Me võime veel koloniseerida taanlasi, norralasi, hollandlasi ja pärast sõja võidukat lõppu ka inglasi. Niiviisi võib Baltimaad ühe või paari inimpõlve vältel liita Saksamaa südamiku külge uue Saksa territooriumina.»

Hitlerlaste eesmärgiks oli lõhkuda vallutatud maa rahvad osakesteks ja saata nad laiali eri maadesse teiste samuti lõhutud ja väljasaadetud rahvaste killukeste hulka, et siis kuskil poleks kompaktset mittesaksa elanikkonda, mis võiks osutada üksmeelset vastupanu saksa ülemklassile. Germaniseerimise ja koloniseerimise üheks tähtsamaks põhimõtteks oli rahvusi omavahel tülli ajada, rahvuslikke erinevusi kasutada selleks, et kergem oleks endal valitseda. Himmler oli andnud juhise: «Me võime — ja see on ühtlasi põhitees — alati selle eest hoolitseda, et meie poolt vallutatud maad ja alistatud rahvad kunagi ei oleks üksmeelel, et nad alati oleksid vaenus» (Himmleri kõne Posenis 1942. aastal). Siit on ka arusaadav, miks Eesti koloniseerimisel oleks sisse toodud taanlasi, norralasi, hollandlasi, inglasi.

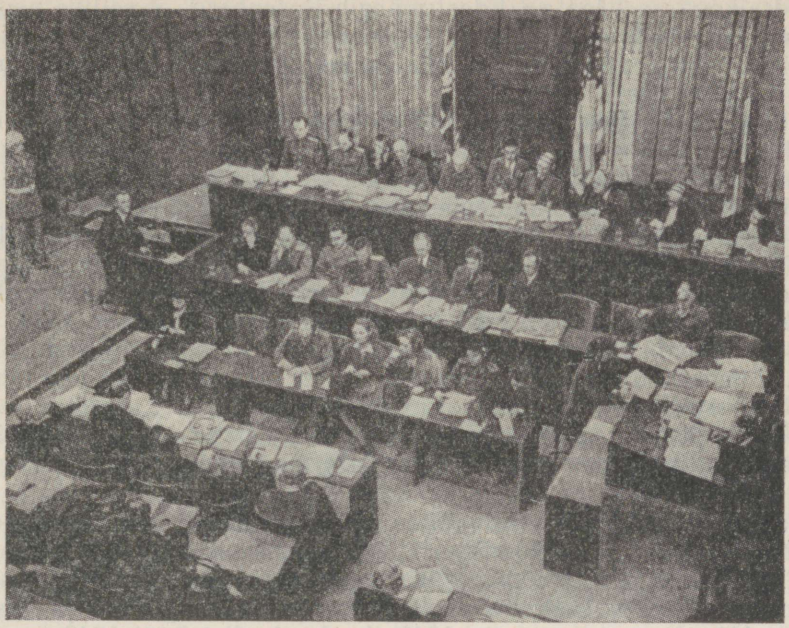
Muidugi, eesõigustatud seisukorras oleksid olnud saksa kolonistid, eriti vallutussõjast osavõtnud sõjaväelased. Juba eespool kõne all olnud salainstruktsioon Ostlandi riigikomissarile (Ameerika süüdistuse asitõend nr. 1029-PS) ütles selle kohta järgmist: «Saksa impeerium on suuteline garanteerima emigratsiooniõigust siia kõikidele nendele, kes paistsid välja selles sõjas, ja nende sugulastele, kes kaotasid elu lahinguis, samuti kõikidele, kes võtsid osa Baltimaade sõjakäikudest.» See polnud saladus, et raudristiga autasustatud saksa soldateilt võeti vastu juba sõja esimesil aastail soovi-avaldusi maasaamiseks Baltikumis. Jälle oleksid tekkinud saksa mõisad ja suurmaapidamine.

Eriline koht anti germaniseerimisel ja koloniseerimisel SS-meestele. Nemad pidid omaaegsete ordurüütlite eeskujul moodustama saksa ülemklassi tuuma. Himmler ütles selle kohta oma kõnes Posenis 1942. aastal (Nõukogude Liidu süüdistuse asitõend): «On endastmõistetav, et sellest ordust (SS-st), sellest saksa rahva rassiliselt kõrgemast kihist kujuneb arvukas tulevane põlv. Me peame 20—30 aasta jooksul saama tõepoolest juhtivaks rassiks kogu Euroopas. Kui me koos talurahvaga teostame iga koloniseerimise, siis teeme seda hooga, ilma igasuguse takistuseta, ilma et pööraksime tähelepanu vanale, «revolutsioonilise tempo ja tungiga», siis oleme võimelised 20 aasta jooksul oma rahva piiri nihutama 500 kilomeetri võrra ida poole.» Himmleri jutt on selge, see ei vaja kommentaare. Tema sõnad sisaldasid surmaotsuse Baltikumi rahvastele.

Küsimus oli vaid germaniseerimise tähtaja kiiruses. Kui Himmler räägib 20 aastast selleks, et saksa piiri viia 500 kilomeetrit ida poole, siis nimetab Hitler teisal Baltikumi ja Krimmi koloniseerimise tähtajana 5 aastat pärast sõja lõppu. Nimelt oma kõnes 30. märtsil 1942 lausub Hitler: «SS-i ülem kavatseb koloniseerimise läbi viia viie aasta jooksul pärast sõja lõppu; siis koloniseeritakse Saksamaa kagumaakonnad, samal ajal germaniseeritakse Krimm ja Baltimaad sakslaste valitseva klassi abil.»

Tähtis on siin muuseas põhimõte, et massiline germaniseerimine ja koloniseerimine oleksid alanud õieti pärast sõja lõppu. Hitlerlased kartsid, et sõja ajal võiksid need aktsioonid tuua ebasoovitavaid üllatusi ja raskusi, mis mõjuksid takistavalt sõjakäigu edukusele. Füürer oli rangelt keelanud kirjutada või kõnelda saksa vallutuspoliitika tõelistest eesmärkidest. See tuli pidada täielikus saladuses. Ostlandi riigikomissariaadi loomise puhul peetud laiemal nõupidamisel Hitleri juures 16. juulil 1941 ütles selle kohta viimane järgmist (Ameerika süüdistuse dokument L-221):

«Nüüd on tähtis, et meie ei avalda oma eesmärke maailma ees; selleks pole vajadust. Peaasi on, et me ise teame, mida tahame. Meie vaid raskendame omaenda olukorda liigsete deklaratsioonidega. Seepärast peame vaid rõhutama, et me oleme sunnitud okupeerima, administreerima ja pidama korda antud maades, et see kõik on meie poolt ettenähtud korra, kohaliku elanikkonna toitlustamise, transpordi jne. huvides. Keegi pole võimeline teada saama meie lõplikke eesmärke. See muidugi ei takista meid rakendamast kõiki vajalikke abinõusid — mahalaskmisi, küüditamist jne. —, ja me võtame need tarvitusele. Kuid me ei pea tegema antud rahvaid enneaegselt ja vajaduseta oma vaenlasteks. Seepärast peame käituma nii, nagu tahaksime vaid teostada protektoraati nende üle. Kuid samal ajal peame selgesti teadma, et me ise kunagi nendest maadest välja ei lähe. Seepärast peab olema meie juhtdirektiiviks: 1. mitte midagi teha, mis võiks raskendada meie põhieesmärgi teostamist, vaid valmistada selleks pinda ainult salaja; 2. alati väita, et me oleme antud maa päästjad.»

Saksa tähtsamate sõjaroimarite protsessilt Nürnbergis

Need Hitleri sõnad ei jäta mingit kahtlust selle üle, miks saksa okupandid esinesid vallutatud maade «päästjatena». See oli alatu suitsukate salakavalatele suur-roimadele. Norralasi ja taanlasi «päästeti» inglaste käest, belglasi prantslaste ja juutide käest jne. Baltikumi vallutamine sündis ristisõjana bolševismi vastu. Kõige selle taga varjati aga saksa imperialismi maailmavallutuse hullumeelseid üritusi.

Et suitsukate oleks täielikum, lavastati «omavalitsuse» komöödia. Vapslikud ja kadakasakslikud-reaktsioonilised elemendid mobiliseeriti rahva reetmiseks fašistlikku riigiaparaati. Omavalitsusest polnud juttugi. Dr. Mäe, Wendt ja Ko teenisid otseselt Gestapot ja Saksa kindralkomissariaati. Ameerika prokurör esitas Nürnbergi protsessil huvitava dokumendi (1520-PS) Rosenbergi salaarhiivist, mis heidab valgust «omavalitsuste» moodustamise tegelikele motiividele Baltikumis. Rosenberg kirjutab 8. mail 1942 oma esinemise kohta Hitlerile selles asjas järgmist: «Siis ma kirjeldasin füürerile põhjusi, miks ma lubasin omavalitsust Baltimaadel. Esiteks pole see välja kuulutatud seadusega, vaid ainult minu dekreediga riigikomissarile koos kaasnevate direktiividega. Tegelikult ei tähenda see muud kui juba varem kehtiva seisukorra kinnitamist ja mõningate ebaselguste kõrvaldamist. Peale selle on dekreedis teatavaid klausleid, mis keelavad omavalitsustel vähimatki ette võtta ilma

kindralkomissari loata.» Edasi märgib Rosenberg, et selline peitemäng omavalitsustega hõlbustab okupatsioonivõimudel paremini ekspluateerida anastatud maade majandust ja tööjõudu, võitlust partisanide vastu jne.

Juba reetur Mäe Saksamaalt kohaletoimetamise lugu räägib, kelle teenistuses see «landesdirektor» seisis. SS operatiivgrupi ülem SS brigaadikomandör Stahlecker märgib oma aruandes 15. oktoobril 1941: «Kokkuleppel riikliku salapolitsei peavalitsusega tõi operatiivgrupp A endaga kaasa eestlase dr. Mäe eestlaste tulevase «beraaterina» (nõuandjana).» Pole kahtlust, et Mäe oli Gestapo usaldusmees juba Saksamaal ja toodi Eestisse Saksa riikliku salapolitsei peavalitsuse ülesandel. Stahlecker kahetseb vaid, et Eestis viibivad Saksa sõjaväevõimud, kes küsimusi lihtsamalt võtsid, ei mõistnud esialgu, mis kasu beraater Mäe võib tuua, ega tahtnud nõustuda tema kohale kinnitamisega. Vaesel gestapolasel Stahleckeril on tulnud seetõttu palju vaeva näha ja läbirääkimisi pidada Tallinnas asuva korpusega, Tallinna sõjaväekomandandiga, 18. armeega jt.

Ja Mäe hilisem tegevus näitas, et ta ei petnud oma leivaisade lootusi. Saksa kindralkomissaril Litzmannil oli «landesdirektor» ühel ja samal ajal sõnakuulelikuks jooksupoisiks, tõlgiks, peksuopmaniks ja sidemeheks rahvaga. Saksa poliitilise politsei ja Eesti SD salajases aastaaruandes 1941. aasta juulist kuni 1942. aasta 31. juunini öeldakse Mäe truualamlikkuse kohta sõna-sõnalt: «Suhteid Litzmanni ja Mäe vahel iseloomustavad Litzmanni, tema vaadete ja otsuste tingimusteta väline ja sisemine autoriteet ja Mäe väline ja sisemine tingimusteta alistumine.»

Kindralkomissar Litzmann teostas «omavalitsuse» abil Eestis verist terrorit ja maa paljaksröövimist ning laastamist. Ka selle kohta esitati Nürnbergi rahvusvahelisele sõjatribunalile rida dokumente, eeskätt Nõukogude süüdistajate poolt. Eesti NSV erakorralise riikliku komisjoni teadaanne saksa okupantide poolt sooritatud kuritegude ja röövimiste kohta esitati samuti tribunalile.

Kõigest sellest selgub, et Eestis oli üle 20 koonduslaagri, kus peeti kinni ebainimlikes tingimusis ja näljatoidul kümneid tuhandeid süütuid inimesi ja nõukogude sõjavange. Eriti rasked tingimused olid Ereda, Kiviõli, Vaivara, Klooga, Harku, Paldiski jt. laagrites.

Täieliku pildi Saksa Gestapo timukatööst Eestis annab SS operatiivgrupi A ülema SS brigaadikomandöri aruanne 31. oktoobrist 1941. Sellest aruandest nähtub, et juba kahe esimese okupatsioonikuu jooksul oli Eestis hukatud 1158 inimest. Eesti vanglais vaevles tol ajal 9750 inimest. Tartus oli hulgaliselt areteeritud vastupanuliikumise mehi, nii töölisi kui haritlasi. Juutide hävitamine käis täies hoos.

Ja juba järgmises aruandes, 31. jaanuaril 1942 teatab SS brigaadikomandör Stahlecker: «Juutide tapmine, niipalju kui me neid tööle ei rakendanud, teostus süstemaatiliselt julgeolekupolitsei ja

SD jõududega. Tänasel päeval juute Eestis enam ei ole.» Stahlecker kelgib sellega, et Saksa salapolitsei hakkas esimesest vallutuspäevast peale Eestis juhtima poliitilisi, majanduslikke ja kultuuriasju.

Tuhandeid eestlasi on küüditatud koonduslaagreisse. Neid on olnud Dachaus, Buchenwaldis, Mauthausenis jm., kus enamus neist on hukkunud, nagu kirjanik Tammlaan-Jänkimees jt. Üks tribunalile esitatud dokument, mis kannab Gestapo ülema Kaltenbrunneri enda allkirja, on ühe eestlase Karl Muuli vintsutuste ja kolgatatee päevik. See kõik oli vaid nõrk preluudium kavatsetavale sõjajärgsele germaniseerimise suurrünnakule.

Majandusliku röövimise ja laastamise kohta Ostlandis on samuti natside arhiividest leitud hulgaliselt materjale. Nürnbergi tribunalile esitati näiteks Saksa sõjaväe ülemjuhatuse direktiivid 25. novembrist 1941 Ostlandi majanduspoliitika kohta, kus öeldakse muuseas järgmist: «Lähtudes mitmesuguseist vaatepunktidest, tuleb äsja okupeeritud Ostlandis majanduslikku ekspluateerimist teostada koloniaaladministratsiooni alusel ja koloniaalmeetoditega... Kõik tendentsid tõsta seal elustandardit tuleb algusest peale kõige järsemate abinõudega maha suruda. Algusest peale peab Ostlandi varustamine kaupadega toimuma väga piiratud ulatuses. Germaniseerimise eesmärgil ei tohi seal toimuda kohaliku elanikkonna üldist elustandardi tõstmist. Ainult seal elavate saksa kolonisaatorite või nende elustandard, keda kavatsetakse kasutada germaniseerimisel, peab olema privilegeeritud kõrgusel.»

Juhendi lähtekohad on selged: asumaa ja germaniseerimise huvid. Ostland peab andma maksimumi toor- ja toiduaineid sakslastele, kuid rahvale endale miinimumi materiaalseid tarbeid. Ei ole paremat näidet selle kohta kui Göringi peapesu Lohsele, et see pole suutnud Baltikumis lapsevankrite valmistamist seisma panna. Lapsevankrite tegemine olevat asjatu tööjõu pillamine!

Juba eespool nimetatud salainstruktsioonis Ostlandi riigikomissarile (Ameerika süüdistuse asitõend 1029-PS) märgitakse: «Baltimaadel on alati olnud põllumajandussaaduste jääke ja riigikomissar peab tegema kõik, et need jäägid hankida saksa rahvale ja veelgi suurendada nende jääkide juurdekasvu. Halastamatu rahvamajanduse rüüstamine ja varanduste väljavedamine oli nende direktiivide otseseks reaalseks tulemuseks. Rosenbergi rööv-eristaap tegi põhjaliku töö. Ta röövis ja vedas välja ka kultuurivarasid.

Ja kui Baltikumist taganemine oli silmaga näha, siis tehti viimseid pingutusi kõige väljavedamiseks, mida aga veel suudeti. Nürnbergi protsessil esitati Rosenbergi staabiülema salajane käskkiri 23. augustist 1944, kus kästakse «Ostlandstab Rosenbergi» ülemal Schilleril Eestist välja viia kõik tähtsamad kultuurivarad. Dokumendis kõneldakse, et impeeriumi juht peab eriti tähtsaks järgmisi objekte: Tallinna linnaarhiivi, Eesti Kirjanduse Seltsi arhiivi, Niguliste kiriku ja Tallinna raekoja varandusi, Tartu ülikooli raamatukogu, evangeeliumi lutheri usu konsistooriumi varandusi jne.

Saksa sõjaväele oli käsk antud muuta taganemisel mahajääv maa kõrbetsooniks, kus ei ole midagi elusat, mingit majanduslikku ega kultuurivara. Narva linna varemed olid selle metsiku vandalismi dokumendiks. Tallinna Toompea all avastati miinigaleriid, millest ühes leidus 12 tonni lõhkeainet. Pärast sakslaste taganemist avastati Tallinnas üldse 75 mineeritud kohta ja neist toodi esile üle 100 tonni lõhkeaineid ning fugasspomme. On täiesti selge, et kui sakslastel ei oleks tulnud nii kiiresti taganeda, poleks Tallinnal tänapäeval Toompead.

Punaarmee kiire jõuline edasitung tõmbas kriipsu läbi fašistlike roimarite saatanlikest sepitsustest, ta vabastas lõplikult meie sünnimaa põliste saksa röövvallutajate ikkest. Punaarmee hajutas meilt kurja unenäo eesti rahvast ähvardavast germaniseerimiseohust.

KALKUNID JA KALKUNINOORED

Eesti töötav noorsugu Nõukogude Eestis oli alustanud suurt tööd sotsialistliku ühiskonna ülesehitamiseks. Ta oli kindel, et ületab kõik raskused ja viib oma ülesanded edukalt lõpule, teades, et teda abistavad kõigis ülesehitustöö küsimustes teised rahuarmastavad nõukogude rahvad. Hoopis teised eesmärgid olid fašistlikel röövlitel, kes kuulutasid, et täna olevat nende päralt Saksamaa, homme aga kogu maailm, lamagu see kas või rusudes . . .

Selle laulu sõnadest ülesässitatud hitlerinolgid tahtsid üle «madalamate rasside» ja rahvaste laibakuhjade, söestatud külade ja varemeis linnade raiuda endile eluruumi, et härrasmeestena elada ja võimutseda alistatud maade elanikkonna arvel.

Rõõmuga jälgis hitlerinoorte juht Baldur von Schirach oma noori metsistunud kiskjaid. Tema elutöö — «kõrgema rassi» inimvihkava «teooria» külgepookimine «aaria rassi» noorsoole — oli kandnud mürgist vilja.

1941. aastal ilmusid need ülbed, iseteadlikud «noorsaksad» «Ostlandi» pärima oma esiisade mõisaid, karistama ja nuhtlema «ülekäte läinud» orje. Raskesti kannatas eesti noorsugu. Fašistid teadsid, et Eesti muutmisel «Gross-Deutschlandi» kolooniaks, eesti rahva muutmisel «aaria rassi» kuulekaiks tööorjadeks tuli murda ja hävitada enne kõike eesti rahva elujõulisem osa, eesti noorsugu, nii vaimselt kui füüsiliselt. Mõisatalli peksupink ja kupjapiits ei vastanud enam saksa «kõrgele» tehnikale. Baldur von Schirach oli selleks õpetanud oma noorsoole tuleriitade, gaasikambrite, koondusning surmalaagrite ja Gestapo piinakambrite kasutamist.

1941. aastal ei suvatsenud fašistid isegi varjata oma hirmsaid kavatsusi kogu eesti noorsoo suhtes. Fašistlik kindralkomissar Litzmann rääkis avalikult, et «iseseisvat Eesti riiki ei saa enam kunagi olema». Eestlastest tööliste ja teenistujate kohta kehtestati ihunuhtlus. Riigikomissar Lohse määrusega 18. augustist 1941 kuulutati riigikeeleks Eestis saksa keel. Räägiti avalikult, et eesti noortele pole vaja haridust, tuleb võimalikult kiiresti õppida töötama «Suur-Saksamaa» heaks. «Tänavate pühkimiseks või kartulivõtmiseks ei ole haridust tarvis,» rääkisid hitlerlased.

Hitlerliku Saksamaa ajutine edu Suure Isamaasõja algul likvideeriti Punaarmee poolt kiiresti. Aeg-ajalt tühjenes Hitleri sõjamasina aku ja vastupidi, kasvas Nõukogudemaa võimsus. Punaarmee

löögid ajasid hitlerinoorte peadest välja unistused rahvaste vereojadele ehitatud õhulossidest ja härrasrassi paradiisist. Pasundatud kiire välksõja asemel neelas idarinne sakslastel järjest ja üha suuremal määral uusi diviise. Eilsed ülbed noorfritsud väetasid nüüd oma kõdunevate laipadega Ukraina ja Valgevene pinda, tulles kevadisel lumesulamisel kuhjadena päevavalgele Moskva lähistel. Punaarmee jahvatas läbi suurema ja parema osa fašistlikust sõjaväest, peatas fašistliku sõjamasina Lenini linna ees ja hajutas fašistide välksõja plaanid purustava tagasilöögiga 1941/42. aasta talvel Moskva väravate all.

See pani fašistlikud füürerid mõtlema. Oli tungivalt vaja uut kahuriliha, uusi reserve sõjaväetööstustesse. Oli tarvis leida abinõusid okupeeritud rahvaste pimestamiseks, oli tarvis varjata ajutiselt tegelikke plaane nende suhtes, ostetava reetliku elemendi abil kiskuda rahvusvärvide katte all alistatud maade rahvast ja ennekõike noorsugu sõdima Suur-Saksamaa mõisnike ja pankurite huvide eest.

Rahvareeturite abiga lõid hitlerlased fašistlikke ja profašistlikke noorsoo-organisatsioone kõigis okupeeritud maades. Eesti noorte mobiliseerimiseks ja Saksamaale orjusse saatmiseks moodustati 2. oktoobril 1942 Hitleri satraabi parun Litzmanni juures fašistliku noorsoo «peastaap», millele anti eesti noorsoo ninapidi-vedamiseks kõlav nimi — «Eesti Noorte Peastaap». Fašistlikel ninameestel õnnestus üles otsida eesti rahva reetureid Kalkunit, Michelsoni, Suigussaart, kes nüüd peastaabi eesotsas asusid ihu ja hingega teenima oma palga- ja leivaisandaid, kaasa aitama eesti noorsoo orjastamisele ja hävitamisele. Toodi ajaloo kolikambrist välja klikivõimu sümbol sini-must-valge lipp ja löödi üles ilus silt «Eesti noored». Kuid väga väheseid pettis organisatsiooni väline kest, vähe kalkuneid langes saagiks. «Eesti Noored» ehk noorsoo poolt sellele saksa okupantide nurisünnitusele antud nimi «Kalkunijunged» suutis koondada endasse tühise arvu kahtlast elementi. Nii näiteks 3 aasta jooksul hankis «Harju Malev» ainult 193 liiget.

Mis oli fašistliku noorsoo-organisatsiooni «Eesti Noored» eesmärk?

Nimetus «Eesti Noored» on rajatud Goebbelsi propaganda leksikonile: see peab äratama šovinistlikku vaistu, tunduma kergeusklikumaile oma organisatsioonina, rahvusliku organisatsioonina, vaatamata sellele, et organisatsioon töötas saksa kindralkomissariaadi juures, et «noorte peastaabi» ülem, peastaabi osakondade juhatajad ja maakonna või linna «noorte malevate» juhid määrati ametisse «Eesti Omavalitsuse» juhi poolt kindralkomissari nõusolekul.

Fašistlik noorsoo-organisatsioon «Eesti Noored» pidi kaasa aitama eesti noorte rumalakstegemisele, eesti noorte ajude mürgitamisele fašistliku jampsi, inimvihkava «rassiteooria», Nõukogudevastase laimupropaganda ja muude jaburduste abil. Ta pidi abis-

tama noorsoo drillimist ja ettevalmistamist fašistliku Saksamaa sõjamasina söödaks, suruma maha vähimadki protestiavaldused fašistliku terrori vastu.

See organisatsioon pidi istutama eesti noortesse «arusaamise» alistuda hitlerlaste poolt määratud saatusele. Vastavalt «teenetele» ja lipitsemistele «aaria rassi» ees pidi määratama füüreri armust eesti rahvale alluvuse aste, parema või halvema sulase koht «Suur-Saksamaa» ruumis.

«Eesti Noorte» põhikirja esimeses paragrahvis on öeldud: «Organisatsiooni ülesandeks on kasvatada noori väljaspool kodu ja kooli vaimselt, kõlbeliselt, kehaliselt ja kutseoskuslikult vabatahtliku ja vastastikuse kasvatuse alusel.» Selle «kasvatuse» eesmärgiks oli: «Kohustada noori positiivsele kaastööle saksa ja eesti rahva võitlus- ja saatusühtsuse kindlustamisel, neid Euroopa kultuuri eelpostina kaasa tõmmates uue Euroopa ülesehitamisele Adolf Hitleri juhtimisel.» (Põhikirjast.) See tähendab, et eesti noored tuleb muuta sõnakuulelikeks tööriistadeks hitlerlike isandate kätes, et neid tuleb õpetada vabatahtlikult kaasa töötama iseenda vaimse lämmatamise ja füüsilise hävitamise kiirendamiseks.

Niisugusteks totrateks tahtsid hitlerlased eesti noori kasvatada. Raskus seisis aga selles, et eesti noorsugu oma rõhuvas enamikus oli kainelt mõtlev, terve noorsugu. Fašistlikud seemned ei idanenud eesti noortes, hoolimata nende ohtrast külvist. Nõukogude korra ajal vabadust ja Nõukogude Konstitutsiooni hüvesid kasutanud noored ei suutnud omandada orirahva mõtlemist ja nõustuda orirahva saatusega. «Kui noor taim ei taha meie tahte järgi kasvada, siis tuleb talle nõutava sordi omadused külge pookida, sisse istutada,» nõudis Michelson malevajuhtide nõupidamisel Tallinnas 9. detsembril 1943. «Meie kasvatuse eesmärk on ühe sõnaga öeldes — tulevasele inimesele iseloomu sisseistutamine»... Ja kui noored vabatahtlikult ei tahtnud tulla «iseloomu sisseistutamisele», siis tehti see kohustuslikuks. Toon siin väljavõtte «Sakala» 1944. aasta 15. veebruari numbrist:

«Teadaanne noortele. Teisipäeval, 15. veebruaril kell 15.00 toimub «Endla» teatri saalis informatsioonikoosolek kõigile Pärnu keskkoolide, kutsekoolide ja gümnaasiumide õpilastele ning algkoolide viimase klassi õpilastele. Ilmumine kohustuslik. E. Tümp (allkiri), Pärnumaa Noorte Maleva juht.»

On säilinud Tallinnas 7.—10. detsembrini 1943 toimunud «Eesti Noorte» malevajuhtide päevadel peetud bannfüürer Boguni kõne stenogramm, mis näitab selgesti, mida nõudsid hitlerlased «Eesti Noorte» organisatsioonidelt noorte iseloomu laostamisel, näitab, milliseks pidi kujunema eesti noorsoo maailmavaade.

«Maailmavaateliste vastuolude sõjaline lahendus kasvatab generatsiooni, toob eesti rahvale pärast võitluse lõppemist vaimse pöörde, milline avaldub juba tänapäev. See viib lõplikule vabanemisele kõigist demokraatlik-liberaalsetest ideoloogiatest ja loob platvormi eesti rahva tulevase asendi jaoks Euroopas.»

Bannführer Boguni sõnade kohaselt peab eesti noorte juhtimine toimuma saksluse vaimus, eesti noorte Hitleri armeesse tõmbamise ülesandel, ülesandel kasvatada eesti noori «kõikide nende vastastena, kes arvavad, et nad on paremad eestlased kui need, kes võitlevad idarindel ja leegionides».

Malevate füürerid loopisid sõnu «rahvussotsialismi sügavatest maailmavaatelistest põhialustest» ja «Uue Euroopa», terrori-režiimi «hüvedest» aganatena tuulde. Et need sõnad tõesti aganatena tuules hajusid, seda võib välja lugeda ka sellesama Boguni referaadist maleva juhtidele:

«Kui teile seletatakse, nagu oleks tänapäeval tarbetu aktiivselt osa võtta üritustest, olgugi et need viiakse läbi eesti rahva nimel ja eesti rahvusvärvide all (hitlerlased ei suutnud taibata, et sini-mustvalge ei meelitanud eesti noori, vaid tuletas meelde kibedat kodanlikku režiimi majanduslike kriisidega, tööpuudusega, enesetapmistega majandusliku viletsuse tagajärjel, tulevikuperspektiivita), küsiksin ma: Kas need kümned tuhanded vabatahtlikud (?!) idarindel ja eesti leegioni liikmed ei ole rahvuslikult mõtlevad eestlased? Või kas pole need, kes juhivad Omavalitsust, ja need, kes tegutsevad Omakaitse, eesti politsei ridades, eestlased, ja kas need töötavad ainult selleks, et rahuldada oma kõhumuresid? Siin julgen öelda: selle kohta langetab ajalugu oma valju otsuse.»

Tõesti, nende mõningate reeturite kohta, kes sakste laualt pudenevate leivakoorukeste eest müüsid ära oma rahva ja südame, Boguni, Kalkuni, Suigussaare, Michelsoni, Taremi ja teiste nendetaoliste reeturite kohta langetas ajalugu karmi otsuse.

Varsti taipasid ka «Eesti Noorte» juhid, et valesöödaga ei õngitse eesti noort fašistlikku organisatsiooni. Siis hakati meelitama ostulubade jagamisega. Hakati ähvardama, terroriseerima. Peeti silmas põhimõtet, et «sobiv isik vormitakse otsustavalt ümber juba varasemas nooruses. Kes ei sobi, lülitatakse juba varakult välja. Kõik, mida ei suudeta üldise hoiakuga sarnastada, kõik, mis üldisele arvamisele ei vasta, mis ei lase tüüpi kehastada, eemaldatakse armutult». (Kalkuni referaadist.)

Sellest põhimõttest peeti rangelt kinni. Teostati noorsoo süsteemikindlat hävitamist; kes ei tahtnud «sarnaneda üldise hoiakuga», s. t. kes ei tahtnud truualamlikult, nälgides ja vireldes orjata parunite järglasi, kes ei tahtnud ennast vabatahtlikult sõjatandril lasta ära tappa saksa orjastajate poolt, need paigutati vanglatesse ja koonduslaagritesse, kus neist üks osa lasti pärast pikki piinamisi maha, teine osa aga hukkus nälja ja üle jõu käiva töö ja vanglais ning laagreis levitatud taudide tagajärjel.

Sellest põhimõttest räägivad kümned tuhanded Eesti NSV rahulike kodanike söestunud ja piinatud laibad Tartus, Valgas, Kloogal, Narvas, Tallinnas, Kiviõlis ja teistes kohtades, kus märatsesid saksa okupandid ja nende käsilased. Sellest räägivad Nürnbergi protsessil avaldatud dokumendid ja hitlerlaste üksikasjaline programm Baltimaade rahvaste hävitamiseks.

Boguni ja tema eestlastest kannupoiste-füürerite Kalkuni, Suigussaare, Michelsoni, Taremi jt. hanekspüüdmisepropaganda oli ainult esimeseks sammuks sel teel, mille kaudu pidi toimuma eesti noorsoo täielik vaimne ja füüsiline hävitamine.

«Eesti Noorte» peastaap asus otsekohe konkreetselt ellu viima eesti noorsoo hävitamise programmi «Omavalitsuse juhi» Mäe ja kindralkomissar Litzmanni näpunäidetel. Selleks määrati «Eesti Noorte» organisatsiooni töö põhilised suunad:

1. Eesti noorsoo sõjalis-sportlik kasvatus ja osavõtt saksa sõjalis-sportliku kasvatuse ida-ala laagreist.
2. Eesti noorsoo rakendamine põllutööteenistusse saksa põllutööteenistuse raames.
3. Noorsoovahetus üldiselt.
4. Eesti noorte suhtlus saksa juhtimisel ja saksa järelevalve eesti noorsootöö alal.

Mida sellega taheti saavutada, on igaühele selge. Saksa noorsoo sõjalis-sportlik kasvatus ja vastavad laagrid moodustasid süsteemi, mis kasvatas nürimeelseid, kivistunud ajudega, pimesi iga käsku täitvaid hitlerinoori. See oli tööstus, mis tootis roboteid Hitleri sõjamasinale.

Peale Eestis toimuvate õppelaagrite saadeti organisatsiooni liikmeid Saksamaa laagritesse. Nii näiteks oli eestlastele määratud ainult ühes Saksamaa sõjalis-sportliku väljaõppe laagris iga 8 nädala tagant 100 vaba kohta.

Kes olid juhtideks neis laagreis?

Võtame näiteks Ida-Preisimaa Schippenbeili laagri. Laagrijuhiks oli hitlerijugendi juht, kes oli saanud Hitleri tunnustuse. Alljuhtideks olid sõjast osa võtnud allohvitserid ning veltveeblid ja Eesti SS-leegionärid.

Teenistuse vorm laagris oli sõdurlik, sisu — «sõdurliku inimese idee, totaalse sõja idee ja enda ees vastutava noorsoo juhtimise idee» (Boguni sõnad). Sellise «õppuse» eesmärk on selge: kasvatada fašistlikke julmureid-sõdureid rassivaenu alusel väljaõpetatud noorsoojuhtide abil, ümber töötada kogu noorsugu totaalseks sõjaks.

Noorte «vormimist» peale sõjalise väljaõppe ja sõjalis-sportliku kasvatuse laagrites teostati veel igasuguse sõjalise abiteenistuse korraldamisega, nende rakendamise teel SS-i, SD, «omakaitse» jõukude ja fašistlike asutuste käsutusse, lennuväe abiteenistusse jne.

Noor sunniti osa võtma oma rahvuskaaslaste jälitamisest, vangistamisest, surnukspiinamistest, veristest jahtidest nõukogude patriootidele.

Sellest räägivad tavalised aruanded «Noorte Maleva» juhtidele. Näiteks Jõelähtme koolipiirkonna abiteenistuslased olid rakendatud fašistliku «omakaitse» juures tegevusse virgatsitena, abilistena «Omakaitse» staabis ja õhuvaatluspostidel.

Need andmed räägivad noortest, keda sunniti osa võtma veristest tapatalgutest nõukogude patriootide-partisanide kallal. Need räägi-

vad SS-i, SD ja fašistliku «omakaitse» poolt mõrvatud eestlaste verest, kes ei salanud oma rahvast, kes takistasid sakslastel meie maad paljaks röövida. Need andmed räägivad meie õdede ja vendade Saksamaale küüditamisest ja sundmobiliseerimisest Saksa röövarmeesse. Need räägivad fašistide poolt süüdatud eesti taludest, lõpmata pikkadest nälginud, kurnatud eesti perekondade kolonnidest saksa relvastatud konvoide saatel siirdumas Saksamaale, vastu näljale ja surmale.

Eriliste raskuste vastu põrkasid eesti noorsoo saksastajad ja kalkunijugendi füürerid eesti noorsoo mobiliseerimisel lennuväe abiteenistusse. Ei aidanud sini-must-valge, jumala arm ega Hitleri hirm, palved, manitsused ega ähvardused — eesti noored ei tahtnud astuda lennuväe abiteenistusse.

Laseme rääkida aruannetel.

«Teie k. a. 5. mai nr. 89 ringkirja täitmiseks teatan, et Alavere algkooli piirkonnas Anija vallas ei leidu vastavaealisi noori ja nõutava haridusega tütarlapsi, kes oleksid nõus vabatahtlikult astuma lennuväe abiteenistusse.

Alaveres, 16. mail 1944. a.

Maasikmägi,
abiteenistuse rühmajuht.»

Võtame järgmise.

«Esitan aruande noorte rakendamise kohta sõjalisse abiteenistusse Kuimetsa vallas.

Ühtlasi teatan, et Kuimetsas ei ole praegu vabatahtlikult lennuväe abiteenistusse siirduda soovijaid.

Kuimetsas, 18. mail 1944. a.

L. Ruudi,
valla sõjalise abiteenistuse juht.»

Selliselt kirjutatakse peaaegu kõigis aruannetes.

Järgmiseks tähtsaks ülesandeks oli hitlerlastel värvata eesti noori fašistliku noorsoo-organisatsiooni kaudu Eestis põllutööteenistusse Saksamaal. See tähendas eesti noorsoo järkjärgulist rakendamist orjatöösse, tema seadmist alama järgu rahva ossa hitlerlaste «Uues Euroopas». Seda tingis ühtlasi ka kisendav tööliste puudus Saksa tööstuses ja põllumajanduses, kust viimsed reservid olid totaalse mobilisatsiooni teel saadetud idarindele kinni toppima võimsa Punaarmee poolt Saksa «elastsesse rindesse» löödud auke.

1943. aastal veebruarikuus kuulutasid saksa okupandid Eestis välja üldise mobilisatsiooni, alates 16. eluaastast. Hiljem laiendati järjest üldise töömobilisatsiooni määrust. 6. märtsil teatati, et ka koolinoorsugu, kes on sündinud 1926. aastal ja nooremad, pannakse sundtööle raudteel, metsas, põllutöödel. Lapsed alla 12 aasta vanuse pandi koguma tooraineid saksa tööstusele: kaltse, konte, karpe jne. Alates 25. maist ei tohtinud linnades ilma eriloata leiduda enam ühtki kooliõpilast ega noort 12—17 aasta vanuses.

«Ükski üliõpilane ei saa sügisel jätkata õppimist enne, kui esitab vastava töötõendi sooritatud abiteenistuse üle. Koolikursuse lõpetanud ei saa minna teise kooli ega anta talle tunnistust kursuse lõpetamise kohta enne, kui abiteenistus on täidetud,» käskis Kalkuni staap.

Ülikooli pääsemiseks aga ei jätkunud töötõendist, mis oli antud oma mõisniku poolt, vaid nõuti tööteenistust saksa suurmõisas Saksamaal.

«Noorte abiteenistuse» määrusele vastavalt usaldati noorte rakendamine põllutöödele «Eesti Noorte» peastaabile. Esialgse kava kohaselt käskisid fašistlikud isandad noori 12—17 aasta vanuseni rakendada sundtööle määramise korras, hiljem oldi sunnitud tegema mõningaid muudatusi. Lubati mõningail noortel, kes olid nõrgajõulised, ise töökoht valida neis taludes, kus oli vähemalt 5 hektarit põllumajanduslikult kasutatavat maad.

Noored tööorjad suunati tööle hallparunite, sakslaste käsilaste taludesse. Olid välja töötatud eritabelid, vastavalt maa suurusele, nende kohta, kes võis nõuda noori sulaseid ja teenijaid. Peale selle nõuti, et tuleb «määrata noored tööle niisugustesse kohtadesse, kus oleks kindlustatud teatav kasvatuslik õhkkond ... sest terve hulk meie talusid on niisugused, et neilt on raske oodata küllaldast järelevalvet noorte üle ja nende juhtimist.»

Selleks et tulevane ori juba harjuks mõttega, et ta kuulub peremehele, kinnitati ta nummerdatud töökaardiga suurtaluniku või mõisa juurde, kust ta ilma «tööandja» loata ei võinud lahkuda, langedes vastasel korral karistuse alla.

Peastaapi kogunes rohkesti järgmisesisulisi dokumente:

«Harju Noorte Maleva juhile.

Kuusalu vallas Kodasoo asunduses Laanekõrve talus oli teenistuses 14-aastane tütarlaps Helga Sterling, kelle vanemad elavad Anija vallas Kõrve külas Ojamäe talus.

1. juunil lahkus Helga Sterling oma ema Elfriede Sterlingi käsul vastu tööandja tahtmist ja ilma põhjuseta töökohalt. Minul olevail andmeil elab tema praegu Anija vallas Kõrve külas Härmakosu talus.

Palun teie kiiret kaasabi, et Helga Sterling asuks tagasi oma senisele töökohale härra Kure tallu.

Kuusalu valla noorte juht:
(A. Meremaa).»

Mida taheti saavutada nn. noorsoo-vahetusega? Toome bannfüüreri vastuse sellele küsimusele: «Te peate õppima Saksamaad tundma, nagu ta elab ja töötab. Te peate nägema tema noorsoo tööd ja peate uurima natsionaalsotsialismi sügavaid maailmavaatelisi põhialuseid, sest ainult siis, kui teie tõesti tunnete natsionaalsotsialismi, suudate teie mõista vahet demokraatliku imperialismi ja Uue Euroopa vahel. Te peate nägema kõigi saksa rahva kihtide hõlmamist hitlerijugendi ja natsionaalsotsialismi kaudu.»

Nõndanimetatud «noorsoo-vahetuse» kaugemaks eesmärgiks oli paigutada Eestisse elama saksa hitlerlikku noorsugu, koloniseerida Eesti sakslastega ja eesti noorsugu hajutada mööda saksa parunite mõisaid, väljaspoole oma kodumaad. Kuid Punaarmee võidud tõmbasid sellest plaanist kriipsu läbi.

Kui palju fašistid ka ei ülistanud Saksamaa elu ja sealset «kultuurset» tööorjust, kui mitmesuguseid surveabinõusid nad ka kasutusele ei võtnud, eesti noorsugu ei läinud nende kärbseliimile. Eesti noored võitlesid kõigi vahenditega Saksamaale orjatööle küüditamise vastu, nad ei tahtnud minna Saksamaale surema nälga ja taudidesse, hävinema tervist tapva tööga fašistlikes sõjatööstusettevõtetes, õhurünnakute piirkonnas.

Need vähesed kergeusklikud, kes sõitsid Saksamaale, õppisid sealset elu ja tööd fašistlikus põrgus niivõrd põhjalikult tundma, et peagi astusid aktiivsesse võitlusse fašismi vastu.

Nõukogude Liidu rahvad ja nende Punaarmee saavutasid suure võidu fašismi üle, päästsid kogu progressiivse inimkonna fašismi ikkest. Lembitu pojad ja tütred NSV Liidu sangarliku võitja-rahva koosseisus pühkisid terasluuaga oma sünnimaa jäädavalt puhtaks fašistlikust saastast. Koos hitlerlaste ja hitlerliku «rassiteooria» häbiväärse krahhiga varises kokku ka kalkunite ja kalkuninoorte organisatsioon, selle katse pimestada ja hävitada eesti noorsugu.

EESTI NAISED GESTAPO VANGLATES JA NENDE VISA VÕITLUS FAŠISTIDE VASTU

Nõukogude võimu võttis eesti rahvas vastu vaimustuse ja loova tööenergiaga. Tööpuuduse kaotamine, uued, suured perspektiivid majanduslikus ülesehitustöös ja kultuuririndel tõid ühiskondlikku ellu uusi, värskeid tuuli, millest olid haaratud eelkõige naised, kuna nendel oli kodanliku surutuse tingimustes väga vähe võimalusi leida oma koht elus. Kuid uue elu rüpes võrsunud uued eod lämmatas hitlerliku Saksamaa ootamatu kallaletung Nõukogude Liidule. Eesti NSV sai piiririigina esimeste rünkade, reeturlike hoopide osaliseks.

Hitleril oli Baltimaade suhtes kaugeleulatuvad plaanid. Vastavate instruktsioonide kohaselt pidi saksastatama Eesti, Läti ja Leedu, põhielanikkonna pidid moodustama siia ümberasustatud sakslased. Koloniaalpoliitikat ei kavatsetud rakendada mitte ainult kõigi mittesaksa elementide väljasaatmise teel, vaid ka elanikkonna, eeskätt aga intelligentsi ja aktiivsema elemendi hävitamise teel. «Omavalitsus» moodustati suitsukatteks, tõeliste eesmärkide varjamiseks, ta pidi pinda valmistama tõelise koloniaalpoliitika läbiviimisele.

Kohe, sõja esimestest päevadest alates, asus elanikkond toetama rinnet. Partei üleskutsel lõi eesti rahvas oma rahvakaitse väeosad, hävituspataljonid ja töölispolgud. Juhtnöörid hävituspataljonide loomiseks anti 25. juunil. Tegelikult aga hakati looma rahvakaitse üksusi veelgi varem. Rahvakaitse väeosade loomisel toetus partei komnoortele ja ametiühingu liikmetele. Sõja puhkemisel asuti linnade juures ehitama kaitsevööndeid. Üksnes Tallinna ümbruse kaitsevööndite ehitamisest võttis osa 25 000 elanikku.

Samal ajal aga välismaiste relvadega varustatud eesti kodanlikud natsionalistid, keda juhtisid eesti fašistlikud peamehed ja langevarjudel allavisatud saksa ohvitserid, ründasid ja tapsid kodumaa kaitsjaid seljatagant ja rikkusid sideliine. Kõik reaktsioonilised elemendid tõstsid pead ja püüdsid hävitada nõukogude aktiviste, et hõlbustada hitlerlike vägede sissetungi.

Kaitse pearaskus lasus 8. armee väeosadel, piirikaitse vägedel ja Punalipulisel Balti mere laevastikul.

Nõukogude vägede kaitselahinguid Eesti NSV territooriumil võib vaadelda mitmes etapis. Esimesel etapil, juuli algusest kuni

juuli keskpaigani, toimusid lahingud Lõuna-Eestis. Juuli keskelt kuni 7. augustini peatati vaenlane Lihula-Märjamaa-Põltsamaa-Emajõe üldjoonel, kus nõukogude väed andsid tugevaid vastulööke. Vihased lahingud käisid 16.—20. juuli vahel Lihula rajoonis, mille tagajärjel vabastati Lihula. Augusti algusest kuni augusti lõpuni suunas saksa 18. armee oma pealöögi Tallinnale. 28. augustil evakueeriti Tallinn. Vastupanu osutati pärast seda veel Haapsalu juures. 31. augustil oldi sunnitud ka sealt Hiiumaale taanduma.

Kõige kauem pidas vastu Osmussaar, mida suudeti vallutada alles 6. detsembril.

Pärast saksa vägede tungimist Eesti territooriumile allutati hävituspataljonid sõjaväelisele juhtkonnale ja neid kasutati lahinguteks saksa regulaararmee vastu. Pärnu hävituspataljon purustas ühe bandiitide grupi Kilingi-Nõmmel ja pidas koos Tallinna 4. hävituspataljoniga ägedaid kaitselahinguid Pärnu ja Pärnu-Jaagupi all. Viljandi hävituspataljon ründas vaenlase ülekaalukat kolonni Põltsamaa rajoonis. Tartu hävituspataljon pidas pikemat aega rinnet Emajõe rajoonis ja taandus alles siis, kui vaenlane oli tunginud neile seljataha. Augusti algul likvideeris Harju 3. hävituspataljon bandiitide salga Paunküla rajoonis. Selgus, et bandiidid olid Soomest lennukil Nõukogude vägede tagalasse saadetud.

Petseri hävituspataljon pidas raskemaid lahinguid Vasknarva juures, kus pataljon ligi kuu aja jooksul takistas vastasel, kes oli Pihkva—Gdovi kaudu tunginud ümber Peipsi järve, Narva jõe forsseerimist.

Lahingutega taandusid hävituspataljonid Tallinna.

Kõrvuti hävituspataljonidega formeeriti kaks töölispolku, üks Tallinnas, teine Narvas.

20. augustil saatis kogu töötav Tallinn oma polgu pidulikult rindele ja 21. augustil toimus sangarlik Kivilo lahing. Tallinna töölispolk asus vahetult Tallinna linna pärast peetavaisse võitlustesse ja pidas lahinguid Kadrioru—Lasnamäe rajoonis, kattes sadama kaudu toimuvat evakueerimist.

Narva töölispolk formeeriti 10.—15. augustini. Tema koosseisu moodustasid Narva töölised ja Narva kaudu taanduvad Virumaa, Viljandimaa ja Tartumaa hävituspataljonid. Siin oli ka üks läti rühm. Lahingusse läks polk 19. augustil Kingissepa linna rajoonis. Ta kaitses mitut rindelõiku. Luuga jõerajoonis võttis polk ette ka vasturünnakuid.

Eestis loodi ka kaks läti töölispolku. Üks kaitses Tallinna, teine pidas lahinguid Tartu ja Viljandi maakonnas.

Ka naised asusid abistama võitlejaid otse võitlusjoonel. Terve rida kartmatuid naisi, nagu Viikmann, Raudkivi ja teised on kirjutanud oma nime kodumaa kaitsmise ajalukku sellega, et nad töötasid sanitaridena otse kuulirahe all.

Varsti pärast nõukogude võimu taaskehtestamist Eestis hakati rajama komsomoli organisatsioonide juurde rühmi «valmis sani-

taarseks kaitseks». Enamus osavõtjaid olid naised, kuna siin õpiti peamiselt esmaabi andmist ja omandati teadmisi meditsiinilise teenindamise alal lahinguolukorras. Need sanitaarrühmad töötasid koos hävituspataljonidega ja abistasid rinnet. Neist palavatest võitluspäevadest sõja algul jutustab endine hävituspataljoni sanitaarsalga liige Eela Sõstramets:

«Töötasin sõja algul ELKNÜ Harjumaa komitee instruktorina. Mul tuli kohtadel organiseerida kommunistlikke noori ja noori hävituspataljoni ridadesse. Juuli algul sõitsingi selleks Juuru alevisse. Kui jõudsin valla täitevkomiteesse, siis selgus, et täitevkomitee õli bandiitide poolt üle võetud, täitevkomitee juhtivad töötajad, valla partorg ja komsorg vangistatud. Ka mind võeti kinni ja suleti keldrisse. Öösel pääsesin nõukogude võimule ustavate inimeste kaasabil põgenema. Teel kohtasin Kohila Paberivabriku töölistest koosnevat hävituspataljoni, kes ruttas appi Juuru rahvale. Sellest päevast alates sai ka minust selle hävituspataljoni liige. Hävituspataljon puhastas Juuru ja Kuimetsa vallad bandiitidest ning vabastas kinnipeetavad.

Üksikutest hävituspataljoni üksustest moodustati Harjumaa 3. hävituspataljon. Selle põhikoosseisu moodustasid Kohila, Rapla, Järvakandi ja Saku töölised ning uusmaasaajad. Meie, pataljoni naised, tegutsesime põhiliselt sanitaar-alal, kandsime ja sidusime lahinguis haavatuid.

Meil tuli lahinguid pidada bandiitidega ja Saksa armee üksustega. Võitlused toimusid Järvakandi ja Rapla pärast. Kummastki tuli meil taanduda ja kumbagi mitu korda tagasi võita. Alles siis olime sunnitud need asulad loovutama ülekaalukatele jõududele.

Ravila ja Kose vahel oli meil äge lahing bandiitidega. Pärast taandumist oli meie pikemaks peatuskohaks Kehra, kust tegime kaasa rea lahinguid fašistide ja nende käsilaste vastu. Mäletan paljusid langenud seltsimehi. Mäletan ka üht kartmatut noormeest Edgar Jakolat, kelle matsime Kehra koolimaja õue. Iga ohver jättis meie südamesse kustumatu leina ja süütas viha vaenlaste vastu.

Ravila vallas oli piinatud kommunistlikke noori. Lõpuks olid nad pandud küüni ja süüdatud koos küüniga põlema.

Suurem bandiitide rünnak meie hävituspataljonile toimus Kõuel. Meie positsioon oli siin tunduvalt halvem. Olime lagendikul, vaenlane aga tulistas meid metsast. Meie, naissanitarid, sidusime haavatuid. Äkki läbis välguna meie rinnet teade, et sakslased on saabunud kohale bandiite toetama. Saime seda ka kohe tunda, sest nüüd hakati meid niitma miinipildujaist. Jooksime varju lähemasse rukkipõldu. Olime sunnitud taanduma, seekord juba Tallinna.

Tallinnas formeeriti meid ümber ja me liitusime Tallinna töölispolguga. Hävituspataljoni naissanitaridest formeeriti sanitaarrood, kes läks koos töölispolguga lahingusse. Suundusime Kivilo mõisa alla, kus olid end kindlustanud sakslased.

Seal ootas meid ees Läti töölispolk, kes oli võideldes taandunud samuti Kivilo alla. Sakslastel oli siin suur tehniline ülekaal. Sel-

lest lahingust võiks rääkida kangelaslugusid, kuidas töölised kaitsesid iga jalatäit maad oma nõukogude kodumaast. Eriti on meelde jäänud abielupaar Vitsurid, kes kaitsesid kuulipildujaga töölispolgu taganemisteed. Tühjendanud viimse padrunini lindi, taandusid nad jalgsi Kopli poolsaarele. Võimalusi evakueerimiseks enam polnud ja nad otsustasid siirduda põranda alla. Kuid mõne päeva pärast nad tabati ja seltsimees Vitsur lasti sealsamas maha. Helju Vitsur aga vaevles okupatsiooni ajal koonduslaagris.

Pidades ülekaaluka vaenlasega ebavõrdset lahingut, taganesime kuni Lagedini. Seal tuli meile appi merevägi, kelle toetusel tuli meil viimaks lõplikult taanduda. 28. augustil lahkus meie laevade karavan Tallinnast. Merevägi kattis võitlusega meie taganemisteed, pidades lahinguid Kadrioru—Lasnamäe rajoonis.»

Lahingutel Eesti pinnal oli suur strateegiline tähtsus. Nad pidasid kinni jõude, mis olid määratud löögi andmiseks Leningradi blokeerivate vägede varustamiseks.

*

Eesti naised, kellel olid avanenud võimalused töötada kõige mitmekesisematel tööaladel nõukogude aastal, suruti saksa okupatsiooni tingimustes tagasi oma senistelt positsioonidelt. Ei vajatud enam nende teadmisi, oskusi, töökogemusi. Majandus laostus, töös-tus kängus, uksed olid suletud ka vaimutöölistele. Seda väljavaadeteta olukorda oli sunnitud kaudselt tunnistama ka «Eesti Sõna», öeldes ühes oma juhtkirjas:

«Naistööjõudude võistlus on suurenenud. Naistel tuleks leida uusi alasid, kus nende töötasu ei oleks liiga madal. Oleks loomulik, kui abielunaised, kelle mehed on alles, jääksid oma kodude külge. Need kohad tuleks loovutada naistele, kelle mehed on ära.»

Kuigi fašistlik teooria nägi ette naistele kindla koha ühiskonnas, — köök, kodu ja kirik — siis oli ometi ala, kus naisi peeti meestega samaväärseiks — fašistlikus vangistuses, piinakambrites ja mahalaskmisel. Kui esimesel perioodil mõrvati kohtuta valimatult ja juhuslikult, siis teisel perioodil hakati korraldama hulgalisi areteerimisi. Inimesi vangistati iga väiksemagi pealekaebuse põhjal. Vanglas lasti istuda määramatu aja ja sageli hukatigi seal. Kohtulikku juurdlust ega protsesse ei korraldatud, vangidele loeti ette nende süüdistus, millele sunniti alla kirjutama. Enamik vangistatuist oli lihtrahvas nii linnast kui ka maalt, keda süüdistati kas vangidele kaasa tundmises või lihtsalt kommunistlikus meelsuses. Vangide hulgas oli ka rohkesti naisi.

Juba esimestel kuudel tekkis vanglates kohutav ruumipuudus. Üksnes Tallinna vanglas «Patarei» oli mitu tuhat vangi. Mõrvamisi hakati nüüd varjama. Neid sooritati salaja, öösiti, et teised vangid seda ei kuuleks ega näeks. Suuremate massimõrvade sooritamise eel tühjendati vangla, paisati endised vangid mujale ja toodi provintsist asemele uusi ohvreid, kes olid määratud hukkamisele.

Kuid rahva eest ei suudetud siiski varjata neid julmi veretöid, ei suudetud ka laimupropagandaga mürgitada eesti rahva teadvust. Mida suuremaks muutus tagakiusamine, seda enam kasvas ka viha ja vastupanu. Neil aastail kerkis rahva hulgast esile palju naisi, kes tegutsesid aktiivselt fašistide vastu ja tõestasid oma ustavust nõukogude korrale. 1943. aastal tekivad partisanisalgad mitmetes rajoonides, 1944. aasta sügisel aga omandab partisanivõitlus laialdase iseloomu. Ka paljud naised tegutsesid kartmatult partisanidena vaenlase tagalas.

... Kui puhkes sõda, oli Liidia Tasane viieteistkümne aastane. Hoolimata noorusest püüdis ta kogu oma jõust toetada rinnet, aidata kiiremini võita vihatud vaenlane. Kurgani oblastis lõpetas ta traktoristide kursused. Kuid üksnes tagalatöö ei rahuldanud teda. Ta tahtis kodumaa vabastamiseks teha midagi rohkemat. Väsimatult taotles ta võimalust rindele pääsemiseks. Ta kirjutas komsomoli rajoonikomiteesse, kirjutas ka Moskva. Saabuski väljakutse. Liidia Tasane saadeti luurekooli. «Sealt aga lähete vaenlase tagalasse. Saate eriülesande,» öeldi talle. «Nõus?»

Muidugi oli Liidia Tasane nõus!

Õppetöö venis pikaks, tulevasi luurajaid valmistati igakülgselt ette.

Ühel märtsiööl läbis ta lennukil rindejoone. Narva rajoonis sattus lennuk tulevahetusse. Õnneks aga möödus kõik hästi. Signaal, hüpe...

Ta maandus umbes 75 km Tallinnast eemal. Maandumisel takerdus langevari männi latva. Liidia lõikas rihmad läbi ja kukkus lumme.

Oli vaja kiiresti eemalduda. Ta hakkas sammuma põhja poole, kus ta sai kokku Volli Tasasega, grupi juhiga. Pimeduse katte all käidi ära 15 kilomeetrit. Siis mindi lahku.

Liikuda päevavalges oli ohtlik. Liidia teadis, mida vastata, kui küsitakse, kust ta tuleb ja kes ta on. Ta tuleb Narvast, tahab lahkuda rinde lähedusest ja otsib tööd. Temale tuli vastu tütarlaps jalgrattal, kes juhatas teed ja lisas nagu muuseas: «Olge ettevaatlik, otsitakse nõukogude langevarjureid.» Ka hiljem manitsesid mitmed inimesed Liidiat ettevaatusele, otsekui oleksid nad aimanud, et teda on vaja hoiatada.

Liidia leidis peagi sõbratare, kelle kaudu ta sai vajalikke andmeid ning andis need nõukogude väejuhatusele edasi. Ta oskas oskuslikult kasutada oma sidemeid sadamaga, raudteesõlmega ja sõjaväeosadega. Mitmel korral pääses ta vaid üle noatera — ta töö oli ülimalt ohtlik. Kuid Liidia oli õnnelik, nii sai ta kodumaale kõige rohkem kasu tuua.

Nüüd teame ka, kes oli partisan Tamaara ja kuidas ta sattus sõja ajal tegutsema Eestisse, vaenlase tagalasse.

Tamaara Semjonova sündis 1919. aastal Irboskas. Pärast keskkooli lõpetamist õppis ta Tartu ülikoolis arstiteadust. Nõukogude korra päevil astus kohe kommunistliku noorsooühingu liikmeks.

Sõja puhkemisel kulges ta tee Viljandi hävituspataljonis lahingutega Tallinna. Tema kui tulevase arsti ülesandeks oli haigete transpordi korraldamine evakueerimisel Leningradi ja sealt edasi tagalasse.

Tamaarale tehti ettepanek jääda tööle ühte Volga-äärsesse haiglasse. Kuid ta tahtis olla eesliinil ja palus, et teda saadetaks radistide kooli. Tema soovile tuldi vastu ja radistide koolis kohtas ta teist Tartu üliõpilast, arstiteadlast Marina Vassiljevat. Nüüd algas neil hädaohtlik elu. Tollal kirjutas Tamaara oma õele Sinaidale: «Kui ma vaikin, siis ära erutu, see tähendab, et ma olen väga kinni.»

«Kinni» aga tähendas seda, et ta läks täitma Eestisse kõige ohtlikumaid ja vastutusrikkamaid ülesandeid. Suureks hõlbustuseks Tamaara töös oli asjaolu, et ta valdas vabalt kolme keelt — eesti, saksa ja vene. See võimaldas tal hankida väärtuslikke andmeid vaenlase vägede paigutusest. Kaks korda paisati teda parašütistina alla. Palju kordi tuli tal riskida eluga. Kord, Tallinna Draamateatri juures, pidid gestapolased ta peaaegu tabama. Tema aga taipas, et teda jälitatakse, ja oskas end jälitajaist lahti rebida.

Märtsis 1944 paisati Tamaara koos Marina Vassiljevaga alla Tallinna lähedusse. Nad pidid siin kohtuma kellegagi, kes enne neid oli alla paisatud. Kuid too, kellega nad kohtuma pidid, osutus äraandjaks. Nüüd olid gestapolased neil kannul. Pääsküla mets piirati sisse. Millist surma surid tütarlapsed, pole kindlaks tehtud. Võib-olla tabas neid kuul, aga võib-olla piinati neid veel enne seda. On vaid teada, et saksa väejuhatuse käsul vangistati ka Tamaara isa ja viidi koonduslaagrisse ning sellest ajast on ta jäljetult kadunud.

Veera Dobrolinskaja, meenutades fašistliku terrori võimupäevi, jutustab:

«Olin kuni viimase minutini Tallinna kaitsel ja mul ei õnnestunud enam evakueeruda. Üks mu töökaaslasi hoiatas mind, et ma varjaku end ja ärgu tulgu tööle, sest seal suhtuvad mõned minusse vaenulikult. Nõukogude võimu ajal olin ma ju Tallinna tööstuskaubastus kommunistlike noorte algorganisatsiooni sekretäriks.

Kohe esimesel päeval, kui läksin tööle, ilmusid sinna kaks «omakaitse»-meest ja tahtsid mind sealsamas maha lasta. Pääsesin ainult töökaaslaste vaheleastumise tõttu. Sellest alates hakati mind jälitama ega areteeritud kohe, nähtavasti oletades, et mul on sidemeid põrandaalustega. Mind vangistati novembri lõpul. Korteris pandi toime läbiotsimine, torgiti läbi isegi padjad ja seinad. Mind viidi «Patarei» vanglasse. Detsembri lõpul loeti mulle ette süüdistus, kus oli öeldud «ümberkasvatamatu» ja «eesti noorsoo mürgitaja». Mulle määrati surmaotsus. Nii jäin päevast päeva ootama surmanuhtlust. Jaanuari algul aga teatati, et surmaotsus olevat muudetud tähtajata sunnitööks. Ja sealjuures toonitati, et ma pidavat olema eluaja tänulik saksa politseile, kes olevat mulle «kinkinud» elu ja andnud võimaluse ümberkasvamiseks. Kuid ellujätmine oli

vaid silmapetteks. Mõningad poliitilised vangid, kellest küll teati, et nad on veendunud kommunistid, jäeti esialgu ellu, lootusega neilt ükskõik milliste vahenditega võimalikult palju teada saada ja oletatav organisatsioon avastada.

Vangla-aastad olid mulle ja minu kaaslastele meie vaadete, meie veenete ja meie ideelise tugevuse parimaks tuleprooviks. Õppisin sel ajal tundma palju suurepäraseid naisi. Kuid enamik neist ei saa enam iialgi viibida koos meiega.

Mäletan üht kooliõpetajat, kes istus vanglas kommunisti varjamise pärast. Ta rääkis mulle, et kogu eluaja oli ta olnud õpetaja ja kasvatanud lapsi kodanliku korra vaimus. Nüüd aga on tal häbi oma elutööst, millest on jäänud järele vaid tühjus. Sest alles nüüd mõistab ta, kui võlts on olnud kõik see, mida ta on õpetanud. Ta mõistab nüüd, et kommunistlikud noored on palju õilsamad oma taotlusis, nad teenivad suurt ja üllast ideed.»

Vangide hulgas oli ka reetureid, keda oli poetatud sinna selleks, et saada teada poliitvangide salajasi kavatsusi. Enamasti aga mõrvati lõpuks nemadki. Võimumehed oskasid neid kasutada seni, kui see oli vajalik, aga siis, kui arvasid neid liiga palju teadvat hitlerlaste veretöödest, tapsid nad oma käsilased armutult.

1941.—1942. aasta talvel ei köetud «Patarei» vanglat üldse. Kambris oli nii külm, et kivimüürid olid härmas ja paksult kaetud lumekorraga. Tekke ei antud ja naridel polnud kotte.

Esimesel talvel mõrvati vanglas palju nõukogude võimule ustavaid naisi, kes surid sangarisurma, tulvil vihkamist hitlerliku režiimi vastu. Ühel päeval viidi minema poliitvang Kaisla ja kaaslased ei näinud teda enam. Kuid mälestus temast ei kustu, tema revolutsionääri-võitleja kuju püsib alati meeles neil, kes teda tundsid. Samuti mõrvati ka Helmi Mälk, kellel jäi järele kaks väikest alaealist last. Teda süüdistati selles, et ta mees oli Punaarmees ja et ta koos mehega sõja algul oli kleepinud seintele nõukogude lendlehti. On teada, et teda enne hukkamist veel piinati.

Eriti julma piinamise ohvriks aga langes Leili Remmelgas. Ta oli juba aastais, vaikne ja tagasihoidlik inimene, kes suurema osa oma ajast oli töötanud Punases Ristis. Kuid ta oli ustav ja sirgjooneline nõukogude inimene. Juba lapsena oli ta õppinud vihkama paruneid ja nüüd tundis ta, et pigem sureb kui alistub orjastajatele.

Juba ülekuulamisel piinati teda julmalt. Pärast seda viidi üksikkongi. Et aga valitses suur ruumipuudus ohvrite ülekülluse tõttu, siis pandi ta ühte kongi Johanna Vebermaniga, kes oli selle ebainimliku roima tunnistajaks, millest ta hiljem jutustas kaasvangidele. Õnnetu naine ei suutnud end isegi liigutada. Linade vahel paigutati ta narile, kus ta vaevu suutis vastu võtta vett, mida Veberman talle ulatas. Kui ta pisut paranes — arstiabist polnud muidugi juttugi — viidi ta Lasnamäe vanglasse, kus ta lamas naril kolm kuud. Ühel heal päeval öeldi talle, et ta saadetakse koju, tegelikult aga viidi hukkamisele.

Juunikuus viidi suurem rühm naisvange Harku turbarabasse välistöödele. Töö oli äärmiselt raske, toit aga vilets. Hommikul anti 125 grammi leiba, lõuna ajal 3/4 liitrit suppi, mis oli ainult vesi, ja õhtul 4—5 kartulit. Kuid kõigest hoolimata oli vangide tuju hea. Nad hoidsid ühte ja miski ei saanud kõigutada nende meelsust. Hakkasid kujunema tihedamad sidemed üksikute vangide vahel. Oma kartmatu opositsioonilise hoiakuga paistsid silma Anu Uusman, Dobrolinskaja, 19-aastane kommunistlik noor Klava Tšernova ja paljud teised poliitilised naisvangid. Õhtul koju minnes lauldi nõukogude laule, mida ei saadud neile keelata ei ühegi karistuse ega ähvardusega. Kuigi elutingimused olid äärmiselt viletsad (näiteks puudusid kambrites isegi magamiskotid), andis ühtehoidmine ja ühine meelsus moraalset jõudu, kasvatas võitlustahet.

31. detsembril viidi naisvangid «Patareisse» tagasi; kuus kuud rasket tööd oli neil seljataga. Nüüd hakkas ka vangidel enestel kujunema ülevaade oma kaaslastest. Teati, kes kuskil istub, ja hakati süvendama sidemeid, püüti organiseeruda. Siin istus üksikkambris Vilma Sander, keda piinati kohutavalt ja lõpuks hukati. Kuid ükski piinamine ei viinud teda niikaugele, et ta oleks võtnud vastu sakslaste ja nende käsilaste ettepaneku astuda nende salaluure teenistusse. Iga päev viidi teda ülekuulamisele, ta kõhnenes silmnähtavalt. Teda peksti, ähvardati panna lämbumiskappi, tal väänati liikmeid.

Hoolimata jälitamisest ning tagakiusamisest kasvas vastupanu ja oskus tihendada omavahelisi sidemeid. Õnnestus astuda kirjavahetuse teel ühendusse meesvangidega ja luua omavaheline konspiratiivne organisatsioon. Ei suudetud enam passiivselt kannatada, kasvas tegevusiha.

Teiste vangide hulgas oli ka Johanna Veberman, kes oli kodanliku klikivalitsuse ajal võidelnud töölisliikumise õige marksistlik-leninliku joone eest, Pätsi-aegse «tööliskoja» äraandliku poliitika vastu. Juba varakult töötas ta kaasa töölisnoorsoo ja tööliste kultuurilistes organisatsioonides. Hiljem võttis ta aktiivselt osa ametiühingute tööst, oli äri- ja kontoriteenijate ametiühingu juhatuses ja tööliste haridusliidu teenistuses. Mõnda aega töötas ta ka põlevkivitööliste ametiühingu-organisatsioonis. Kogu aja jälitas teda kodanlik poliitiline politsei, kuni ta areteeriti tööliskirjanduse levitamise pärast. Nõukogude võim vabastas ta vanglast. Siis asus ta suure innuga uuesti tööle, võttes osa põlevkivitööstuse natsionaliseerimisest. Vanglas kujunes Johanna Veberman varsti naiste konspiratiivorganisatsiooni juhiks.

Siin paistsid silma veel niisugused vaprad naised, nagu Linda Junman, kellel ka ema ja kaks õde olid vanglas, Salme Voolents, Epp Meister, Roosi Inno ja paljud teised. Innole pandi peale «meelsuse» süüks veel asjaolu, et ta isa oli langenud 1924. aasta 1. detsembri töörahva ülestõusu ajal Iru lahingus. Kuigi kogu aeg jätkati mõrvamisi, ei puudutatud esialgu neid poliitvange, kelle kaudu taheti avastada ka teiste meelsust. Seati sisse kord, et teatavatel

kellaaegadel olid kambrite uksed avatud ja oli lubatud teiste vangide külastamine, et siis näha, kes kellega sõbrustab.

Ühel päeval toodi vanglasse partisan Feodorova, kellel oli sidemeid teiste partisanidega. See julgustas vange. Ühisel nõul valmis põgenemiskavatsus. Otsustati põgeneda kas Nõukogude Liidu tagalasse või siis jätkata võitlust partisanidena. Konspiratiivsesse gruppi kuulusid Veberman, Tšernova, Junman, Meister, Dobrolinskaja, Uusman, Vitsur. Otsustati, et kes enne põgeneb, loob teistega sidemed ja otsib kohad, kus end varjata, teised aga püüavad pääseda ühiselt välistöödele, et sealt põgeneda.

Kuigi ka nuhkidel näis kujunevat ülevaade, et vangide vahel on teatud rühmitused, siiski ei olnud neil veel täit selgust, kes sinna kuulub. Nii juhtus, et Dobrolinskaja, Meister ja Uusman saadeti koos välistöödele Lavassaarde Pärnumaal. Lavassaare laagris olid veel Milla Kaal, kommunistlik noor Saaremaalt, Ester Ebarik ja Lepik. Neist kujunes rühmitus, kes kõik ootasid Vebermani, et siis ühiselt põgeneda.

Ka Veberman püüdis kõigest hingest pääseda Lavassaare laagrisse ja sundis end igati olema «korralik», hoiduma teravuste ütlemisest. Ta oskas kasutada kõiki vahendeid oma kasuks. Vangla direktor, kes ei näinud täiesti uskuvat saksa fašistlike võimumeeste püsimajäämist, püüdis ülekuulamistel Vebermanilt teada saada, kas on ikka kindel, et Punaarmee võidab ja tuleb tagasi. Ja et mitu rauda tules hoida, otsustas ta osutada Vebermanile mõnesuguseid teeneid, nõustudes tema saatmisega Lavassaarde.

Lavassaare laagrisse saabus rõõmusõnum, et Klava Tšernoval on õnnestunud põgeneda. Nüüd püüti olla võimalikult «eeskujulikud», et mitte äratada kahtlust, kuigi see oma meelsust mitte varjavatele vangidele oli äärmiselt raske. Näis, et võib asuda teostama põgenemisplaani. Ent viimasel minutil segas end asjasse Gestapo. Kas äratas kahtlust Tšernova põgenemine või oli tegemist nuhkide ja äraandjatega, aga igatahes ei lastud Vebermani välistöödele, vaid võeti uuesti eeluurimise alla.

Ka Lavassaarde saabus Gestapo. Sealt viidi ära vangid Dobrolinskaja ja Meister ning paigutati Tallinna Keskvangla üksikkambrisse. Hakati uurima, mis organisatsioon neil oli, oletati sidet välismaailmaga. Ja selleks olid oma põhjused. Hoolimata metsikust terrorist, jälitamisest ja hädaohust, hakkas kujunema organiseeritud vastupanu fašistlikele võimudele, korraldati põrandaaluseid koosolekuid.

Ühel suuremal koosolekul Vabriku tänavas Tallinnas viibis ka Tšernova. Kuid sellest koosolekust oli poliitiline politsei teada saanud. Korraldati haarang ja areteeriti üle kaheksakümne inimese, nende hulgas ka naisi ja kommunistlikke noori. Tšernova, kes seekord pääses, ei saanud siiski kaua viibida vabaduses. Kord juhtus ta tänaval kokku silm silma vastu vangivalvuriga, kes laskis ta sealsamas areteerida.

Ka Johanna Vebermaniga taheti lõpp teha. Ta sai veel oma kaas-

lastele saata kirja: «Ärge kaotage lootust; võib-olla õnnestub teil see, mis mul ei õnnestunud.» Ja enam kaaslased teda elusalt ei näinudki. Kuid kuuldused tema piinamisest vapustasid kõiki. Ka Tšernova sai sõpradele saata kirja, kus ta julgustas vastupanule ja manitses mitte meelt heitma ning lõpetas sõnadega: «Elagu leninlik noorus!» Umbes samal ajal hukati veel ka kommunistlik noor Hobuskoppel.

Aeg möödus. Põgenemiskavatsused olid nurjunud, organisatsioon paljastatud. Paistis, et kellelgi pole enam lootust pääsemiseks. Kuid lootuskiireks olid teated, mis siiski kuidagi imbusid ka läbi vanglamüüride, nimelt teated nõukogude vägede pealetungist, vaenlase lüüasaamisest. Teadmine Punaarmee võitudest tõstis meeleolu.

1944. aasta veebruaris korraldati poliitiliste vangide saatmine Saksamaale koonduslaagreisse. See on üks jubedamaid lehekülgi vangide mälestustes. Ühte tuppa paigutati üle 200 inimese. Ruumi oli vähe, nii et isegi istuda tuli küürus, põlved tihedalt enda vastu surutud. Magada tuli üksteise najal ja üksteise peal. Õhku oli nii vähe, et võis lämbuda. Puhkes tüüfus. Mitmed surid, kuid laipu lasti kambreis veel tükk aega vedelda. Ühel päeval toodi sinna tuppa ka Tšernova ja Feodorova. Tšernova oli tundmatuseni muutunud, äärmiselt kõhn ja piinamisest vaevalt-vaevalt elus. Kuid hoolimata sellest hakati öösel jälle põgenemisplaane arutama. Järgmisel hommikul aga tuli vangla direktor isiklikult kambrisse ja eraldas hukkamisele viimiseks Tšernova ja Feodorova.

Poliitilised vangid viidi Balti jaama Saksamaale koonduslaagrisse saatmiseks. Siin kohtusid veel Dobrolinskaja, Kaal, Verro ja teised. Vanglasse jäänud vangid aga hukati vähe aega enne Punaarmee tulekut. Nende hulgas olid Meister ja Junman, viimane koos oma emaga. Junmani ema Liisa Blumthal oli kogu oma elu pühendanud võitlusele nõukogude korra eest ja selle idee vaimus ka kõik oma lapsed üles kasvatanud.

Dobrolinskajal valmis mõte: elusalt mind Saksamaale ei viida. Ja ta teostaski oma hulljulge põgenemiskavatsuse. Selle asemel, et astuda vagunisse, libistus ta vaguni alt läbi ja põgenes kuulirahe all, tagaajajad kannul. Kauaigatsetud vabadus oli käes. Tõsi küll, põgenemine ei teostunud nii, nagu oli kavatsetud, kaaslasi polnud temaga.

Vaid vähesed on jäänud järele neist vapratest naistest, kellest tahaksime, et nad ka täna oleksid meiega. Tohutu suuri ohvreid on tulnud kanda eesti naistel võitluses hitlerliku režiimi vastu. Paljude sangarlike naiste kannatuste tunnistajaiks jäävad vaid vaikivad kivimüürid.

Suur oli ka nende arv, kes hukkusid Saksamaa vangilaagreis. 1944. aasta sügisel korraldati uus vangide saatmine Saksamaale koonduslaagreisse. Nende hulgas oli ka palju naisi, kes kogu okupatsiooni ajal olid vaevelnud vanglas. Vähesed neist pidasid vastu niikaua, kuni Punaarmee nad vabastas. Kodumaale tulid tagasi Inno, Uusman, Verro, Pihlakas, Vöörman jt., kes teavad jutustada

otse uskumatuid lugusid kannatustest ja viletsusest hitlerlaste koonduslaagreis.

Just koonduslaagreis tuli eriti teravalt esile Hitleri truualamlike käsilaste loomalik julmus. Danzigis, kui vangid hulgana asusid laevalt maale, tulid hitlerlikud ohvitserid nende juurde ja hakkasid peksma püssipäradega, nii et veri voolas. Ja mida enam nägi peksja ohvri verd, seda metsikumaks ta muutus. Hitlerlik režiim, kus toorust, julmust ja halastamatust peeti auasjaks, oli tõepoolest suutnud inimesi loomastada. Peksmine lõbu pärast polnud mingi erandnähtus, seda harrastasid ajaviiteks peaaegu kõik valvurid, isegi naised.

Algul paigutati mehed ja naised koos barakkidesse, kust nad hiljem eraldati traataedadesse, mis olid ümberringi elektrifitseeritud. Siin algas vangide elus jubedaim ajajärk, nagu jutustavad üksikud ellujäänud.

Laagrisse saabujaid võtsid vastu tontlikud varjutaolised kujud — kaasvangid, vaevalt elus näljast ja ebainimlikust kohtlemisest. Toiduks olid enamasti ainult veega keedetud naerid, needki olid vangide kätte jõudes juba hapuks läinud. Igal hommikul pidid vangid, kaasa arvatud ka haiged ja raugad, oma kehvas, räbaldunud riietuses tund aega tegema võimlemisharjutusi; seda nõudis laagri kord. Kes ei suutnud harjutusi kaasa teha, pidi niikaua lamama lumel; barakki minna ei lubatud. Kõik see näis valvureile erilist lõbu valmistavat. Peks oli igapäevane nähtus.

Kes vähegi suutis, pidi käima välistöödel. Sageli anti valvureile korraldus päeva jooksul hävitada teatav hulk inimesi oma äranägemise järgi. Enamasti uputasid valvurid juhuslikult valitud ohvrid mustavee auku, tagudes neile püssipäraga pähe.

Mõeldi välja üha uusi piinamisviise. Näiteks sunniti vange korraga ühest uksest sisse minema. Kes jäid viimaseks, neile sadasid hoobid selga või kuhu juhtus. Korraldati ka massimõrvu. Eraldati teatav hulk inimesi, kes viidi ära ja hukati gaasikambreis.

Näiteid üksikjuhtudest, kus inimesi enne hukkamist piinati ja kus püüti leida üha uusi piinamisvõtteid, on palju. Kord oli üks naisvang läinud supikatla juurde, jutustab üks tagasipöördunuist, teist korda suppi võtma. Selle eest järgnes esmalt peksmine; siis kästi tal võtta talvises külmas end riidest lahti ja seista, käed üleval. Kui käed kippusid vajuma, anti hoop püssipäraga vastu küünarnukke. Viimaks, kui õnnetu enam seista ei suutnud, viidi ta mahalaskmisele; enne seda aga löödi hambad sisse.

Niisugused olid meetodid, millega Hitler lõi «uut korda» Euroopas. Mida rafineeritumaid piinamis- ja hukkamisviise valvur leiutas, seda enam peeti hitlerlike peameeste hulgas temast lugu.

Eriti verine terror oli hitlerlaste võimu algu- ja lõpupäevil. Kui hitlerlikud võimumehed aru said, et nende päevad on loetud, hakati uuesti korraldama massilisi tapmisi.

28. augustil kaotati «Patareis» lahtiste kambrite süsteem ja kõik vangid paigutati luku taha. 20. septembril käsutati hulk vange

välja, öeldes: «Võtke kaasa katel ja lusikas! Teid viiakse kindlustustöödele.» Kuid et seal hulgas oli ka üks naisvang, kes lonkas ja ainult vaevaliselt sai käia, oli ilmne, et võis oodata kõige halvemat. Ja nii oligi. Õnnetud viidi Kloogale, kus nad langesid koos teistega julma veretöö ohvriks.

Sagedaseks nähtuseks oli, et vange enne hukkamist piinati. Neid paigutati sel juhul üksikkambreisse ja enam teiste hulka ei toodud. Selles olid naisvangid «üheõiguslikud» meestega. Hukkamisi püüti varjata, neid toimetati salaja, öösiti. Kuid tihti selgus see õige pea, sest kaasvangidele anti laost välja tarvitamiseks hukatute riideid. Paremate esemete üle tülitsesid valvurid isekeskis ja juba teisel päeval võis näha mõnd valvurit hukatu riietes.

«Hitlerlaste võimupäevade lõppjärgus puhkes kord vanglas tüüfus,» jutustab üks naisvangidest. «See tuli peaasjalikult mustusest, sest kambrid olid inimesi viimse võimaluseni täis tuubitud. Tuppa, mis mahutas kolmkümmend inimest, oli paigutatud kaheksakümmend. Pesemisvõimalusi ei olnud ja nii levisidki ohtrasti täid. Neile ei katsutudki piiri panna. Enne seda oli vanglas möllanud kõhutõbi, mis oli tekkinud mädanenud tursapeade toiduks andmisest. Sanitaarne olukord oli väljaspool igasugust arvustust. Tüüfusse haigestusid ka kolm valvurit, kes surid. Tüüfus levis vanglast linna. Nüüd hakati vange süüdistama tüüfuse sihilikus levitamises. Hitlerlased poosid avalikult ja demonstratiivselt vangla hoovis neli meest, keda nad süüdistasid sihilikus tüüfuse levitamises. Need, kes avaldasid protesti niisuguse jabura süüdistuse ja julma mõrva vastu, eraldati teistest ja mõrvati hiljem salaja.

Massimõrvade varjamiseks öeldi enamasti vangidele, et neid viiakse välistöödele. Nad eraldati teiste hulgast. Tegelikult toimus aga välistöödele saatmine hommikuti ja mõrvamine öösiti. Kui vange kohe ära ei viidud, oli selge, et öösi tuleb mahalaskmine. Üks suuremaid massimõrvu korraldati viimase aasta suvel. «Patarei» vangla hoovile käsutati suurem hulk mehi ja naisi ning kästi lahti riietuda. Siis laaditi nad veoautole külg külje kõrvale ja seoti käed traadiga kinni. Nad viidi metsa ja hukati seal. Tapmise eest said valvurid 250 riigimarka inimese pealt, seega oli timukatöö fašistide juures üks tulusamaid.

Sellest hoolimata, et kõiki neid veretöid püüti hoida rahva ees salajas, kasvasid viha ja põlgus hitlerliku režiimi vastu iga päevaga, koos sellega aga ka rahva vastupanu. Üha suurenes partisanide tegevus. Eesti metsades peitusid arvukad partisanide salgad, kellega liitusid need, kes põgenesid metsa mobilisatsiooni eest Saksa armeesse. Ja eesti naised, pannes kaalule oma elu, varjasid ja varustasid neid. Saksa erikohtu otsused aina kubisesid surmanuhtlustest naistele, kes olid abistanud partisane. Hitlerlaste kätte langesid partisanide abistamise eest maanaised Maria Kõuts, Helmi Leesment, Marie Kõrv, Anastasia Kilbo ja palju teisi, kusjuures viimasel märgiti veel süüdistava asjaoluna, et ta on olnud rahvakohtu kaasistuja.

Jubedad massilised hukkamised olid peagi avanud rahva silmad «kultuurikandjate» tõelise loomuse suhtes, ja rahva viha rõhujate vastu ning poolehoid kannatanuile kasvas järjest. Isegi hitlerlaste «Eesti Sõna» oli sunnitud mainima, et poolehoid vangidele ja vangidega läbikäimine ületab igasugused «sündsuse» piirid, ja Harju-Tallinna prefekt hoiatab selle eest ning kutsub korrale. Sõjavangidele ülesnäidatud lahkus võis maksta elu või aastaid vangistust.

Okupandid ei võinud anda naistele võimete, hariduse ja eriala kohast tööd. Küll olid aga väga «populaarsed» igasugused «tööteenistused» ja sundmobilisatsioonid. Tütarlapsi saadeti sundkorras suvel maale tööle. Ja enne ülikooli astumist tuli nii tüdrukuil kui ka poistel teha läbi aastane sundtööteenistus Saksamaal. Tütarlapsi anti enamasti härraste perekondadesse palgata tööorjadeks. Üks tütarlaps kirjutas oma olukorrast saksa majaproua abilisena: «Pean tõusma hommikul kell viis ja minu tööpäev kestab ilma vaheajata kuni õhtu kella üheksani. Perekonnas on peale peremehe ja perenaise veel neli last. Mina olen neil ainus teenija. Üle kahe nädala on mul pool vaba pühapäeva. Raadiot saan kuulata vaid niipalju, kui härrastele toas toitu serveerin.» Ja kes lahkus enne aastat sääraselt kohalt, langes tööpõlgurina ränga karistuse alla.

Suurima kurbusega mälestab eesti rahvas neid, kes surid tol süngel ajal hitlerlaste mõrvaohvritena. Neid mälestatakse suurima lugupidamisega nagu sangareid, kes kuni viimse hingetõmbeni jäid ustavaks nõukogude korrale. Siia kuuluvad niihästi need, kes jätsid elu Saksamaa koonduslaagreis, nagu Erika Kangur, Aino Virgepuu ja teised, kui ka need eesti nõukogude patrioodid, kes hukati saksa okupatsioonivõimude poolt, nagu Veberman, Junman, Blumthal, Helmi Dresen ja paljud teised, kelle kõigi nimedki pole selgunud. Uhkuse ja lugupidamisega mälestatakse ka neid, kes ei pidanud kalliks ohverdada elu kodumaa eest.

Ka paljudel Eesti Kaardiväe Laskurkorpuse võitlejatel olid õiendada isiklikud arved fašistidega. Ühesainsas rühmas leinasid vanemseersant Ratas ja punaväelane Abakanov oma õdesid, jefreitor Lilleveer oma naist, seersant Piir oma ema, kes kõik olid mõrvatud hitlerlaste poolt. Palju väärtuslikke inimesi on hukatud. Nii leinavad graafik Arkadi Laigot, kirjanik Evald Tammlaant, prokuratuuri töötajat Ivan Hütti, Tartu ülikooli professorit Peeter Ruubelit nende perekonnad. Nad hukati fašistide poolt. Samuti langes okupatsioonivõimude ohvriks tuntud eesti haridustegelane, naiskutsekooli juhataja Tartus, Alma Koskel. Nende väärtuslike inimeste mõrvamine on andestamatuks roimaks kogu eesti rahva vastu.

Palju lapsi on jäänud isata ja naised on kaotanud oma elukaaslased okupatsioonivõimu timukate käe läbi. Paljud emad leinavad oma poegi.

Kui Hilda Siniorg käis ÜLKNÜ 40. aastapäeva eel ELKNÜ Põlva rajoonikomitees, siis nägi ta seinal punase riidega kaetud tahvlitel rajooni komnoorte-kangelaste fotosid koos lühikeste elulugudega.

Siin oli ka tema poja Lembitu foto. Suurelt, veidi tuhmunud pildilt vaatas talle vastu heledajuukseline, avala aruka näoga noormees.

Kuueteistkümneaastasena, kohe pärast juunipööret, astus Lembit kommunistlikuks nooreks. Oma kohustusi täitis ta noorusliku tulisuse ja vaimustusega. Linnamäe vallas töötas ta komnoorte organisatsiooni sekretärina, õppides ühtlasi ka õhtukoolis. Kuid ta tahtis õppida ka muusikat. Ent siis puhkes sõda ja tõmbas ka Lembitu tulevikukavatsustest kriipsu läbi. Lembit astus hävituspataljoni ning võttis osa paljudest lahingutest.

Neljakümne teisel aastal astus ta Punaarmeesse. Kaaslaste jutustuste järgi oli ta kartmatu ning vapper võitleja. Lembit palus end üle viia partisaniüksusse ja tema palve rahuldati. Lembitust sai partisan...

«Valus on mõelda, mida Lembit kannatas, kuid ma siiski ei kahetse, et Lembit oli selline,» jutustab ema. «Ta kasvas niisuguseks, nagu tahtis minu mees ja nagu tahtsin seda mina. Ka Lembitu isa langes sõjaohvrina, suri sõjast saadud haava tagajärjel. Kuid Lembitust on mul veelgi rohkem kahju.»

*

Mis sunnib inimesi ikka ja alati, kõikidel aegadel, loobuma isiklikust heaolust ja võitlema nende tulevaste saavutuste eest, mida ta võib-olla kunagi ei näe? See on usk inimesse, usk tulevikku, mis annab jõudu ka raskeimal hetkel. Seda optimismi ei ole kunagi suutnud kinni katta ei vanglamüürid ega piinakambrid. «Elasime selleks, et rõõmsad olla, rõõmu eest läksime lahingusse, tema eest sureme.» Need on Julius Fučiki lihtsad, kirglikud sõnad, mida ta pärandas järglastele siis, kui tee ellu oli talle igavesti suletud.

Ei saa kujutleda inimkonna arengut, kui puudub usk inimesse, tema ülesannetesse, jõusse ja võimetesse. Kõige täiuslikumalt kajastab usku inimesse kommunistlik maailmavaade. Üksnes sotsialistlikus ühiskonnas on loodud inimesele kõik tingimused tema vabaks, igakülgseks ja harmooniliseks arenguks, on loodud tingimused kirjanduslikuks, teaduslikuks ja kunstiliseks loominguks.

Kuid et inimene muutuks ühtlasi kõrgesti arenenud ühiskonnaliikmeks, selleks ei piisa üksnes materiaalsete tingimuste loomisest. Selleks tuleb ka kasvatada ja arendada inimese moraalseid omadusi. Inimeste moraalsete omaduste rikkus loob uue ühiskondliku kvaliteedi ja inimese moraalsed omadused määravad suurelt osalt ka tema elu eesmärgi.

«Mina ei usu, et oleks olemas moraalselt defektseid inimesi,» ütles suur nõukogude pedagoog ja kirjanik A. Makarenko. «On vaid vaja asetada inimene normaalsetesse elutingimustesse, esitada talle kindlaksmääratud nõuded ja ta muutub harilikuks inimeseks, normiinimeseks.

«Mina arvan, seltsimehed, et on vaja rääkida defektsetest meetoditest, mitte defektsetest inimestest.»

Põhilised, kvalitatiivsed muudatused ühiskonnas ja sotsialistliku ülesehitustöö saavutused, mis on aset leidnud tänapäeva Demokraatlikul Saksamaal, kinnitavad Makarenko sõnu. Sotsialismi teed sammuvad koos Nõukogude Liiduga suur Rahva Hiina ja kogu rahvademokraatlik leer. Sotsialismi tee on aga rahu tee, mis kindlustab inimkonna progressi.

Okupandid rahvamajandust ja kultuuri hävitamas

KUI SUURT KAHJU TEGID SAKSA OKUPANDID EESTI RAHVAMAJANDUSELE

Fašistlike okupantide röövmajanduse ja sadistlik hävitamispoliitika tekitas Eesti rahvamajandusele ränki haavu.

Kannatasid tööstus, transport, põllumajandus, kalandus; laostati kommunaalmajandus. Varemed katavad meie paljukannatanud kodumaad Narvast kuni Sõrve sääreni.

Kirjeldamatult kaunis vana ajalooline Narva oli täielikult purustatud. Tallinnas ja Tartus hävis umbes pool elamispinnast, Pärnus üle kolmandiku. Otepääd, Antslat ja Tõrvat polnud peaaegu enam olemaski. Palju kannatasid Võru, Valga, Paldiski, Kuressaare.

Purustatud linnad ja külad, mahapõletatud ja õhkulastud hooned, tehased, sadamad, sillad, raudteed, üleskistud maanteed, metsad põletatud laipade suitsuvines — säärane oli pilt, mida pakkus Eesti pärast seda, kui okupandid siit välja olid kihutatud.

Ja maa ise, laulus kiidetud «viljakandev muld», mida sakslased oma suureks kurvastuseks ei saanud kaasa võtta — kuidas nägi see välja? Väliselt oli maa ilme muutunud. Külvipinnad olid vähenenud küll üldiselt vaid 40 protsendi võrra, kuid kogu maa sarnanes tegelikult tühjakspigistatud sidruniga, millele oli ainult väliselt jäänud endine kuju.

Oleks vaja põhjalikku ning üksikasjalist eriteadlaste uurimust, et selgitada, kui palju on rafineeritud fašistlikel röövlitel kolme sõjaaasta jooksul korda läinud Eestist välja pumbata tööstus- ja põllumajandus- ning kalasaadusi, kui palju vähenes selle aja jooksul rahvatulu, kui suured on kahjud inimtööjõu vähenemisest ja hävitamisest. Alatoitluse ja väljakurnamise tõttu kannatas kogu rahva tervis, langes tööjõud, lühenes inimeste eluiga.

Kui palju kaotas aga eesti rahvas oma tööjõust selle läbi, et inimesi mobiliseeriti fašistlike bandiitide sõjaväkke või paigutati kontsentratsioonilaagritesse, näljutati vanglates, küüditati Saksamaale või et paljud ise põgenesid fašistide poolt levitatud hirmu- ja õudusejuttude tagajärjel. Peale selle kaotas eesti rahvas 61 000 parimas eas inimest, kes fašistide ning nende käsilaste poolt surnuks piinati ja kõige julmemalt tapeti.

Esialgseil andmeil näib, et proportsionaalselt elanike arvuga need kahjud ühe inimese kohta ei ole Eestis väiksemad kui teistes sakslaste poolt okupeeritud maades: Taanis, Hollandis, Norras,

Prantsusmaal ja mujal. Lätis, Leedus, Valgevenes ja Ukrainaski tuleb iga kodaniku kohta vähem otseseid kahjusid kui Eestis.

Erakorralise Riikliku Komisjoni teadaande järgi moodustavad otsesed kahjud (varanduste hävitamisest ja röövimisest) neis vabariikides järgmised summad:

	Kahjude suurus miljardites rublades 1941. aasta hindades	Elanike arv 1941. aastal miljonites	Iga elaniku kohta kahjusid 1941. aasta riiklikes hindades (rublades)
Ukraina NSV	285	40,0	7 125
Valgevene NSV	75	10,0	7 500
Leedu NSV	17	2,9	5 862
Läti NSV	20	1,95	10 256
Eesti NSV	16,15	1,1	14 682
Moldaavia NSV	11	2,2	5 000

Täpsed, ametlike aktidega kindlakstehtud andmed on olemas varanduste röövimise ning hävitamise läbi tekitatud kahjude kohta. Neid andmeid kogus Eesti Vabariiklik Komisjon fašistlike sissetungijate ja nende kaasosaliste roimade ja nende poolt Eesti NSV kodanikele, ühiskondlikele organisatsioonidele, riiklikele ja kooperatiiv-ettevõtetele ning asutustele tekitatud kahjude kindlaksmääramiseks. Käesolev kokkuvõte on koostatud komisjoni poolt kogutud ametlike andmete ja koostatud aktide põhjal. Selles ei ole sõjalise tegevuse tagajärjel tekitatud kahjusid näidatud lahus neist kahjudest, mis on tekitatud röövimiste ja sihiliku hävitamise läbi. Kõik need kahjud on Eesti rahvamajandusele tekkinud selle tagajärjel, et fašistlik Saksamaa reetlikult tungis kallale Nõukogude Liidule. Kui Saksamaa ei oleks rikkunud NSV Liiduga sõlmitud mittekallaletungiakti, ei oleks Narvas, Tartus, Tallinnas ja teistes Eesti NSV linnades hävinenud ühtki maja ega maal ühtki talu.

Kahjude kindlakstegemiseks moodustati kogu vabariigis 2814 komisjoni. Neist võttis osa üle 12 000 inimese, kes kõik töötasid tasuta. Kodanikele tekitatud kahjudest võeti arvesse ainult need, mida nad ise ülles andsid ja kirjalike tõendite või tunnistajate seletustega suutsid tõendada. Et kodanikele tekitatud kahjude kohta on koostatud vaid 48 353 akti, siis peab järeldama, et nii mõnigi kodanik oma kahjud jättis üles andmata ja seepärast on kahjud kindlasti palju suuremad, kui ametlikud andmed seda näitavad. Asutustele, ettevõtetele ja organisatsioonidele tekitatud kahjud on aga täpselt kindlaks tehtud. (Riiklikel asutustel ja ettevõtetel on koostatud 2357 akti, kooperatiiv-organisatsioonidel 145 akti ja usuühingutel 28 akti.)

Erakorralise Riikliku Komisjoni teadaandes 13. septembrist 1945 on NSV Liidule saksa fašistlike okupantide poolt tekitatud kahjude

kogusummana märgitud 679 miljardit rubla; sellest langeb Eesti NSV-le 16 miljardit rubla, mis jaguneb järgmiselt:

1) Riiklikele ettevõtetele ja asutustele tekitatud kahjud 1941. aasta riiklike hindade alusel .	10 011 266 000.—
2) Kooperatiiv- ja ühiskondlikele organisatsioonidele tekitatud kahjud 1941. aasta riiklike hindade alusel	2 788 734 000.—
3) Kodanikele tekitatud kahjud, samuti 1941. aasta riiklike hindade järgi	3 200 000 000.—
Kokku . . .	16 000 000 000.—
Sellele tuleb juurde arvata hiljem kindlakstehtud kodanike kahjud, mis selles kokkuvõttes ei ole näidatud, kokku 10 358 akti järgi, ümber arvatud 1941. aasta kindlatesse hindadesse	151 000 000.—
Kõik kokku . . .	16 151 000 000.—

Järelikult ulatub ainuüksi kodanikele tekitatud otsene kahju nende poolt ülesantud andmete alusel, mis kõiki kahjusid ei haara, 1941. aasta riiklike hindade järgi viisaastaku (1946—1950) ettenähtud kapitaalmahutuste kogusummani Eesti NSV-s. Kõik otsesed kahjud aga ületavad selle summa enam kui neljakordselt.

Naturaalnäitajates on Eesti Vabariiklikul Komisjonil kokku võetud andmed vabariikliku ja liiduvabariikliku alluvusega ettevõtete kohta, kuna liidulise alluvusega ettevõtete kohta need andmed puuduvad. Liidulise alluvusega ettevõtted esitasid oma kahjude kohta koostatud aktid vahetult Erakorralisele Riiklikule Komisjonile Moskvas. Rahalises kokkuvõttes on riiklikele ettevõtetele ja asutustele tekitatud kahjude üldsummas — 10 011 266 000 rublas — näidatud kõik Eesti NSV territooriumil asuvatele ettevõtetele ja asutustele tekitatud kahjud, sealhulgas ka liidulise alluvusega ettevõtetele 4 miljardi 997 miljoni rubla suuruses summas.

Et naturaalnäitajate hulgas need kahjud puuduvad, siis tuleb õige pildi saamiseks ehituste, tehaste sisseseadete ja toorainete osas näitajaid vähemalt kahekordselt arvata.

Tähtsamaid naturaalnäitajaid:

a) Hooneid hävitatud:

	Arv	Maht 1000 m³
1. Tööstushooneid	2 699	4 684
2. Kultuurihooneid (neist 31 muuseumi, 6 teadusl. asutust, 76 haiglat ja ambulatooriumi, 364 koolimaja, 15 lastekodu, 30 kõrgemate koolide hoonet, 28 raamatukoguhoonet, teatreid ja rahvamaju 86)	636	1 564

3. Elumaju	21 704	14 854
4. Kõrvalhooneid	38 044	41 750
5. Kirikuid, palvemaju ja sünagooge	115	218
Kokku hooneid	63 198	63 070

b) Ehitusi purustatud:

1. Põlevkivikaevandusi	5	(aastatoodang 2 254 000 tonni)
2. Sadamaid	2	
3. Tammisid ja veepaisusid	15	
4. Raudteid	112	kilomeetrit
5. Maanteid	132	„
6. Elektrijõujaamu ja -alajaamu	41	

c) Tehaste sisseseadeid ja transpordivahendeid purustatud või välja viidud:

1. Aurukatlaid	83	
2. Auruturbiine	6	
3. Aurumasinaid	37,	võimsus 13 000 HJ
4. Jõumasinaid	104,	võimsus 6 259 HJ
5. Hüdroturbiine	11	
6. Elektrigeneraatoreid	75	
7. Elektrimootoreid	2 720	
8. Treipinke	752	
9. Mitmesuguseid masinaid	4 444	
10. Trükimasinaid	292	
11. Tekstiilitööstuse masinaid	2 891	
12. Vedureid	44	
13. Laiarööpmelise raudtee vaguneid	519	
14. Kitsarööpmelise raudtee vaguneid	861	
15. Autosid	1 615	
16. Omnibusse	278	
17. Laevu	41	

d) Tähtsamaid tooraineid välja viidud:

1. Värvilisi metalle	652 tonni
2. Mitmesuguseid värve	378 „
3. Värnitsat	272 „
4. Metsamaterjale	377 000 m³
5. Tselluloosi	378 tonni
6. Klaasi	3 317 „
7. Lõnga	964 „
8. Kudumismaterjali	3 615 „

9. Riiet	2 514 000	m²
10. Nahkjalatseid	107 700	paari
11. Toortubakat	302	tonni
12. Nahka	366	„
13. Piiritust ja viina	37 566	dekaliitrit

e) Loomi ja põllumajandussaadusi röövitud ja välja viidud (kaasa arvamata neid, mis on sundnormidena võetud):

1. Hobuseid	21 684	
2. Veiseid	76 800	
3. Sigu	51 290	
4. Lambaid	48 648	
5. Põllutöömasinaid ja veokeid	89 946	
6. Mitmesuguseid väärtasju	52 009	
7. Teravilja	78 768	tonni
8. Kartuleid ja aedvilja	96 901	„
9. Heina	121 501	„

Otsesed kahjud varanduse hävitamisest ja riisumisest oleksid palju suuremad olnud, kui sakslastel oleks korda läinud oma kavatsusi sajaprotsendiliselt teostada. Säärasel juhul oleks kogu Eesti välja näinud umbes nii nagu Sõrve poolsaar, Eesti linnad nii nagu Narva. Sakslastel olid koostatud täpsed plaanid tööstusettevõtete, hoonete ja sisseseadete hävitamiseks, samuti tööstussaaduste, kaupade ja inimeste evakueerimiseks Saksamaale juhuks, kui neil tuleks Eesti NSV-st taganeda. Õnneks arenes Punaarmee pealetung sedavõrd kiiresti, et sakslastel ei jätkunud aega oma plaanide täideviimiseks.

Iga vabriku, ettevõtte, isegi kaupluse jaoks oli saksa okupantidel sisse seatud salajane kaust. Taganemine Tallinnast oli sedavõrd kiire, et isegi need salajased kaustad jäeti maha. Iga kaust sisaldas järgmisi andmeid: esimesel lehel andmed ettevõtte või kaupluse asukoha kohta, evakueerimise ja hävitamise eest vastutava isiku ning tema asetäitja nimi, asukoht, telefoni number jne. Sellele järgnes kolmel lehel üksikasjaline juhend, kuidas talitada ja missuguseid abinõusid võtta tarvitusele: a) eelhoiatuse saamisel, b) evakueerimiskäsu puhul, c) hävitamiskäsu saamisel. Edasi järgnesid andmed inimeste kohta, keda on vaja evakueerida, ning selle läbiviimise järjekorra kohta, iga grupi kohta eraldi lehel. Kõigepealt eraldi järjekord, omakorda jaotatud kolme liiki: I-a — riigisakslased, I-b — saksa rahvusest isikud ja I-c — teistest rahvustest isikud. Selliseid eraldi kategooriasse kuuluvaid isikuid oli näiteks Krulli vabrikus: riigisakslasi 5 isikut ja eestlasi 25 isikut. Sellele järgnevad I järjekord (Krulli vabrikus 15 perekonda, koos perekonnaliikmetega 140 inimest), II järjekord (Krulli vabrikus 1132 inimest), III järjekord (Krulli vabrikus 1179 inimest), IV järjekord

(Krulli vabrikus 408) ja lõpuks V järjekord. Nii oli kogu Eesti NSV elanikkond evakueerimiseks jaotatud kaheksasse gruppi. Seal, kus jõuti evakueerimist teostada aegsasti, näiteks Narva linnast ja ümbrusest, ei jätnud sakslased taganedes maha ühtki elavat hinge ega ühtki tervet kastrulit. Inimeste arvestusele järgnes vajalike transpordivahendite arvestuse leht koos evakueerimise suuna äratähendamisega (Krulli vabriku masinad ja töölised suunati Plsenisse, Skoda vabrikusse), samuti vabriku sisseseade ja masinate evakueerimise lehed. Masinad olid omakorda jaotatud tähtsuse järjekorras viide liiki, iga liik eraldi lehel. Sellele järgnesid toormaterjalide ja muude tagavarade evakueerimise lehed, tähtsuse järjekorras I—V. Tegevuse halvamise kava (Lähmungsplan) oli samuti jaotatud tähtsuse järjekorras kolme ossa (I—III, igaüks eraldi lehel). Lõppu oli paigutatud hävitamisplaan, tähtsuse järjekorras I—III. (Krulli vabriku üksikosade kohta oli märgitud hävitusabinõudena S+F: õhkulaskmine ja tuli.) Kausta lõpus leidus vabriku asukoha plaan, kus hooned, mis oli vaja õhku lasta, olid märgitud sinisega, need, mis tuli maha põletada — punasega.

Ainuüksi Tallinnas avastati 75 mineeritud kohta, kust võeti välja 106,5 tonni lõhkeainet. Toompeale, valitsushoone, Kohtuministeeriumi hoone ja katedraali alla kaevatud maa-alusesse käiku oli lõhkeainet paigutatud 12 tonni, s. o. parajasti niipalju, et selle plahvatamisel ajaloolisest Toompeast jälgegi poleks järele jäänud.

Selle eest, et Tallinn välja ei näe nagu Narva, samuti kõigi Tallinnas säilinud hoonete eest oleme tänu võlgu kangelasliku Punaarmee pealetungi kiirusele, mis sakslastele aega ei andnud siin oma hävituskava täide viia.

Tööstuse kaudsed kahjud on veelgi suuremad kui otsesed. Okupatsiooni aja jooksul jäi tööstusel saamata toodang 17 miljardi 72 miljoni rubla suuruses summas. Tähtsamaist saamata jäänud aineist võiks nimetada: põlevkivi 14,2 miljonit tonni, bensiini 207 500 tonni, elektrienergiat 1875 miljonit kWh, tselluloosi 113 000 tonni, kaltsiiti 49 000 tonni, tsementi 289 000 tonni, riiet 36 000 000 ruutmeetrit, jalatseid 1 166 000 paari.

Põllumajanduse ja kalanduse kahjud, mis eespool toodud 3 miljardi 351 miljoni hulka pole arvatud, on järgmised:

1. Okupantide endi andmete järgi, mis kahtlemata on ennem puudulikud kui liialdatud, on nad okupatsiooni aja jooksul sundnormidena saanud Eesti NSV talundeist:

1) Teravilja	184 900	tonni
2) Lina (kiud)	3 200	„
3) Linaseemneid	3 800	„
4) Lambavilla	600	„
5) Kartuleid	162 400	„
6) Aedvilja ja marju	28 600	„

7) Sarvloomi	173 214	tükki
8) Vasikaid	158 733	„
9) Sigu	110 099	„
10) Lambaid	78 033	„
11) Võid ja rasva	5 400	tonni
12) Piima	416 000	„
13) Mune	67 379 000	tükki
14) Kodulinde	140 000	„
15) Toornahku	140 000	„
16) Söödavilja	114 757	tonni

Riiklike hindade järgi teeb nende saaduste hind üle miljardi rubla. Vastutasuks saksa okupandid talumeestele mingisuguseid reaalseid väärtusi ei andnud. Okupatsioonimarkade eest midagi osta ei saanud, ei rauda, põllurammu ega tööstuskaupu. Põllutööriistad ja -masinad kulusid, parandada ega uuendada neid millegagi ei olnud. Rong rongi ja laev laeva järel veeres Eestist kogu okupatsiooni ajal põllumajandussaadusi Saksamaa poole, rääkimata sellest, mis sakslased ja nende sõjaväed Eestis ära sõid. Vastutasuks aga midagi ei saadud. Seepärast on täiesti õigus, kui kõik ülaltähendatud saadused arvestame Eesti rahvamajandusele kaotsi läinuteks, rahvamajanduse kahjudeks.

Nende väljapressimine ei läinud alati päris libedasti. Endine Harju- ja Järvamaa, siis Petseri-, Valga- ja Võrumaa gebietskomissar Aleksander Boecking oli sunnitud Riia protsessil tunnistama, et sadu talumehi tuli karistada normide mittetäitmise eest nii rahatrahviga kui vangistusega ja varanduse konfiskeerimisega.

2. Selle tagajärjel, et puudusid töökäed ja põllutöömasinad, ja ka muudel okupatsioonist tingitud põhjustel vähenes külvipind Eesti NSV-s aja jooksul 1942. kuni 1944. aastani 1 160 000 hektarilt 696 000 hektarini. Eeldades, et kui 1948. aastaks läheb korda külvipinda tagasi viia 1940/41. aasta tasemeni (ületades 1946.—1950. aasta rahvamajanduse taastamise plaani, mis näeb ette külvipinna suurendamist Eesti NSV-s 1950. aastaks vaid kuni 981 000 hektarini), mis on muidugi võimalik meie kõigi jõudude töölerakendamisel, jääb Eesti rahvamajandusel külvipinna vähenemise tagajärjel kuni 1948. aastani asjatundjate arvamisel saamata: rukist 243 300 tonni, talinisu 103 100 tonni, suvinisu 40 700 tonni, otri 117 600 tonni, kaeru 261 800 tonni, segavilja 254 600 tonni, kartuleid 766 200 tonni, loomasöödajuurikaid 526 100 tonni, lina 37 500 tonni, linaseemneid 40 300 tonni, põldheina 709 400 tonni.

Kuid peale külvipinna vähenemise vähenes okupatsiooni ajal ka saak neilt hektaritelt, mida suudeti külvi alla võtta. Loomade arvu vähenemise tagajärjel vähenes laudasõnnik, kunstpõllurammu okupandid ei muretsenud.

Kui 1941. aastal anti põldudele mineraalväetisi 82 000 tonni ja 7 miljonit tonni orgaanilisi väetisi, siis kogu okupatsiooni aja kestel ei saanud põllud üldse mineraalväetisi. Vähe sellest, et saksla-

sed mineraalväetisi sisse ei toonud, nad vedasid seda isegi välja. Tallinna lähedal asuvast fosforiiditööstusest vedasid sakslased 3 aasta jooksul välja kõige tagasihoidlikuma arvestuse järgi 170 200 000 tonni väetisi. Eesti põldude väetamiseks ei antud sellest fosforiidist tonnigi. Eriteadlased hindavad selle tagajärjel saamata jäänud saaki järgmiselt: rukist 398 000 tonni, talinisu 85 400 tonni, suvinisu 64 800 tonni, otri 120 700 tonni, kaeru 280 600 tonni, segavilja 260 000 tonni, kartuleid 2 267 000 tonni, loomasöödajuurikaid 720 500 tonni, lina 22 500 tonni, linaseemneid 23 100 tonni, põldheina 995 500 tonni.

Aedviljade saak vähenes ajavahemikul 1941—1944 kokku 113 000 tonni võrra. Sõjaeelse tasemeni viimise korral oleks jäänud 1950. aastaks 1945.—1949. aastal saamata 250 000 tonni aedvilja.

Puuviljade ja marjade saagi vähenemine on asjatundjate poolt arvestatud järgmiselt: puuvili 223 430 tonni, marjad 68 690 tonni (kokku okupatsiooni aja eest ja aja eest kuni sõjaeelse saagi taastamiseni).

Kindlate riiklike hindade järgi arvestatult moodustaks külvipindade ja saagi vähenemise läbi tekitatud kahju kokku 5 113 000 000 rubla.

3. Loomade arvu vähenemise tõttu saamata jäänud tulud on asjatundjate poolt arvestatud järgmiselt; statistiliste andmete järgi on okupatsiooniaastate jooksul loomade arv Eesti NSV-s vähenenud 1940. aastaga võrreldes järgmiselt: hobuseid 53 559 võrra, lehmi 214 615 võrra, härgi 13 939 võrra, emiseid 22 995 võrra, sigu 166 231 võrra, lambaid 243 734 võrra, vasikaid 10 391 võrra, mesilasperesid 54 000 võrra, kanu 765 000 võrra, hanesid 34 000 võrra, parte 8000 võrra, kalkuneid 6000 võrra.

Selle tagajärjel vähenes piimatoodang aastatel 1942—1944 1 255 500 tonni võrra.

Vasikate juurdekasv vähenes kolme okupatsiooniaasta jooksul lehmade arvu vähenemise tõttu 567 000 võrra ja kuni lehmade arvu sõjaeelse tasemeni viimiseni 1954. aastal jäi saamata vasikaid 992 000; kokku on seega vasikate arvu vähenemine 1 559 000.

Seakasvatuse alal saadud kahjud: 1942.—1944. aastal on jäänud saamata 25 000 tonni sealiha ja põrsaid; 1942. aastal 95 800, 1943. aastal 107 000, 1944. aastal 162 900, kokku 365 700 põrsast.

Lambakasvatuse alal on asjatundjate arvestuse järgi kahjud järgmised: 1942.—1944. aastal on jäänud saamata 92 000 talle, kuni 1949. aastani jäi peale selle saamata 162 200 talle, kokku seega 254 200 talle. Villa jäi saamata 1942.—1944. aastal 220 tonni ja 1945.—1949. aastal 368 tonni.

Linnukasvatuse osas on kahju saadud järgmiselt: mune vähem saadud (1940. aasta 175 miljonilt on munatoodang 1944. aastaks vähenenud 24,5 miljonini) 1942., 1943. ja 1944. aastal 450 miljonit tükki; 1945.—1949. aastal jäi saamata 423 miljonit muna ja linnuliha 872 tonni.

Mesilaste pidamise alal on jäänud saamata 1942.—1944. aastal

mett 756 tonni ja vaha 48 tonni. 1945.—1950. aastal mett 2280 tonni ja vaha 115 tonni.

Loomakasvatuse, linnukasvatuse ja mesinduse alal kannatatud kahjud moodustavad kindlates riiklikes hindades 5 488 000 000 rubla. Kahjud on arvestatud tagasihoidlikult, eeldades, et loomade ja lindude arv tuleb 1950. aastaks viia vaid sõjaeelse tasemeni. See 1941. aasta tase oleks aga 1950. aastaks kindlasti tugevasti ületatud, kui sõda vahele ei oleks tulnud.

Põllumajandusele tekitatud kahjude hulka ei ole üldse arvatud seda kahju, mis tekitati uusmaasaajatele selle läbi, et okupandid võtsid neilt ära maa, mille nad nõukogude võimult said, ja ka koos maaga kogu saagi, ja mitmed koguni taludest välja kihutasid. Maa äravõtmine koos saagiga vähendas kahtlemata uusmaasaajate ja juurdelõikesaajate tulusid ja tegi neile otsest kahju, mille suurus on asjatundjatest koosneva komisjoni poolt hinnatud 202,4 miljonile rublale (65 824 maasaajalt on ära võetud 558 436 hektarit maad).

Et aga äravõetud maa ja saak anti üle kulakutele, siis oli tagajärjeks vaid nende rikastumine uusmaasaajate ja juurdelõikesaajate kehvik- ning keskmiktalupidajate kulul. Rahvamajandusele, üleriigilises ulatuses, selle läbi midagi kaotsi ei läinud. Et aga osa maad selletõttu jäi üles harimata, siis on selle läbi tekitatud rahvamajanduslik kahju arvestatud üldiste külvipindade vähenemise läbi tekitatud kahjude hulgas.

Uusmaasaajate isikliku kahju eest on peale Saksa riigi vastutavad ka need kulakud, kes maad ja saagi uusmaasaajatelt üle võtsid.

Kalandusele on tekitatud järgmised kahjud:

Mootorpaatide arv on vähenenud 955 võrra (1714 asemel on jäänud vaid 759) ja harilike paatide arv 3392 võrra (4749 asemel on jäänud vaid 1357).

Veel rängemini on kannatanud püünised. Siin näeme peaaegu täieliku hävingu pilti: meremõrdu oli 18 594, järele jäi neid 1944. aastaks vaid 2806, hävinud on 15 788; muid mõrdu oli 21 704, 1944. aastaks jäi 4298, seega on hävinud 17 406. Võrke oli 117 140, jäi järele 57 081, seega hävis 60 059. Nootasid oli 2008, järele jäi 322, hävis 1686. Õngepüüniseid hävis 1 053 000.

On arusaadav, et säärase olukorra juures ning sõjaolude tõttu kalatoodang vähenes juba okupatsiooni ajal miinimumini.

Kalatoodang oli 1939. aastal 218 241 tsentnerit. See toodang läks aja jooksul 1. juulist 1941 kuni 1. jaanuarini 1945 Eesti NSV rahvamajandusele täiesti kaduma, välja arvatud 1944. aasta neljanda kvartali saak 3200 tsentnerit. Kokku jäi kuni 1945. aastani saamata 760 644 tsentnerit kalu.

Asjatundjate arvestuse järgi ulatub selle läbi tekitatud kahju kindlate riiklike hindade järgi üle poole miljardi rubla.

Kuid kõige suurem väärtus on elav inimene, kelle huvides arendatakse nii tööstust, transporti kui ka põllumajandust ning kõiki

majandusala harusid ning kelle tööjõud ühtlasi on üks tähtsamaid tegureid kõigi väärtuste loomisel. Ükski eriteadlane ei ole veel välja arvutanud kahjusid, mida tekitati Eesti rahvamajandusele esiteks sellega, et sajad tuhanded inimesed kisti ära nende igapäevase loova töö juurest, teiseks sellega, et nende tervis kannatas ebainimlike elutingimuste ja alatoitluse tagajärjel ning et paljud üldse oma tervist enam tagasi ei saa. Neid kahjusid ei ole seni keegi kokku arvanud ega miljarditesse ulatuvate kahjude loetelule lisanud.

Lõpuks tapetud ja surnukspiinatud inimesed. Haavad, mis fašistlik okupatsioon ja sõda lõid Eesti NSV rahvamajandusele 1941.—1944. aastal, on rängad. Purustatud tööstus on juba üles ehitatud veel võimsamana, kui ta seda oli enne hävitamist. Väljaveetud sisseseaded ja masinad on asendatud uute, moodsamatega. Transport on täielikult taastatud ja tohutult kasvanud. Loomade arv on tõusnud sõjaeelsest tasemest palju kõrgemale. Külvipinnad suurenenud ja põllumajanduses on võetud tarvitusele senisest rohkem masinaid. Kaluritel on uued püünised ja mootorlaevad. Üles on ehitatud purustatud taluhooned ja elamud linnades, mis on mugavamad kui varem. Röövitud varanduse asemele soetatakse uus, väärtuslikum. Mööduvad aastad, ja tööstuskaupu ning toiduaineid on Eesti NSV-s rohkem kui kunagi varem, nii et neid jätkub kõigile kodanikele nende vajadustele vastavalt. Seda kindlustab meile rahvamajanduse arendamise seitseaastak nõukogude ühiskondliku ja riikliku korra juures. Kirjandus, kunst, rahvakultuur arenevad. Selleks kõigeks oli vaja vaid mõningaid aastaid usinat tööd. Majanduslikud kahjud ulatuvad küll kümneisse miljardeisse, kuid ei ole majanduslikku kahju, mida poleks võimalik tasuda, ega varandust, mida poleks võimalik taastada või asendada. Raskem on heaks teha kahju, mis on tekitatud inimese tervisele. Kuid mida kunagi ei suudeta tasuda, need on hävitatud inimelud.

Nürnbergi protsessil sagedasti kõne all olnud «Sonderbehandlungi», s. o. ilma kohtuta tapmise alla langes Eestis 58 167 parimas elueas kodanikku. Piinamiste tagajärjel suri 3140. Siia hulka ei ole arvatud 64 000 punaarmeelast-sõjavangi, kes tapeti või kes surid nälja, taudide ja ebainimliku kohtlemise tagajärjel. Eesti NSV täisealistest meeskodanikest on peale nende, kes surid sundmobiliseeritutena lahinguis, koonduslaagreis ja Saksamaal sunnitööl, tapetud vähemalt 15 protsenti. Vaevalt on ükski teine rahvas, välja arvatud Jugoslaavia, kaotanud Teises Maailmasõjas suurema protsendi oma meeste koosseisust. Inimese elu on hindamatu. Selle kaotamist ei saa ümber arvestada rahale.

Kuid igaühele on selge, missuguse määratu kaotuse tekitab säärane inimtööjõu hävitamine rahvamajandusele selletõttu, et puuduvad töökäed uute väärtuste loomiseks.

Lõpuks peab tähendama, et käesolevas kirjutuses on kahjude arvestamisel võetud lähtekohaks vaid 1941. aasta tase. Ei ole arves-

tatud seda, et kahjud on palju suuremad selle tagajärjel, et 1941. aastast kuni 1944. aastani Nõukogude Eesti rahvamajanduses oleks aset leidnud areng ning toodangu tõus kõigil aladel, nii tööstuses kui ka põllumajanduses, missugust arenemist takistas fašistliku Saksamaa poolt alustatud sõda. Sellest näeme veel kord, kuivõrd tagasihoidlikult on arvestatud Eesti rahvamajanduse kahjud ja et need on tegelikult palju suuremad.

KALURITE LAOSTUMINE OKUPATSIOONI AJAL

Eesti kalurid on selliseid rahvakihte, kellega fašistlikul türannial oli okupatsiooni ajal väga raske toime tulla. Igiaegadest vabadusega harjunud ergas meel alati valla kõigile suundadele, ei tahtnud need kunagiste Läänemere isandate järeltulijad midagi taibata sakste kitsast «käsen-keelan» diktatuuri ja türannipoliitikast. Ei õnnestunud ju keskaegseil saksa soost paruneil meie randlasi kunagi päriselt kitsaste rannakäärude külge aheldada ning ei õnnestunud see ka parunite järeltulijail. Kala otsib, kus sügavam, kalur — kus elu vabam ja lahedam. Keskaegses pimeduses ja surutises oli just eesti rannarahvas see, kes kõigist ohtudest hoolimata ei kaotanud sidet Läänemere teiste, vabamate kallastega.

Kalevite kange poega,
Laskis teha kena laeva,
Uhke lodja ehitada...
(«Kalevipoeg», 16. laul.)

Ja just samasugune kalevipojalik kiindumus oma paadisse, oma laevasse oli eesti randlases ka 1941.—1944. aastal. Mitte et oma paadiga sakslast orjata, fritsule kalu püüda, vaid et paat tähendab v a b a d u s t, p ä ä s e m i s t natside hirmuvalitsuse alt.

Muidugi polnud sakslased eesti kaluri meelelaadist teadmatuses, ja nad tegid kõik, et kalurit tema kitsa lahekääru külge köita ja talt rohkem kala välja pressida.

Määruses ettenähtud kalahinnad olid naeruväärselt madalad (räime kilo 9 penni, ahvena kilo 13 penni jne.). Mõistagi ei mõelnud ükski kalur sellise hinna juures kalu vabatahtlikult okupantidele anda. Kalurite kupjaks-piitsaks, kalakeskuse direktoriks määrasid sakslased advokaat A. Möldri. Kuid nähtavasti ei suutnud härra advokaat kalureilt küllalt nende töövaeva sakste kõhtu ja tasku pumbata. 10. veebruaril 1942 lasti ta puhkusele ja kalakeskus läks ZHO (Zentralhandelsgesellschaft Ost) kätte. Direktoriteks määrati kaks sakslast. Arvatavasti ei tundnud need küllaldaselt kohalikku olukorda, ja 8. aprillil 1942 oldi sunnitud eesti kalurite juhtimine uuesti Zivilverwaltungi kätte andma. Kalurite põgenemised Eestist jätkuvad, kala tuleb napilt kokku, ja nüüd segab

«Mäe ise» end vahele. Alljärgnevalt väljavõte «Kala ja kalasaadustega kindlustamise määrusest» («Ametlik Teataja» nr. 9, 13. märtsist 1943. a.):

«Kalurite ja kalastusettevõtete mitte-küllaldaselt pingelise töö kui ka puuduliku müügikohustuse täitmise tahte tagajärjel on nii sõjaväe kui ka tsiviilelanikkonna varustamine kala ja kalasaadustega tõsiselt ohustatud. Sellepärast määran:

§ 1 (1). Põllumajanduse Kesktalituse juhataja määrab kaluritele, olgu kalandus nende pea- või kõrvaltööalaks, minimaalse püügikohustuse püügiaasta kohta.

§ 4 (2). Kui kalastussõidukite ja kalapüügiriistade omanik või valdaja ei täida vabatahtlikult Eesti Kalurite Keskuse korraldust, võib viimane nõuda vastava politseiasutuse kaasabi. Politseiasutus on kohustatud Kalurite Keskuse nõudmist täitma.

§ 5 (1). Kalurid võivad kõik püütud kala ainult Eesti Kalurite Keskuse kaudu käibele lasta. Nad võivad jätta edasi andmata oma tarviduseks mineva kalakoguse.

§ 6. Kuivõrd muude eeskirjade põhjal ei ole ette nähtud kõrgemat karistust, karistatakse vangimajaga ja rahatrahviga või ühega neist karistustest seda: 1. kes kalu või kalasaadusi teisiti kui paragrahvi 5 esimeses (1) lõikes tähendatud, kokkuostuõiguslaste kaudu käibele laseb; 2. kes kalurilt või vaheltkauplejalt kalu või kalasaadusi kas raha eest või tasuta ilma paragrahvi 5 teises (2) lõikes tähendatud õigusteta omandab.

8. Käesolev määrus jõustub kehtivusega 1. aprillist 1943.

Tallinn, 30. aprillil 1943. a.

Eesti Omavalitsuse Juht dr. Mäe.»

Nõnda ässitab Mäe politsei ja politseikoerad eesti kaluri kallale, et aga plaanis ettenähtud kalakogus kätte saada ja oma suurkupjakohal edasi püsida. Aga just samuti nagu Mäe on hädas eesti kaluriga, on seda ka teine tegelane, nimelt Ida-ala admiral.

«Kirjad kalureile ja kalurite ühistuile» nr. 2, 1. nov. 1943, toob ära «Valveteenistuse läbiviimisest randades»:

«Üle mere põgenemise tõttu olid Ida-ala admirali poolt mõned osad Eesti rannikust suletud ja kalastamissõidukid konfiskeeritud. Et kalastuskeeld hõlmas meie parimaid kalastuspiirkondi Saare-, Lääne-, Harju- ja Virumaal, siis oli selge, et kui rannad jäävad suletuks, ei saa Eesti Kalurite Keskus ega ka kaluriteühistud täita neile määratud kohustuslikku kalatoodangu normi. Seepärast tegi Eesti Kalurite Keskus kõik võimaliku, et rannad uuesti vabastada ja konfiskeeritud kalastamissõidukid omanikele tagasi anda.

Ida-ala admirali vastutulekul saavutati järgmine kokkulepe:

1) Eesti Kalurite Keskus teostab oma harukontorite ning kalurite ühistute kaudu koos tollipiirivalvega välismaale põgenemise takistamiseks ranniku valvet. Selleks moodustatakse kohalikest kalureist valvemeeskond, kelle ülesandeks on teostada kalastamis-

sõidukite valvet ning teatada kohalikule piirivalvele kahtlaste isikute liikumisest randades. Valvemeeskonna koosseisu ja valvekorra määrab ühistu juhatus.

2) Kalurid peavad merelt tagasi tulles oma kalastamissõidukid muutma ajutiselt sõidukõlbmatuks (eemaldada magneeto, küünlad, purjed, aerud). Kalurid on igal juhul vastutavad, et nende paati võõraste poolt ei kasutata. Kui leitakse, et kalur ei ole ülalnimetatud nõuet täitnud, konfiskeeritakse paat ja omanik võetakse vastutusele.

3) Kalurite ühistute juhatustel tuleb paadiomanike ja nende meeskonda kuuluvate isikute ustavus järelevalve korras kindlaks teha. Mitteusaldusväärsete kalurite nimekiri, samuti paadiomanike nimed, keda põhjendatult kahtlustatakse, et nad põgenikke on abistanud, tuleb esitada kohalikule tollipiirivalve ülemale nendelt isikutelt kalastusloa äravõtmiseks.

4) Kui põgenemine on õnnestunud, võetakse isikud, kes põgenikke toetasid või soodustasid, kaitsevangistusse ja neid karistatakse. Põgenike varandus ja põgenemisele kaasa aidanud isikute varandus konfiskeeritakse.

5) Kui ülalnimetatud punktid on leidnud Eesti Kalurite Keskuse, kalurite ühistute ja kalurite poolt täitmist, vabastab Ida-ala admiral kohe kõik rannad ja annab tagasi konfiskeeritud paadid.»

Sakslased vajasid kala, aga meie rannamehed ei loonud orjastajatega mingit usaldusvahekorda.

Pärnu kalur Reinhold M a t h i e s e n jutustab oma elust okupatsiooni ajal järgmist: «Andsin okupatsiooni ajal kalu riigile vaid niipalju, et püsisin kalurite nimekirjas. 1944. aasta kevadel varjasid Pärnu kalurid kaht mobilisatsioonist kõrvalehoidujat Sorgu saarel, viies sinna toitu. Kui sakslased läksid saart läbi otsima, tõid kalurid mehed Putka jõe suudmesse roogude sisse varjule. Saksa piirivalve asus muulide vahel põhjalastud aurikul. Kui piiripunkti kala ei antud, siis oli tegemist sadamasse pääsemisega. Uuriti dokumente ja lasti tundide kaupa oodata. Kui juhtus, et tuul ajas paadid piiripunktist kaugemalt mööda, siis avati kalureile tuli. Ka minul lasti kord kuul paadist läbi.

Kord sõitsin pühapäeval paadiga üles Niidu poole, naine ja laps kaasas. Jõel patrulliv Saksa valvepaat pidas mind kinni ja küsis, kuhu lähen. Vastasin, et lähen tooma paadi kaarepuid. Protokoll tehti siiski ära. Nimelt oli petrooleumi lubatud kulutada vaid kalapüügile minekuks ja sealt tulekuks, muud sõidud olid keelatud. Paari päeva pärast kutsuti mind Gebietskomissariaati, kus sain kõvasti riielda. Pärast viidi jutt tõlgi kaudu üle suitsuangerjatele ja nende abil pääsesin vaid hirmutamisega. Kord Kihnu sõites ei julgenud ma naist paadis näidata, vaid peitsin ta püüniste alla.»

«Jahta» kalur Nikolai I m a n t a jutustab: «Kolm kuud pidasid mind okupandid kinni Peti aidas. Süüdistati, et olen sakslaste vastane. Kui seletasin, et olen vaid kalapüügiga eluülalpidamist teeninud, öeldi, et kõik kalamehed on punased. Kohtlemine vanglas oli

äärmiselt jõhker; vangla oli nii täis tuubitud, et ei olnud kohta, kuhu istuda.

Normi ma sakslaste ajal ei täitnud; niipalju vaid andsin kala, et nimekirjas püsisin. Sakslaste ajal ajas politsei tihti kalureid taga, aga küllap me siiski oskasime kalaga teha, mida tahtsime.»

Eesti Kalurite Liidu instruktor Aleksander K a r u l a, kes okupatsiooni ajal asus Saaremaal, jutustab: «Kui Saaremaal hakati ka kalureid mobiliseerima, eelistasid paljud Saksa sõjaväkke mineku asemel põgeneda üle mere. Nooremad mehed täitsid norme vaid selleks, et sõjaväest pääseda; preemiast ei hoolinud keegi. Esines palju juhtumeid, et vanemad, mitte enam mobilisatsioonialised kalurid andsid kala tasuta nooremaile, et neid mobilisatsioonist päästa. Teedel peeti kontrolli spekulatsiooni vastu, kuid kalurid müüsid siiski kala neile, kellele tahtsid.»

Kui Mäe oma mobilisatsiooni välja kuulutas, muutus kalurite põgenemine üle mere otse massiliseks. Ja kuigi sügistormides ning Saksa valvepaatide kätte sattumise ohus oli surm üle mere põgenejail teinekord palju enam suu ääres kui neil, kes lasksid endile Saksa karisoldati mundri selga tõmmata, ei hoolitud üle mere põgenemisel surmaohust. Et põgeniku omakseil oli karta Gestapo nuhkide tagakiusamist ja kahe- ning neljajalgsete politseikoerte lärinat, võeti tihtipeale kaasa ka omaksed, ja mitmel pool põgenesid kalurid tervete perekondade kaupa, võrkude ja rüsade vahel paadipõhjas rinnalapsed ja varsti mullaks saavad raugad. Ennem süütute laste surm kui häbi, et isa oli hall karisoldat! Eriti massiline oli põgenemine aastail 1943—1944 Eesti saarte lääneranniku ilt. Näiteks põgenes Lümandu valla Kuusnõmme külast mobilisatsiooni alla kuuluv kalur Voldemar P a j u koos omastega väikeses paadis, ja et tuul kohe minna ei lasknud, varjas end koos omaste ja paadiga vahepeal nädal aega rannamännikus. Siis ühel ööl, kui tuul pöördus, tõmbas ta purjepõlle üles ja läks. Ja sääraseid pajusid oli sadade kaupa, ei aidanud siin Mäe ega Ida-ala admiral, ei Gestapo nuhid ega politseikoerad, ei valvekaatrid ega sügistorm.

Nagu üksikkalurid avaldasid saksa okupantidele pidevat, teinekord küll passiivset, aga seda visamat vastupanu, nii osutasid neile visa vastupanu ka kalurite kohapealsed organisatsioonid, kaluriühistud, mis olid tekkinud pikaajalises raskes võitluses erakalakaupmeestega, nn. «rannakuningatega». Nõukogude kord oli 1940.—1941. aastal kaluriühistute tööd igati soodustanud, ja nüüd, saksa okupatsiooni ajal, kujunesid just kaluriühistud randades neiks kohalikeks organisatsioonideks, mille visa, progressiivset ühistegelikku hinge okupantidel ja nende käsilastel oli võimatu tappa. 1942. aasta lõpul tegutses Eestis 41 kaluriühistut 5000 liikmega. Ja kõigile pingutustele vaatamata ei õnnestunud okupantidel ühistute juhatustesse küllaldasel hulgal truualamlikke sakste sabarakke valida lasta.

K a l a k a i t s e s t ei saanud okupatsiooni ajal mingit juttu olla, sest siis oli juhtmõtteks võimalikult iga hinna eest rohkem kala

välja püüda. Kalamajanduseks vajalikke e h i t u s i püstitati okupatsiooni ajal suhteliselt vähe, 1942. aastal alustati küll ühe-teisega, aga Ida-ala riigikomissari poolt 17. aprillil 1943 antud «Ehituskulu määrusega» («Amtsblatt» nr. 22, 8. juunist 1943) likvideeriti sisuliselt igasugune ehitustegevus, sest juba teoksil olevate ehituste lõpetamiseks loa saamine oli omaette, aasta ümber aega võttev protseduur, rääkimata lubadest uute ehituste püstitamiseks. Eesti Kalurite Keskus koostas küll kalanduse ülesehitamise kava 1943.—1950. aastaks, kuid see jäi muidugi paberile.

Kujuka näite saksa «organisaatorite» ja «wirtschaftspoliitikute» laastavast tegevusest meie kalamajanduses annab selleks eraldi määratud komisjoni akt 26. juulist 1946. Kui 1939. aastal oli meie kalureil 1714 mootorpaati, siis vähenes nende arv nelja okupatsiooniaasta jooksul 955 paadi võrra. Purjepaatide arv langes 1640-lt 635-ni, vähenedes seega 1005 võrra, sõudepaate jäi kalureile 1944. aastaks ainult 27 protsenti, võrreldes sõjaeelse hulgaga. Veel suurem hävitustöö sai osaks püünistele. Enne sõda oli meie vabariigi kalureil üle 40 000 mõrra, millest maa vabastamise ajaks jäi vähe järele. Mõrdade arv vähenes 6,5 korda, võrkude ja nootade arv 3 korda jne.

Ainult paadid ja püünised! Aga inimesed? Paraku puudub meil veel täpne arvuline ülevaade sellest, kui palju eesti kalureid ja nende perekonnaliikmeid langes otseselt sakslaste terrori ohvriks ja kui palju neid hukkus sügistormides ja Saksa valvepaatide tules terrori ning vägivalla eest põgenemisel. Aga me teame siiski seda, mida saksa diktaatoreil ja türannidel ei läinud korda hävitada: see on eesti kaluri igiaegadest ergas vabadusearmastus ning mehemeel, mis said pidevalt julgust ja toitu Punaarmee edusammudest. Neid omadusi ei suutnud eesti kaluri rinnast välja kiskuda ükski Gestapo nuhk ega politseikoer, neid ei suutnud tappa ei sakslaste lennukipomm ega valvepaadi kuuliprits. Nagu rahva iidsed kaitsevaimud, seisavad vabadusearmastus ja mehemeel edasi Eesti saarte ja randade kohal, leides endile erakordse rakendusvõimaluse nõukogude ühiskonna avarustes ja arenemisperspektiivides.

EESTI TÜHJAKS RÖÖVIMINE...

Tähtsamate saksa fašistlike sõjaroimarite protsess Nürnbergis paljastas kogu maailma rahvaste ees lõplikult saksa fašistide maailmavallutamise plaanid.

Teiste maade hulgas oli Eesti üks neid ohvreid, kes pidi saagiks langema fašistlikule III impeeriumile. Nagu Nürnbergi protsessil avaldatud dokumentidest selgub, polnud eesti rahvas määratud üksnes allaheitmisele, vaid ka hävimisele. Meie isaisade higist ja verest niisutatud kodumaa pind kuulus koloniseerimisele «tõupuhaste» aarialastega, meie rahva eesrindlikum osa füüsilisele hävitamisele, ülejäänud osa aga maalt väljasaatmisele ja saksa härrasrahva orjadeks muutmisele.

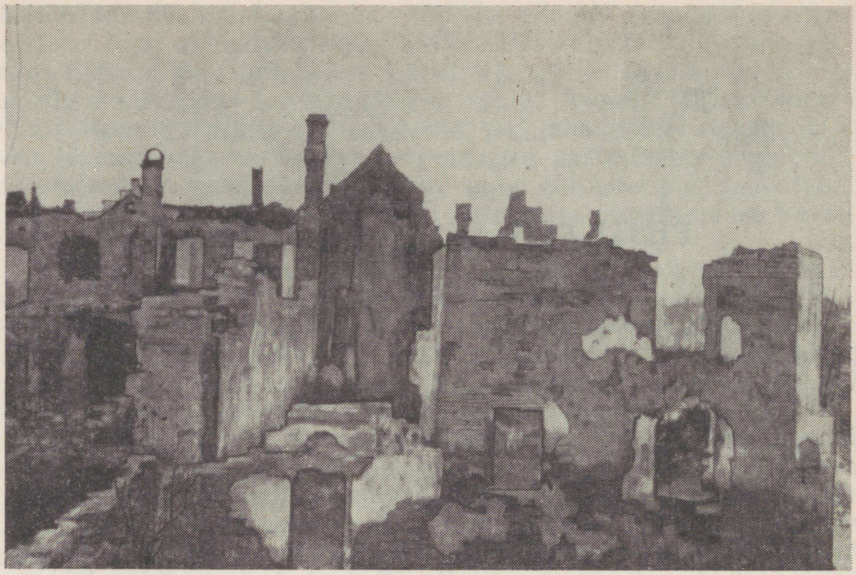
Need metsikud ja alatud plaanid polnud mitte ainult degenerantide Hitleri, Göringi, Rosenbergi, Keiteli ja teiste nendesarnaste maailmavallutajate teoreetilisteks mõttemõlgutusteks, vaid neid plaane teostati eesti rahva reeturite Mäe, Angeluse, Saare, Leiki jt. abil Eestis kogu okupatsiooni kestel raudse järjekindlusega.

Eestlaste maa koloniseerimise ja eesti rahva hävitamise plaanidele oli rajatud kogu okupantide majanduspoliitika. Selle eesmärgiga lammutati eesti tööstus, tehti eeltöid eesti taluniku maast lahtikangutamiseks, saksastati kogu pangandus ja kaubandus ning hävitati süsteemikindlalt eesti patrioote.

Need plaanid purunesid ja jäid lõpule viimata vaid tänu meie sangarliku Punaarmee võidule fašistliku Saksamaa ja imperialistliku Jaapani üle.

Kuid üle kolme aasta kestnud fašistlik okupatsioon lõi niivõrd raskeid haavu meie rahvale, et need annavad veel aastate jooksul end tunda.

Rängalt said kannatada kõik meie rahvamajanduse põhiharud: tööstus, põllumajandus ja transport. Palju kannatas ka kaubandus. Okupandid laastasid maa paljaks. Nad pärandasid meile varemete kõrval tühjad laod ja tühjad salved. Seepärast pole imeks panna, et pärast fašistide väljakihutamist meie maalt oli meil puudus paljustki, mida hädapärast vajasime, et ikka ja jälle esines häireid elanikkonna varustamisel esmajärguliselt vajalikuga. Ainult tänu NSV Liidu valitsuse poolt osutatud tõhusale abile sünnib meil üleminek sõjaoludest normaalsesse rahuaja olukorda kiiretempoliselt, ilma eriliste raskusteta.

Narva. L. Koidula puiestee aastal 1946...

Käesoleva artikli ülesandeks on lähemalt valgustada seda röövtööd, mida okupandid sooritasid Eestis meie põllumajandusele, tööstusele ja kaubandusele.

Okupantidele langes 1941. aastal Eesti vallutamisel saagiks üsna suur ja mitmekülgne pärand. Evakueerida jõuti Eesti territooriumilt suhteliselt vähe. Saksa röövvallutajate kätte jäid rikkalikud toiduainete tagavarad. Samuti langesid nende kätte tööstuse ja kaupluste laod tööstustoorainete, poolvalmissaaduste ja valmiskaupadega.

Ka põllud ja aasad olid rikkalikuks saagiks ette valmistatud, sest 1940/41. aastal olid nad korralikult haritud, hoolikalt väetatud ning õigeaegselt seemendatud. Kuivõrd põllud ei kannatanud otsese sõjategevuse tagajärjel, langesid nad koos saagiga okupantide valdusse. Samuti langes saksa okupantide saagiks kogu meie kari, sead, kodulinnud jne.

Kohe okupantide sissetungi järel hakkasid siit «Vaterlandi» poole veerema autokolonnid ja raudteerongid, täis kiilutud toiduainete, tööstuskaupade ja muu röövitud varandusega. Hiljem võeti appi ka meretransport. Ja nii kestis see kogu okupatsiooni aja jooksul. «Vaterlandist» veeti siia «maarahvalt» raha väljapumpamiseks aga igasugust rämpsu ja prahti, mis seal ladudesse seisma oli jäänud.

Võimatu on saada täpseid andmeid selle kahju ulatuse kohta,

... ja praegu

mida fašistlikud röövlid tekitasid Eesti rahvamajandusele oma üle kolmeaastase võimutsemise kestel. Sõjakahjude hindamisel sai komisjon arvele võtta ainult otseselt arvutatavaid kahjusid. Kuid needki kõnelevad kohutavat keelt! Püüame anda neist siin mõninga ülevaate.

SAKSA OKUPANTIDE POOLT EESTI NSV PÕLLUMAJANDUSELE TEKITATUD KAHJUD

Meie põllumajandusele kui rahva toitlustamisbaasile löödi niivõrd ränk haav, et selle parandamine nõudis aastaid.

Külvipind Eesti NSV-s oli 1940. aastaga võrreldes tagasi läinud keskmiselt 30—40 protsenti, juurde arvatud kultuurheinamaad. Üksikute põhikultuuride järgi oli aga langus märksa suurem. Nii näiteks oli teravilja külvipind langenud 35 protsendi võrra, kartuli külvipind 31 protsendi võrra ja lina külvipind koguni 64 protsendi võrra. Põllud ei saanud kogu kolme okupatsiooniaasta jooksul nimetamisväärsel hulgal mineraalväetist, rääkimata sellest, et loomade arvu järsu vähenemise ja heinte ning söödapõhu rekvisitsioonide tagajärjel said põllud vähem ka laudasõnnikut. See kõik viis põllusaagi alla.

Veel rängemalt aga kannatas meie karjamajandus. Veiste arv oli vähenenud okupantide röövmajanduse tagajärjel 44 protsendi võrra, lüpsilehmade arv koguni 54 protsendi võrra, sigade arv 56

Narva. Vaade linnale Jaani kindlusest aastal 1946...

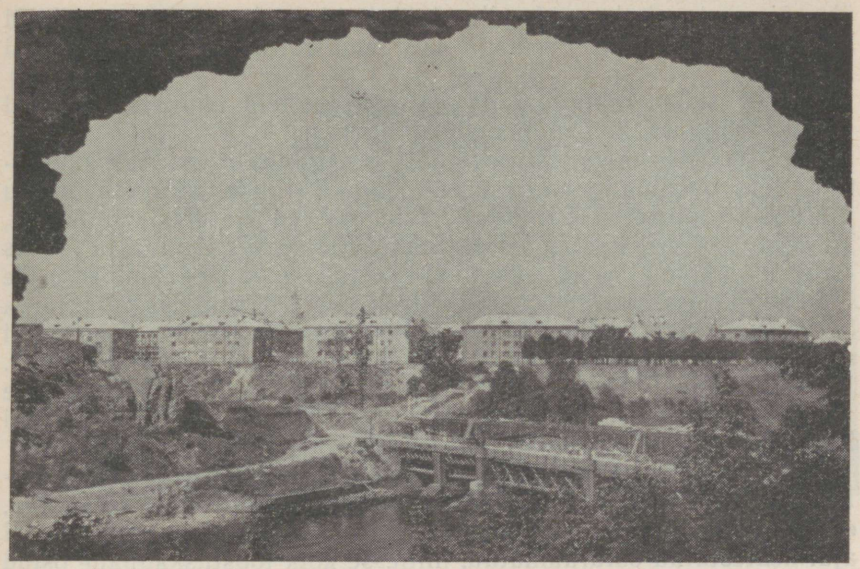
protsendi, lammaste arv 64 protsendi võrra, hobuste arv 25 protsendi võrra jne.

Meie kalamajandus oli samuti ruineeritud. Suurem osa püügiriistadest oli hävitatud, kalurite pered laiali aetud jne.

Nagu juba eespool tähendasime, vedasid okupandid Eestist kogu oma võimutsemise kestel toiduaineid Saksamaale. Kogutud andmete kohaselt on nad kolme okupatsiooniaasta jooksul peale muude toiduainete välja vedanud ca 78 000 tonni teravilja ning 96 000 tonni kartuleid ja aedvilja. Peale selle pidi eesti põllupidaja ülal pidama Eestis asuvaid fašistlikke sõjavägesid ja okupatsioonivõime. «Nähtamatu» ekspordi moodustasid sõdurite pakid, mis siit lõpmatu vooluna rändasid Saksamaale. Ainuüksi nende pakkidega veeti siit üle kolme aasta kestnud okupatsiooni jooksul Saksamaale tuhandeid tonne toiduaineid, eeskätt pekki ja võid.

EESTI NSV KAUBANDUSELE TEKITATUD KAHJUD SAKSA FAŠISTLIKU OKUPATSIOONI AJAL

Eesti NSV kaubanduslikele organisatsioonidele tekitatud kahjude üldsumma tõuseb 982 052 000 rublani, sellest otseseid kahjusid 411 000 000 rubla. Maa vabastamisel okupantidest päris meie kaubandussüsteem täielikult laostatud majanduse. Kaupluste võrk ja laod olid kaootilises seisukorras.

... ja praegu

Kaupluste võrgust ja ladudest vedasid okupandid Saksamaale: puuvillaseid kangaid 327 000 meetrit, villaseid kangaid 80 000 meetrit, siidriiet 85 000 meetrit, linast riiet 20 000 meetrit, puuvillast lõnga 33 tonni, villast lõnga 16 tonni, nahka 5200 tonni, nahkjalatseid 46 000 paari, viltjalatseid 5000 paari, raadioaparaate 2000 tükki, tubakat 30 tonni, võid ja muid loomseid rasvu 1278 tonni, suhkrut ja kondiitrisaadusi 806 tonni, jahu ja tangaineid 1227 tonni, viina 11 996 dl. Siin on loetletud ainult tähtsamad artiklid, ja isegi loetelu haarab vaid osa, mis on läinud korda kindlaks teha linna kauplustevõrgu ja ladude osas. Suur osa okupantide poolt riisutud ja väljaveetud kaupadest on kahtlemata arvestamata, eriti maakooperatiivide osas. Kaubandusele tekitati muidki materiaalseid kahjusid. Nii näiteks hävitati või veeti välja puuladusid 27 536 m^3 ulatuses, bensiini ja petrooleumi 366 tonni, turvast ja põlevkivi 298 tonni, kivisütt 128 tonni. Rööviti ära või aeti Saksamaale abimajandite lehmad, hobused jne. Samuti lammutati abiettevõtete võrk: õmblustöökojad, naha- ja jalatsivabrikud, konservi- ja vorstivabrikud jt. Laostati ja riisuti ka kaupluste ja sööklate sisustust ja inventari. Saksamaale viidi 73 autot.

Seni oleme käsitlenud väljavedu Saksamaale otseselt röövitud ladudest. Välja arvatud vili, pole me arvestanud väljavedu jooksva toodangu arvel kolme okupatsiooniaasta jooksul. Kahjuks puuduvad meil andmed okupatsiooniaegse tööstustoodangu kohta. Teatav toodang kahtlemata oli kogu okupatsiooni ajal. Selle kasutamise

üle võime otsustada vaid selle järgi, kuidas okupandid varustasid kohalikku «maarahvast», nagu «kõrgema rassi» esindajad eestlasi nimetasid.

Toome selle kohta mõningaid väljavõtteid okupatsiooni ajal Eestis töötanud kaubandustöölise kirjast:

«Kui 1940/41. aastal oli Eesti NSV-s organiseeritud rida kaubastuid töötava rahva teenindamiseks, nagu Tallinna Tööstuskaubastu üle 230 kauplusega, Tallinna Toidukaubastu üle 450 kauplusega, Tallinna Toitlustrust 75 ettevõttega, Tartu Segakaubastu (koos Petseri osakonnaga) üle 380 kauplusega, Pärnu Segakaubastu üle 115 kauplusega, Viljandi Segakaubastu üle 100 kauplusega ja Narva Segakaubastu 120 kauplusega, siis saksa okupantide tulekuga oli algul kaubanduse alal, kaasa arvatud kaubastud, põhjalik virvarr. Toidukaupade alal võttis enne aega paar kuud, kui toiduainete tagasihoidlikke (ja sageli mittekättesaadavaid) ratsioone suudeti kaubastada.

Veel ebamäärasem oli olukord tööstuskaupade osas. Tööstuskaupade inventuurid ja ümberhindamised kestsid üle kaheksa kuu, enne kui kauplused järk-järgult avati. Kodanikele «suudeti» tol ajal kehtestatud osturaamatud, millesse kõik tööstuskaupade ostud registreeriti, kätte toimetada alles märtsikuus 1942.»

Edasi kirjutab sama kirja autor: «Ent kogutud andmeile tuginedes väidan, et rikkalikud kaubatagavarad, mis saksa röövvallutajate sisse tungides Eesti NSV kaubandusvõrgus olid, aina kahanesid. Ja nimelt: võimutsejate erikorraldusega tühjendati kauplusi, küllap «Vaterlandi» saatmiseks. Mängiti rahakursi vahega. Rubla kuulutati võrdseks 0,10 margaga. Siit järeldus: kui näiteks kingade hinnaks oli 80 rubla, siis «osteti» see kaheksa riigimarga eest. Ent hiljem, kui importkaubana puukingi ja kõrkjaist kingi sisse toodi, oli nende hinnaks kümme riigimarka või kaksteist marka 80 penni. Tuleb aga märkida, et nimetatud importkauba väärtus lähenes nullile.»

«Arvatavasti peitub ka siin põhjus, miks kaupade «ümberhindamisega teadlikult viivitati,» märgib kirja autor.

MIDA TOODETI EESTIS FAŠISTLIKU OKUPATSIOONI AJAL JA KUHU SEE TOODANG LÄKS

Selle kohta loeme eespool nimetatud kirjast: «Tekstiilivabrikud olid allutatud puht saksa ettevõtte «Ostland Faser» kontrollile, kes jagas ja valitses. Tekstiilivabrikud töötasid. Nõrgakvaliteediline kaup juhiti kohalikule turule, kuna hea kaup rändas «Vaterlandi». Näiteks tootis «Rauaniit» siidsukki — tuntud «Coronat» —, kuid kohalikule turule kaup ei ilmunud. Samuti tootis «Keila» head riiet, kuid harva sattus mõni kangas kohalikku kaubandusvõrku. «Keila» vabriku juurde organiseeriti isegi suur rätsepatöökoda, kus paremad kangad valmisriieteks ümber töötati. Toodang aga rändas jällegi Eestist välja, muidugi okupantide emamaale.

Narva. Puškini tänav aastal 1946...

...ja praegu

Tähelepanekud kinnitasid, et kõik, mis vähegi väljaveoks kõlbas, eksporditi, olgu need põllumajandussaadused, tööstustooted või kodanike käes olevad tarbeesemed (vask, messing, pronks, plii, tina — kõik kõlbas!).

Narva. Varemed Peetri väljakul...

MIDA MÜÜDI «MAARAHVALE»

Kaubad moodustasid kaks rühma: 1) rangelt normeeritud, nagu riie, valmisriided, jalatsid, sukad, pesu jne. 2) rangelt normeerimata, nagu puudrid, klaaspärlid, nööbid, puukruvid, paelad jne.

«Rangelt normeeritud» kaupu müüdi ainult ostulubade alusel, mida harilik surelik tavaliselt ei saanud. Ostulubasid «maarahvale» anti piiratud arvul, nii et nende põhjal teostatud müük oli minimaalne. Ostuloa saaja pidi mitmest filtrist läbi käima.

«Rangelt normeerimata» kaupade ostmiseks anti kodanikele osturaamatud, mille alusel tema võis teatava ostuperioodi kestel osta kas arvulise või hinnalise kriteeriumi alusel teatava «hulga» kaupa. Näiteks võis ostuperioodi kestel osta kahe kuni viie riigimarga ulatuses kosmeetika-, raua-, keemiakaupu jne. Ostud registreeriti raamatusse.

Üle normi villa andjaile ja hiljem ka villaste kaltsude andjaile müüdi preemiakaupade alusel vähesel määral tekstiilitooteid: villase riide nime all takkudest ja kaltsulõngadest valmistatud nn. «BK» ja «SB» riiet.

Viljanormide ületajaile müüdi preemiana 0,5 l viina (32°) või 3 liitrit petrooleumi või 5 kg soola või 1 karp sahariini.

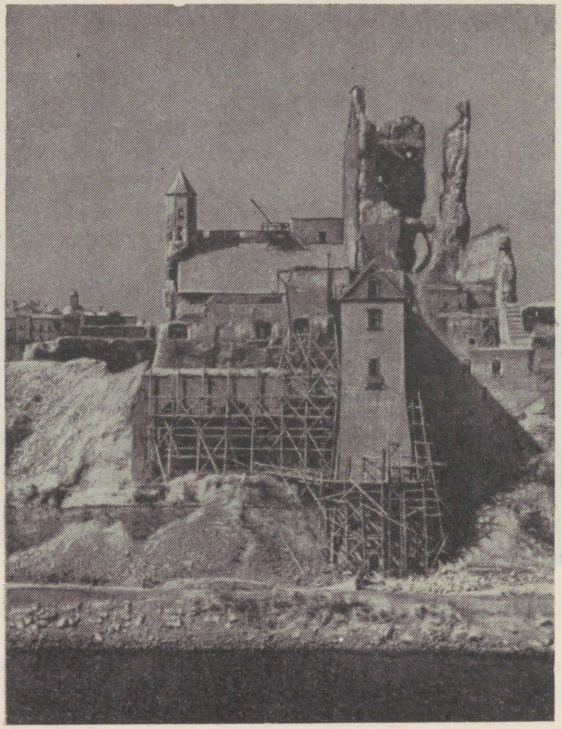
... ja Peetri väljak praegu

MIDA IMPORTISID OKUPANDID

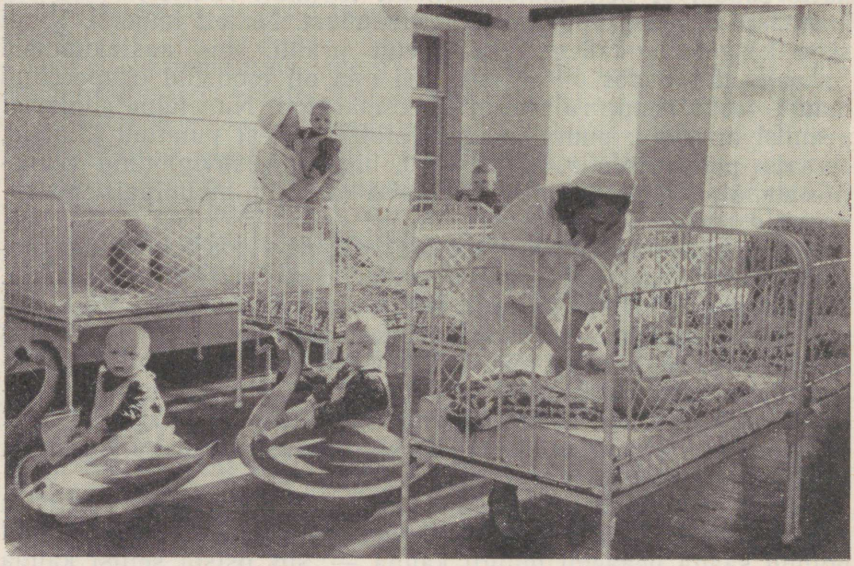
Selle kohta kirjutab asjale lähemalseisnu: «Et eestlastelt raha kätte saada, et neid majanduslikult lõplikult ruineerida, selleks kasutasid saksa okupandid ka kaubandust. Nimelt importi. Toodi sisse kõrgete hindadega väärtusetut prahti, mis aastakümneid Saksamaal ladudes oli seisnud või mis oli toodetud okupeeritud maade jaoks nende ruineerimise eesmärgiga. Nimetame siinkohal peamisi artikleid: puutaldadega jalatsid, õlest punutud jalatsid, «ersats»-poonimisvaha, klaaspärlid, higilapid, saviplonnid (kunstiteostena!), ersatstärpentin, kõrkjaist käekotid, puupilpaist põrandamatid jne.»

«Okupatsiooniaegsete korralduste kohaselt oli ahelkaubandus rangelt keelatud. Kuid nähtavasti ei maksnud see saksa firmade kohta. Ühel ja samal artiklil oli mitu hinda. Kui näiteks firma Kopf äris maksis mingisugune klaasist kaelakee neli marka 23 penni, siis täpselt samasugune ese maksis firma Koppermann poolt sissetooduna ja müüduna kaksteist marka 60 penni. Selle nähtuse taga seisis keeruline juriidiline aheldamine, kuid saladus seisis selles, et võimaldada saksa firmadele müüki kõrgemate hindadega ja rahvalt raha välja pumbata.»

Tuleks küsida: kes ostis seda kaupa ja miks seda osteti? Vastus on väga lihtne. Et needki kaubad liikusid peamiselt linnades — maal polnud saada peaaegu mingit kaupa —, siis ostsid sellist kaupa

Narva.
Taastamisel olev
Hermanni kindlus

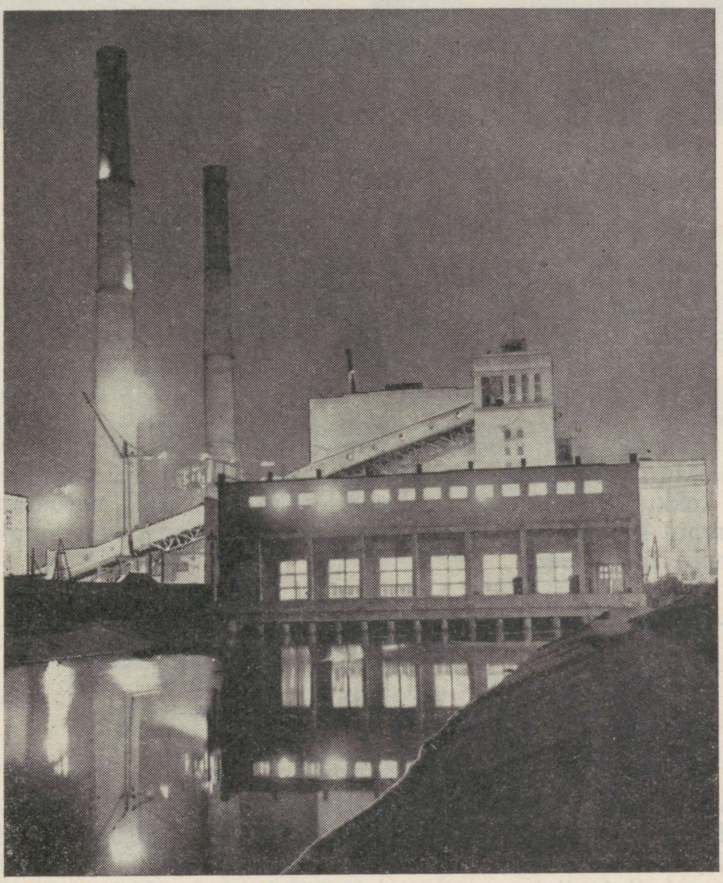

Narva. Raudteelaste lastesõimes

linnaelanikud, et selle vastu vahetada maal üht või teist toiduainet. Niisugune vahetamine oli rangelt keelatud ja raskelt karistatav.

Toidukaubad olid eriti rangelt normeeritud. Igasugune vabakaubandus oli keelatud, sest okupantide eesmärgiks oli talunikelt välja pumbata viimne viljatera, viimne gramm liha-rasvainet jne.

Kohustuslikud normid olid määratud põllupidajaile kõikide mõeldavate põllu-, aia-, karjasaaduste ja isegi metsas vabalt kasvavate marjade, seente jne. kohta. Sundkohustused ja igasugused muud andmised, s. t. võtmised, olid arvestatud nii, et põlluharijaile jätta ainult kõige vajalikum miinimum iseenda ja oma majapidamisvajaduste rahuldamiseks. Kõik muu pidi minema okupantide käsutusse õilsa sildi all: «Linnaelanike ja saksa vabastusarmee (!!) ülalpidamiseks.»

Narva. Balti Hüdroelektrijaam

Narva-Jõesuu

Kuid juba eespool nägime, et okupandid ei muretsenud mitte ainult linnade «maarahva», s. t. eestlaste toitlustamise (siin maksid tegelikult näljanormid ja enam-vähem reeglipäraselt kaubastati vaid leiba) ja fašistliku okupatsiooniarmee ülalpidamise eest, vaid ka selle eest, et siit maksimaalselt välja vedada kõiki aineid Saksamaale.

Okupantide endi ametlike andmete põhjal võtsid nad 1942/43. aastal sundnormide korras (peale selle igasugused muud võtmised) kokku ja kulutasid, arvestades normeeritult varustamisele kuuluvaid kontingente ja kehtivaid toiduratsioone, tähtsamaid toiduaineid järgmiselt:

	Sundnormide korras 1942/43. aastal kokku võetud	Elanikkonna aastane tarvidus normide alusel	Jääk
1. Toiduteravili (tonnides)	43 872,0	31 700,0	12 172,0
2. Liha (tonnides)	18 290,0	3 655,0	14 634,0
3. Või (tonnides)	6 116,0	2 840,0	3 276,0
4. Munad (tuh. tk.)	28 556,0	156,0	28 400,0

Peale selle võtsid okupandid samal ajal 1942/43. aastal talunikelt sundkorras 43 121 tonni sööda-teravilja, millest «maarahvas» ei saanud ühtki grammi. Kõik iga-aastased jäägid veeti Saksamaale või kasutati fašistliku armee toitlustamiseks. Kartuleid võeti samal ajal kokku 113 764 tonni, millest lõviosa läks Saksamaale. Et vabaturg oli valjult keelatud, siis võisid linnaelanikud ja maatainimesed oma näljanormidele lisa hankida vaid «althõlma», spekulantide kaudu. Seetõttu valitsesid «eraturul» äärmiselt kõrged spekulatsioonihinnad kõigile toiduaineile.

Spekulantidena esinesid peamiselt fašistlikud sõjaväelased ja igasugu «asjamehed» võimulolijate hulgast, võttes igalt ainelt viimset hingehinda. Toome siinkohal mõningad «eraturu» hinnad: või — 150 marka (1500 rubla) kg, sealiha 100 marka (1000 rbl.) kg, loomaliha 75 marka (750 rubla) kg, «samagonn» 175 marka (1750 rubla) liiter, porgandid 12 marka (120 rubla) kg jne.

Turul oli lubatud kaubelda vaid lilledega. Rahvas, kelle huumorimeel polnud veel surnud, märkis olukorda järgmise värsiga:

Enne müüdi kauplustest riiet ja vilte,
nüüd pakutakse seal Hitleri pilte.
Enne võisid turul süüa kõhu kas või villi,
nüüd müügil turul vaid tilli ja lilli! ...

Jah, vaesed lilled, need ei kannatanud välja eksporti «Uue Euroopa» südamesse, III-sse impeeriumi. Need pidid esialgu jääma veel siia «maarahva» «rõõmuks» ja kõhutäiteks leiva, liha ja piima asemel. Kuid «vabastajad» lootsid pärast sõja võitmist jõuda niikaugele, et «matsidelt» võtta ka lilled, sest nende pärisosaks on ju kõrgema rassi orjamine ja piits.

Tänu punaarmeelaste vaprusele ja nende valatud verele on kogu fašistlik okupatsiooniaeg vaid õudseks mälestuseks.

FAŠISMI HÄVITUSTÖÖD EESTI KULTUURIS

Kui saksa fašistid 1941. aastal enam kui kahekuise võitluse järel olid Eesti mandri vallutanud, olid juba igal pool selged need meetodid, mille abil hitlerlased kavatsesid oma võimu kindlustada, maa ja rahva lõplikult alistada. Ent neist meetoditest hitlerlased ise palju avalikult ei rääkinud. Kõigist fašistide tolleaegseist avaldustest käis siiski läbi üks juhtmõte: nüüd tuleb lõpule viia see vallutamise ülesanne, mis ristirüütlitel XIII sajandil pooleli jäi. Pidi lõpule viidama ka see suure ulatusega ittatung, mis kord Aleksander Nevski vägede poolt tagasi löödi. XIII sajandi vallutuste lõpuleviimise ühe loogilise osana seisis ees vallutatava maa põlise rahva süstemaatiline hävitamine. Eesti rahva elu ja surma küsimus oli seega otseses mõttes lahendamisel koos fašismi võidu või kaotuse küsimusega.

Saksa fašistide eestlastest käsilased olid sosistanud enne sakslaste pealetungi ja korranud esiteks poole häälega, siis karjudes okupatsiooni esimestel päevadel: hitlerlased tahtvat eesti rahva «venelaste käest päästa» ja eestlastele... rahvusliku vabaduse kinkida. Rahva enda suurte hulkade poolt teostatud, rahva tohutu enamuse poolt aktiivselt omaks võetud nõukogulikku rahvavõimu kujutati selles agitatsioonis võõra võimuna. Fašistide käsikute agitatsioonis oli asetatud pearõhk ennustustele, nagu hitlerlased ei kavatsekski Eestit oma võimu all hoida, vaid jätaksid eesti rahva varsti omapead. Eesti kodanlike natsionalistide seas oli ehk neidki, keda veetles minevikus iseseisvuse näiline paiste ja kes ühel või teisel põhjusel eelistasid näiliselt iseseisva, olgugi suurriikidest sõltuva Eesti vormi sellele tõusule, mis ootas eesti rahvast nõukogude rahvana. Eesti kodanluse enda riikliku korralduse mõte lükati otsemaid hitlerlaste kõnedes ja ajakirjanduses kui suurim narrus ümber, isegi ennast hitlerluse liitlaseks pakkuv eesti kodanlus oleks tarbetu olnud, ja tema võimust ei võinud juttugi olla. Eesti, samuti kui Läti, Leedu ja muud vallutatud maa-alad, pidi jalamaid muutuma Saksa «kolmanda riigi» lahutamatuks osaks, ja «igaveseks ajaks», sest kolmanda riigi kestvus oli esialgu tuhandeks aastaks kindlaks määratud. Pandi kehtima saksa fašistlik võim, mida kohtadel küll mõnikord teenisid hitlerlike sõjaväevõimude poolt määratud vastava usaldusega eestlased. Siit alates oli ainsaks võimuks hitlerlik võim

ja selle võimu plaanides ei olnud ruumi eesti rahva kui kultuurrahva edasipüsimiseks.

Paljud saksakeelsed hitlerlikud trükised rõhutasid maa sõjalisest vallutamisest peale selle maa-ala, Läänemeremaade, kuulumist põlise Saksa riigi koosseisu, ja juba iidseist aegadest. Tarvitseb lahti lüüa ainult pilkeks niinimetatud «dokumentide kogu» «Das deutsche Reval» (Saksa Tallinn, Leipzig, 1942). Selle illustreeritud brošüüri viimase lõigu mõte esineb varemgi korduvalt saksa imperialismi toetavas kirjanduses, kuid erilise teravuse omandab see alles fašistide juures: «22. juunil 1941 lõi Ida-alal saksa korra vabastustunni alguse kell ja varsti pärast seda marssis Saksa sõjavägi peatamatus võidukäigus vabastatud Balti piirkonda. Tallinn pöördus septembris tagasi suurde Saksa riiki, mille liige ta minevikus saksa rüütliordu võimu ajal oli olnud, kelle inimestele ja kelle kultuurile ta võlgneb tänu oma tuleviku ja oleviku eest ja kelle tugevus kindlustab temale saksa tuleviku.» Preisi orduriik osutus ajalooliseks tähiseks, juba sellega oli maa põlisrahva saatuse kohta mõjuv sõna öeldud.

Maa täielikuks vallutamiseks oli hitlerlaste plaanis põlise rahva hävitamine. See hävitamine pidi toimuma ja see toimuski juba mitmes liinis korraga. Hitlerlike sõjavägede kohaloleku esimestest päevadest alates tapeti ja vangistati üle maa massiliselt töötajaid, keda teati olevat nõukogude võimu aktiivsed toetajad. Suurest veretööst rahva kallal võttis osa kuritegelikke elemente ja seiklejaid, mineviku kodanliku võimu juures olnud tegelasi ja natsionaliseerimisel varanduste kaotamisest maruvihasse sattunuid. Isiklikuks kättemaksuks, röövinstinktide rahuldamiseks või verejanu kustutamiseks hukkasid need elemendid hulgaviisil isegi lapsi ja imikuid, täites seega oma käskijate soove rahva hävitamises. Rahva aktiivsema ja julgema osa hävitamisega, perekonniti tapmistega kõiki lähedalolijaid kohutades püüti rahva vastupanu üldiselt halvata. Teiseks, alles edaspidi teostatavaks hävitamismeetodiks oli noorte meelitamine esialgu ajutisele väljarändamisele Saksamaale. Sel teel püüti ette valmistada saksastamist ja levitada ka hitlerlikku mõtlemisviisi.

Eesti rahva kui kultuurrahva hävitamise sissejuhatuseks oli igasuguse kultuurialase töö seismapanek okupatsiooni esimestest päevadest alates.

Okupandid valmistusid oma ülesannete täitmiseks üsna metoodiliselt.

1942. aastal saatis Eesti maa-ala SP ja SD (poliitilise politsei) juht Hitleri asevalitsejale Eestis kindralkomissar Litzmannile neli raamatut kaaskirjaga. Neid raamatuid vajas kindralkomissari aparaat maa ja rahva tundmaõppimiseks. Need olid 1881. aasta Eestis korraldatud rahvaloenduse kokkuvõtted, Eesti rüütlimõisate register, J. G. Kohli raamat «Die deutsch-russischen Ostseeprovinzen oder Natur- und Völkerleben in Kur-, Liv- und Estland» (Dresden u. Leipzig 1841) ja H. Neusi «Estnische Volkslieder». Kaaskirjas

märgib saatja viimase raamatu tähtsust, tõendades eriti, et eesti rahva väärtusi on kogunud saksa teadlased, juhtides seega tähelepanu kogu eesti kultuuri saksa allikaile. Kohli raamatu kohta teeb ta aga tähelepandava märkuse. (Muide, Kreutzwald kirjutas sellest raamatust Faehlmannile 1843. aastal: «... agga se saksamaa k a p s a p e a jampsib ommas ramatudes ni weidraid temposid meie rahwast ja nende ellowisist, et wihha ja äbbi sedda luggedes.») Selle sada aastat tagasi ilmunud raamatu autor peab endastmõistetavaks, et eestlased ja lätlased «meie silmade all hävinevad», mida kaaskirjas eriliselt rõhutatakse. See vaade moodustas nii-öelda ajaloolise sissejuhatuse Baltimaade põliste rahvaste hävitamiseks.

Kuidas vaatasid hitlerlased eesti keele püsimisele ja võimalikule arenemisele, selles küsimuses moodustab iseloomuliku episoodi Goethe «Fausti» eestikeelse tõlke avaldamise küsimus. Üks kirjastus oli võtnud oma töökavasse selle teose avaldamise, teadmises, et «Faust» on üks neid väheseid maailmakirjanduse suurteoseid, mida sallib ka hitlerlik võim. Kirjastus pöördus kirjastamisloa saamiseks Haridusministeeriumi Rahvakasvatuse Valitsuse poole, kes omakorda astus ühendusse Riias asuvate Ostlandi võimudega. Vastus oli, et «Fausti» tõlkimist eesti keelde ei peeta soovitavaks (s. o. lubatavaks), sest eesti keel ei suudaks selle teose mõtet edasi anda. Eesti keel olevat selleks liiga vaene, et saksa kirjaniku teost võiks sellesse keelde tõlkida.

Nõukogude võim teostas eelmiste põlvkondade suurte inimeste unistused sellega, et ta soodustas seniste rõhutud rahvaste asumist oma rahvusliku kultuuri arendamisele — ja mitmel juhul alles oma kirjakeele kujundamisele. Puškini lootus, et «kalmõkk ja soome sugu ja praegu metsik veel tunguus» võivad kord tema teoseid lugeda, oli endastmõistetav. Hitlerlikud okupandid ei pidanud mõeldavaks alistatud rahvaste keelte edasipüsimist, ja ka eestlaste juures pidasid nad loomulikuks esimeseks sammuks saksa keele omandamist kogu rahva poolt kas või lugemisvajaduste rahuldamiseks. Saksa fašistid sattusid küll oma vallutamispüüetes pisut Scylla ja Charybdise vahele. Neid ahvatles ühelt poolt teatava hulga eestikeelse kirjanduse väljaandmine «rahva mõtlemisviisi ümberkujundamiseks», kuni rahvas veel saksa keelt ei oska. Kuid see tähendas ka kõige selle reaktsioonilise ülesotsimist, mida juhtus olema eesti kirjanduses, ja kirjanike virgutamist oma sulge müüma rahva eluliste huvide vastu peetavaks võitluseks. Maias oli fašistlik võim kõige selle peale, mis võiks õhutada vaenu vene rahva vastu. Kommunismi ja nõukogude võimu püüti näidata venelaste asjana, väljastpoolt sissetooduna. Uusi kirjanduslikke teoseid lubati avaldada peamiselt selle järgi, kuivõrd need kas sisaldasid hitlerlastele vajalikku propagandat või andsid lootust, et vastavad autorid astuvad pikapealegi hitlerluse teenistusse. 1942. aastal anti välja kirjanduslik koguteos «Ammukaar», mida rühm kirjanikke kavatses välja arendada kirjanduslikuks ajakirjaks. Käsikirja puhul andis kindralkomissar Litzmanni kultuurpoliitika juht Weiss hinnangu: «Esita-

tud koguteose väärtus on ebaühtlane. Mõned jutustused ja luuletused ei tundu täiesti trükiküpsetena.» Weissil oli ses mõttes õigus, et üheksateistkümnest autorist võttis ainult neli hitlerliku agitatsiooni ülesanded omaks, teised püüdsid kirjutada ilma fašistliku propaganda sihte teenimata. Olgugi et koguteose järgmisel aastal ilmunud köitel oli juba viis fašistide huvides agiteerivat autorit, loeti seda arvu ometi väheseks, ja kogu teose edasine ilmumine pandi seisma. Veelgi vähem võis juttu olla selle ümberkujundamisest ajakirjaks.

Eesti kirjanikest rakendusid üksikud, kes survele alistudes, kes külmalt valmis olles võõra võimu tasu vastu võtma. Eesti kirjanike väärtuslik osa vaikis, lõi teoseid vabadeks aegadeks või avaldas loomingulisi laastusid, mis ei püüdnudki midagi öelda. Ei puudunud juhused, millal suudeti tsensori silma all trükki saata kaheldamatute väärtustega teoseid. Kuigi Eestis ei tekkinud põrandaalust kirjandust ega kirjanduslikku elu, ei suutnud hitlerlaste ja nende eesti teenrite terror ometi eesti kirjanikke mainimisväärselt mõjustada.

On tähelepandav, kuidas samal ajal arenes ja levis uus folkloor, fašismivastane satiiriline luule, ja see levis nii suuliselt kui ärakirjutuste kaudu.

Enam kui kolme okupatsiooniaastat iseloomustab igasuguse kirjanduse suur puudus. Samal ajal oli okupantide teenistuses olev eestikeelne ajakirjandus äärmiselt tuim igasugustele kultuuriküsimustele, lehtedes puudus isegi mainimisväärne informatsioon kultuurialadest. Võib läbi lehitseda terveid aastakäike ajalehti ja leida ainult üksikuid halle kirjutusi kultuurielust. Litzmanni eestikeelse häälekandja «Eesti Sõna» viimase külje viimane veerg andis küll pisiteateid Saksamaalt, kuid mitte eesti rahva kultuurist. Endastmõistetavalt ei ilmunud okupatsiooni ajal eestikeelset teaduslikku kirjandust. Küll trükiti kaks varem valminud eestialast uurimust saksa keeles. Nendeski on tähelepandav pedantsus, millega kohanimed on sunduslikult saksakeelseiks tagasi redigeeritud (Dorpat, Wesenberg jne.). Samal ajal toimus raamatukogude ja raamatukaupluste puhastamine keelatud kirjandusest, aga keelatud kirjanduse hulka kuulus suur hulk nii eesti kui ka saksa, prantsuse, eriti vene kirjandust, kõnelemata kõigest sellest, mis oli kuidagi ühenduses marksismi-leninismiga. Olgu kohe öeldud, suures enamikus säilitasid raamatukogude töötajad keelatud raamatuid karistuseähvardusest hoolimata ning andsid hävitamisele määratud raamatud rahvale nõukogude võimu ajal jälle tagasi.

Teravalt andis fašistlik tsensuur tunda eesti teatris, mis tähendas repertuaari langust teatrikunstnike headest püüetest hoolimata. Peale selle õhutati eesti teatreid ikka enam saksa keeles esinema. Fašistid seletasid selle kohta küüniliselt, et seda on vaja saksa keele õppimiseks, kõik muu teatris olevat väärtusetu. Näitlejate saksa keele omandamine, saksa keeles esinemise võime pidi tagama eesti teatri tarbetuse ja peatse likvideerimise.

Kujutavas kunstis ei piirdunud fašistide hävitustöö ainult väljapaistvate kunstimeistrite (Kaarel Liimand, Andrus Johani, August Roosileht) hukkamisega, teiste hävitamisega vanglas (Arkadi Laigo, Nikolai Kummits). Ei olnud seegi juhus, et vanameistrid Ants Laikmaa ja Kristjan Raud surid okupatsioonitingimustes. Ainus kunstinäitus «Kolm inimpõlve eesti kunstis» teenis otseselt hitlerliku propaganda ülesandeid, püüdes võltsida eesti rahva vabadusvõitluste ajalugu ja kunsti tõelist arengut. Eesti kunsti selle käsitluse järgi ei olnudki, oli ainult üksikuid eesti rahva hulgast tekkinud saksa kunstnikke. Terve hulk kunstiteoseid kõrvaldati «mandunud kunsti» nime all, eriti Adamson-Ericu teoste peale peeti jahti — oli ju kunstnik nõukogude kunstielust igati aktiivselt osa võtnud.

Eesti muusikaline looming oli okupatsiooni kestel samuti summutatud. Küll oli fašistidel kavatsus korraldada laulupidu, lootuses sedagi hitlerliku propaganda huvisid teenima panna. Pikema kaalumise järel leiti siiski rahva laulukooride tegevus hädaohtlik olevat, sest rahva kooskäimisega ühenduses oleks paratamatult elavnenud ka aktiivne võitlus fašismi vastu. Ja nii jäigi ära see algul suure käraga reklaamitud laulupidu kogu oma eeltöödega, ja rahvakogumise keeldude ning rahvamajade sulgemise tõttu seisis ka laulukooride tegevus.

Vastu igasuguseid keeldusid kuulati laialdaselt Nõukogude raadiot, ja mitte ainult teateid ja üleskutseid, vaid ka Suure Isamaasõja ajal valminud eesti uusi heliteoseid ning kunstimeistrite ja kollektiivide esinemisi, mis olid Nõukogude Liidu tagala ja rinde ideeliseks väljenduseks muusikas ja mis kutsusid alistatud rahvast üha enam võitlusele vabaduse ja sotsialistliku tuleviku eest.

Kultuuri hävitamine ja kultuuritaseme allaviimine oli kõige laiemalt tuttav kooli alal. Õpetajate jälitamine omandas äärmised piirid. Õieti oli suur enamik õpetajaid ühel või teisel teel koos töötava rahvaga osa võtnud pöördest ja nõukogude korra rajamisest kohtadel, eriti kaasa töötanud rahva kultuuriüritustes nõukogude võimu ajal. Sellepärast vangistati ja tapeti sadade kaupa parimaid õpetajaid. Õpetaja oli noorsoo ja kogu rahva kasvatajana olnud aastakümneid tähtsaimaks progressiivsete ideede kandjaks, eriti talurahva ja maatööliste laiadesse hulkadesse. Õpetajate tagakiusamisega püüdsid hitlerlased kultuuritööd ja kultuurilist õhkkonda maal hävitada ja sellega rahvahulki nii fašistlikule võimule kui ka saksastamisele vastuvõtlikumaks teha. Kooli tähtsaimaks õppeaineks püüti algusest peale teha saksa keelt, kuid oli ettevalmistusel ka rahvakooli lühendamine kolme aastani. Kõigi nende vahendite juures oli hitlerlaste juhendajaks üldplaan: hiljemalt 25 aasta kestel eesti rahvas täielikult likvideerida.

Vaevalt tarvitseb meelde tuletada teaduse ja teadusliku uurimistöö seismapanekut hitlerliku okupatsiooni ajal. Kui palju uurimisvõimelisi teadlasi kõrvaldati ainuüksi Tartu Ülikooli tööst! Professorid A. Koort, V. Vadi, H. Moora, A. Humal, H. Riikoja, P. Tarvel

ja mitugi teist pidid ülikoolist eemal olema. Rida õppejõude, kõigepealt professorid A. T. Kliimann ja P. Ruubel hukati. Teaduslike kaadrite hävitamine jätkus ka siis, kui nende suhtes otseselt ei võetud tarvitusele avalikke hävitamisvahendeid. Kas ei ole dotsent K. Wilhelmsoni surm alatoitlusest üldiseloomustavaks sündmuseks! Kui 1942. aastal üksikuis fakulteetides õppetööd alustati, siis oli täiesti selge, kui vähe vanas Tartu ülikoolis võis tegelda teadusliku tööga ja uute teadlaste kasvatamisega. Noortele tegi kõrgema hariduse omandamise võimatuks sunduslik tööteenistus Saksamaal, enne kõrgemasse kooli pääsemist. Lõplikult hävitas ulatuslikuma õppetöö võimalused noorte, eeskätt üliõpilaste mobiliseerimine hitlerlikku sõjaväkke. Mitte üksi uurimistöö ise ei olnud seisu pandud ja uurimisvõimelised teadlased laiali pillatud, vaid ka uurimistöö baase ja rahva kultuuriväärtusi ähvardas kadu kõige tõsisemal kujul. Juba tehti valik rikkalikust Tallinna Linnaarhiivist ja väärtuslikumad ürikud toimetati Saksamaale. Rikkalikud ja haruldased arhiivifondid olid juba enamasti kastidesse pakitud ja osalt isegi Tallinnast välja saadetud — ainult Nõukogude armee kiire edasitung päästis hulga neist varandustest. Tallinna Ajaloomuuseumi haruldane raamatukogu jäi ära saatmata muuseumi töötajate ettenägelikkuse tõttu — see oli juba varem Kieck in de Köcki torni keldrisse paigutatud, kust väljatoomine oli raskendatud. Samuti võidi päästa Riikliku Kirjandusmuuseumi raamatukogu ja folkloorifondid üksnes seetõttu, et need olid maale hoiukohtadesse veetud.

Oli üks «uurimisasutus»: see oli Rosenbergi «Einsatzstab», mis tegeles sakslaste väljenduse kohaselt «bolševismi kõigi avaldusvormide uurimisega». Kui vähe võis Einsatzstabi uurimist pidada teaduslikuks uurimiseks, sellest annavad tunnistust fašistide propaganda väljaanded, mis tuginesid selle asutuse tööle. Salakavalam oli fašistide teadusliku töö üritamine Einsatzstabi töö jätkuna eesti teadlaste kaudu okupatsiooni viimsel perioodil. Kui Einsatzstab lubas kokkuvõtteid teha ainult sakslastel, jättes eestlaste hoolde ainult tehnilise töö, siis viimses perioodis lubati näidata ka eestlaste tööd, et neid kaasa tõmmata fašistlikku võimu teenima. Siis, kui hitlerliku võimu sõjaline kaotus oli juba ette näha, asuti ka suure energiaga eestlastest äraandjate värbamisele põhjaminevat laeva teenindama. Nüüd avaldati ka korduvalt mõtet, nagu ei olekski hitlerlikud sõjaväed tulnud maad vallutama, vaid ainult «Ida-Euroopa vabastamise suurt missiooni teostama», see on, nagu oleks Euroopat nii-öelda venelaste läändetungi eest kaitstud. Leidus tõepoolest neidki ülikooli õppejõude, kes olid valmis fašistlikku propagandatööd teaduse nime all kaasa tegema. Kaks seesugust «uurimistööd» oli antud endisele ja okupatsiooniaegsele Tartu ülikooli õigusteaduse professorile Jüri Uluotsale. Teemadeks oli «Vene tung loodesse» ja «Tartu Ülikool bolševike valitsemise ajal». Jüri Uluots, kes küll on tuntud eesti fašismi eriväljaande tegelasena, ei ole varem endast teaduslikku uurimistöösse just märkimisväärseid jälgi jätnud, kuid saksa fašismile oli ta nõus kas või teaduse alal oma

teeneid osutama. 1944. aasta aprillikuus esitas ta koguni aruande uurimistööde käigu kohta. Ta kirjutas, et ta olevat «võinud töötada kuni 1944. aasta 21. jaanuarini... siis hakkas põhjarinde olukord mind üha tugevamini hingeliselt riivama. Veebruari algusest kuni märtsi lõpuni olin sunnitud ennast... tähtsal määral pühendama bolševismile vastupanu korraldamisele...» Teatavasti asus Uluots tollel perioodil kogu energiaga meelitama eesti mehi hitlerlikku sõjaväkke. Edasi öeldakse aruandes: «Teemade kohta 1944. aastaks tahaksin rõhutada, et minu parema arusaamise järgi oleks õige minule jätta eelmainitud kaks teemat nende läbitöötamisele resp. kirjutamise lõpuleviimiseks kõnesoleval aastal (resp. kuni 1. aprillini 1945). Seejuures on eelduseks, et oleks vajalik rahu töötamiseks ning et kõik huvipärane kirjandus ja valikteosed oleksid kättesaadavad.» Teatavasti ei võimaldanud Nõukogude armee ei sellele ega vähestele temataolistele «uurijatele» «vajalikku rahu töötamiseks», vaid võttis ette väga hoogsa pealetungi Eesti territooriumi vabastamiseks. Seepärast pole ka sedalaadi agitatsioonilisest «uurimistööst» õieti jälgegi järele jäänud. Alles pärastpoole jätkus samalaadne nõukogudevastane agitatsioonitöö — juba hoopis uute peremeeste hoole all — välismaal.

Iga tänavasilt, kus esikohal oli saksa keel, iga ametlik dokument, iga hitlerlike propagandistide poolt täiskirjutatud ajalehenumber räägib sellest süstemaatilisest tööst, mida hitlerlased tegid eesti rahva ja ta kultuuri hävitamiseks; ja needsamad dokumendid kõnelevad ka hitlerlaste eestlastest abimeeste tööst.

Halastamatu selgusega näitasid hitlerlased oma okupatsiooniaegse laastamistööga, eriti hävitustööga eesti kultuurielu kõige mitmekesisemail aladel, mida oleks eesti rahval oodata olnud fašismi kindlustumisel, fašismi võidu puhul. Selle ähvardava ohu tundmine mobiliseeris ikka rohkem uusi võitlejaid mitmekesisesse võitlusse hitlerlaste ja nende käsilaste vastu, tehes rahvahulkadele üha enam selgeks, et eesti rahva vabanemine, samuti eesti rahvusliku kultuuri vaba areng ja õitseng on võimalikud ainult sotsialistlikus ühiskonnas, kus ei ole rahvuslikku rõhumist, ainuüksi sotsialistlike rahvaste sõbraliku perekonnaliikmena, Nõukogude Liidus.

KUNST OKUPATSIOONIIKKES

Hitleri sõjaretk ja kolmeaastane okupatsioon jätsid eriti raskeid jälgi eesti kunstiellu.

Tuletame kõigepealt meelde sõjakäigus hävitatud hooneid. Rängalt said kannatada peaaegu kõik meie teatrid: põlesid maha «Estonia» ja «Vanemuine», «Ugala» Viljandis ja «Endla» Pärnus, Töölisteater Tallinnas ja Narva teater, vigastada said Valga «Säde» ja Kuressaare teater. Ainsana jäid terveks Draamateater ja Võru «Kannel». Põlesid maha konservatoorium, Tallinna Kunstimuuseum, Tartu Kunstimuuseum, Tartu Kunstiinstituut (endine «Pallas»). Hoonetega koos hävisid ka nende sisustus, kümned tuhanded kostüümid, raamatud, klaverid, kunstiteosed, arhiivid, mida keegi ei suuda enam asendada. Nii suureprotsendilist kunstihoonete kaotust saksa fašistide kallaletungi tagajärjel ei ole kandnud ükski teine liiduvabariik, välja arvatud vahest Valgevene NSV.

Vähe sellest, et hävisid hooned. Okupandid vedasid Eestist oma kiskjapessa peale masinate, puidu, vabrikusisseseadete, liha, või, munade ka rohkesti mööblit, raamatuid, kunstiteoseid. Ainuüksi meie kunstimuuseumid on kahju kannatanud 105 miljoni rubla eest. Peale Eesti muuseumidele kuuluvate kunstivarade on kas hukkunud või okupantide poolt välja veetud suurel arvul asutuste ja eraisikute kunstivarasid. Eriti said kannatada NSV Liidu tagalasse evakueerunud kunstnike mahajäänud tööd. Okupandid viisid ära kunstnik Adamson-Ericu 20 õlimaali ja fototeegi, A. Bachi, K. Liimandi, B. Lukatsi, R. Sagritsa ja paljude teiste kunstiteoseid ning isikliku varanduse. Riiklikule Kunstimuuseumile J. Genssi poolt annetatud suur kunstiväärtuslik raamatukogu viidi samuti ära Saksamaale. Jäädavalt on kadunud suur hulk meie nimekamate kunstnike algupäraseid teoseid, nagu Triigi, Koordi, Janseni, Johani, Krimsi, Vabbe jt. omi.

Sakslaste laastamistöö kunsti alal oleks veelgi suurem olnud, kui poleks mõnevõrra vastupanu osutatud okupantide soovidele või kui kunsti säästmiseks poleks küllalt ettenägelikult talitatud. Nii evakueeriti kunstimuuseumide varad aegsasti laiali mitmesse maakohta, kus nad ka säilisid. 1942. aasta juulis, kui hitlerlased organiseerisid pronksikogumise, olid Tammsaare, Koidula, Kreutzwaldi ja paljude teiste eesti kultuuritegelaste mälestussambad hävimisohus.

Mõned mälestussambad saadi päästa ainult sel ettekäändel, et nende pronksosad lubati asendada kiviga. Klassisõja mälestusmärke saksa fašistid muidugi ei puudutanud, hävitamisele olid määratud eeskätt eesti kultuuri mälestusmärgid.

Rängad on saksa fašistide kallaletungi ja okupatsiooni ohvrid kunstnike hulgas. Oleme kaotanud nii tugevad eesrindlikud kunstnikud, nagu seda oli A. Johani, kes 1941. aastal hävituspataljoni liikmena sattus Tartu lähistel sakslaste kätte, keda siis mõnda aega Viljandi ja Tartu vanglas vintsutati, kuni ta viimaks surmati, või nagu K. Liimand, kes samuti sai surma hävituspataljoni liikmena. Okupatsioonivõimude poolt lasti maha kunstnik A. Roosileht. Eesti üks paremaid graafikuid A. Laigo vangistati okupatsioonivõimude poolt 1943. aastal ja lasti maha enne Tallinna vabastamist 1944. aastal, kusjuures mõrvamise ettekäändeks oli see, et ta ei uskunud vanglavõimude juttu, nagu levitaksid mõned vangid sihilikult täide kaudu tüüfust.

Maha lasti ka kunstikooli õpilasi, nagu K. Mäe nimelise kõrgema kunstikooli meistriateljee õpilased M. Masar ja A. Kaimur. Okupantide ohvritena kaotasid oma tervise vangla vintsutustes kunstnik Kummits, kes seal suri 1944. aastal, ja tuntud karikaturist Gori, kes hiljem võttis endalt elu. Ka silmapaistev helilooja A. Vedro, samuti rida näitlejaid ja kirjanikke langes sakslaste ohvriks.

Ei ole väike nende kunstnike ja kunstitegelaste hulk, keda vintsutati vanglais. Nimetagem siin R. Kangro-Pooli, O. Kangilaskit, J. Võerahansut, I. Antonit, dekoraator Saldret, tuntud karikaturisti ning följetonisti Romulus Tiitust, kes peaaegu kogu okupatsiooniaja kinni istus ja kes paaril korral isegi nn. surnukambris pidi oma saatust ootama.

Siia võiks lisada ka kunstnikud, nagu P. Liivak, V. Kangro-Pool, Ed. Järv, E. Mätik, Tammeraid ja paljud teised, kes hukkusid saksa fašistide kallaletungi poolt esilekutsutud tingimustes.

Mis puutub eesti kunstnike organisatsioonidesse, siis neid saksa okupandid muidugi ei sallinud: likvideeriti kohe kunstnike, kirjanike ja heliloojate liidud või nende organiseerimiskomiteed, likvideeriti ka kunstnike kooperatiiv koos osakondadega, samuti kõik kunstikoolid. Likvideerimisel võeti «haridusdirektooriumi» valdusse ka kõik organisatsioonide varad. Eriti rohkesti oli mitmesugust maalimis- ja joonistamismaterjali Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu organiseerimistoimkonnal: 11 700 tuubi õlivärvi, 40 akvarellikasti, 150 purki guaši jne.; samuti oli liidu Tartu osakonnal säilinud umbes 6500 kilo õlivärvi, kunstnike kooperatiivil oli laos värvipulbrit üle 600 kilo jne. Ainult tänu neile enne okupatsiooni Nõukogude Liidust hangitud suurtele tagavaradele ei kannatanud eesti kunstnikud okupeeritud Eestis värvide nappuse all. Ümberpöördult, nad tarvitasid seda materjali ebaökonoomselt, raisates värve nagu allpool näeme, tihti lõuendite täitmiseks, mis siis kunstiteoste pähe kiiresti ära osteti publiku poolt, kes Saksa rahaga muud midagi

muretseda ei saanud. Aga kui niisuguse «kunstiõitsengu» tagajärjel värvid kiiresti kahanesid, ei olnud Saksamaa see, kes oleks tahtnud hoolitseda kunstnike varustamise eest. Kunstnike taotlustele Saksamaalt värve saada vastab 30. novembril 1943 «haridusdirektoorium», et pole midagi parata, «Reichstelle ei anna Ostlandi jaoks värve vabaks».

Mis puutub kunstilise hariduse küsimusse, siis 1941. aastal kindlale arenemisteele asunud kunstikoolid ja konservatoorium suletakse saksa okupatsiooniga. Alles aasta hiljem avaneb eestlastel võimalus hakata mõtlema kunstilisele haridusele. Kuid nõukogudeaegseist kõrgemaist koolidest ja nende edasiarendamise perspektiividest ei ole juttugi. K. Mäe nimelise kõrgema kunstikooli asemel avatakse «Pallase» kunstikursused üsna piiratud õppekavaga. 1943. aasta sügisel jõutakse suurte pingutuste ja pealekäimiste tõttu «Pallase» koolini, kuid see kool, nagu ka avatud Tallinna kunstikäsitöö kool ja konservatoorium, olid nüüd kitsad kutsekoolid, ja mitte midagi rohkem. Kõigil neil õppeasutustel lubati paremal juhul silmas pidada ainult nende kodanlusaegset profiili, kuna nende koolide nõukogude-aegne arenemine kõrgemaiks koolideks vaikiti olematuks. Nii ei lubatud kogu okupatsiooni ajal tarvitada nende koolide nõukogude-aegseid nimetusi: «K. Mäe nimeline Kõrgem Kunstikool» ja «J. Koordi nimeline Rakenduskunstikool».

Kui okupatsiooniaegsed ajalehed kirjutavad Tartu Kunstimuuseumi taasavamise puhul pikalt ja laialt tema saamisloost, siis libisetakse vaikides üle faktist, et see muuseum tegelikult loodi ja avati nõukogude päevil. Kõik okupatsiooniaegsed ajalehed olid ju saksa propaganda teenistuses ja valeteated ning võltsimised olid kõige tavalisemaiks propagandavõtteiks nõukogude korra ja kultuuri vastu. Hitlerlaste suleorjad kirjutasid päris tõsiste nägudega, kuidas kommunistid tahtnud eesti kunsti ja kultuuri maa pealt hävitada, jah, kuidas nad kavatsenud enne Tallinnast lahkumist õhku lasta isegi raekoja koos kunstiväärtustega ning kuidas ainult sakslased selle hädaohust päästnud («Eesti Sõna», 2. augustil 1942).

Kunstipoliitikat okupeeritud Eestis juhtis saksa «kindralkomissar» oma kultuurpoliitika-osakonnaga (E. Weiss) ja propagandaosakonnaga (E. Krieger). Siit läkitati juhiseid ja juhtnööre, käske ja keelde Mäe «haridusdirektooriumile» täitmiseks. Suurema tähtsusega küsimused otsustati Litzmanni kabinetis. Suuremad ja väiksemad truualamlikud teenrid tõttasid kohe kõiki Litzmanni ja tema abiliste korraldusi nobedasti täitmiseks laiali saatma.

Millised olid siis hitlerlastest maaisandate ja nende käsilaste kunstipoliitilised põhimõtted ja juhised?

Kõigepealt materdavad nad nõukogude kunsti, kunstnikke ja kunstipoliitikat. Me leiame ajalehtedest ülbelt parastavaid järelsõnu isegi K. Liimandi ja A. Johani surma puhul. Evakueerunud Adamson-Ericu trotsiv kuju tõuseb nii paljudel kordadel sõnavõtjate keelele, et temale ja teistele teadlikele fašismivastastele kunstnikele kabjahoope jagada. Sotsialistlikku realismi väänatakse ja

vassitakse tundmatuseni ja lahmitakse siis seda omatehtud hernehirmutist Don Quijote tõsidusega.

Mõned juhised ja direktiivid kunstnikele on lähemal vaatlusel küllalt läbipaistvad: nõutakse fašistlikku temaatikat.

Keegi Mt kirjutab «Postimehes» (15. augustil 1942) kolme saksa kunstniku sõjamapi «Võitlus ja kunst» puhul, kus on kujutatud fašistide lahinguid ka Eestis: «Kas ei oleks aeg ka m e i l e n d i l mõelda sellele, kuidas jäädvustada meie nende meeste tegusid, kes jõudu mööda kaasa aitasid saksa sõjaväele»... Ja edasi: «Õieti öelda, kas ei ole see võitlus koguni väärt, et selle kujutamine jääb kogu meie rahva kunsti aluseks?»

Meie kunstnike auks peab ütlema, et nad ei läinud sellele liimile, välja arvatud ainult paar juhtu. Üks kunstnikest kujutas hobuste jootmist metsaojas ja pani maali nimeks «Metsavennad». Selle allkirja tõttu leidis teos saksa sabarakkude poolt erakorralist kiitust.

Kuulame okupantide eneste sõnavõttu. E. Krieger («Eesti Sõna» 9. mail 1943) kirjutab nn. «Tallinna kultuuripäevade» puhul, millised päevad muide ei tähendanud muud midagi, kui saksa fašistliku kunsti, muusika, saksa propagandafilmide ning hitlerlike raamatute intensiivsema levitamise hooaega: juba Hansa ja rüütliordu ajast peale olevat «mõlema rahva kultuurilises iselaadis märgata ühiseid jooni»; eesti kultuur olevat meeleldi kasutanud saksa kultuuri mõjutusi, need olevat väga viljastavad, mitte «vägivaldselt absorbeerivad»; ainult saksa geenius edendavat «tõeliselt objektiivses suveräänsuses» rahvuse omapära; suhted eesti ja saksa rahva vahel arenevat «harmoonilises vaimus», kultuuripäevadki tõendavat igavest «saatuseühtlust»; Landessender Reval olevat tänapäeval eestlaste parim sõber, teatrid ja kontserdid tutvustavat eestlast sakslaste teostega ja kõiges selles peituvat «eeldused saksa ja eesti kultuuriteaduse rööbiti arenemiseks üha laialdasemal määral» jne.

Vaevalt see magus jutt hundi ja lamba «saatuseühtsusest» ning «rööbiti» ja «harmoonilisest» elamisest palju uskujaid leidis. Millest siiski selline ettevaatlik ja magus toon ja millest see fakt, et saksa «kultuurikandjad» hakkasid äkki eestikeelsetes lehtedes kirjutama, kuna nad seda algul ei teinud? Aga sellest, et vahepeal oli Stalingrad sakslastele juba tubli õppetunni andnud.

Üldiselt heitsid sakslased ja nende eesti soost kannupoisid eesti kunstnikele ette, et nad okupantide meele järgi ei talita. Kunstnikud olid küll valmis jätkama töömotiivide kujutamist, millega nad olid harjunud nõukogude päevil, aga nad jäid tõrksaks ega tulnud kuidagi vastu «haridusdirektooriumi» soovidele, kes tahtis «meie suure võitluse ajastul kõige mitmekesisema jäädvustamise otstarbel» kunstnikele anda «maali, skulptuuri ja graafika alal ülesandeid, mis kujutaksid metsavendlust, eestlaste võitlust frondil, silmapaistvate juhtide portreid» jne. Neid teemasid taheti veelgi laiendada, soovitati kunstnikel siirduda ajalukku ja võtta sealt aineks võitlusi «ida vastu». Kui üks küsitava väärtusega kunstnik Narva lahingut oli kujutanud, siis leiti pildist, et rootslaste hulgas, kes

venelaste vastu sõdisid, olevat ka eesti nägusid, mis ilmsesti tõendavat eestlaste vabatahtlikku võitlust ida vastu.

Kuna idavastasest kunstinäitusest midagi välja ei tulnud, siis korraldati selle asemel Tallinnas sakslaste poolt eriline näitus, mis demonstreeris nende elupõlist tungi itta ja kus väljapanekute hulgas figureerisid ka ülesvõtted klassisõjast aastail 1918—1920, eesti bandiitidest 1941. aastal ja eesti leegionäridest. Peale selle korraldasid sakslased veel ka oma sõjamaalide ja -jooniste näituse 1943. aasta augustis. Ka eestlasi katsuti värvata sõdurikunstnike brigaadi liikmeks. Selline nõue tuli märtsi lõpul 1944. aastal «vallutatud ida-alade riigiministeeriumist». Nõuti Eestist viit maalijat, kes oleksid võimelised «kujutama sõjastseene, maastikke ja rahvatüüpe», kes aga ühtlasi oleksid sõjaväeteenistuseks kõlblikud. Sakslaste soov jäi tagajärjetuks.

Kuna kunstnikud olid üldiselt tõrksad ega hoolinud suurt sakslaste ja nende sabarakkude kunstinõudeist, siis pole imeks panna, et oberführer Soodla ei võtnud kuulda kunstnike palveid ajapikenduse suhtes päevil, mil jalgealune hakkas fašistidel Eestis tuliseks minema ja ülemreetur Mäe eestlaste mobilisatsiooni välja kuulutas, et sakslaste lagunevat laevukest omapoolse «panusega» parandada.

On kuulda olnud arvamusi, et kujutaval kunstil olnud saksa okupatsiooni ajal head päevad, kunstnikud teinud palju tööd ja kunstiteoseid müüdud ennenägematult suurel arvul.

Kuidas oli lugu tõeliselt?

Kunstinäitusi korraldati Tallinnas ja Tartus järjekindlalt igal kevadel ja sügisel ja töid müüdi jõudsasti; see on fakt, kuid sellest ei saa veel järeldada mingit kunsti õitsengut okupantide ikkes. Ümberpöördult, kui asja lähemalt vaadata, siis näeme sel ajajärgul päris selgeid kunsti languse tunnuseid. Kuigi eesti kunstnikud ei läinud sakslaste propaganda õnge ega kujutanud sõda fašistide poolel, ei töötanud selleks, et kaunistada nende kasarmuid või laagreid, õhutada nende metsa-aktsioone, bolševismivastast propagandat jne., nagu tahtsid «juhid», siiski tuleb konstateerida, et okupatsiooniaegses kunstitoodangus ei leidu silmapaistvaid ega püsivama väärtusega teoseid; küll aga näeme seisakut, ummikusse jooksmist ja üldise taseme langust. See ilmneb juba järgmistest asjaoludest. Selleaegseile kunstinäitustele esitatud teoste arv oli tavaliselt küll suur, kuid valik hoopis väike. See aga ei sõltunud ruumipuudusest, vaid teoste nõrgast kvaliteedist. Kunsti kevadnäitusele Tallinnas 1942. aastal pandi kolmesajast esitatud teosest välja ainult 177, kuid nagu üks kunstikriitik oma sõnavõtus tunnistab, on näitus rangest valikust hoolimata siiski kunstiliselt «hõre» ja «madal» ning «ligemale kolmandik ei küüni tõelise kunstiloomingu nõueteni». Sama aasta sügisnäitusele oli oma kunstiteoseid välja panna soovijaid veelgi rohkem. Kuid ainult üks kolmandik (338-st esitatud tööst 120) pääses näitusele. «Kui see nii peaks kestma,» tunnistatakse samalt poolt, «siis tuleb küll tõsiselt arves-

tada kunstimõistete paratamatut langust laiemas kunstipublikus ning diletantismi võidukäiku meie avalikul kunstiareenil.»

Pole põhjust neid kritiseerivaid sõnu mitte uskuda. Et kunstiteostele ostjaid leidus, see ei tulnud kasvavast huvist kunsti vastu, vaid, nagu kinnitatakse ühest suust, sellest, et paljud olid konjunktuuri kasutades raha kogunud ega osanud sellega midagi peale hakata, sest osta ei olnud midagi. Tühine pilt tundus siis rohkem väärt olevat kui peotäis Saksa paberraha. On ekslik ostude ohtrusest järeldada kunsti tõusu.

Seda taibati väga hästi ka okupatsioonipäevil ja polnud puudus hoiatavaist häältest, kes manitsesid kunstnikke mitte libedale minema: «Kui üks osa meie kunstnikke ja kunsti alal tegutsema hakkavaid noori hakkab võtma oma tööd kunstiloomingu alal kui hästi tasuvat käsitööd, mis ei nõua erilist süvenemist ega kunstiliste võimete täiendamist, siis on säärase suhtumise üks põhjusi praegune soodus «turukonjunktuur».» Ilusad turumaalid minevat moodi. Üks väga tuntud kunstnik olevatki laskunud turumaitsele vastavate «ilusate piltide» maalimisele, jättes tõelise kunsti kus seda ja teist.

Kuidas võiski kunst areneda, kui see ei saanud mingit elustavat toitu saksa okupatsiooni ikkes, kus rahvas oli sunnitud vait olema ja kogu õhkkond oli surmav?

Kujutav kunst polnud mingi erand. Saksa okupatsioon jättis oma lagastava jälje ka kõigile teistele kultuuri- ja kunstialadele. Kängus kirjandus, teater laostati ideelagedate näidenditega, mille pealkirjad juba iseenese eest kõnelevad («Eeva hüppab läbi akna», «Naisin ingli», «Madam Flirt», «Õnneinglike» jne.). Varieteed ja revüüd, igasugused kirevad õhtud kiskusid maitse kõikjal alla, labastasid muusikat, kirjandust ja teatrit. Nende mõjude väljajuurimisega kõigil kunstialadel on tulnud pärast maa vabastamist küllaltki tegemist teha.

Saksa okupatsioonivõimud suretasid pikkamisi välja elava huvi tuumaka, ideeliselt küllastatud kunsti vastu. See sobis hästi eesti rahva ja tema kultuuri väljasuretamise plaaniga, millest me nüüd üksikasjaliselt oleme kuulnud Nürnbergi protsessis. Kui kunst ei läinud saksa fašistliku propaganda libedale teele, siis ei takistanud teda keegi minemast libedale nõudmise-pakkumise teele. Nõnda nihkus ta vähehaaval ära juhtivalt, suunavalt, ideelis-kasvatavalt pinnalt, muutudes turuobjektiks, odavaks meelelahutuseks, mingiks ripatsiks. Ja sellisena oli ta paratamatult mandumisele määratud. Üksikute pingutused kunsti ka okupatsioonitingimustes kõrgel hoida olid määratud nurjumisele. See kultuuri paratamatu pinnaliseks muutumine sobis imehästi saksa imperialistide plaanidega imeda endasse eesti rahvas, sulatada ta «saatuseühtluse» meetodiga jäägitult saksa rahvasse.

Kõik teatrid, kinod, näitused, kultuuripäevad jne. olid rakendatud saksa «kultuuri» sissepumpamisele eestlasesse. Teiste rahvaste kultuuri ei tunnustatud. «Kindralkomissari» ettekirjutus 25. april-

list 1944 teatrite, muusika ja kujutava kunsti kohta ning seletus selle juurde annab selged juhised kunsti edaspidise laadi kohta. Selles öeldakse, et kontsertidel ei tohi ette kanda mitte-aaria rahvaste, inglaste, ameeriklaste, uuemaid venelaste ja prantslaste töid (teoseid, mis on loodud pärast 1900. aastat). Prantsuse autorite kohta oli siiski lubatud teha erandeid. Kirjanduse tõlkimise, samuti näidendite ettekandmise kohta käisid samad juhised.

Niisuguste silmaklappidega katsuti eestlast hoida sel kitsal maanteel, kust kraavilendamine juba igaühele vältimatuna tundus.

Oleme peatunud peamiselt kujutava kunsti saatuse juures okupatsiooni ikkes. Samalaadiline oli ka kõigi teiste kunstialade saatus. Mis tähendas see, et mõned helikunstnikud katsusid visalt pakkuda ainult head muusikat, kui laulukoorid püüdsid vägisi endile elu sisse ajada? Kõik need pingutused ei muutnud ju üldist tausta, mis oli surmakuulutav igale tõelisele kunstile. 1942. aasta suvel kavatseti korraldada isegi XII laulupidu, mis pidi saama «tänulaulupeoks» sakslastele. Kuid ei 1942. ega ka järgmisel aastal, milleni laulupidu edasi lükati, ei tulnud sellest üritusest midagi välja, sest rahvas ei tahtnud sakslastele mingit tänu laulda. Punaarmee oli see, kes vähendas tunduvalt sakslaste isu tänulaulude järele. Juba kostis sakslaste kõrvu sootuks teine muusika, mis nad meie maalt viimseni minema pühkis.

Kui kunsti arenemine okupatsiooni ajal paratamatult seisma jäi ning niihästi ideeliselt kui ka meisterlikkuselt hakkas alla käima, siis töötas samal ajal Nõukogude Liidu tagalas väike eesrindlik salk evakueerunud kunstnikke, pingutades oma jõudu selleks, et kaasa aidata Saksa vägede purustamisele ja okupantide väljakihutamisele. Tagasi tulnud okupatsiooni ikkest vabastatud Eestisse, algasid nad sealt, kus nõukogude kultuuri ülesehitamine 1941. aastal oli pooleli jäänud. Kuigi tagasitulijad leidsid eest lõhutud hooned, vintsutatud seltsilised, tühikud siiajäänute mõtte- ja tundemaailmas, siiski kiskusid nende initsiatiiv ja aktiivsus, sihiteadlikkus ning optimism peagi kaasa ja virgutasid varsti üles kõik okupatsiooni ajal loiuks masendatud loovad kunstijõud.

KODANLIKUD NATSIONALISTID MUUTSID EESTI SAKSA IMPERIALISMI HÜPPELAUAKS NÕUKOGUDE LIIDU VASTU

1918. aastal lämmatasid Saksa keiser Wilhelmi okupatsiooniväed halastamatult ja veriselt eesti rahva vabaduse, mille ta oli saavutanud Suure Oktoobrirevolutsiooni võidu tagajärjel Venemaal. Taganevate saksa okupantide abil pääsesid Eestis pärast Saksamaa kokkuvarisemist võimule eesti kodanlaste tuusad Päts, Rei, Tõnisson jt. Kui saksa okupandid olid sunnitud Eestist lahkuma, kasutasid eesti kodanlased Nõukogude Liidule kallaletungivate interventsioonivägede jõude selleks, et jalule seada oma klikivalitsus. Eesti kodanlased tapsid halastamatult nõukogude võimu eest võitleva töörahva parimaid poegi, neid eestlasi, kes olid hingestatud vabast Eestist, rahvale kuuluvast riigist, ja võitlesid selle eest. Metsades poodi ja lasti maha ametiühingute juhtivaid tegelasi ja kõiki, kes kuidagi olid ühenduses töölisliikumisega. Eestlaste elu ei olnud neile härrasriigi tegelastele oluline, vaid tähtis oli see, et võimule jääks teatav saagiahnitsejate ring, et sel kildkonnal oleks võimalik rahuldada oma taskuhuvisid. Erakordselt suurt verejanu osutasid eesti kodanlaste poolt Soomest abiks toodud «lihunikud», kes halastamatu julmusega oskasid tappa ja piinata eesti töörahvast.

Kui Euroopa sõjatandril oli lakanud tegevus ja Esimene maailmasõda oli vaibunud, hakkasid eesti kodanlikud natsionalistid isiklikuks rikastumiseks asutama oma «aktsiaseltse», nagu «Puhk ja Pojad», «Vennad Lepad» jt., mille peamine tegevus seisis endiste tsaariaegsete suurettevõtete sisseseadete mahamüümises välismaale. Selle eest saadud raha kasutasid eesti kodanlased peamiselt villade ja majade ostmiseks välismaale, jahipidudeks Virumaa metsades, isiklike kabareede loomiseks ja teisteks tujutõstvateks otstarveteks. Rahvale töö võimaldamiseks ei olnud neil «aktsiaseltsidel» erilist tähtsust.

Kõik kodanliku Eesti valitsused, olgu nende eesotsas Päts, Tõnisson, Strandman, Rei või mõni muu, ajasid algusest peale poliitikat, mis oli otseses vastuolus eesti töörahva huvidega, eesti rahvamajanduse ja eesti kultuuri arenemise perspektiividega. Rahvamajanduse arendamise võimaluste kasutamine nende härrade taskuhuvides viis rahvamajanduse paratamatult laostumisele.

Aastast aastasse sattus Eesti üha enam väliskapitali kontrolli alla, kes ei olnud huvitatud eesti tööstuse edasiarendamisest, vaid kelle huvides oli võimalikult suurema kasu saamine tööliste madala elatustaseme arvel. Endised suurtehased töötasid kolm-neli päeva nädalas mõnesaja töölisega endiste tuhandete asemel. «Dvigatel» näiteks hakkas vagunite asemel ühes töökoja nurgas valmistama nööpe, «Vene Balti» tehas — labidaid, Mayer — äädikat jne. Tööstus läks järjekindlalt allamäge. Tööpuudus kasvas. Kasvasid ka Eesti välisvõlad, mille protsendid lasusid ränga maksukoormana töörahva õlgadel. 1. aprilliks 1940 tõusid Eesti välisvõlad 218 000 000 kroonini. Kodanlus valitses maad sõjaseaduse abil. Sõjaseadus kestis aastast aastasse kuni 1940. aastani, millal eesti rahvas ise tegi sellele lõpu.

Kes olid siis need riigivastased elemendid, kelle vastu kodanlike natsionalistide valitsus pidi üle 20 aasta olema sõjajalal? Ja kuidas oli üldse võimalik, et «iseseisvas demokraatlikus vabariigis», kus deklaratsioonide kohaselt kõik kodanikud pidid olema üheõiguslikud, leidus nii palju riigivastaseid, et nende vastu võitlemiseks ei aidanud harilikust politseiaparaadist, laialdasest nuhkide süsteemist, kaitseliidust ja kehtivast tsaariaegsest nuhtlusseaduste kogust, vaid kõigele sellele tuli kogu kodanliku vabariigi kestuse ajal võtta abiks veel sõjaseadus välikohtutega.

Sõjaseadust oli vaja selleks, et vaos hoida töötute masse, kes otsisid asjatult tööd tehaste väravate taga. Sõjaseadust oli vaja, et töölised ei nuriseks palgakärpimiste vastu ega alustaks streike palgaolude parandamiseks. Sõjaseadust oli vaja ka töötava talurahva vastu, kes langes võlgadesse ja kelle talusid müüdi oksjonitel linna ärimeestele. Eesti talurahvas pidi maksma saksa parunitele tasu võõrandatud mõisate eest. Parunid jätkasid eesti talurahva kurnamist saksa pankade kaudu.

Kui pärast töörahva 1. detsembri ülestõusu, mis veriselt maha suruti, õnnestus tagurlusel oma positsiooni tugevdada ja eesti töörahval tuli ajutiselt taganeda, jätkas Kommunistlik Partei põranda all eesti töörahva organiseerimist uuteks võitlusteks. Kodanlus, teades seda, suurendas nuhkide arvu ja politsei aparatuuri. Reaktsioon hakkas tungima peale täiel rindel, jaht revolutsioonilistele töölistele võttis aina hoogu. Töötavate hulkade seisukord muutus raskemaks; eriti 1929. aastal alanud majanduskriis andis end ka Eestis tugevasti tunda. Väljavedu langes järsult. Niikuinii kiratsev tööstus pidi end veelgi kokku tõmbama. Kasvas tööpuudus ja langesid töötasud, näiteks 1931. aastal langesid tööliste palgad Eestis 25 protsendi võrra.

Majanduslikust ja poliitilisest kriisist väljapääsemiseks haaras eesti kodanlus kinni igast mõeldavast hädaabinõust. Pandi kehtima uued maksud. Langetati rahakurssi. Vahetati valitsuste isikulist koosseisu ja otsiti väljapääsu põhiseaduse muutmisest, viimsete demokraatiariismete väljajuurimisest põhiseadusest. Kriis aga kasvas kõigest hoolimata. Eestit valitsevad härrad ei leidnud vahen-

deid kriisi likvideerimiseks ega isegi pehmendamiseks. Ei leitud sellepärast, et sellist vahendit kapitalistlikus ühiskonnas ei olnud, et majanduskriis ise on kapitalistliku ühiskonna lahutamatu ning reeglipärane nähtus. Kõige enam aga valmistas kodanlikule valitsusele tuska tõsiasi, et suurel naabril Nõukogude Liidul ei olnud majanduskriisi ja et seda asjaolu ei saadud töörahva eest täielikult varjata, ehkki kogu kodanlik ajakirjandus oli täielikus Nõukogude Liidule vaenulikus sõiduvees.

Ka teravail majanduskriisi aastail ei jätnud klikivalitsuse juhid alatut sahkerdamist. Kas oli riigivanemaks Rei, Tõnisson, Päts või keegi muu, ikka tulid ilmsiks suured pettemanöövrid, mis täiendasid nende kambameeste taskuid, hoolimata sellest, et kümned tuhanded töötud nälgisid. Kas ei olnud suurfirma «Puhk ja Pojad» tollimahhinatsioonid kõikidele tuttavad, kui ühe ööga miljonid kroonid laekusid ärimehe taskusse tema eestkostja ministri kaasabil? Ei ole eesti rahvas ka veel unustanud kurikuulsaid piiritusekuningaid, kes oma musta äriga tegelesid Balti merel ja Soome lahes. See oli hiilgav äri, mille tehinguisse olid segatud omaaegsed Eesti sise- ja välisministrid, kes olid peaaktsionärid. Muidugi vaikiti surnuks mustad lood, nabiti kinni ja trahviti väikesi äriteenijaid, kuid päris piraadid olid puutumatud, käies ringi valgeis kindais ja mõistes kohut nende üle, kes kogemata lõksu langesid. Miiniristlejad «Lennuk» ja «Vambola» sokutati Peruule võileiva eest. Hiljem oli vaeva, et summutada süüdistusi, kui palju keegi ninameestest selle arvel altkäemaksu sai.

Sääraste «mustade» tehingute arvel kerkisid erakondade liidreile majad linnades ja maale soetati mõisad, kus põllutöölisi ekspluateeriti viletsa palga eest. Et sellistes ärides dividendi päris hästi maksti, siis ei olnud riigiisadel põhjust kurta üha suureneva majanduskriisi puhul ja neid ei häirinud see, kas talupoja või töölise elatustase oli küllaldane või mitte. Veel enam, rahaahnus ajas kodanluse selleni, et Poolast hakati tuhandete viisi tooma põllumajandusse ja põlevkivikaevandustesse töölisi, et nende madalate palkade varal suruda veel enam alla kohalike tööliste palku ja lõigata uusi miljoneid enestele lisaks.

Kui 1933. aastal Saksamaal Hitler võimu haaras, siis võttis ka eesti kodanlus suuna fašismi poole, lootes fašismi abil töörahvast alla suruda ja sel teel kriisist pääseda. Hakkasid tegutsema nn. «vabadussõjalased» ehk eesti fašistid, rahva keeles «vapsid». Kodanlus katsus hävitada viimsedki demokraatiariismed, nõudis erakondade kaotamist, et oleks üks füürer, nagu seda oli Saksamaal Hitler. Väliselt paistis, et eesti vapside liikumisele asus vastu töötama tolleaegne Pätsi-Eenpalu kabinet, kuid tegelikult nii Päts, Eenpalu kui vapside füürerid Sirk, Larka ja Rõuk olenesid saksa kapitalist ja saksa turust. Eesti rahvamajandus oli sahkerdatud hitlerliku Saksamaa kapitali kätte. Iga sammuga tasandati teed selles suunas, et Eestist saaks sõnakuulelik Saksa asumaa. Eredas valguses demonstreeris kodanlike natsionalistide Pätsi-Eenpalu

kamp oma hitlerlikku orientatsiooni 1939. aastal toimunud Nõukogude Liidu, Inglismaa ja Prantsusmaa vahelistes läbirääkimistes garantiilepingu sõlmimise asjus. Pätsi-Eenpalu kamp oli see, kes tõrjus tagasi Nõukogude Liidu garantii Eestile, mida pakuti fašistliku Saksamaa kallaletungi puhuks. Sellega avasid kodanlikud natsionalistid sihilikult oma piirid Saksamaa kallaletungi jaoks, sest iga eestlane teadis, et ei läänes ega lõunas, kust oli oodata hitlerliku Saksamaa rünnakut, ei tehtud vähimaidki kaitsetöid, vaid kõik jõud rakendati kindlustuste ehitamiseks idas, et takistada võimaluse korral Punaarmee appitulekut Eestile Saksamaa rünnaku puhul. Eriti selge ning arusaadav on Pätsi-Eenpalu kamba tegevus, kui tuletame meelde, et see toimus selliste hitlerlasi iseloomustavate sündmuste ajal, nagu interventsioon Hispaanias, Austria annekteerimine, Tšehhoslovakkia hävitamine. Sellise hoiaku iseloomustamiseks ei ole vaja tsiteerida kodanlaste ninameeste vaenulikke sõnavõtte, imperialistide ketikoerte klähvimist, Nõukogude Liidu vastu. Kodanluse hoiakut, põhijoont, mis nägi Eestit Lääne-imperialistide platsdarmina sõjas Nõukogude Liidu vastu näitab ja iseloomustab ammendamatu selgusega raudteede — Tartu—Petseri, Sonda—Mustvee, Rapla—Virtsu, Pärnu—Lelle jt. ehitamine mitte majanduslikel, vaid sõjalistel kaalutlustel — imperialistide dessantvägede kiiremaks ja hõlpsamaks paiskamiseks Nõukogude Liidu vastu.

Alles sügisel, kui rahvusvaheline olukord muutus täielikult, nõustus see kodanlike natsionalistide klikk sõlmima NSV Liiduga vastastikuse abistamise pakti, selle tagamõttega, et selle varjul veel intensiivsemalt valmistuda sõjaliseks väljaastumiseks Nõukogude Liidu vastu parajal silmapilgul. Seega jätkas Eenpalu asemele tulnud Uluots NSV Liidu vaenulist poliitikat ja rikkus abistamispakti. Uluotsa valitsus ei arvestanud eesti rahva huvisid, vaid tüüris kogu rahva hukatuse kuristikku. Üha enam ähvardas Eesti muutuda hüppelauaks kallaletungi korral Nõukogude Liidule. Selle hädaohu likvideeris eesti töörahvas 1940. aasta suvel bolševike partei juhtimisel nõukogude korra kehtestamisega Eestis ja ühinemisega Nõukogude Liiduga. Sellega näitas eesti rahvas oma õiget poliitilist taipu, saades aru, et ainult ühinenult nõukogude rahvaste vennaliku perega suudab ta endale tagada rahvusliku iseseisvuse ja vabaduse, säilitada oma rahvusliku kultuuri ja seda edasi arendada. Selle ainuõige valikuga asus eesti rahvas materiaalsete ja vaimsete jõudude poolest kõrgemale arenemisastmele: sotsialismi ülesehitamise teele oma maal. Nõukogude võim andis kõige avaramad võimalused tootmisjõudude arenemiseks, mille tagajärjel kadus tööpuudus, kadus virelemine majanduse ja kultuuri alal.

Nõukogude võim andis igaühele võimaluse töötada ja saada selle eest tasu tehtud töö ulatuses. Töötute massidel polnud enam tarvis härradelt tööd kerjata ja klassivaenlaste alandusi tunda.

Eesti rahvas võis kergendustundega tagasi vaadata neile aastaile, kriisiaastaile, mis halastamatult olid laostanud eesti maad

ja rahvast, kus ei olnud leida mingit väljapääsu. Töölisel polnud vaja tunda hirmu, et teda võidakse homme jätta ettevõtja pooit tööta. Nüüd oli ta saanud ise peremeheks.

PÄTSI-ULUOTSA-MÄE-PITKA FAŠISTLIK KLIKK HITLERI KÄSILASENA

Saksa fašistlik sõjavanker oli aga sel ajal juba veeremas Lääne-Euroopas ja Poolas ning 22. juunil 1941 algasid hitlerlased heitlust Nõukogude Liidu vastu tema tükeldamise ja orjastamise eesmärgil. Baltimaad olid esimeste hulgas, kuhu hitlerlikud bandiidid alguses kohe sisse tungisid. Eesti langes saksa fašistliku okupatsiooni ikke alla. Saksa okupandid asusid eesti rahva paljaksröövimisele ja hävitamisele. Selles osutasid eesti kodanlikud natsionalistid neile igakülgset abi. Veel enne kui hitlerlikud okupandid jõudsid kohale, tõid rahvareeturid, kodanlikud natsionalistid, välja peidetud ja nõukogude võimu eest varjatud relvad ning asusid halastamatult, metsikult tapma nõukogude inimesi, uusmaasaajaid ja kõiki, kes millegagi olid äratanud kodanluse viha. Langes sadu ja tuhandeid eesti mehi, naisi, lapsi, keda kodanlikud natsionalistid varem silmakirjalikult olid nimetanud eesti vendadeks ja õdedeks ja keda nad olid üles kutsunud rahvusühtsusele jne. Nagu jahikoerad tuhnisid ja jooksid nad ringi maal ja linnas, et leida isikuid, keda kahtlustada poolehoius nõukogude korrale või saksa fašistide vastastena, et neid siis toimetada meie rahva verivaenlaste, saksa okupantide kätte. Veretööde organiseerimisel trumpasid hitlerlaste sabarakud tihti oma peremehed ülegi. Nende silmis ei leidnud armu ei naised ega lapsed: kui oli tuju tappa, siis tapeti halastamatuit kõiki. Selleks et aidata raudrüütlite järeltulijail küllaldast «puhastustööd» läbi viia, organiseeriti neile abiks «omakaitse» ja julgeolekupolitsei, kelle juhte treneeriti Saksamaal erikoolides, et nad omandaksid paremaid teadmisi piinamisvahendite kasutamisel. Kogu selle aparatuuri organiseerijaiks olid vanad kodanlike natsionalistide tuusad, nagu Uluots, Pitka, Mäe, Soodla jt. «rahvuslased», kes pasundasid eestlaste ühtehoidmisest ja kellel pidi kahju olema iga üksiku eestlase elust, kuid kes ei tundnud kahju tuhandete ja kümnete tuhandete elude pärast, keda mulda aeti. Tapatalgud kestsid kogu okupatsiooni aja jooksul, ja siis ei teinud eestlaste arvu vähenemine mingit muret.

Fašistide käsilased hävitasid 3 aasta jooksul üle 10 protsendi meie täiskasvanud elanikkonnast. Seda ei unusta eesti rahvas kunagi ega unusta ka seda, kui palju eestlasi küüditati Saksamaale orjalaagreisse. Kodanlikud natsionalistid aitasid sakslastel tuhandeid ja tuhandeid eestlasi saata Saksamaale sunnitööle, kus suurem osa neist hukkus tapva fašistliku sunnitöö, taudide ja nälja tõttu.

Ei olnud neil kahju meie haritlastest, keda mõrvati, nagu Ruubel, Kliiman, Ruven, Aumere ja palju teisi. Ei jõua üles lugeda neid kuritegusid, mida saatsid korda saksa okupantide käsilaste jõugud eesti rahva kallal. Kogu maa nõretas verest.

Rahvareeturid võtsid ülejäänud terroriseeritud elanikkonna kallal tarvitusele mitmesugused vahendid, et teda kiiresti saksastada, püüdes sealjuures igati üles näidata omaalgatust. Ei olnud sellest küllalt, et riigikomissar Lohse määrusega 18. augustist 1941 kuulutati Eestis riigikeeleks saksa keel, vaid asuti eesti rahvusliku kultuuri varade — kirjanduse, kunsti ja muude rahvapäraste aarete — hävitamisele. 1941. aasta lõpul töötati välja Tartu ülikooli saksastamise täpne kava. Õppetöö pidi tulevikus toimuma ainult saksa keeles. Ülikooli pääses ainult see, kes ühe aasta oli olnud Saksamaal tööteenistuses. Õppejõududeks pidid tulevikus olema ainult sakslased. Kesk- ja algkoolides seati tähtsama õppeainena sisse saksa keel.

Kas oli see noorte tahe, keda iga aasta kisti koolipingist ja saadeti Saksamaale mõisnike põldudele orjama või töösturite käsutusse söekaevandustesse, kus alatoitluse tagajärjel tuli paljudel noortel elluastujail juba loobuda elust? Ei olnud! Kindlasti mitte. «Eesti omavalitsuse» tegelased propageerisid sakslaste eestikeelses lehes «Eesti Sõna», kui väga tarvilik olevat eesti noorte tööteenistus Saksamaal, ja kirjeldasid, kui «kameraadlikuks» võivad saada selle kaudu eestlaste ja sakslaste omavahelised suhtlemised. Rahvareeturid uhkeldasid sellega ja olid võidurõõmsad, mida rohkem nad said eesti noori saata fašistlikesse töölaagreisse, sest sellega teeniti kannuseid «härrasrassi» julmurite ees. Rahvareeturid seletasid päris avalikult, et «reichsarbeitsdienstis» saavad meie noored võimaluse end praktiliselt saksa «rahvaühiskonda» sisse elada, ja kui nad kodumaale kord tagasi pöörduvad, peavad nad olema hitlerismi ning saksastamise idee kandjaiks. Teiseks pidi tööteenistus olema ainukeseks kohaks, kus saadi anda noortele õpetust fašistliku ühiskonnakorra alustest ja tarvidustest. Nad ise teadsid väga hästi, et just noori on hea mürgitada, ja seepärast nad väitsidki, et ainult noorel südamel olevat võimalik vaimustuda «uutest suurtest ideedest».

Rahvareetureil oli kavatsus eesti rahvas sakslastega tasalülitada, nende roimarlikele ideedele ohvriks tuua. Need üleskutsed ja kõned, mida «omavalitsuse füürer» Mäe esitas, olid räpane, must provokatsioon. Kui meenutada Mäe räuskamist 23. juunil 1944 Tallinnas, kus see alatu reetur toob esile väiteid, nagu oleksid sakslased eesti rahvale tuhande-aastased sõbrad ja kogu aja eestlasi kaitsnud «idavaenlase» vastu, et ainult tänu sakslastele võivad veel eestlased püsida Läänemere kaldal, et eesti rahva saatus olevat tihedalt seotud sakslaste omaga, — kas ei ole see suurim alatus, mis on kunagi osaks saanud eestlastele, kui temale sõbraks poogitakse seitsmesaja-aastast verivaenlast! Miks härra Mäe ei maini oma kõnedes eesti rahvale 700-aastast parunite orjamist

meie maal? Miks ei valgusta härra Mäe eesti rahva kangelaste Lembitu ja Vambola võitlusi saksa orjastajate vastu? Mitte ühtki sõna ei ole reeturil öelda sellest, kuidas langes Lehola linnus, kuidas kinnitasid raudrüütlid oma kanna 13. sajandil Läänemere kaldale. Miks vaikib «eestlasest rahvuslane» 1343. aastast, Jüriöö ülestõusust? Kas härra Mäel oli tõesti nii halb mälu, et ta Mahtra sõda ei mäletanud ega teadnud, kelle vastu oli sihitud see ohvreid kandev rahutus? Miks hiilib ta mööda kõigest sellest, mis on nii eredalt kirjutatud eestlaste ajalukku? See on iseloomustav reeturile, kes salgab maha oma rahva ja kodumaa, kes kogu jõuga aitab kaasa oma rahva ja tema kultuuri hävitamisele.

Pätsi-Uluotsa-Mäe-Pitka kamba tegevust, nende sõnalisest erinevusest hoolimata, läbib üks joon: tasandada teed sakslastele Eesti vallutamiseks, orjastamiseks, milleks mängiti sakslaste kätte Eesti majandus, sahkerdati Eesti poliitiliselt Saksamaa sõiduvette; sellest päästis eesti rahva vaid vastastikuse abistamise leping NSV Liiduga 1939. aastal ja 1940. aastal nõukogude võimu kehtestamine.

Raudse järjekindlusega teostasid nad seda poliitikat ustavate Hitleri palgalistena kümnete tuhandete eestlaste hävitamisega okupatsiooni ajal, murdsid eestlaste-patriootide selgroogu, tegid ruumi Eesti koloniseerimiseks sakslastega. Eesti üleujutamise teel sakslastega tõmmati eestlased saksa administratsiooni liistu peale; koolis, kirjanduses ja kogu kultuurielus saksa keele ja hitlerlike loba-teooriate propageerimisega hakati eestlaste kallal teostama nende kui rahvuse hävitamist.

RAHVAREETURITE PITKA, ULUOTSA, KALKUNI JT. MEELEHEITLIKUD KATSED MOBILISEERIDA EESTI MEHI TAGANEVATE HITLERLASTE KAITSEKS

Mäe ei olnud ainuke eesti rahva hävitaja okupatsiooni ajal, vaid siin tegutses kogu see kodanlikest natsionalistidest saamameeste kamp, kellelt nõukogude võim võttis võimaluse parasiitidena elada oma rahva turjal. Neile oli eesti tulevik väiksema tähtsusega kui isiklikud taskuhuvid. Üks niisugustest oli «antiik-admiral» Pitka, kes pidas eesti rahvast oma sõjalise karjääri tegemise vahendiks. See läbikukkunud Kanada orjakaupmees tegutses eeskätt eestlaste mobiliseerimise alal Saksa sõjaväkke, kujutades seda kergeusklikele kui ülisuurt missiooni «vabadusvõitlusele».

Igal rahvareeturil oli oma osa eesti rahva hävitamise ülesandes. Pitka tööks oli esmajoones eesti meeste suurtükilihaks hankimine. Peale administratiivabinõude Litzmanni-Mäe aparaadi poolt, kus ei põrgatud tagasi perekondade pantvangideks võtmisest ja hävitamisest, et rettu läinud mehi sundida metsadest välja tulema ja saksa sõjaväkke suurtükilihaks astuma, tegutseti propagandavahenditega, kus Pitka etendas tähtsat osa. Noorte tõmbamiseks

sakslaste ohvriks kasutati üldtuntud väljendusi, mis on kohased rahvaste vabadusvõitluses, näiteks: «Elu on võitlus; kui rahvas püüab elada võitluseta, siis kaotab ta oma elu kui tühine rahvas, kellest järeltulevatele põlvedele midagi ei jää mälestada. Meie ei tohi surmast mingil tingimusel hoiduda, vaid peame temale julgesti vastu astuma.» Pitka-taolise äraandja suus on neil sõnadel kulla eest ostetud vere lõhn, juuda hõbeseeklite lõhn. Niisuguseid sõnu kirjutas Pitka hitlerlikus «Eesti Sõnas», kui kõige sõgedamalegi Eestis oli selge, et sakslaste laul meie maal on lauldud, 1944. aasta septembris, kui reeturid ise istusid kohvritel, mis olid täis juudaseekleid.

Kellel Eestis on teadmata, et kodusõja ajal Eestis (1918—1920) kõikjal, kuhu jõudis Pitka, oli tema esimeseks sammuks eesti rahva «päästeaktsioonil» ladudele ja laevadele sildi kinnitamine «Pitka ja Pojad». Ka polnud saladuseks, et Pitka, valimistel kodanlikku riigikokku skandaalselt läbi kukkunud, oma kimpsud-kompsud, s. t. «ausa töö ja vaevaga» kokkuaetud miljonid tasku pani ja asus Kanadas ekspluateerima kergeusklikke suguvendi, kes usaldasid oma saatuse tema hoolde, kuni Kanada haid omakorda selle apla inimese paljaks tegid.

Peab kindlasti olema «kõva südamega mees» nagu Pitka, et Saksa raadios ajada valeks Inglise teadet Punaarmee jõudmise kohta Eesti piiridesse. Kahetsedes, et inglased üldse niisuguseid asju võivad kuulutada rõõmusõnumina, tõendab ta: «Mina julgen küll väita, et Saksa armee taganemine pikal idarindel on strateegiline taganemine. Ja kui mujalt idarindelt sõjajõud tagasi tõmbuvad, siis ei tähenda see veel, et see sünnib samuti meil, «idarindel». «Meil» võis tähendada ainult Pitka-Mäe-Uluotsa-Litzmanni rinnet, mille varjul need aastate vältel teostasid eesti rahva hävitamist, paljaksröövimist, orjastamist.

Eesti rahvas näitas oma tegudega, et tal pole muud suhtumist sellesse rindesse kui oodata abi Punaarmeelt ja tema koosseisus võitlevalt eesti rahvuslikult korpuselt, et välja kihutada kodumaalt eesti-saksa fašistlike mõrvarite ja röövlite jõuk. Eesti mehed varjasid end metsades, et oodata Punaarmee tulekut, ega lasknud Pitka-Uluotsa kambal end vedada saksa fašistide sõjavankri ette. Mitte eesti rahvale, vaid tema kodanlikest natsionalistidest reeturеile oli ja pidi jääma sakslane «ainsaks rahvuskaaslaseks», nagu ütles Pitka. Mitte eesti rahva, vaid enese ja oma kamba tuleviku pärast otsis Pitka kergeusklikke eesti mehi Saksa rindele saatmiseks. Ta käis neid «vahvustamas» võitlema ja vastu panema Narva rindel sel ajal, kui Punaarmee purustas ühe hitlerlaste väegrupeeringu teise järel. Sel ajal, kui võis lugeda «Suur-Saksamaa» läbipekstuks Nõukogude Liidu poolt, 6. augustil 1944, rääkis Pitka Pärnus käies juttu, mida hitlerlikud peremehed käskisid rääkida. See oli teadliku, sihikindla rahvavaenlase, reeturi tegevus, katse käputäie eesti meeste surmasuhu saatmisega anda võimalus hitlerlikel roimareil oma elupäevi pikendada, anda võimalus neil eesti

meeste elu hinnaga Punaarmee karistava käe eest ära putkata ja veel enne seda teha tuhaks ja varemeiks kõik see, mis eestlaste käed põlvede jooksul olid üles ehitanud.

Poliitiline suursuli Uluots, olles end 1940. aastal läbi mänginud Nõukogude-vastaste intriigidega, püüdes teha Eesti Nõukogude-vastase sõja platsdarmiks, tõmmata eesti rahvas verisesse sõjamöllu hitlerliku Saksamaa ja teiste imperialistide huvides, jätkas seda alatut mängu fašistliku okupatsiooni ajal ja rakendas enese Pitka, Mäe jt. eeskujul ihu ja hingega hitlerlaste teenistusse. Mängides mingit rahvameest, et sellega võita kergeusklike usaldust, arendas ta kokkulepitud kava järgi eestlaste rakendamist saksa okupantide vankri ette. Täie innuga püüdis ta hankida hitlerlastele suurtükiliha eesti meeste seast. Sellega lootis ta hitlerlaste truu penina osa võtta oma rahva hävitamisest kättemaksuks eesti rahva jalahoobi eest 1940. aastal oma poliitiliste sulitempude eest, lootis osa võtta eesti rahva paljaksröövimisest ning sellega enesele kindlustada koorikukesed härrade Litzmannide laualt. Põhjakõrbenud sulina ahastas ta, kui nägi hitlerlikku ankrut, mille külge ta klammerdus, rebenevat Punaarmee võimsate löökide all. «Suur hädaoht on saabunud eesti rahvale, vististi suurem kui kunagi varem!» karjub ta hüsteeriliselt raadios 1944. aasta 19. augustil, värisedes hirmust eesti rahva tulevase kättemaksu ees oma jäledate kuritegude pärast. «Mitte ainult idast, vaid ka kagust tungib vaenlane meie maale!» Eesti rahvas ei kartnud Punaarmee tulekut, hirmuvõbinas jooksid ringi vaid Uluotsa-taolised reeturid. Uluots, kes oma mõttekaaslastega teostas eesti rahva kallal jubeda veresauna 1941. aasta teisel poolel, kes ei halastanud siis ei eesti meestele ega naistele, haliseb nüüd hädise inimesena ja kutsub eesti rahvast hoidma «ühist vaimu, ühist mõistust ja ühist südant». Ja kui ta ise tundis, et rahval on kõigi tema pabina-juttude peale õigus talt küsida, mida see tähendab, mis on lahti, püüab ta mängida väikest goebbelsit, manitsedes, et rahvas ärgu tahtku vastust kõigile küsimustele, mida Uluotsa segased ja vastukäivad jutud esile tõstsid. Ja nii ei jäänudki Uluots vastust andma oma segastele juttudele, vaid putkas minema, et mujal jätkata rahvavaenulikke sepitsusi.

Koos reeturite Mäe, Pitka ja Uluotsaga võib märkida «Eesti noorte peastaabi» ülemat G. Kalkunit. Eriti tülgastavaks teeb selle reeturi kuju asjaolu, et tema võttis oma erialaks eesti noorte hävitamise Saksa sõjavankri ette rakendamise jne. teel. Oma 1944. aasta 6. mai kõnega raadios hakkas Kalkun looma nn. lennuväe abiteenistust Eestis. Ta ütles, et lennuväe abiteenistus rakendatakse tegevusse «ainult» Eestis, kusjuures ülesannete andmisel peetakse silmas noorte võimeid, arvestades vanust ja vajalikku puhkeaega. Teenistus toimuvat ainult tagalas. Sealsamas aga lisab ta, et — pidage meeles, praeguses sõjas puudub vahetegemine rinde ja tagala vahel! Kalkun teenis niisama ustavalt sakslastest isandaid kui eespool mainitud reeturidki. Tema süü läbi hävis sadu eesti noori, keda fašistid tapsid enne oma põgenemist.

Meie tunneme veel üht reeturit: nn. «kindralinspektor» Soodlat, kes oli oma sõnade järgi «kindel ja julge ega kartnud võitlust». Just sellepärast tema oma ametijaotuse järgi oligi tagalakangelane, eesti patriootide, okupantide vaenlaste ülesnuuskija ja kaagitaja. Põhimõteteta nagu kõik reeturid, arg ja salakaval nagu kõik provokaatorid, tegutses ta eesti rahva hävitamise täideviijana. Sakslaste julgeoleku ja rinde tugevdamise ülesannetes oli ta eestlastest väeosade tegelik käsutaja ja suunaja kahurilihaks, aga ka nõukogude patriootide hingevõtja. Niisama valelik ja sõnamurdlik nagu kogu okupantide käsilaste jõuk oli ka Soodla. Kui sellest aga oli tulu okupantidele ja seega ka tema kambale, võis Soodla kergeusklikele valetada, nii et suu suitses. Ta lubas eesti nn. «leegionäridele», et neid ei viida Eesti piiridest välja, kuid Soodla vale oli lühike ja reetlik. Saksa röövvallutajate «Eesti Leegioni» sattunud leegionäre paisati kogu Nõukogude—Saksa rindele ja Euroopasse, kõige ohtlikumatesse kohtadesse, kust suurem osa ei pääsenud eluga. Kui asi muutus täbaraks ja Soodla häbematu vale hakkas läbi paistma, tõi ta esile vabandusi, nagu oleks eestlased viidud ainult õppelaagreisse, mitte rindele, tuues väiteid, et kodumaal ei leiduvat leegionäridel küllaldasel määral õppekohti ega vastavaid ruume, mis oleksid sõjaväele talvel kohased. Ka ei leiduvat Soodla jutu järgi kohapeal vastavaid moodsaid relvi, millega võiks õppusi läbi viia; sellest olevatki tingitud eestlaste saatmine Poola ja Itaalia soodesse «kõrget sõjakunsti» õppima.

Üldiselt pidi eestlaste mobiliseerimine hitlerlikku armeesse rahvareeturite endi sõnade järgi olema «esimene ajalooline samm suveräänsuse poole». Ka nimetasid reeturid üheks suureks «poliitiliseks tulemuseks» seda, et füüreri otsusega võidi moodustada «Eesti Leegion» Eesti nime kandva rahvusliku väeosana. Ja ometi tunnistas Mäe ise avalikult, et tal polevat mingit otsustusvõimet, ta täitvat ainult okupantide käsku.

Selle «kuldse leegioni» moodustamine polnud nii lihtne, nagu härrad Soodla, Pitka ja Mäe esialgu arvasid. Tuli nimetada ametisse kindralinspektor, kes võis anda tarvilikke määrusi. Temale tuli anda voli ning võimupiir neid täie valjusega ellu rakendada. Et eestlaste jaoks fašistlike timukate koor oleks täielik, siis moodustati kindralinspektori juurde sõjaerikohus, mis funktsioonide kohaselt oma otsused kohe täide viis. Kogu selle terroristliku aparatuuri sisseseadmine näitab, missuguste abinõudega sündis eestlaste mobiliseerimine fašistlikku armeesse ja missugust osa mängis seal «kindralinspektor» Soodla. Ta oli mõrvar, kes halastamatult jälitas süütuid inimesi ja hävitas neid. Üha kasvas surmamõistetute arv hitlerliku sõjaerikohtu poolt. See asjaolu rääkis selget keelt, kuivõrd agaralt teostati eesti noorte hävitamist, kes ei suvatsenud minna Hitleri röövarmeesse ja kellele olid võõrad saksa röövrüütlite huvid. Mäe ja Soodla rääkisid «saatusühtsusest» sakslaste ja eesti rahva vahel, nagu sellest rääkisid ka omaaegsed ordumeistrid ja piiskopid, kes tulid Läänemere kallastele «kultuuri tooma» ja

kellel oli täitmatu iha Baltimaade järele. Mäe, Soodla, Uluotsa ja teiste reeturite «saatusühtsuse» ideed olid aga sihitud sellele, et nende teostumise korral mõne aastakümne pärast poleks enam Eestimaal kuulda olnud eesti keelt ega oleks olnud jälge eestlaste kultuurist.

EESTI KODANLIKE NATSIONALISTIDE JA HITLERLASTE VAIMUSUGULUS

Eesti kodanlikud natsionalistid nägid saksa imperialismis ja fašismis oma loomulikku liitlast, kes olid kutsutud kaitsma nende peremehe-«õigusi» kapitali ja vara üle, mis nad eesti rahva kurnamisega olid omandanud. Nad tõid võitlusse kõik oma relvad, et sundida täie julmusega eesti rahvast alistuma fašistliku «Euroopa uue korra» aktsioonile. Väga kujukalt väljendas eestlaste viha reeturite vastu okupatsiooniaegne sakslaste julgeolekupolitsei tegelane major Mere ise, kes ütles ühes oma kõnes «Eesti rahvale», et nüüd talumees oigab ega taha tasuda norme, peidab vilja ja liha, et vahetada neid muude tarvisminevate artiklite vastu, või müüb koguni kalli raha eest spekulantidele. Need reeturi oma sõnad on väga konkreetne näide sellest, kuidas suhtus eesti talupoeg saksa okupantidesse ja nende käsilastesse. Oli ilmne, et eesti talupoeg ei võinud astuda liitu fašistlike anastajatega, kes olid tema elupõlised vaenlased, ega võinud samuti olla kuulekas nende käsilastele, kes müüsid oma taskuhuvide eest kodumaa ja rahva. Kui palju kordi esitasid eestlastest reeturid Litzmanni kui eestlaste suurt «sõpra». Ka Litzmann mainis iga kord, kui oli vaja Eestist toiduaineid, riideid, metalli ja muud Saksamaale vedada, et «minu usaldus eesti rahva vastu on piiritu». Suur veiderdaja ja okupatsiooniaegne «rahvakasvatuse peavalitsuse» juhataja Meret räägib kindralkomissarist kui «heast inimesest», kes ei ole tulnud eestlastele mitte võõrast võimu tooma, vaid ainult eesti rahvast kaitsma võõra võimu vastu, et SA-Obergruppenführer K. S. Litzmann olevat tõsiselt ja südamest «meie mees», kes tõsise eesti rahva «sõbrana» tahab elada ja töötada meie hulgas. Ja edasi ütleb seesama reetur Meret, et meil on heameel tema siinolekust, sest ta näitab oma «isalikku lahkust» kogu eesti rahvale. Et seda «isalikku lahkust», mida näitas Litzmann, olid eestlastele näidanud mitusada aastat saksa parunid, junkrud ja penirüütlid Baltimaadel, selle tahtis härra Meret «ära unustada» ega maininud neid teeneid Litzmanni sünnipäeva puhul peetud kõnes.

Mitte ainult möödunud okupatsiooniaegne tegevus ei andnud tunnistust eesti kodanlike natsionalistide ühtekuuluvusest saksa fašistidega, vaid seda oli küllaldaselt märgata juba varem. Kui 1905. aastal tsaristliku Venemaa tööliste ja talurahva vabadusvõitlejad kajastusid ka Eestis, siis oli J. Tõnisson, pärastine kodanliku valitsuse riigivanem see, kes agaralt blokeeris saksa mõisnike

ja kodanlastega töötava rahva ülestõusu mahasurumiseks. Ja hiljem, 1917. aastal, märgib VSDTP Tallinna Komitee häälekandja «Kiir» ühes oma juhtkirjas järgmist: «Lugege ka eesti ajalehti, vaadake, kuidas kodanlus, kellel revolutsiooni ajal süda kukkus saapasäärde, püüab nüüd uuesti võimu oma kätte saada. Vaadake, kuidas mädanenud vana korra esindajad, nagu politseinikud, tsensorid, sandarmid püüavad end näidata uue korra kaitsjatena, kuidas Tõnisson ja Poska toetasid neid selles. Selle kõige eesmärk on selge: «Selle, mis on kätte saanud töölised ja soldatid, jagame meie, ühiskonna «koorekiht».»» Need «Kiire» laused olid küllalt iseloomustavad Tõnissoni kohta, kes oli tulisemaid kodanluse koorekihi juhte. Võib veel märkida üht tähelepandavat fakti, sama ajalehe «Kiir» sulgemist 1917. aastal. Nimelt tolleaegne ringkonnaprokurör Otto Strandman pani toime läbiotsimise toimetuses ja sulges «Kiire» ja veel teise tööliste ajalehe, «Utro Pravdõ». See tekitas üldist meelepaha, mis haaras Tallinna töölisi, laevastiku mereväelasi, garnisoni soldateid. Vanasadama töölised nõudsid oma resolutsioonis avalikult töölislehtede ilmumise lubamist ja toetasid oma nõudmist ühepäevase streigiga. Otto Strandmanil olid niisugused teened, mis tasandasid talle teed pärastistele soojadele direktorikohtadele ja riigivanematoolile.

Ei tule imestada, et 1919. aastal Päts ja Laidoner liitusid «landesveeriga» võitlusse töörahva vastu, andes kätt parunitele, tõmmates oksa mõisamoonakaid, talusulaseid, vabrikutöölisi ja rahva vabaduse eest võitlevat intelligentsi. Neil olid ühtsed huvid «läänenaabritega», sakslastega. Seda tõendasid paljud Laidoneri ametlikud ja mitteametlikud külaskäigud Saksamaale pärastisest kodanlikust Eestist, et alal hoida ja tihendada sõprussidemeid, et muuta Eesti sakslaste taimelavaks. Eriti kujukalt toonitas Laidoner ühes kõnes Õpetatud Eesti Seltsis, et edaspidi on näha eestlaste ja sakslaste huvide ühtimist. Kahjuks unustas härra Laidoner, miks ei olnud ühtsed sakslaste ja eestlaste huvid 1343., 1905. ja 1917. aastal. Ta pidi seda salgama, sest tema finantshuvid kohustasid teda selleks. Saksa kapital oli vallutanud Eesti tähtsamad tööstusalad ja sellega endast sõltuvaks teinud siinsed direktorid ja aktsionärid. See asjaolu, et Laidoneri majandus oli rippuv «Kiviõlist» ja teistest ettevõtetest, kus oli suunajaks sakslaste finantsmajandus, sundis teda taotlema ühiseid huve sakslastega.

Kas nüüd, kui on pühitud reeturite jõugu võimutsemine kodumaa pinnalt, võib rahulolus ringi vaatama jääda? Ei. Kuigi suurreeturid ise on kas hävinud või laiali jooksnud, on rahva hulgas veel nende käsilasi, kes püüavad teha kahju eesti rahva ülesehitavale tööle, kes mõtlevad välja ja levitavad igasuguseid kõmutekitavaid jutte. Et neil ei ole massides poolehoidu, siis on nad valmis igasuguseks töörahva-vaenulikuks kahjurlikuks tegevuseks. Kodanlike natsionalistide riismed ei julge tulla rahva hulka, vaid nad peidavad oma tõelist nägu üheväärselt metsloomadega, kes varitsevad põõsa tagant saaki. Nad ei julge rahva kohtu ette ilmuda oma tegude eest vastust

andma, sest nad teavad, et rahvas ei saa neid karistamata jätta nende veriste kuritegude eest rahva vastu.

Mida suuremad on eesti töörahva edusammud oma nõukogude sotsialistliku riigi ülesehitamisel, seda meeleheitlikumaks muutuvad vaenlase väljaastumised. Seepärast peab rahvas suurendama valvsust nende suhtes. Ükskõik kuidas hundid endid lambanahas ei varjaks, ikka jäävad nad kiskjaks; nende hambad on üliväga tuntud puretuile, nende hall karv on jäik ja eemaletõukav. Seepärast ei saa eesti rahvas täielikku rahu enne, kui fašismi jäänused ja nende kandjad on juurteni välja kistud Eesti ühiskonnast.

KODANLIKUD NATSIONALISTID EMIGRATSIOONIS

Kartes rahva õiglast viha ja karmi vastutust, mis neid ootas sooritatud raskete kuritegude eest, puistasid eesti kodanlikud natsionalistid kodumaa tolmu oma jalgadelt, kui võidukas Punaarmee ja nende hulgas Eesti Rahvuskorpus vabastas Eesti fašistlikest okupantidest. Fašistlike okupantide ja kodanlike natsionalistide ühise jõupingutusega vändatav propagandaaparaat ajas kõhevile teatud hulga harilikke kodanikke, kes polnud end millegagi sidunud okupantidega, kuid hirmutatud levitatavatest metsikutest kuulujuttudest, veeresid võõrsile. Nende seas oli kahtlemata neid kodanliku hingeeluga inimesi, kellele töörahva võim ei meeldinud, kes eelistasid kapitalistlikku kurnamiskorda ja kellele seda sõjasüüdlased — kodanlikud natsionalistid — lahkel käel lubasid varsti anda läänеriikide abil Eestis. Nendega segunes emigratsioonis okupatsiooni režiimi eest kodanlikesse riikidesse põgenenud kodanikke, kes olid kodanlikult häälestatud. Peale selle kujunesid pärast sõda sunniviisil Saksamaale ja fašistidest vallutatud maa-aladele veetud kontingendid väga mitmesugustest rahvakihtidest ja väga mitmesuguste vaadetega, kelle tagasitulekut kodumaale läänеriigid kõigi vahenditega takistasid. Pärast osa inimeste tagasipöördumist Eestisse jäid Saksamaale, Rootsi, Ameerika Ühendriikidesse ja Kanadasse emigrantide mõningad kontingendid. Kodanlik-natsionalistlikud elemendid uluotsade, mäede, reide ja lareteidega eesotsas asusid neid värbama oma kodanlik-natsionalistlikesse organisatsioonidesse, kelle ühiseks loosungiks kujunes Nõukogude Eesti suhtes: «Poo risti!» Tagasi kodumaale pöördujaid hirmutati kõige metsikumate kuulujuttudega ja kangekaelsed «uskumatud» peksti läbi, kui need läksid tagasituleku pabereid korraldama. Kodanlike natsionalistide ninamehed püüdsid vastavate maade sõjaõhutajatega kontakti luues anda küllaldase panuse sõja vallapäästmiseks Nõukogude Liidu vastu. Kodanlike tegelinskite pähe ei mahtunud kuidagi, et Eestis võiks valitseda töörahva võim ja nad jäävad jäädavalt ilma sisseistutud soojadest kohtadest. Aga aastad veeresid. Loodetud ja igatsetud kokkupõrge Lääne ja Ida vahel jäi tulemata. Tagasitulemata jäid ministrite, direktorite kohad. Eesti töötav rah-

vas, vabanenud oma maa ja välismaa kurnajaist, valitses ja juhtis vabrikuid, tehaseid, panku, kogu rahva vara ja parandas hämmastavalt lühikese ajaga sõjahaavad, tänu oma tööentusiasmile ja vennasrahvaste võimsale abile. Ja kuidas ka reide, lareteide ja nendetaoliste kildkonnad kanadena ei kaagutanud teisel pool lompi (s. o. Läänemeri ja Atlandi ookean) ujus eesti töötav rahvas nagu pardipojad rõõmsalt ja segamatult oma sõiduvees. Aastad veeresid ja ka pagulaste elu tuli elada. Enamus asus neile sobivale tööle, vallalised asutasid perekonnad, oma kodud, ja pöördusid põlastusega eemale käputäiest vastutustundetutest kisakõridest, kes neid igasuguste lubadustega olid petnud. Tühjaks jooksnud kodanlikud natsionalistid pöördusid omavahel harjatsi kokku, otsides seda, kes on süüdi, et Maarjamaa pudrumäed ja piimajõed jäid unelmateks.

Suur osa pagulasi, kes teiste õhinal lahkusid kodumaalt ja kelle hingel polnud kuritegu rahva vastu, tulid tagasi kodumaale ja leidsid oma rahva seas uuesti tööd ja leiba. Tuleb rõhutada, et need inimesed astusid selle sammu olukorras, kus kodanlikud natsionalistid läänеriikide mustasajaliste ringkondade abil lõid pagulaste ümber propaganda raudse eesriide, mille taga inimesi toideti karvupüstiajavate väljamõeldistega.

Kui Rei-Laretei kildkond end algul veel kuidagi püüdis näidata «füüreritena», kelle selja taga on «tuhanded», siis nüüd tuli neil istuda endiseil haledail riismetel ja nutta pisaraid kadunud aegade pärast. Teiseks tähendas selline paratamatu pööre ka kodanlike natsionalistide rahaliste tulude vähenemist. Üks emigrantide leht kirjutas hurjutavalt, et Ameerika eestlased suvatsesid oma 30 miljoni suurusest aastatulust kodanlike natsionalistide heaks annetada kõigest 6000 dollarit. See asjaolu näitab viimaste täielikku pankrotti ja isoleeritust isegi pagulaste suhtes, kes end paljutähendavalt tituleerivad väljarännanuiks. Tekkinud olukord lõi kaheldamatult kodanlike natsionalistide kursi kõvasti alla ja vähendas omakorda raasukesi, mis seni langesid neile peremeeste laualt. Seda tigedamaks aga muutus sõda üksikute rühmakeste vahel koha pärast (subsiidiumide pärast) päikese all.

Rühm turiste Nõukogude Eestist külastas esmakordselt Rootsit 1956. aastal. Kodanlikud natsionalistid olid seks puhuks võtnud kokku kogu oma jõud, et siin end oma peremeestele näidata, saavutada sensatsiooni. Bromma aerodroomilt kuni Bromma aerodroomile eskorteeris eesti turistide-noormeeste grupp, kes püüdsid meie turistidega astuda vestlusse, mille sisuks oli neile ära seletada, missuguses «hullus olukorras» me Nõukogude Eestis elame. Noormehed olid reide-lareteide funktsionäärid, kes ise lapseeas võõrsile sattunud ja kellel polnud Eestist konkreetset ettekujutust, vaid kes kasutasid «juhtide» poolt koostatud leksikoni. Meie turistid olid hämmastunud selle leksikoni vaesusest, Eesti tegelikkuse mittetundmisest, upsakusest jne.

Kaotanud emigrantide poolehoiu ja toetuse, pidi kodanlik-natsionalistlik klikk leppima ainuüksi raasukestega oma isandate laualt,

mis tõi enesega kaasa omavahelise kisklemise suurenemise. Peremehed nõudsid elavat liha salakuulajate ja diversantide kooli-desse, et neid hiljem sokutada Nõukogude Eestisse. Emigrantide hulga eemaldumine «juhtidest» ja siirdumine harilikku tööinimese ellu vähendas järsku «elava liha» hulka, mida «juhid» seni olid suutnud pakkuda oma peremeestele, lääneriikide salaluuretele. Ja mitte juhuslikult, vaid tõenäoliselt peremeeste näpunäidetel hakkas kodanlike natsionalistide seas tähiste vahetamine. «Elava liha» turg ähvardas kaduda ja peremehedki olid häiritud. Kibedasti, kuid õigesti on kirjeldatud ühes emigrantide lehes: «Pagulasühiskond on normaalsetest arengueeldustest äralõigatuna ebanormaalne ühiskond, aeglaselt või kiiremini, aga siiski raudse paratamatusega suremisele määratud.

See kehtib eriti vanema generatsiooni kohta, kes võõras ühiskonnas paratamatult pole suutnud kohaneda ja kõigest endisest — muu hulgas ka ammu fiktiivseks muutunud poliitilistest ja ühiskondlikest positsioonidest kinni peab.

Näib, nagu oleksid meie välispoliitilised hinnangud ja arusaamad jäänud peatuma 1944. aastal sõjapõgenike soovunelmate juurde.»

Raske on paremini väljendada kodanlike natsionalistide praegust seisukorda ja tuleviku väljavaateid.

Et päästa, mis päästa on, katsuvad peremehed kodanlike natsionalistide asju ümber korraldada. Ei ole mõtet kulutada aega Reitaolistele muumiatele, kes pole midagi õppinud ega midagi unustanud, kes on kaotanud Eesti emigrantide rahalise, poliitilise ja moraalse toetuse ja kes ei suuda enam peremeestele kasulik olla.

On vaja nooremat verd, noorema põlvkonna inimesi, kes vanade asemel on valmis võtma eneste kätte eesti rahva vaenuliku tegevuse juhtimise, kellel on küllalt ahnust kujutada endid reidelareteide asemel eesti rahva valitsejatena, härra peaministrina, härra konsulina, direktorina jne. «Noorte» ettepanek on järgmine: «Pagulasühiskonna eluea pikendamine peab toimuma kompromissi näol vanemate ja noorte vahel, mitte vastuolude ja kokkupõrgete kaudu.»

Seega kujuneb nende rahvavaenulik tegevus lääneriikides puhtakujuliste välismaa palgaliste luureagentide tegevuseks, kes ei minevikus ega olevikus pole olnud seotud oma rahvaga ja kes ei ole enam seotud isegi välismaal viibivate emigrantidega. Nõndanimetatud noorema põlvkonna häälekandja räägibki just nii, kui soovitab eesti rahva vastase tegevuse raskuspunkti kanda nn. «Vaba Euroopa» (ameerika luureorganisatsioon) «eesti panelile», kus olla selleks küllalt materiaalseid võimalusi. Selle tegelase ja ta kaaslaste mõtteavaldustest ja tegevusest võime teha mõningaid järeldusi. Emigrantide seljapööramine kodanlikele natsionalistidele on toonud esile vajaduse: esiteks materiaalse baasi omamiseks kujundada kodanlike natsionalistide klikk täielikult välisriikide poolt ülalpeetavaks luureorganisatsiooni eesti osakonnaks, teiseks — et

emigrantide massi seljapööramise tõttu kodanlike natsionalistide klikile on inimkontingendid vähenenud, seepärast ka inimeste värbamine on raskenenud; seepärast on otsustatud ja tegutsetakse selles suunas, et isiklike kontaktide kaudu luua ja säilitada kas või väikesed rühmitused, kelles suudetakse alles hoida nõukogudevaenulist tuld. Need rühmakesed võiksid anda inimliha peremeeste käsutusse. Selleks toimub uute funktsionääride vilgas ringireisimine, tutvuste loomine ja uuendamine. Neid rõõmustab eriti asjaolu, et Kanada ja Lääne-Saksa sõjaväes olla mõningane hulk eestlastest palgasõdureid, keda kodusõjaaegsed verised kolonelid käivad tervitamas ja õhutamas.

Teine punkt, mis on uue voolu tähelepanu keskuseks, on propaganda ümberkorraldamine.

Kui Rei-Laretei kildkond tarvitas kogu aeg juba kodusõja ajast kulunud võtteid — valeta, aja hirmu naha vahele, räuska, sõima kuidas suudad, siis nüüd, kus õige informatsiooni saamine kodumaalt on muutunud hulkadele kergemaks, ei saa enam tegutseda «Ameerika Hääle» stiilis.

Praegu nõutakse Nõukogude Eesti olukorra põhjalikku tundmist ja olemasolevate andmete oskulikku ärakasutamist.

See tuletab meelde ühe lääneriigi raadiosaadet, kus informatsioonis Nõukogude Liidu kohta tuuakse ära õigeid andmeid ja asjasse pühendamata inimene ei saa kuigi kergesti aru, kuhu see propaganda-«terake» on poetatud.

Sellist stiili propagandist on A. Kütt, kes esines loenguteseeriaga Nõukogude Liidust ja Nõukogude Eestist, kus propaganda-«terake» on peidetud põhimõttel — kirjelda olukorda objektiivselt ja pane sinna kaaluvasse kohta jäme vale vahele, et see neelataks usaldava kuulaja poolt koos tõega. Sellest võime järeldada, et uus vorm on vanast kardetavam, kuna see võib keskpärase inimese kodanlikus riigis kergemini eksiteele viia kui endine robustne, kõike peapeale pöörav valetamine ja sõim.

Lääne imperialistid, mõistes vanade tegelaste võimetust, orienteeruvad noortele, kellel küll on ähmane ettekujutus Eestist, kust nad lahkusid ammu, lastena, kes aga on valmis oma teadmised ja jõu andma kurnamiskorra teenistusse. Sellepärast nõuab «noorem» generatsioon eesti rahva vaenuliku töö juhtimise ja teostamise üleandmist neile, kellel on nooruse tõttu veel perspektiive. Otseselt avaldavad seda nõuet «noorema» generatsiooni esindajad: ülejäänus jäävad põhimõtted ja ihad samadeks — nõukogude korra kukutamine relvastatud jõuga. Relvastatud jõududeks on Ameerika Ühendriikide omad. Sellepärast pannakse suurt rõhku tihedaile sidemeile Ameerika organisatsioonidega ning väsimatule propagandale, et Ameerika Ühendriikide valitsus ei nõrgestaks relvastumise võidujooksu. Põhiliseks argumendiks on Nõukogude Liidu ja teiste sotsialistlike maade võimsuse kiire kasv.

Seega näeme, et kodanlik natsionalism ja kodanlikud natsionalistid on jäänud samadeks, mis nad olid oma tekke ajal, oma õitse-

ajal ja ka oma hääbumise ajal. Oma rahva valitsejaiks, kurnajaiks saamisel ei põlga nad ühtki abinõu, olgu see nii verine kui tahes. Rahva hädad, viletsused, kannatused — sellele kodanlik natsionalist sülitab. Ta on valmis meelitama tuumasõda oma rahva kaela, kui aga saaks hävitada töörahva võimu. Et koos sellega hukkuks ka eesti rahvas — see ei liiguta karvavõrdki kodanlikku natsionalisti. Järelikult tuleb igal tööinimesel suhtuda kodanlikku natsionalisti nii, nagu seda tegi talupoeg, kellele madu tõendas, et ta on kesta muutnud ja pole enam mürgine. Koos teiste vennalike nõukogude rahvastega ehitab eesti rahvas edukalt kommunismi ega lase end segada ajaloo kolikambri läinud ühiskonna mürgisest, eesti rahvale võõrast ja vaenulikust elemendist.

SAKSA OKUPANTIDE RÖÖVTÖÖ EESTI PÕLLUMAJANDUSES

I

Rääkides hitlerlike okupatsioonivõimude tegevusest põllumajanduses, tuleks peatuda peamiselt kahel küsimusel: produktide väljapumpamisel põllumajandusest ja nõukogude 1940/41. aasta maareformi likvideerimisel. Põllumajandustoodangust pole palju rääkida, kuna selle suurenemisele sakslased omalt poolt kuidagi kaasa ei aidanud. Talunikele ei antud okupatsiooni ajal põllutöömasinaid ega muud põllumajanduslikku inventari. Samuti jäid meie põllud ilma mineraalväetistest. Okupatsioonivõimude majandus oli röövmajandus kõige selgemal kujul.

«Kolmanda riigi» esindajad nülgisid eesti põllumeest niisuguse põhjalikkusega, mida tõsiselt oleksid kadestanud nende eelkäijad — keskaegsed ordumeistrid ja balti parunid, kes teatavasti ka ei olnud vastsündinud oma erialal. See röövmajandus võis anda vaid ühe tulemuse — põllumajanduse täieliku laostumise. Kolme okupatsiooniaasta jooksul langes külvipind 1944. aastaks 1 160 000 hektarilt 696 000 hektarini ehk 60 protsendini. Umbes samas proportsioonis langesid ka keskmised saagid. Võrreldes ennesõjaaegse kümne aasta keskmisega olid saagid 1944. aastal: talirukis 64,6 protsenti, talinisu 62,7 protsenti, suvinisu 77,6 protsendi, oder 77,4 protsenti, kaer 70,5 protsenti, segavili 68,4 protsenti, kartul 64,8 protsenti, söödajuurvili 48,7 protsenti ja lina 60,9 protsenti.

Võrreldes ennesõjaaegsega oli okupatsiooni vägede lahkudes hobuseid järele jäänud 75 protsenti, veiseid 56 protsenti (sealhulgas lehmi 46 protsenti), sigu 44 protsenti, lambaid 37 protsenti ja kodulinde 22 protsenti.

Põllutöömasinate arv langes saksa okupatsiooni ajal järgmiselt: traktorid 1807-lt 1505-ni, viljapeksumasinad 4948-lt 2524-ni, viljaniitjad 10 555-lt 7397-ni, heinaniitjad 41 117-lt 34 143-ni, loorehad 34 815-lt 32 172-ni jne.

Väga suured on kahjud, mida tekitati meie põllumajandusele kultuurkoplite ja kultuurniitude hävinemisega mineraalväetiste puudumise tõttu, melioratsiooni süsteemi hävinemisega jne.

Okupatsioonivõimud, kes olid puhtakujulised röövmajapidamise esindajad, polnud huvitatud tegema mingisuguseid suuremaid kapi-

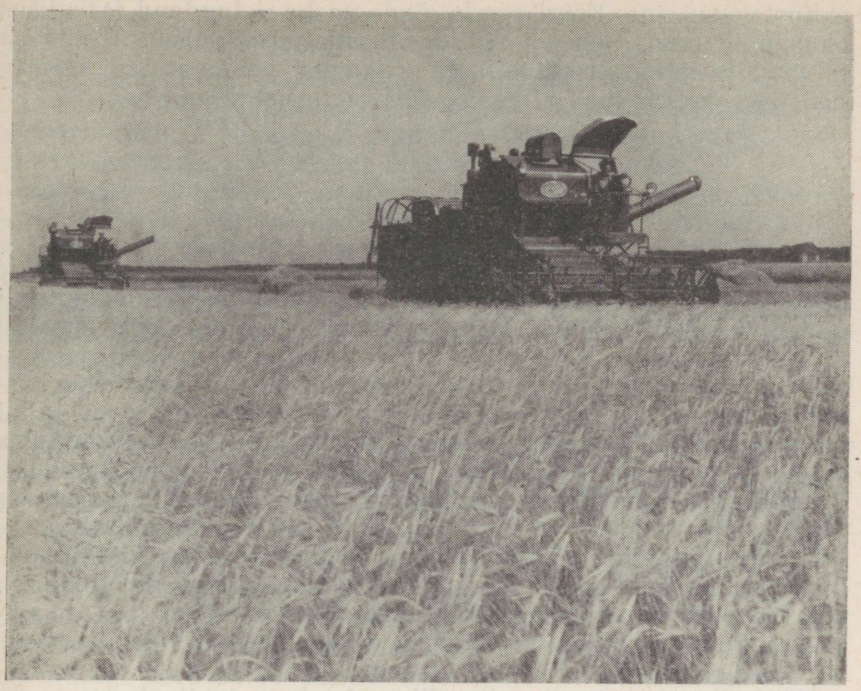
talimahutusi. Sellepärast pandi seisma kõik põhjalikumad maaparandustööd ja neid võis teha vaid eriloal.

Kiiret efekti tõotavate tööde jaoks anti luba ainult tingimusel, et töö peab läbi viidama asjast huvitatud maapidajate eneste tööjõuga ilma õiguseta kasutada selleks muud tööjõudu ja samuti fondeeritud materjale. Fondeeritud olid aga kõik tähtsamad maaparandustööde juures kasutatavad materjalid: puit, raud, tsement, põllutorud, kütte- ja määrdeõlid jne. Tõsi, torusid piiratud arvul küll valmistati ja neid müüdi ostulubade alusel, kuid nende toodang oli nii väike, et see ei rahuldanud kaugeltki nõudmist. Peale selle valmistati neid ühesainsas tehases Võru linnas, mis asetseb maa teisel äärel. Teised torutehased olid rakendatud sõjaliste tellimuste täitmisele või seisid lihtsalt tegevuseta. Et vagunite saamine torude transportimiseks tarvitajaile oli äärmiselt raske ja autotranspordi võimalused samuti minimaalsed, siis jäid needki vähesed torud, mida tol ajal valmistati (vähem kui 300 000 toru aastas; enne sõda valmistati 1,5—2 miljonit toru ja 1959. aastal 12 miljonit), suuremalt osalt tehasesse seisma. Ainult tehase lähema ümbruse maapidajad, kes hobustega ise torud tehasest ära vedasid, said oma ostuõigust kasutada. Paar vagunitäit torusid õnnestus tuua ka Tallinna ja Elva. Kuid nagu hilisem järelepärimine näitas, olid needki maapidajad, kellel oli õnnestunud põllutorusid saada, need suuremalt osalt jätnud seisma, paremaid aegu ootama. Tegelikult oli neid maakuivenduseks ära kasutanud ainult üksikud. Kui veel arvesse võtta, et meestööjõud maal oli jäänud väheseks, siis ei saa imestada maaparandustööde väheste tulemuste üle saksa okupatsiooni aastail.

Ka kodanlikus Eestis tehti maaparandustöid tagasihoidlikult: viie aasta keskmisena (1935—1939) kaevati peakraave ja süvendati jõgesid aastas 619 kilomeetrit, töömahuga 1,64 milj. m³. Saksa okupatsiooni ajal langesid aga needki väikesed arvud peaaegu alla arvestuslikku piiri. Nii tehti neid töid:

1941. a. (1. IX—31. XII)	2,91 km,	töömahuga	0,01 milj. m³
1942. a.	29,37 „	„	0,05 „ „
1943. a.	11,14 „	„	0,03 „ „
1944. a.	1,81 „	„	0,008 „ „

Veel halvem oli aga asjaolu, et ka olemasolevate kuivenduspeakraavide ja detailkuivendus-süsteemide korrashoid jäi hooletusse. Suurem osa maaparandustöödest oli teostatud soostunud rohumaadel, et viia neid kultuurseisundisse. Rohumaade kultuurseisundis pidamine aga vajab iga-aastast korrapärast väetamist mineraalväetistega, mida kogu okupatsiooniaja kestel polnud võimalik saada. Seepärast langes nende maade toodang nii tunduvalt, et saak ei tasunud enam töövaeva. Korduvate rekvireerimiste ja kõrgete lihanormide tõttu oli loomade arv taludes tunduvalt vähenenud ja talupidajail polnud ka huvi karja suurendamiseks, mis tõi ju endaga

Vilja koristamine Roela sovhoosis

kaasa ainult uusi varumiskohustusi. Loomade arvu vähenemisega oli loomasööda tarve vähenenud ja sellega ühtlasi kadunud ka huvi rohumaade vastu, mis kunagi olid küll andnud saake, nüüd aga olid juba metsistunud ja alaväärtuslikuks muutunud. Muidugi ei läinud siis keegi enam kraave puhastama, mis nende rohumaade kuivendamiseks kunagi olid kaevatud. Nii jäi sõja-aastate kestel hooletusse üle 8000 kilomeetri peaveejuhtmeid. Parem polnud lugu ka detailkuivendus-süsteemidega.

Huvi langust maaparandustööde vastu näitab samuti maaparanduse projektide tellimuste järsk vähenemine. Nii telliti enne sõda aastas läbistikku 600 talu poolt detailmaaparanduse projekte kokku 6500 hektari suurusele maa-alale; saksa okupatsiooni ajal aga oli tellimusi:

1941. a.	5	talult	33	ha	suurusele maa-alale
1942. a.	186	„	1775	„	„ „
1943. a.	190	„	2503	„	„ „
1944. a.	6	„	100	„	„ „

Nagu maaparandusega, nii oli lugu ka teiste tegevusaladega põllumajanduses, mis nõudsid töömahutust pikemaks ajaks, näiteks

ehitustegevus jne. Kõigi nende alade vastu ei tundnud fašistlikud okupandid huvi. Nende poliitika oli rajatud võtmisele. Töötavalt talupojalt võeti ära maa, mille ta nõukogude võimu ajal oli saanud; neilt aga, kellele maa alles jäi, võeti põllusaadused.

II

«Maarahvaga» läbikäimiseks oli parun Litzmannil kubjas Mäe kogu väiksemate antvärkide karjaga, mida ametlikult nimetati «Eesti Omavalitsuseks». Põllumajanduse juhtimise korraldamisel on iseloomustav, et seda ala püüdis Litzmann võimalikult ise juhtida. Ja see on arusaadav, kui peame meeles, et okupatsioonivõimude ainsaks eesmärgiks põllumajanduses oli välja pressida nii palju produkte kui vähegi võimalik. Litzmann käis siin vanasõna järgi, et olgu sulane nii ustav kui tahes, oma silm on kuningas. Ka põliste balti traditsioonide järgi ei pidanud parunihärra enesele alandavaks rendiraha isiklikult talupoja käest vastu võtta.

Esialgu kujundati põllumajanduse juhtivaks keskuseks Põllutöödirektoorium, kuid tegelikuks juhiste andjaks ja töö kontrollijaks oli sõjaväe «Wirtschaftskommando», kus põllumajanduse osa juhatas balti parun von Hunnius. Hiljem, kui loodi Kindralkomissariaat, allus sellele ka Põllutöödirektoorium.

Kindralkomissariaadis oli põllumajanduse juhtivaks organiks Põllumajandusegrupp, mis jagunes t o o t m i s-, v a r u m i s- ja v a l i t s e m i s o s a k o n n a k s.

Kõige tähtsam neist oli muidugi v a r u m i s o s a k o n d, mille ülesandeks oli kõigi põllumajandussaaduste kokkuvõtu korraldamine, vastavate normide määramine ja kokkuvõetud saaduste jaotamine tarbijaile.

Iga üksiku kokkuvõtu-ala jaoks oli referent, nii nagu tootmise alalgi, kes korraldas ja juhtis seda ala ka Põllutöödirektooriumis. Nii oli näiteks lihareferent, teravilja-, kartuli-, muna- jne. referent.

Vastavalt Kindralkomissariaadi struktuurile püüti korraldada ka Põllutöödirektooriumi struktuuri, kuigi siin oli selliseid osakondi ja valitsusi, mida Kindralkomissariaadis ei olnud.

Üksikud Põllutöödirektooriumi valitsused ja osakonnad allusid tegelikult otseselt Kindralkomissariaadi vastavale osakonnale või referendile, kuigi vormiliselt sellist alluvust esialgu ei olnud. Nii sai üldosakond otseselt korraldusi Kindralkomissariaadi Valitsemisosakonnalt, Turukorralduse valitsus kui sakslastele kõige tähtsam oli kujundatud täiesti analoogiliselt Kindralkomissariaadi varumisosakonnale ja jagunes samuti üksikute alade referentideks, kes said korraldusi otseselt Kindralkomissariaadilt.

Põllutöödirektoorium allus tegelikult Kindralkomissariaadile, kuigi ta vormiliselt oli «Eesti Omavalitsuse» asutus ja pidi otseselt alluma viimasele.

Kuid ka selle liigse vormilikkuse kaotasid sakslased varsti. Põllutöödirektoorium eksisteeris vaid ühe aasta; seejärel ta kaotati ja liideti Majandusdirektooriumiga, kus moodustati Põllumajanduse Peavalitsus, mis mõni kuu hiljem eraldati Majandusdirektooriumist ja Omavalitsuse süsteemist ning nimetati Põllumajanduse Keskvalitsuseks otsese alluvusega Kindralkomissariaadile.

Kohtadel olid põllumajanduse juhtimise aparaadiks Kindralkomissariaadil: piirkonnakomissaride juures nn. piirkonna põllumajandusjuht (Gebietslandwirtschaftsführer) ja maakondades maakonna põllumajandusjuht (Kreislandwirt). Põllutöödirektooriumi kohalikuks organiks igas maakonnas oli maavalitsuse juures põllumajandusosakond ja kohtadel jaoskonna agronoomid, kes allusid maavalitsusele.

Seoses Põllutöödirektooriumi kaotamisega ja Kindralkomissariaadile alluva Põllumajanduse Keskvalitsuse loomisega, moodustati maakondades nn. maa-ametid, mis vormiliselt pidid olema Põllumajanduse Keskvalitsuse kohalikeks organeiks, tegelikult aga allusid otseselt hitlerlikule piirkonnakomissarile ja maakonna põllumajandusjuhile.

Põllumajanduse Keskvalitsus ei võinud ühtki korraldust välja saata oma algatusel, ilma Kindralkomissariaadi vastava osakonna loata ega sellega kooskõlastamata. Põllumajanduse Keskvalitsus oli peamiselt Kindralkomissariaadi käskude edasisaatja maa-ameteile, kuigi needsamad käsud anti edasi ka piirkonnakomissari kaudu. Piirkonnakomissar võis aga ka ise korraldusi anda ja Põllumajanduse Keskvalitsuse poolt saadetud korraldused tühistada.

Seejuures ei lubatud aga põllumeestele korraldusi anda Kindralkomissariaadi nimel, vaid Põllumajanduse Keskvalitsuse nimel. Selliselt saadeti välja eriti kõik need korraldused, mis põllumehele kohustusi peale panid, nagu normikohustused, töökohustused jne.

Kõik see, mida põllumehele või kellelegi teisele anti, tuli aga otseselt Kindralkomissariaadi nimel ja anti Saksa ametkonna poolt. Nii anti kõik ostuload põllumeestele raua, naelte, seemnete jne. ostuks otseselt maakonna põllumajandusjuhtide poolt või Kindralkomissariaadist. Näiteks andis Tallinnas aedviljaseemnete ostulube üksikuile aiapidajaile Kindralkomissariaadi tootmisosakond, mitte aga Põllumajanduse Keskvalitsus.

Selline meetod ei vaja kommentaare — «Herra on hea, aga kubjas on kuri!»

III

Kuidas tegelesid okupandid oma peaeesmärgi saavutamisel põllumajanduses — põllumehelt tema töövaeva äravõtmisel? Vahendeid oli siin mitu. Kõigepealt lihtsalt võtmine. See esines peamise tegurina saksa okupantide meie maale tungimisel ja lahkumisel, kui organiseeritud röövimisaparaati veel ei olnud loodud või kui see enam ei tegutsenud. Iseenesest polnud sellel kõige primitiivsemal

röövimisviisil sugugi väike osatähtsus saksa okupantide üldises röövmajanduse süsteemis. Suurel hulgal rändas igasuguseid koduloomi saksa sõdurite supikatlasse. Kõige eelistatavamad olid sead, lambad, noored mullikad ja kodulinnud. Näitena võiks tuua Saku majapidamiskooli mitmesajapealise tõukarja hävitamise supikatlas ainult paari päeva jooksul, pärast seda kui Saksa sõjaväeosad kooli asusid.

Kannatada ei saanud muidugi mitte ainult koduloomad, vaid ka kõik muu vara, mida sai tarvitada või kaasa võtta, alates heintest hobuste söödaks ja lõpetades igasuguste riietus- ning majapidamisesemetega, mida fritsud, kui nad neid ei tarvitanud ise, saatsid Saksamaale jäänud Gretchenitele asitõendeina kolmanda riigi ja totaalse sõja hüvedest.

Veelgi suuremas ulatuses toimus röövimine siis, kui saksa okupandid hakkasid maalt lahkuma. Okupatsioonivõimude poolt oli ette nähtud mahajäetava maa täielik puhastamine elanikest ja varadest. Kohtades, kus toimus aeglane taandumine, näiteks Narva piirkonnas ja kohati mujal, suudeti see ka läbi viia. See nn. evakueerimine oli ette nähtud kahes järgus: a) ohustatud piirkonnad, kus lubati kohale jääda talupidajail, kuid loomad peale 1 veise, 1 sea ja 1 lamba kuulusid kõik äraajamisele ja b) rinde piirkonnad, kus tuli läbi viia täielik puhastus.

Esialgu asuti selle kava rakendamisele täie rangusega, komandeerides selleks välja piirkonnakomissaride ametkonnad ja ka muud agronoomilist ja zootehnilist personali. Loomade äraajamise korraldused olid antud idapoolsetes maakondades: Viru-, Tartu-, Võru- ja Valgamaal ning iseg. Viljandimaal kuni Viljandi linnani.

Tulemused polnud küll nii suured, nagu saksa okupandid lootsid, sest hoiatusi saanud talumehed peitsid end koos karjadega metsadesse, soodesse ja võsastikesse, kuid siiski jäi hulk põllumeeste varandust evakueerijate küüsi, sest Litzmann rakendas talumeeste ja loomade püüdmiseks nii politseivõimu kui ka sõjaväe.

Hiljem, rindejoone kiiremal edasiliikumisel, polnud okupatsioonivõimudel nähtavasti enam ka aega loomade äraajamise käskude andmiseks. Võeti ja aeti ära ainult see, mis ette juhtus. Suurt initsiatiivi sellel alal näitasid üles mõned sakslastest riigimõisate valitsejad, kelle teeneks tuleb lugeda paljude mõisakarjade äraajamist, kusjuures hävisid ka mitmed väga väärtuslikud tõukarjad, nagu uuesti komplekteeritud Kostivere kari jt.

Nii laastavad kui niisugused fritsude röövretked ka ei olnud, on nende osatähtsus siiski väike, võrreldes «normaalsete» meetoditega, mida sakslased rakendasid otsese sõjategevuse vaheaegadel.

Kõigepealt koondati kõik sovhoosid ja igasuguste muude riiklike ja kooperatiivsete organisatsioonide majandid sakslaste poolt juhitava suurmajandite keskuse LO (Landbewirtschaftungsgesellschaft Ostland) alla. Selle alluvusse anti isegi haiglate ja vanadekodude majandid. Kogu LO majandite toodang läks otseselt fašistlike okupatsioonivõimude käsutusse. Kuid nagu vanal pärisorjuse ajalgi,

Koristustööd Lihula rajooni «Säde» kolhoosis

moodustas niisuguselt mõisamaalt saadud sissetulek vaid väikese osa uute orjapidajate tuludest. Suurema osa pidid moodustama otseselt talunikelt võetavad produktid.

Selleks kehtestati umbes sama kord mis teisteski okupeeritud maades. Selle korra kohaselt kuulus põllumajandustoodang turukõlblikuks saamise hetkest Saksa riigile. Nii oli põllumees külvatud vilja omanikuks seni, kui see kasvas põllul, piimaomanikuks seni, kuni lehm oli lüpsmata, lihaomanikuks, kuni siga oli nuumal ja loom tapmata, villaomanikuks, kuni lammas niitmata, munaomanikuks, kuni muna munemata. Oli aga vili juba koristatud ja pekstud, lehm lüpstud, siga või mõni teine loom tapetud, lammas pöetud, kana munenud, siis kuulus nii vastav taime- kui ka loomakasvatuse toodang saksa okupantidele. Talunikele pandud normid olid nii suured, et talunikel tuli ära anda suurem osa toodangust. Kuid ka ülejäänud osaga ei tohtinud põllumees talitada enda äranägemise järgi. Selle pidi ta kindlate hindadega andma kokkuostu organisatsioonidele, seega samuti saksa okupantidele. Igasugune põllumajandussaaduste vabamüük oli keelatud. Põllumeestelt põllumajandussaaduste kokkuvõtjaiks määrati ühistegelikud keskasutused koos maal asuvate ühistutega. Keskühistute tegevust korraldati eriliste sakslastest komissaride valve all ja Kindralkomissariaadist saadud juhendite kohaselt. Nii oli ühistegelike keskasutuste ülesandeks: ETK-l teravilja, heinte-õlgede, liha, nahkade, kartuli ja juurvilja kokkuost; Aedvilja Keskühisusel — aedviljade kokkuost ja

töötlemine; «Võiekspordil» — piima ja piimasaaduste kokkuost; «Munaekspordil» — munade ja linnusaaduste kokkuost; «Lihaekspordil» — loomade, liha ja nahkade kokkuost ja lihasaaduste töötlemine; «Estonial» — lina ja villade kokkuost ja lina ning linaseemnete töötlemine; Eesti Seemnevilja Ühisusel — teravilja, kaunvilja, ristiku, kõrsheina ja seemnete kokkuost; Kalakeskusel — kalapüügi korraldamine ja kalade kokkuostmine.

Hinnad olid kindlas vahekorras Saksamaal kehtivate hindadega ja Eestile oli põllumajandussaaduste hindade aluseks määratud tase, mis moodustas ainult 60 protsenti Ida-Preisimaal kehtivate hindade tasemest. Nii tuli eesti põllumehel müüa põllumajandussaadusi, esmajoones teravilja odavamalt kui kunagi varem. Eriti soodustati teraviljakaubanduse korraldamisel sakslaste Rotermanni tehaseid.

Kuid ka nende väheste markadega, mis saadi äraantud põllumajandussaaduste eest, ei olnud põllumehel suurt peale hakata, kuna tööstuskaupu oli väga vähe saada ja nende müük (peale pudipadi) oli rangelt normeeritud. Tööstuskaupade normeerimise aluseks oli nn. «punkt». Selle rassiteoreetilise, «teadusliku» normeerimise alusel oli eestlane hinnatud kakskümmend korda sakslasest madalamalseisvaks. Nimelt võis eestlane aastas osta tekstiilikaupu 6 punkti, riigisakslane aga 120 punkti ulatuses.

Teise abinõuna seati 1942. aasta kevadel talundeis sisse põhjalik tootmiskontroll. Seati sisse «talundi põhiraamat», milles olid üksikasjaliselt näidatud tootmisbaas, tootmine ja normikohustused. Sinna märgiti: kasutada oleva maa suurus liikides, külvipinnad kõigi, ka vähetähtsate kultuuride järgi (18 jaotust), talu loomad (hobused, veised, sead, lambad, kodulinnud, mesilaspered), talundi pere saaduste tarvitajana, ja nende järgi normikohustus üksikute liikide järgi, selle täitmise ajad ja täitmise kviteerimine. Talund oli «talundi põhiraamatuga» terve oma olemise ja eluga tõstetud välja vaatlemiseks ja jälgimiseks hitlerlikele võimuorganeile. Kõik oli arvel, ja mis võtta andis, tuli ära anda. Kõik põllumajandussaadused loeti okupatsioonivõimude korralduses olevaiks ja nende tarbimine, ka tootja enese poolt, võis toimuda ainult saksa okupantide lubade alusel.

Kolmandaks viidi talundeis sisse põhjalik tarbimise normeerimine ja kontroll. Sel otstarbel tsentraliseeriti ning võeti range kontrolli alla põllumajapidamissaadusi töötlevad ettevõtted: veskid, meiereid, tapamajad, villa ja lina töötlemise ettevõtted, parkimistöökojad. Vastavad keskused võisid neid ettevõtteid sulgeda, nende sisseseadeid ümber paigutada ja nende pidajaid antud eeskirjadest kõrvalekaldumisel rangelt karistada. Edasi seati sisse ja rakendati alates 1. septembrist 1942 kõigi teravilja-tootjate ja naturaaltasuna saajate kohta jahvatuskaardid. Toiduteravilja võis jahvatada ainult jahvatuskaardi alusel vallavanema poolt lubatud koguses. Söödateravilja võis jahvatada ainult vallavanema igakordse eriloa alusel. Nii toidu- kui ka söödateravilja jahvatamine kodus käsikividega

keelati täiesti. Normaalnormina võis jahvatada jahvatuskaardi alusel 38 kg vilja isiku kohta veerandaastas, loomasöödaks aga vallavanema äranägemisel. Teraviljanormi mittetäitmisel piirati jahvatamist veelgi, lubades jahvatada ainult inimtoiduks toidukaartide alusel toitlustatavate normide järgi, jahvatamisluba loomasöödale aga ei antud üldse.

Liha tarbimine tootjate poolt normeeriti «tapakaartide» ja «lihatarbimistõendite» sisseviimisega. Loomi võis tappa ainult vallavanema loal, ja nendes piirides, mida võimaldas tarbimise norm, kui lihamüügikohustused olid tähtajaks täidetud.

Piima töötlemine taludes, mis asusid kuni 8 kilomeetri kaugusel meiereist või piima vastuvõtukohast, keelati. Kõik piim pidi töödeldama meiereides, ja sealt lubati tootjal endale osta 100 grammi võid perekonnaliikme kohta nädalas, sel juhul, kui tähtajalised piimamüügikohustused olid täidetud.

Kokkuostu tsentraliseerimisega, tootmise ja tarbimise arvestuse, aruandluse ning kontrolli sisseviimisega tsentraliseerisid okupatsioonivõimud põllumajandussaaduste tootmise, varumise ja käsutamise täies ulatuses oma korraldusse ja üksikasjalisele järelevalvele.

Saaduste äraandmise normid olid kõigil tootmisaladel maksimaalsed.

Teravilja müügikohustus oli määratud 1942/43. majandusaastal (1. IX 1942 — 31. VIII 1943) 125 000 tonnile ja 1943/44. aastal (1. IX 1943 — 31. VIII 1944) 105 000 tonnile.

Et võimalikult kiiremini ja täielikumalt vilja kätte saada, selleks anti viljamüügi kiiruse eest preemiaks viina ja 1942. aastal oli ette nähtud ka normikohustuse ulatuses normiteravilja ostu-müügi ja alalhoiu lepingu ettesõlmimine talupidajatega. Kuid normivilja müügilepingute ettesõlmimine nurjus täielikult, sest talupidajad keeldusid müügilepingute sõlmimisest, kuna saak ei olnud selgunud. Väheseist sõlmitud lepinguist tuli veel osa hiljem tühistada, sest selgus, et talupidaja teraviljasaak, maha arvates seemne ja perekonna vajadused normide ulatuses, ei võimaldanud lepingu täitmist.

Vaatamata üksikasjalisele kontrollile, rasketele karistusähvardustele ja karistustele, teravilja jahvatamise keelule ja teistele abinõudele, ei suudetud talupidajailt teravilja antud normides kätte saada.

Nii kaebab Mäe (esimene määrus leiva- ja söödaviljaga varustamise kindlustamiseks 1. märtsist 1943, sissejuhatav osa): «Sõjaväe ja Eesti tsiviilelanikkonna varustamine leivaga on põllumajandussaaduste tootjate poolt puuduliku viljanormide äraandmise tõttu tõsiselt ohustatud,» ja Kindralkomissariaadi kõrgem ametnik Lehnert (kiri piirkonnakomissaridele 9. juunist 1943): «Vilja ja kartuli kokkuvõtmine pole andnud kaugeltki neid tulemusi, mis olid ette nähtud. Peale selle tuli juba äraantud viljast 2000 tonni põlluharijaile tagasi anda, et kindlustada kevadist seemendamist...»

1942/43. majandusaastal tuli teravilja kokku 76 000 tonni, 1943/44. a. 67 000 tonni. Koos asendamistega kartulitega ja lihaga arvestati normide täitmist 1942/43. a. 85 000 tonnile ja 1943/44. a. 76 000 tonnile.

Lihamüüginormi alal olid kõik põllumajanduslike ettevõtete valdajad, kes majandasid üle 2 hektari põllumaad või üle 7 hektari põllumajanduslikult kasutatavat pinda, kohustatud aasta jooksul iga põllumaa hektari kohta müüma ametlikult kindlaksmääratud hinnaga 18 kilogrammi liha, selle hulgas kuni 12 kilogrammi sealiha (20. mai 1942. aasta rakendamiseeskiri karilooma- ja lihamajanduse alal). Kokku oli müüginorm ülevabariigiliselt 1942/43. ja 1943/44. aastal ümmarguselt 18 000 tonni liha. Liha vastuvõtmine toimus elusloomades koefitsiendi alusel looma rammususe järgi. Et aga loomad olid halvasti toidetud, langesid nad kõik madalasse klassi, mistõttu äraantavate loomade hulk oli väga suur.

Loomade vastuvõtjaks, töötlejaks ja okupatsioonivõimudele üleandjaks oli ühing «Lihaeksport», kellel tuli kavakohaselt suur osa liha anda üle saadustes: konservid, suitsu- ja harilik vorst, suitsuliha. Seejuures viisid okupatsioonivõimud lihast saaduste väljatuleku arvestuse sihilikult kõrgeks, arvestades suitsuvorsti ja -lihaga kaetuks ainult 125 protsenti liha tegeliku ca 200 protsendi vastu. Sellest tekkisid vahed vastuvõtmise ja üleandmise vahel, lihaloomade rammususe hinnang viidi äärmiselt alla, pandi täiendavalt peale lisanorme, näiteks 1943. aasta algul, ettekäändel, et lihanormi on vähem täidetud, kui oli määratud.

Lihanormid nõuti sisse täies ulatuses ning ebaõigete rammususehinnangute ja lisanormide tõttu palju suurematena, kui need olid avalikult määratud ja näidatud. Lihanormide sissenõudmine oli eriti range. Normide mittetäitmisel pandi kogu kari aresti alla ja loomad võõrandati tasuta, tõrkujaid karistati administratiivkorras ning kohtute kaudu rahatrahviga ja vangimajaga.

Piima müüginorm oli ajavahemikul 1. maist 31. augustini 1942 — 30 kilogrammi ja 1. septembrist 1942 kuni 31. augustini 1943 70 kilogrammi võid lehmalt, mahaarvestustega piimatootja leibkonda kuuluva iga liikme kohta 1 kilogramm täispiima päevas ja 100 grammi võid nädalas. See tegi ülevabariigiliselt äraandmisnormiks ümmarguselt 12 000 tonni võid aastas. 70 kilogrammi võid vastas 1775 kilogrammile 3,5-protsendilisele piimale. Samal ajal hinnati keskmist piimatoodangut ainult 1500 kg-le aastas, millise arvamusega ühinesid ka kohapealsed kindralkomissariaadi asjatundjad. Sellise ülikõrge normiga taheti nähtavasti talupidajaid sundida enda tarvidust piirama ja saadusi rohkem ära andma. Tulemus oli aga vastupidine. Suur norm osutus enamikele talupidajaist niivõrd kõrgeks, et seda oli võimatu täita. Tegelik või kokkutulek 1942/43. majandusaastal oli 6100 tonni. 1943/44. aasta äraandmisnorm oli juba määratud talundite kohta neto ja moodustas ülevabariigiliselt ümmarguselt 9000 tonni. Selle aasta või kokkutulek oli 1942/43.

Elektrilüps Kostivere sovhoosis

aasta omast veelgi väiksem. See oli tingitud veiste arvu pidevast langemisest ja jõusööda täielikust puudumisest.

Et võid ja piima rohkem kokku tuleks, selleks korraldati mitmekordseid aktsioone ja põllumajandus allutati otseselt piirkonnakomissaride kompetentsi, kusjuures «süüdlasi» trahviti ja konfiskeeriti loomi. Kuid kui kõik ettevõetud abinõud ei suutnud talupidajaid viia nõutava piimanormi täitmisele, siis hakati neid ergutama preemiatega.

Kanamunade müüginorm oli 1942. aasta 1. maist 31. augustini kindlaks määratud vastavalt kanade arvule: 30 muna kana kohta. Alates 1. septembrist 1942 kuni 31. augustini 1943 aga talundi suuruse järgi:

talundid pindalaga	müüginorm aastas põllu- ja aiamaa ha-lt
1—10 ha	vähemalt 60 muna
10—50 ha	„ 42 „
üle 50 ha	„ 24 „

see tähendab põhimõttel: kellel on toodangu baas suurem, annab progressiivselt vähem. 1943/44. aastal määrati munade müüginorm jälle kanade arvu järgi: 50 muna igalt kanalt. Üldine üleriigiline norm aastas tegi välja 40 miljonit muna, tegelik kokkutulek kummalgi aastal oli ümmarguselt 28 miljonit muna.

Linnulihanorm 1942/43. ja 1943/44. aastal oli kummalgi aastal 140 tonni. Tegelikult anti normi täiteks esimesel aastal 50 ja teisel aastal 80 tonni linnuliha.

Lambavilla norm oli ½ kilogrammi villa igalt pügamiselt, s. o. 1 kilogramm villa lambalt aastas. Villa igasugune töötlemine oli täielikult keelatud seni, kuni norm oli täitmata.

Linakiu norm 1942. aasta saagist oli: müüa 140 marga väärtuses (127 kilogrammi) ropsilina lina kasvupinna hektari kohta ja lisanorm sellele: müüa täiendavalt veel 100 kilogrammi ropsilina või 125 kilogrammi takku lina kasvupinna ühe hektari kohta. Linaseemne norm samal aastal oli 96 kilogrammi seemet lina kasvupinna hektarilt. 1943. aasta linasaagist oli norm 200 kilogrammi lina kasvupinna hektarilt ja seemne norm üleriigiliselt 1500 tonni.

Neid norme ei täidetud ega saadudki täita, kuna kogu linasaaki 1942. ja 1943. aastal hinnati statistilistes kokkuvõtetes keskmiselt 200 kilogrammi kiudu hektari kohta.

Kaluritele määrati 1943/44. aastal müüginormiks 12 000 tonni kala, saadi aga kõigest 9000 tonni.

Kartulinorm oli 1942/43. aastal 144 000 tonni. Et kartuleid õnnestus sakslastel, võrreldes teiste normidega, suhteliselt paremini kokku ajada, tõsteti norm järgmisel aastal 184 000 tonnile. Kuid Hitleri sõjamasin oli pärast Stalingradi tublisti logisema hakanud, ja okupandid ei suutnud seda normi nagu teisigi enam välja pressida.

Kohustuslikud normid olid ette nähtud ka heinte ja põhkude osas — kummalgi 40 000 tonni aastas. 1943. aasta sügisel kehtestati norm ka meele — 1,5 kilogrammi tarult.

Kuid nende normide kättesaamisega ei olnud hitlerlastel rohkem õnne kui teistegi saaduste kokkuajamisega. Enamuses jäid need normid täitmata.

Aedvilja, marjade ja seente, samuti kodus tapetud loomade nahkade kohta oli müügikeeld. Tootjad ja korjajad pidid neid «pakkuma» selleks õigustatud ostjatele: kokkuostufirmadele.

Kõigi normide täitmisele ergutamiseks ja sundimiseks algatasid okupatsioonivõimud ja viisid läbi arvukaid aktsioone: tehti laialdast propagandat ajakirjanduses, ähvardati suurte karistustega rahatrahvi näol ja vangimajaga iga normi eeskirja väljaandmisel ja meeldetuletamisel, määrati normide täitmisel kiiruspreemiad, täitmispreemiad, normi ületamise preemiad, müügipreemiad jt. karistati valjult ja konfiskeeriti peamiselt loomi, kuid kõik need abinõud ei suutnud talupidajaid viia normide täitmisele. Üle 90 protsendi talundeil oli üks või teine norm täitmata kas osaliselt või täielikult.

Talude aitade puistamine ja vilja otsimine, veiste lugemine, sigade ja kanade otsimine ning arvele võtmine oli harilik nähtus, mida teostati aastas mitu korda. Pandi toime normide täitmiseks asendamise korras loomade äravõtmisi, sest neid varjati, kuid peita oli neid raske. Suurema aktsiooni sel alal algatas Litzmann 1944.

aasta aprillis. Tema ettekirjutuse järgi tuli ära võtta Saksa relvastatud jõudude kaasabil loomi taludest, kes pole täitnud teraviljanormi, sest talupidajad olevat söötnud vilja loomadele. Relvastatud jõud olevat tarvilikud, sest muidu loomi välja ei anta. Omamaised vastavad asutused ei saavat asja tähtsusest aru ega suutvat oma ülesannet täita. Loomade äravõtmine pidi toimuma vahekorras: 100 kilogrammi teravilja eest 25 kilogrammi sea- või 33 kilogrammi loomaliha. Sigu ei olnud, loomad aga olid puuduliku söötmise tagajärjel väga lahjad ja selle käsu täitmine oleks tähendanud ca 25 000 veise äraandmist. Õnneks jäi see aktsioon, mis oli kavatsetud läbi viia vaikselt ja otsustavalt, siiski teostamata, sest see sai juba ette laiematele hulkadele teatavaks, tekitades suurt ärevust ja rahulolematust, mistõttu sellest loobuti.

IV

Okupandid vaatasid Eestile kui asumaale ja eestlastele kui madalamast rassist pärismaalastele. See ei tähenda aga, et okupandid oleksid suhtunud kõigisse eestlastesse ühtemoodi. Okupandid püüdsid leida ja leidsidki endile mõningat tuge rahva äraandjate näol. Loomulikult otsiti neid nende hulgast, kellele nõukogude kord «liiga» oli teinud: natsionaliseeritud tööstuse ja suurmajade omanike hulgast linnas, hallparunite hulgast maalt, kellelt nõukogude maareform 1940/41. aastal maad ära oli lõiganud. Vastavalt sellele teostasid okupatsioonivõimud ka oma poliitikat nende kihtide suhtes. Me juba nägime, et eesti talurahva üldise paljaksröövimise taustal asetati suurtalunikud siiski soodsamasse olukorda. Juba see, et ühesugune võinorm määrati nii ainsalt kehviku lehmalt, kes enne sõdagi andis võib-olla 1000—1500 liitrit piima aastas, kui ka kümnelt suurtaluniku lehmalt, kelle keskmine piimatoodang oli 3000 liitrit aastas, oli soodustuseks suurtalunikule. Samasugune oli olukord ka teravilja ja teiste normide määramisel. Kohati aga, nagu munade normi juures, olid need suurtalunikele madalamad määratud. Peale selle soodustati suurtalunikke veel sellega, et nendele saadeti linnadest töölisi hooajatöödeks, anti sulasteks sõjavange jne. Ja lõpuks seegi oli soodustus, et kohalikud võimud vallavanemate ja politsei näol pärinesid samade hallparunite hulgast või olid nendega väga tihedalt seotud, mispuhul igasuguste korralduste ning määruste ellurakendamisel muidugi olid eelisolukorras «oma mehed» — suurtalunikud —, kes püüdsid kogu okupatsiooni raskuse veeretada külakehvikuile ja keskmiktalunikele.

Suuremaks mõrraks sellel juudaste hingede püüdmisel maal oli muidugi nõukogude maareformi likvideerimine. See pidi olema liimiks, millele okupandid tahtsid püüda kõik hallparunid, kellelt nõukogude võim 1940/41. aastal oli osa maad ära võtnud, et seda anda tegelikele maaharijaile: maatameestele ja vähese maaga külakehvikuile.

Juba 13. septembril 1941. aastal oli Ida maa-ala riigikomissari poolt antud «Määrus bolševike korralduste tühistamise kohta põllumajanduslikul alal», mis Eesti territooriumil kehtestati mõni päev pärast kindralkomissar Litzmanni saabumist Eestisse 9. detsembril 1941, koos viimase poolt antud «Teostamis- ja selgitamis-eeskirjadega».

Määruse ja eeskirjade teostamiseks andis «Eesti Omavalitsuse» põllutöödirektor 29. jaanuaril 1942 sellekohase juhendi.

Nende aktide kehtestamist saatsid 1941. aasta lõpul ja 1942. aasta algul saksa okupantide käsilaste sõnavõtud avalikel esinemistel ja ajakirjanduses, kus igasuguste okupatsioonivõimude aktsioonide (Saksa sõjaväkke vabatahtlike värbamine, värvilise metalli ja soojade riietusesemete kogumine jne.) läbiviimiseks soodsama õhkkonna loomiseks püüti silmi teha ka uusmaasaajaile ja väikekohapidajaile.

Nii lubab haridusdirektori abi A. Massakas oma raadiokõnes 1941. aasta detsembris maa tagasi anda vanatalupidajaile, aga ühtlasi selle jätta ka uusmaasaajaile:

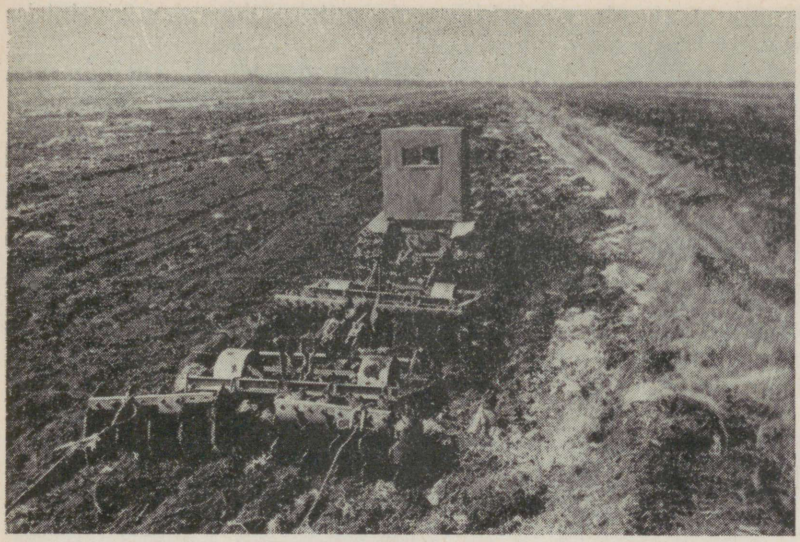
«Kommunistide-aegseilt uuspõllumeestelt, kui nad ei ole elujõulised ega suutelised oma maad edukalt harima, võetakse kommunistide poolt poliitilistel kaalutlustel antud maa ära. Elujõuline ja töökas põllumees aga võib nüüd oma põldu harida ja jääb selle harijaks. Seega siis iga põllumees saab oma maa tagasi ja rahuldatakse ka kõigi nende maasaamise soov, kes on võimelised maad harima.» («Eesti Sõna» nr. 11 — 14. XII 1941.)

Veel enam — Massakas ei keela samas maad ka neile, kellel seda juba on:

«Neile perepoegadele, kelledele isatalu maast ei jätku oma täie tööjõu rakendamiseks ning iseseisva majapidamise soetamiseks ja kes seepärast olid sunnitud teisalt alluvuslikke ja piiratud töövõimalusi otsima või linna valguma, neile luuakse võimalused omal põllupinnal iseenda peremehena töötada ja töövilja täiel määral maitsta.»

Põllutöödirektor H. Saar ei ole oma raadiokõne hetkel küll nii helde, aga seda suurejoonelisem on ta tulevikuperspektiivide maalimisel.

«Uusmaasaaja võib jääda omale vanatalu küljest eraldatud krundile, kui vanatalu majandamine selle all ei kannata ja kui ta omab sel krundil vajalikud majapidamise hooned ning vastava inventari. Korralikele uusmaasaajaile, kes enamlaste käesoleva reformi tühistamisega oma kohtadest ilma jäävad, püütakse anda maad mujal, niipalju kui see praegustes oludes on võimalik. Selleks kasutatakse praegu Asundusosakonna maatagavarad, vabaksjäänud vedelvorstide talud, endised alatised rendi talud jne. Tulevikus aga loodame selle asja veel hoopis radikaalsemalt lahendada, sest nagu härra Kindralkomissar oma uueaasta kõnes rõhutas, iga talu-

Uudismaa kultiveerimine Pärnu rajoonis

pidaja, kes maad soovib saada, peab seda ka saama.» (H. Saare raadiokõne «Eesti Sõnas» nr. 7 — 11. I 1942.)

Juurdelõigetega varustatud väikemaapidajaile andis esialgu petlikke lootusi isegi riigikomissari määrus bolševike korralduste tühistamise kohta põllumajanduslikul alal, milles deklareeriti: «Väiketalupidajaile juurdelõigetena antud maa peab väiketalupidajaile majandamiseks jääma, kui väiketalupidamise põllumajanduslik tegevusvõime selle läbi suureneb.»

Ja missuguse väikemajapidamise põllumajanduslik tegevusvõime ei suureneks juurdelõike puhul! Selle määruse kohaselt oleks ainult erandina mõnelt väikekohalt võidud juurdelõige ära võtta.

Kuidas aga kujunes olukord tegelikult, seda illustreerivad sama «Eesti Sõna» teated kohtadelt.

Nii kirjutab «Eesti Sõna» nr. 66 — 22. III 1942 pealkirja all «Tartumaa põllumehed said tagasi oma maa»:

«Praegustele maavaldajaile jäi alles: uusmaakrunte 298 — neist suurem osa vanu majapidamisi, mis olid enne kommunistlikku maareformi vanadest taludest eraldatud, nagu popsikohad. Kokku moodustavad need 1989 ha. Juurdelõikeid jäi alles senistele omanikele 44 — 1112 ha.»

Ja see oli kõik meie suurima maakonna osas!

Igatahes oli ülalnimetatud riigikomissari määrus sõnastatud nii ebamääraselt, et see andis laiad võimalused juba kindralkomissarile oma «Teostamis- ja selgitamis-eeskirjades» seda vabalt tõlgen-

dada, mis omakorda võimaldas seda mitte vähemal määral teha põllutöödirektoril oma juhendis.

Kindralkomissar, tõlgendades määrust, märgib, et «määruse eesmärgiks on luua eeldused tootmise üldiseks ja kiireks tõstmiseks. Sellest ülimast seisukohast tuleb lahendada kõik määrusest tulenevad vaidlused».

Põllutöödirektori juhendis on aga määruse eesmärgina juba rõhutatud eelduste loomist bolševike poolt puudutatud põllumajanduslike maade (s. o. hallparunite talude) toodangu üldiseks ja kiireks tõstmiseks.

Sellepärast, kuigi riigikomissari määruse järgi, nagu eespool tsiteeritud, võisid väiketalupidajaile antud juurdelõiked nende majandamisele jääda, on põllutöödirektori juhendis juba resoluutselt öeldud: «Ei ole mõeldav vanatalundi toodangu kiire tõstmine, kui sellelt on ära kistud taimekasvatamiseks olulisemad maaosad ... Seepärast tuleb sellised vanatalundi tootmistegevuseks tarvilikud maatükid igal juhtumil anda endisele omanikule vanatalundi juurde tagasi, vaatamata sellele, et need ka väiketalundi tegevusvõimet võivad suurendada.» (Juhendi § 7.)

See ei tähenda muidugi seda, nagu oleks Litzmanni ja Mäe vahel olnud lahkarvamisi uusmaasaajailt maa äravõtmise küsimuses. See oli harilik okupatsioonivõimude võte, kus otseselt nende poolt väljaantud määrused püüti sõnastada ebamääraselt, millele pidi konkreetse sisu andma juba Mäe oma vastavate tõlgendamiseeskirjadega. Sellega taheti vaid saavutada, et ka siin uusmaasaajate pahameel neilt maa äravõtmise juures oleks sihitud esmajoones mitte okupatsioonivõimude eneste, vaid nende kannupoiste vastu. «Jaga ja valitse» — vana orjapidajate põhimõte.

Nõukogude maareformi tühistamise läbiviimine oli pandud vallavanemate peale (juhendi § 22), kellele oli küll antud õigus maa äravõtmiseks maasaajailt, mitte aga edasijätmiseks. Selleks võis ta ainult esitada põhjendatud ettepanekuid maavanema kaudu piirkonnakomissarile, kes oli neis asjus ainus ning lõplik otsustaja.

Kogusummas jäi maareformi tühistamise lõpptulemusena nõukogude maareformi korras maad saanutele 1. septembriks 1942 alles: uusmaakohti 1189 ehk 4,4 protsenti, pindalaga 10 292 hektarit ehk 3,5 protsenti kõigi uusmaakohtade üldpinnast, juurdelõikeid 1734 ehk 7 protsenti pindalaga 4738 hektarit ehk 4,5 protsenti juurdelõigete üldpinnast.

Ja kahtlemata oli suurem osa neist, nagu seda kinnitas «Eesti Sõnagi», kas popsikohad, mis omaaegse popsiseaduse alusel ühel või teisel põhjusel olid eraldamata jäänud, suuremate talude maadele asutatud sama perekonna liikmete talundid, vabal kokkuleppel võõrandatud, kuid seni eraldamata talundid ja muud sarnased. Ka allesjäetud juurdelõigete puhul oli tavaliselt tegemist kas sugulussidemetega, võõrandamistega, mis seni olid jäänud vormistamata jne.

Uudismaa rajamine L. Koidula nimelises kolhoosis Hiiumaa rajoonis

Oma kohtadest ilmajäänud uusmaasaajaile anti mujalt — endistele omanikele tagasiandmata jäänud või peremeheta taludest — majandamiseks üle riigi ainult 317 kohta.

Kõigi allesjäetud ja ka mujalt antud maade kasutamine toimus rendi alusel (juhendi § 13).

Uusmaapidajailt, kellelt maa ära võeti, võõrandati ka kõik nendele kuuluvad loomad, inventar, hooned, ehitusmaterjalid jne. (juhendi § 14 ja 19), sealjuures mitte ainult maareformi korras omandatud, vaid ka varem neile kuulunud varandused. Siia hulka kuulusid:

a) hobused koos rakmetega, veo- ja maaharimisriistad ning masinad;
b) veised, sead ja lambad, välja arvatud need, mis uusmaasaaja kokkuleppel maa tagasisaajaga võis endale moonaloomadeks jätta juhul, kui ta maa tagasisaaja juurde põllutööliseks jäi;
c) tagasiantavate maade täiskülvamiseks vajalik tõuvilja-, kartuli- ja linaseeme;
d) looma söödaheinte, põhkude ja õlgede tagavara niivõrd, kui seda vaja ei läinud allesjäetavate loomade ülalpidamiseks kuni 1. juunini 1942. aastal;
e) maakasutajate poolt püstitatud ehitused ja omandatud hooned ning ehitusmaterjalid.

Niiviisi paljakskooritud uusmaapidajad olid kohustatud kehtivate töötasude alusel jääma põllutöölisteks maa endiste omanike talundeis, kui talupidajad seda soovisid. Vastasel korral olid nad kohus-

tatud kohalt lahkuma ja hiljemalt 1. maiks 1942 leidma endile teenistuse põllutöölisena mujalt. Neid uusmaasaajaid, kes nimetatud tähtajaks endile ise teenistust ei leidnud, oli vastav maavalitsus õigustatud paigutama põllutöödele tarviduse piirides (juhendi § 17 ja 18).

Iga tööst loobumist ähvardas karistus vangimaja või rahatrahviga või ühega neist karistustest, kuivõrd teiste eeskirjadega polnud ette nähtud raskemaid karistusi (riigikomissari määruse § 6).

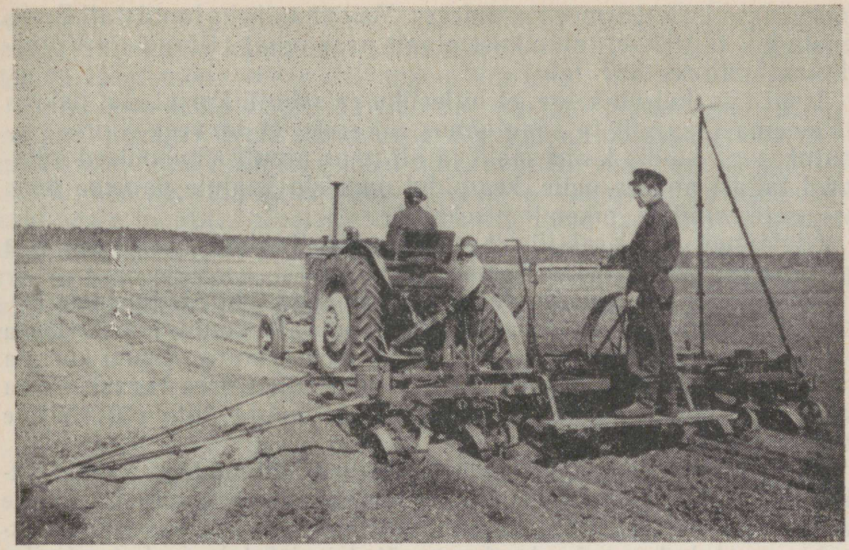
Vallavanemad olid kohustatud igast niisugusest juhtumist teatama maakonna põllumajandusjuhile (kindralkomissari eeskirjade § 6).

Nii oli uusmaasaajalt võetud maa, mis tema sai nõukogude maareformiga; ka olid temalt poolmuidu võõrandatud loomad, inventar ja muu põllumajanduslik varandus, mis tema oma töö ja vaevaga oli omandanud või nõukogude võimu kaasabil muretsenud, ise aga oli ta kinnistatud orjusse kulakute juurde.

Kuid paremad polnud ka teiste talunike, sealhulgas ka hallparunite eneste väljavaated. Saksa fašistid ei alustanud oma röövretke Nõukogude Liidu vastu mitte selleks, et võita eesti kodanlusele tagasi Nõukogude valitsuse poolt natsionaliseeritud varandused, sealhulgas ka hallparunitelt äravõetud liigne maa. Tõsi, uusmaasaajailt rööviti neile nõukogude maareformiga antud maa ja inventar ning anti tagasi kasutamiseks hallparunitele, samuti nagu neile anti mõningaid muidki soodustusi. Kuid ei ole kahtlust, et need olid ajutised taktikalised võtted «Uue Euroopa» rajamisel. Nende sihiks oli jõukama kihi poolehoiu võitmine sõjas Nõukogude Liiduga, täiendava suurtükiliha hankimine igasugustesse politseipataljonidesse ja leegionidesse ning materiaalsete ressursside mobiliseerimine totaalse sõja edukaks pidamiseks. Ei või öelda, et issand hitlerlasi tarkusega liialt oleks koormanud. Kuid niipalju arusaamist oli nendegi kehvades ajudes, et niisuguses suurettevõttes, nagu Nõukogude Liidu vallutamise katses, ei saa põlata mingit abi. Selleks püüti ka eesti talunikku rakendada saksa sõjakäru ette, mille aisa otsa seoti lootuste heinatuust, et pärast kommunismi lõplikku hävitamist nad saavat tagasi maa, mille kommunistid neilt maa natsionaliseerimisega ära olevat võtnud.

Teatavasti nõukogude maaseadusega, millega maa kuulutati kogu rahva omanduseks, alles saigi eesti töötav talupoeg oma maa peremeheks. Koos maa natsionaliseerimisega tühistati kõik maa ostuvõlad ja muud töötaval talunikul lasuvad pankade laenud ning kinnitati igale töötavale talunikule tema kasutuses olev maa põliseks kasutamiseks. Väiketalunikele ja maatameestele anti maad hallparunite maavalduse arvel, kes seda maad seni olid kasutanud nende ekspluateerimiseks. Kuidas siis saksa okupandid kavatsesid eesti talunikule tema oma maa tagasi anda?

Seda tehti sel teel, et kõigepealt võeti nende käest maa ära. Juba 1941. aastal tunnistati kõik okupeeritud maa ja loodusvarad Suur-Saksa «Ostland Kompanie» omanduseks. Sellepärast ei tunnistatud

Maisi külvamine Keila rajoonis

maad, mis oli talupidajate kasutuses, mitte nende omandiks, vaid ainult nende käes ajutiselt kasutuses olevaks. Isegi uusmaasaajatelt äraröövitud maad ei antud hallparunite omanduseks, vaid samuti ainult kasutamiseks.

Jutt oli järelikult sakslaste eneste poolt äravõetud maa tagasiandmisest talurahvale.

Talunikele ei võidud muidugi seletada, et sakslased maa nende käest jäädavalt ära on võtnud. Sellepärast nägi riigikomissari määrus ette, et omandusõiguse vahekorrad korraldatakse hiljem. Seda põhjendati omandusõiguse vahekordade keerulisuse ja segipaisatusega, mille selgitamine nõudvat pikemat aega.

Tõelised põhjused aga peitusid mujal.

Direktor H. Saar rõhutas oma raadiokõnes («Eesti Sõna» nr. 7 — 11. I 42): «Peremeheks saab alles hiljem selle järgi, mil määral iga maapidaja oma kohuseid võitluses enamlaste vastu on täitnud. Kui ta oma varustamise ja töökohustused valitsuse vastu on korralikult täitnud, hangeldamisest ja salaviinaajamisest hoidub, põldu korralikult harib ja oma naabrile hädapäraste tööde täitmisel abiks on, alles siis võib ta julge olla, et ta ka tulevikus oma maad omanikuna harib.»

Sakslastelt oma maa tagasisaamise lootused seoti järelikult sellega, kui hoolikalt keegi orjab okupatsiooni võime. «Omandiõigust» anti aga tegelikult väga väikesele arvule saksa okupantide käsilastele alles okupatsiooni lõpuaastal, kui oli käsil eestlaste üldine mobilisatsioon, ja selle vahendiga loodeti tõmmata uut verd tühjaks-

jooksvasse hitleri armee jõukudesse. Maaomanikeks tunnistati Eestis enam kui 140 000-st talunikust ainult paar tuhat (Pärnu- ja Viljandimaal näiteks 387 talu).

Isegi siis, kui oli selge, et hitlerliku raisakulli kurjal elul hakkas lähenema lõpp, oli ta saagiahnus nii suur, et ta veel viimse jõunatukesega hoidis kinni saaki ja oli nõus ainult sümboolsed kübemed tagasi andma neile, kes pidid oma elu kaalule panema tema viimsete tundide pikendamiseks.

Ülejäänuil, s. t. praktiliselt peaaegu kõigil talunikel, oli oma maa peale ainult ajutise kasutamise õigus.

On pikema seletusetagi selge, milleks seda tehti. Hitlerlaste lootusetusse katsesse ajalooratast tagasi pöörata, kuulus koostisosana ka Baltimaade, sealhulgas ka Eesti koloniseerimine. Taheti korrata seda, mida röövrüütlid olid teinud seitsesada aastat tagasi — maa ära võtta tema senistelt kasutajatelt ja muuta uute röövrüütlite omanduseks.

Kõrgete normidega ja muude niisuguste abinõudega lootsid hitlerlased, arvestades juba ette nende täitmise võimatust, väheste aastate jooksul viia talupidajad olukorrani, kus nad kas ise loobuksid oma talude majandamisest või tunnistataks saboteerijaiks, maksvale võimule ja riigikorrale vastuhakkajaiks või talu korralikuks majandamiseks mittesuutelisteks, nii et neid saaks selle majandamisest kõrvaldada ning asendada saksa «kõrgema rassi» esindajatega.

Ja nii nagu nõukogude maareformi aegsed uusmaasaajad muudeti maatameesteks, kulaklike maapidajate orjadeks, nii oleksid õige väheste aastate jooksul samasugusteks orjadeks-maatameesteks muutunud vanatalupidajadki, kuid nüüd juba saksa kolonistide mõisates, kui hitlerlased ja nende fašistlik röövarmee oleks Teises maailmasõjas võitjaks jäänud.

See ei ole sugugi ainult kommunistide poolt tehtud teoreetiline järeldus okupatsioonivõimude praktilisest tegevusest.

See eesmärk oli täieliku selgusega väljendatud instruktsioonis, mis Berliinist saadeti Ostlandi riigikomissarile juba 1941. aastal: «Riigikomissari ülesanne Eestis, Lätis, Leedus ja Valgevenes seisab selles, et panna seal kehtima Saksa protektoraat ja seejärel lülitada see territoorium Suur-Saksamaa koosseisu. Selleks on tarvis teostada rassiliselt sobivama elemendi germaniseerimine, koloniseerida need maad saksa rassiga . . .»

Riigiminister Rosenberg oma märgukirjas 3. aprillist 1941. aastal (s. t. enne Hitleri Idasõja käigu algust) arvas, et selle ülesandega võib tulla toime ühe või paari inimpõlve vältel.

Nii et perspektiiv «Uues Euroopas» oli eesti rahvale üldse ja talurahvale eriti kindlaks määratud ja selgelt kirja pandud: maa «kolmanda riigi» parunitele, ellujäänud eestlased neile moonakaiks. Väikesele arvule rahvareetureile, kes olid eriti agarad olnud uute parunite pukki upitamise abistamisel ning osutunud sobivaks kadakasaksastamiseks («germaniseerimiseks»), anti lootust (kui-

das seda oleks täidetud, see on iseküsimus) saada isegi kusagile mõisa ääremaale kandikoha «omanikuks» ja kes teab, võib-olla tõusta isegi mõne võsarüütli mõisa kupjaks!

Tänapäeva seisukohalt paistab see nurjatu plaan ainult mõne vettinud peaaju viletsa sonimisena. Kuid maailma ajaloos on varemaltki sündinud mitmesuguseid nurjatusi. Ka see plaan ei jäänud ainult paberile, vaid tema teostamise katse maksis ainult eesti rahvale peale tohutute aineliste kahjude kümneid ja kümneid tuhandeid inimelusid. Et ta siiski ei teostunud, selle eest võlgneb eesti rahvas tänu Nõukogudemaa võidule Suures Isamaasõjas. Ainult see ajas nurja hitlerlaste plaanid eesti rahva orjastamiseks ja hävitamiseks.

SAKSA OKUPATSIOONI KAHJUD TÖÖSTUSELE JA TÖÖSTUSE HOOGNE ARENG NÕUKOGUDE KORRA TINGIMUSIS

Saksa okupatsioon tekitas Eesti tööstusele tohutuid kahjusid. Pärast Eesti vallutamist saksa okupantide poolt oli selge, et selle eesmärgiks on kogu Eesti rahvamajanduse järjekindel muutmine fašistliku Saksamaa tööstuse toorainebaasiks.

Kõigepealt hakkasid hitlerlased hävitama eesti töölisklassi, kes aeti armutult laiali. Tööstustöölistest, keda oli 1941. aastal 85 000, oli nõukogude võimu taaskehtestamisel 1945. aasta alguses ainult 25 000. Üle 50 000 töölise oli saadetud Saksamaale sundtööle või mobiliseeritud sõjaväkke, või kui tarbetud lihtsalt vallandatud. See hoop Eesti töölisklassile oli ränk, sest hävines ja pillutati laiali kogu kvalifitseeritud kaader. Oskustöölisi aga ei saa nii kiiresti kasvatada, kui seda nõudsid okupatsioonist vabanenud Nõukogude Eesti majanduslikud olud. Seepärast takistas tööliste puudus üldse, eriti aga kvalifitseeritud tööliste puudus, kaua aega meie rahvamajanduse kiiret kasvu.

Saksa fašismi poliitika taotles seda, et Eesti jääks Saksamaa toorainebaasiks ja lisaväärtuse allikaks. Selle poliitika järgi polnud Eestis iseseisvat tööstust tarvis, oli tarvis vaid neid ettevõtteid, kes pakiksid Saksamaale saadetavaid tooraineid, säilitaksid neid ja transpordiksid. Ainult saaduste säilitamise ja esialgse töötlemise ettevõtted võisid veel kuidagi püsida, kõik muu aga oli määratud hävingule. Ja sellest hoolimata, et Saksamaa tööstus ise ei suutnud armeed varustada sõjamaterjali ja tööstustoodetega ja et seda ei suutnud ka allaheidetud maade tööstus, sellest hoolimata, et rinne nõudis ka Eesti tööstuse lülitamist Saksa sõjateenistusse, hävitati meie tööstus. Niisugune rutt oli fašismil oma poliitika läbiviimisega.

Kõigile on vist selge, mis oleks juhtunud siis, kui Saksamaa oleks sõja võitnud ja Eesti oleks jäänud Saksamaa ripatsiks — Eestis poleks tõusnud vabrikute korstnatest enam suitsu ja ettevõtted ei oleks vajanud enam töökäsi.

Seda suurt kahju, mida tekitas saksa fašistlik okupatsioon eesti töölisklassile ja rahvamajandusele, ei peeta küllalt silmas. Kuid selle tagajärg oli, et Eesti NSV industrialiseerimisel pidurdasid need tohutud kaotused meie ülesehitustööd mitmeid aastaid. Eriti

Tallinna Liha- ja Konservikombinaat

andis tunda oskustööliste puudumine. Meie oskustöölistest jäid pärast okupatsiooni järele vaid riismed. Tunduvalt oli kahanenud meie inseneri ja insener-tehnilise personali arv. Osa nendest läks kaasa saksa okupantidega, osa lihtsalt põgenes, osa aga hukkus. Ja seda kaotust ei saadud taastada 1—2 aasta jooksul. Palju oskustöölisi siirdus saksa okupatsiooni ajal teistele aladele, õppis uue ameti.

Kuid mitte üksnes tööliste ja tootmisvahendite hävimine ei tabanud Eestit. Sellega käis kaasas ka tööstuse desorganiseerimine. See tööstuse desorganiseerimine andis end tunda just taastamise ajajärgul, kus needki töölised ja tootmisvahendid, mis olemas olid, ei andnud seda efekti, mida nad oleksid andnud hästi organiseeritud tööstuse puhul.

Kuid peale otseste kahjude, mis saksa okupatsioon tekitas tootmisjõudude hävitamise ja desorganiseerimise alal, oli tarvis tasa teha ka see vähemtoodang, mis tekkis okupatsiooni ja sellele järgnevail aastail. Kui me oleksime saanud töötada rahulikult edasi 1941. aastal hästi organiseeritud tootmisaparaadiga, oleks võinud meie rahvas ja kõik Nõukogude Liidu rahvad elada jõukalt. See sõja-aastate vähemtoodang võrdub Eesti suhtes peaaegu 1941. aasta toodanguga, korrutatud okupatsiooniaja kestusega, sest see, mis meil okupatsiooni ajal toodeti, läks peamiselt Saksamaale ja saksa sõjaväele. Rahvas ei saanud peaaegu üldse tööstustooteid. 1941. aastal oleks tööstustoodang olnud üle 500 miljoni rubla (1926/27.

Tallinna Liha- ja Konservikombinaat

aasta hindades). Kolm aastat kestnud okupatsioon pluss järgmise kolme aasta vähemtoodang annab meile üle 2,5 miljardi rubla vähemtoodangut.

Kui võtta aluseks kahjude arvestamise Vabariikliku komisjoni andmed, siis oleks olnud tööstuse tehnilise tootmise võime langus pärast hädavajalikku remonti ja puuduste kõrvaldamist järgmine:

elektrienergiatööstuse	võimsuse	langus	40%
kütteainetetööstuse	„	„	90%
masinaehitustööstuse	„	„	35%
keemiatööstuse	„	„	55%
ehitusmaterjalide tööstuse	„	„	30%
klaasitööstuse	„	„	25%
metsatööstuse	„	„	60%
puutööstuse	„	„	85%
tselluloosi- ja paberi-tööstuse	„	„	60%
tikutööstuse	„	„	10%
tekstiilitööstuse	„	„	75%
õmblustööstuse	„	„	35%
nahatööstuse	„	„	30%
toidu- ja maitseainete tööstuse	„	„	35%
polügraafiatööstuse	„	„	35%

Eespool toodud andmetest näeme, et eriti suur langus oli kütteainetetööstuses, puutööstuses ja tekstiilitööstuses. Vaenlane püüdis suunata oma hoobi kõige tarvilikumasse ja otsustavamasse kohta.

Need andmed on toodud sellest ajast, kui oli juba taastatud see, mida oli võimalik taastada lühema aja jooksul. Kuid tuleb arvestada seda, et Eesti NSV vabastamise momendil meie ettevõtted enamikus seisid ja tööstustehniline tootmisvõime oli viidud peaaegu nullini. Isegi Järvakandi klaasivabrik, mis pääses saksa okupatsioonist kaunis kergete riketega, seisis Eesti NSV vabastamisel ja ka järgmistel kuudel, sest seal oli tarvis teha remonti.

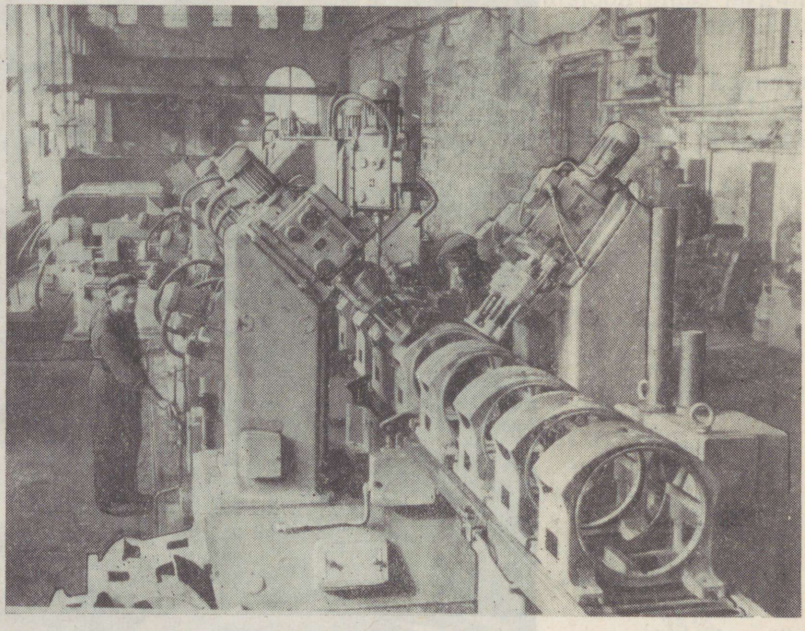
Vaatleme andmeid üksikute alade järgi.

Elektrienergia tootmise tööstus. Elektrienergia tootmise alal töötas Eesti NSV maa-alal 1941. aastal 12 ettevõtet, mille toodang oli planeeritud 7,2 miljardile rublale. Tähtsamad ettevõtted olid järgmised:

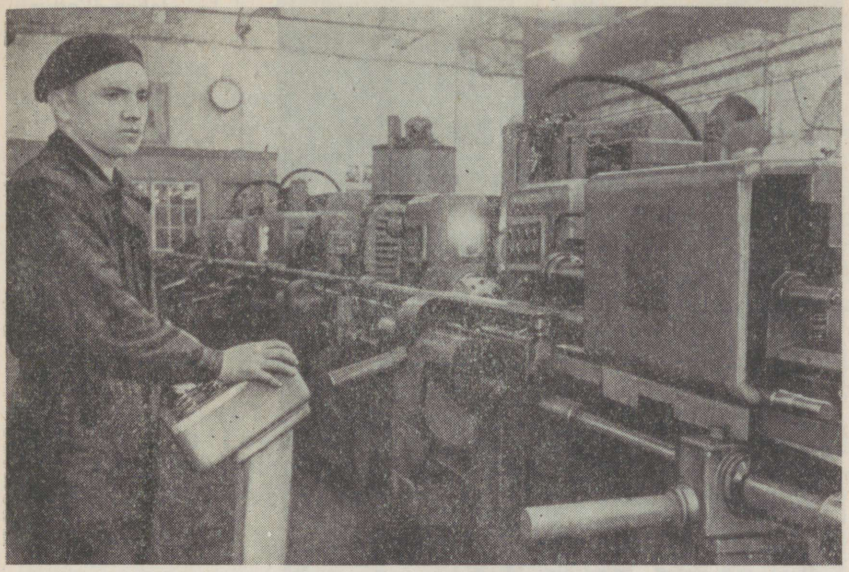

Tallinna Liha- ja Konservikombinaat

	Generaatorite võimsus 31. detsembril 1940.
Tallinna tööstusrajoon:	
Tallinna Elektrijaam	19 200 kW
Riiklik Ellamaa Elektrijaam	8500 „
Kingissepa nim. Tselluloosi- ja Paberitööstuse Kombinaat	4750 „
Jägala puumassitehas	1050 „
Kehra sulfaat-tselluloositehas	5640 „
Tallinna Kingissepa nim. leivavabrik	1360 „
Tootsi turbabriketitehas	900 „
Järvakandi klaasivabrik	660 „
Pärnu linna elektrijaam	440 „
Tallinna mööbli- ja vineeritehas	1330 „
Narva tööstusrajoon:	
Riiklik Hüdroelektrijaam Narva jõel	3520 „
Riiklik Turbaelektrijaam Püssis	3740 „
Eesti Esimese Põlevkivitööstuse jõujaam Kohtlas	2070 „
Kreenholmi puuvillatehas	1580 „
Narva kalevivabrik	700 „
Sillamäe õlitehas	650 „

Elektrimootorite tehas «Volta»

Elektrimootorite tehas «Volta»

Narva linavabrik	450 kW
Kunda tsementitehase jõujaam	2280 „
Ulila jõujaam	5250 „
Sindi tekstiilitehase jõujaam	1030 „

Elektrijaamadest hävisid kõik Narva tööstusrajooni jaamad. Täielikult hävisid Ulila ja Pärnu linna elektrijaam. Tallinna Linna Elektrijaam kaotas 71 protsenti oma tootmisvõimsusest. Kuid ka teised elektrijaamad olid saanud kahjustada kas otsese sõjategevuse või tööstuse desorganiseerimise tõttu. Isegi Tallinnas suudeti kahe aasta jooksul taastada vaid pool sellest tootmisvõimsusest, mis Tallinna elektrijaamal oli enne saksa fašistlikku okupatsiooni. Siia juurde tuleb veel lisada, et hävitati kõik suuremad elektriliinid, eriti täielikult põlevkivirajoonis.

Elektrijaamade kasutamine saksa okupatsiooni ajal toimus röövellikult, ilma amortisatsioonita, ilma hädavajaliku remondita. Sakslased taotlesid teadlikult kogu meie tööstuse, samuti elektrijaamade hävimist.

Kütteainete tööstusel oli meil 1941. aastal 20 ettevõtet, neist põlevkivi alal kuus. Tegelik toodang 1939. aastal oli:

põlevkivi	1 658 000 t
põlevkivi õli	180 000 t

Elektrimootorite tehas «Volta»

bensiini	22 400 t
mootoriõli	1 800 t
masinaturvast	132 800 t
freesturvast	268 000 t
briketti	24 000 t

Meie põlevkivitoodang oli 1939. aastal 1 658 000 tonni, 1940. aastal 1 900 000 tonni. Kõik kuus põlevkivikaevandust kaotasid 1944. aastal 100 protsenti oma tehnilisest tootmisvõimsusest.

Ent sellest on vähe. Sakslased süütasid põlema nii Kohtla-Järve kui ka Kiviõli kaevandused. Nende kustutamine nõudis palju vaeva ja aega.

Et me oleme põlevkivitoodangu kiirendatud tempos viinud sõjaeelsele tasemele ja selle ligi viis korda ületanud, see on tingitud ainult meie tööliskassi kangelaslikkusest. Kütteainete baasi taasta-

mine oli Eesti NSV-le elulise tähtsusega, sest ilma kohaliku kütteainete baasita oleks olnud täiesti võimatu meie rahvamajandust edasi viia.

Turbatööstuse ettevõtted, olles keskustest kaugemal, said vähem kannatada. Kuid laostumine oli siingi üldiseks nähtuseks.

Pildi sellest, kuidas meie põlevkivitööstuse tööliskond oli laiali aetud, annab kas või seegi näide, et tööliste arv 1941. aastal oli seal keskmiselt 4 500, 1944. aasta nelja kuu keskmine aga oli kõigest 116.

Kuid põlevkivi pole tähtis ainult kütteainena. Ta on rohkem veel tooraineks mitmesugustele uttesaadustele. Meil oli neli suurt utmisvabrikut: Sillamäe, Kohtla-Järve, Kohtla ja Kiviõli. Kõik need vabrikud, peale Kohtla-Järve, hävitati täielikult. Kuid ka Kohtla-Järvel olid purustused suured. Täielikuks rusuhunnikuks muudeti Sillamäe õlivabrik. Samuti hävitati kõik Kohtla ja Kiviõli utmisseadeldised. Siin hävitas vaenlane kõik, mis vähegi hävitada andis.

Masinaehituse ja metallitööstuses töötas meil 1941. aastal 106 ettevõtet, okupatsioonist vabastamise momendiks olid paljud neist oma uksed sulgenud ja likvideeritud.

Tallinna elevaator Hiiu raudteejaamas

Täielikult hävitati Narva malmivalutehas, Tartus asuv tehas «Võit», Pärnu «Eesti Mootor». Peale nende purustati peaaegu täielikult Tartu Telefonivabrik ja tunduvalt kahjustati tehaseid «Metallist» ja «Punane Ret». Mis puutub masinaehituse ala tööliskonda, siis oli see samuti laiali aetud. Tööliste arv oli 1941. aastal keskmiselt 2464; 1944. aasta kolme kuu keskmine aga 458. Üksikute tähtsamate ettevõtete järgi oli töölisi:

	1940. aasta keskmine	1944. aasta nelja viimase kuu keskmine
«Ilmarine» Tallinnas	400	78
Tallinna Masinaehitustehas	777	155
«Võit» Tartus	127	1
«Eesti Mootor» Pärnus	129	7
«Metallist» Tallinnas	101	15

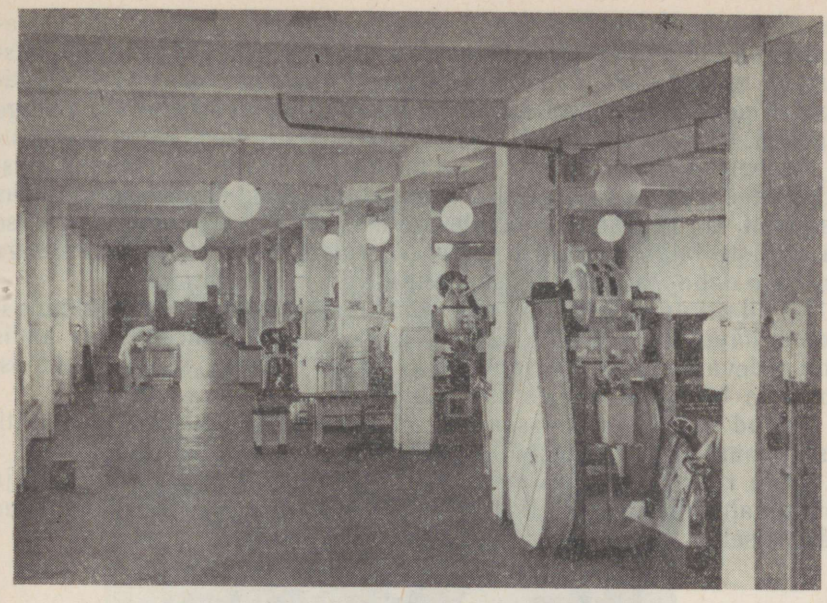
Tunduvalt sai kannatada ka meie keemiatööstus. Kõik Eesti fosforiiditehase seadeldised hävitati, «Põhjala» kummivabriku tööliskond aeti okupantide poolt täielikult laiali. Kui 1940. aastal oli «Põhjalas» 243 töölist, siis 1944. aastal oli neid kõigest 39. Siit nähtub, kui põhjalikult oli saksa okupatsioon pillutanud ja hävitanud meie tööliskonna. Selle kogumine, kasvatamine ja kvalifitseerimine nõudis palju aega.

Ehitusmaterjalide tööstus sai tugeva hoobi kõigepealt selletõttu, et sakslased ei teinud tehastes vähimatki remonti. Amortisatsiooni täielik puudumine saksa okupatsiooni ajal andis end teravalt tunda pärast Eesti NSV vabastamist. Siin peab välja tõstma eriti «Punast Kundat», kus pärast vabastamist üks avarii järgnes teisele. Alles pärast kapitaalremonti ja suuri täiendamisi suutis «Punane Kunda» anda sõjaeelset toodangut ja seda ületada.

Parem polnud lugu ka teiste tehastega. Nii näiteks kestis «Silikaadis» remont ja taastamine pikka aega. Samasugune olukord valitses paljudes teisteski tehastes, sealhulgas ka klaasitööstuses. «Tarbeklaas» oli kaotanud oma tööliskonna ja sattunud amortisatsiooni puudumise tõttu väga raskesse seisukorda. 1941. aastal oli siin 394 töölist, 1944. aastal aga ainult 24.

Puidutööstuse alal on hävinud mitmed vabrikud. Nende hulgas täielikult Narva «Forest» ja Tallinna Metsatehas ning tunduval määral Lutheri vineeri- ja mööblivabrik. Eesti NSV vabastamise momendil oli Lutheri vabrik peaaegu varemeis. Ainult energilise taastamise tagajärjel andis see varsti toodangut, mille kogus on aastast aastasse kiiresti kasvanud.

Suuri kahjusid tekitasid fašistid meie tselluloosi- ja paberitööstusele. Kui Kingissepa nim. tselluloosikombinaat andis enne sõda 65 000 tonni tselluloosi, siis pärast vabastamist ei ületanud ta too-

«Uue Kalevi» šokolaaditsehh

dang isegi 1945. ja 1946. aastatel palju 10 000 tonni. Türi paberivabrik koos tselluloosi osakonnaga oli täielikult hävinud. Räpina paberivabrik oli peaaegu täielikult amortiseerunud. Seega oli sakslaste poolt tekitatud kahju meie tselluloosi- ja paberitööstusele väga tunduv ja selle likvideerimine võttis palju aega.

Järgmine ala, kus me kandsime fašistliku okupatsiooni tõttu suuri kahjusid, oli tekstiilitööstus. Kõik teavad, et Narva Kreenholmi vabrik hävitati täielikult. Varem töötas Kreenholmis kuni 12 000 töölist. Kodanlikus Eestis töötas seal 2500 töölise ümber, kuna Nõukogude aastal (1941. aastal) ületas tööliste arv 6000 inimest. Nüüd on Kreenholm täielikult taastatud ja tema tootmisvõime puuvillase riide valmistamise alal ületab 100 miljonit meetrit.

Täiesti hävines Narva linavabrik, mis oli üks suurimaid Eestis, kus töötas üle 1500 töölise. Selle rusude alla jäid ka kõik linaketrus- ja kudumismasinad. Hävitus oli nii täielik, et mõttetu oli vabrikut endisel kujul üles ehitada. Samasugune saatus tabas ka Narva kalevivabrikut, suurimat kalevivabrikut Eesti NSV-s. Ka see vabrik jäi taastamata, kuna taastamise kulud oleksid ületanud uue tehase ehitamise kulud. Täielikult hävis Balti puuvillavabrik, kus enne sõda töötas üle 2700 töölise.

Üldiselt oli Eesti NSV vabastamise momendil meie tekstiilitööstustest järele jäänud ainult 4,5 protsenti. Pärast remonti võis tõusta tekstiilitööstuse võimsus kuni 25 protsenti. Kuid meie tekstiilitöös-

tus ei hävinud ainult sõjategevuse tagajärjel. Juba varakult evakueerisid fašistid tuhanded masinad Kreenholmist Saksamaale, missugune saatus oleks tabanud järjekorras ka teisi tehaseid ja vabrikuid. Peale kütteainetetööstuse on tekstiilitööstus kannatanud kõige rohkem.

Ka meie nahatööstus on mitmeti kannatanud. Nahatööstusettevõtted Tartus said tublisti kahjustada. Kuid sama saatus tabas osaliselt ka Tallinna nahavabrikuid, eriti just desorganiseerimise ja tööliste laialivalgumise tõttu. Võrreldes teiste tööstusharudega on meie naha- ja jalatsitööstus siiski vähem kannatanud.

Toiduainetetööstuse suurimaks kaotuseks oli külmutushoone hävimine Tallinna sadamas. See oli suur kaotus, mis andis end pidevalt tunda. Hävinud on ka palju piimatööstuse-, jahutööstuse- ja toorpiiritusetööstuse vabrikuid.

Paljud vabrikute sisseseaded, olles valveta, osalt demonteeriti, osalt muutusid kasutuskõlbmatuks.

Väga raske hoobi sai meie kalatööstus. Kalalaevastiku ja püügivahendite arv oli 1939. aastast kuni 1944. aastani kahanenud järgmiselt:

		Arv 1939. a.	Arv 1944. a.	Kahanemine
Paadid:	mootorpaadid	1 714	759	955
	purjepaadid	1 640	635	1 005
	kalapaadid	4 749	1 357	3 392
	Kokku	8 103	2 751	5 352
Võrgud:	mõrrad	18 594	2 806	15 788
	muud mõrrad	21 704	4 298	17 406
	võrgud	117 140	57 081	60 059
	rüsad	95 437	—	95 437
	noodad	2 008	322	1 686
	põhjaõnged	2 843 000	1 790 000	1 053 000

Kalapüügi tehnilise tootmisvõime kadu tuleb selle tagajärjel hinnata vähemalt 75 protsendile. Olukorda raskendas veel see, et raskesti sai kannatada suurim võrgutehas. Üldiselt kaotasid kalakombinaadid oma tootmisvõimest: Narva Kalakombinaat 100 protsenti, Pärnu Kalakombinaat 60 protsenti, Tartu Kalakombinaat 60 protsenti, Rakvere Kalakombinaat 20 protsenti ja Haapsalu Kalakombinaat 10 protsenti.

Kõige vähem kannatasid lihakombinaadid. Kondiitri- ja kompvekivabrikutest hävines täielikult «Kvaliteet», tublisti kannatas «Karamell», teised aga vähem.

Makaronivabrikutest hävines Tartu makaronivabrik täielikult, kuna Tallinnas asuv vabrik enam-vähem säilis.

Viina- ja likööri vabrikutest kaotas tootmisvõime täielikult «Calorica». Tugevasti said kannatada «Emlo», Tallinna Veini- ja Mahlatehas ning Valga Likööri- ja Õlletehas.

Jahuveskitest hävinesid täielikult «Põhjaveski» Tallinnas, «Estakland» Rakveres, Türi veski, Univeri veski Tartus, samuti Põltsamaa

Jalatsivabrik «Kommunaar»

ja teised jahuveskid. «Põhjaveski» kaotus on tunduvamaid meie jahutööstuses.

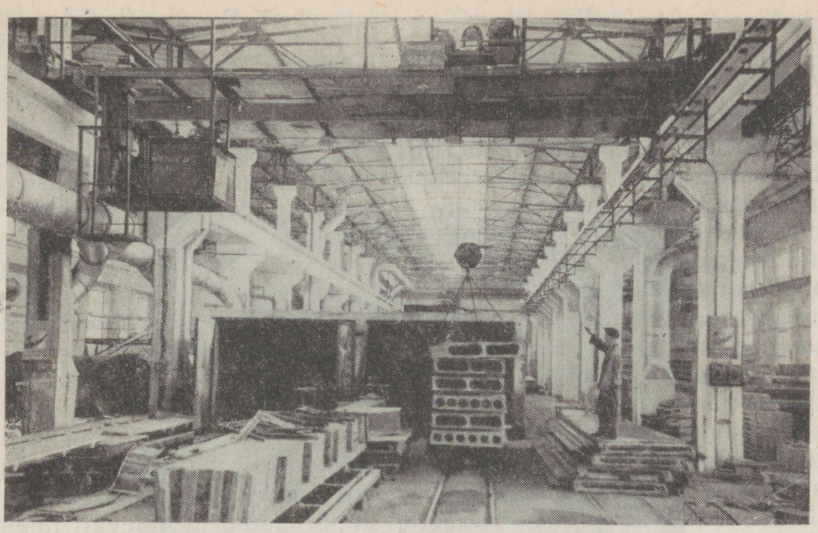
Peale fašistlike okupantide poolt tekitatud otseste kahjude on meie tööstusele suure hoobi andnud amortisatsiooni ja jooksva remondi puudumine. Üldiselt olid kõikide vabrikute sisseseaded vanad ja neid oli tarvis kiiresti uuendada. Niisugune oli pärandus,

mille saime okupantidelt. Niisiis tuli peaaegu tühjale maale rajada uus, sotsialistlik tööstus.

Peale kõige eelloetletu vedasid fašistid meie ettevõtete seadeldisi Saksamaale. Toome lühikese loetelu tähtsamatest saksa okupantide poolt väljaveetud seadeldistest, mida on korda läinud kindlaks teha:

Primaarsed jõumasinad (auruturbiinid, aurumasinad, mootorid jne.)	158	tk.	44 590 kW
Elektrigeneraatorid	75	„	26 484 „
Elektrimootorid	2 720	„	26 864 „
Liikuvad elektrijaamad	2	„	150 „
Metallitöötlemise masinad	752	„	
Sepatööseadeldised ja press-seadeldised	124	„	
Valuseadeldised	36	„	
Raamid ja saed	433	„	
Pumba- ja kompressorseadmed	592	„	
Tõstemasinad	193	„	
Kaevanduste vagonetid	617	„	
Muud vagonetid	244	„	
Ehitustööstuse masinad	54	„	
Elektri- ja autogeenilise jootmise seadeldised	95	„	
Kaevanduse mehaanilised töömasinad	90	„	
Tulekindla tellise tööstuse masinad	7	„	
Süvendamisseadeldised	2	„	
Keemiatööstuse masinad ja seadeldised	120	„	
Paberimasinad	7	„	
Polügraafiatööstuse masinad	292	„	
Tekstiilitööstuse masinad	1 973	„	
Trikotaaži- ja kudumistööstuse masinad	202	„	
Õmblustööstuse masinad	303	„	
Naha- ja jalatsitööstuse masinad	343	„	
Veskitööstuse masinad	109	„	
Leivatööstuse masinad	26	„	
Piiritusetööstuse masinad	30	„	

Juba need arvud (mis ei ole kaugeltki täielikud) näitavad, milline rüüstamine käis üle Eestimaa saksa fašistliku okupatsiooni ajal. Primaarseid jõumasinaid veeti välja 45 000 kW võimsusega. Kui arvesse võtta, et Tallinna elektrijaama võimsus sel ajal ulatus 20 000 kW-le, siis näeme, et välja veeti kaks korda rohkem. See aga tähendas maa peaaegu täielikku paljaks röövimist. Kus aga leidus mõni jõuallikas, olgu see suur või väike, samuti elektrimootor, kõik veeti välja. Nii jäi aga tööstus ilma jõumajandusest, mis tähendas tööstuse laostumist. Suurel hulgal veeti välja ka igasuguseid teisi masinaid ning kogu vabriku sisseseadeid. Nimekiri sisaldab sisseseadeid peaaegu igast tööstusharust. Ja kõik need tööstusharud olid määratud sulgemisele ning Eesti tööstusest ei oleks jäänud kivi kivi peale.

Tallinna Raudbetoondetailide tehas

Maa vabastamine Nõukogude armee poolt pidurdas meie tööstuse lõplikku hävimist. Kodanliku Eesti tööstus, mis varustas siseturgu peamiselt tekstiilitoodetega, nahasaadustega ja osalt toiduainetega, oleks hävinud. Järele oleks jäänud vaid mõningal määral pooltoodete tööstus. On teada, et sakslased kavatsesid isegi ehitada ja laiendada utmisvabrikuid, kuid seda mitte Eesti industrialiseerimiseks, vaid kitsalt fašismi huvides, saksa sõjaväe otstarbeks. Seda tõendab seegi fakt, et põlevkivitööstusest kõik põhitöölised eemaldati ja tootmine toimus peamiselt vangide ja sisseveetud tööjõu abil. Kogu toodang veeti välja, Eestisse ei jäetud midagi.

Saksa fašistlikust okupatsioonist on möödunud viisteist aastat. Selle aja jooksul tuli taastada kõik sõjakahjud, koguda ja kvalifitseerida tööliskiass, uuesti üles ehitada peaaegu kõik tööstushooned ja varustada need uue, moodsa sisseseadega. See oleks olnud võimatu ükskõik missugusel kapitalistlikul riigil. Kuid sotsialismimaal polnud see ülesaamatuks raskuseks, kuna siin abistavad kõik rahvad vennalikult üksteist. Oma säästude, kokkuhoiu ja endalegi tarviliku tootmis- ja tarbimisvahendite äraandmise teel varustati Nõukogude Eesti tööstus uute masinatega, abistati tööliskiassi kõigi tarbimisvahenditega. Ja nii kerkisid uued võimsad elektrijaamad, kaevandused, iga liiki tööstusettevõtted. Vennasrahvaste ja Nõukogude Liidu valitsuse abiga parandati kiiresti sõjahaavad ning töötav rahvas võis asuda sotsialismi ehitamise ja lõpuleviimise teele.

Vaatleme lühidalt meie tööstuse tähtsamate harude arengut. Tähtsam tööstusala igas riigis on energiamajandus, mille peamiseks osaks on kujunenud elektrienergia. Et tootmise elektrifitseeri-

mine on ühiskondliku tööviljakuse tõstmise üks esmajärgulisemaid tegureid, sellepärast osutati suurt tähelepanu elektrijaamade taastamisele ja elektrienergia tootmise edasisele tõstmisele. Juba esimestel sõjajärgsetel aastatel taastati ja rekonstrueeriti varem töötanud elektrijaamad Tallinnas, Ellamaal, Püssis ja mujal. Üheaegselt vanade elektrijaamade rekonstrueerimisega ja laiendamisega asuti uute suurte elektrijaamade ehitamisele. Siin tuleb eriti märkida Narva hüdroelektrijaama ehitamist ja käikulaskmist. Juba enne Esimest maailmasõda äratas Narva kosk tähelepanu kui suurte linnade lähedal paiknev odav jõuallikas. Kreenholmi vabriku asukoha valiku määras ju odav veejõu allikas. Aga Kreenholmi vabrik ei kasutanud kuigi suurel määral olemasolevat kose veejõudu. Kodanlikul ajal oli Narva kose mahasahkerdamise küsimus pidevalt päevakorras. Nii Inglise kui ka Saksa suurärimehed võistlesid omavahel. Kuid hüdroelektrijaam jäi ehitamata. Ent ei möödunud kümmet aastatki saksa okupatsioonist vabanemisest, kui Narva kose veejõud rakendati täielikult inimkonna teenistusse.

Peale selle on sõjajärgseil aastail käiku lastud ja pidevalt laiendatud uusi suuri soojuselektrijaamu, mis töötavad põlevkivil (Kohtla-Järvel ja Ahtmes), rääkimata väiksematest elektrijaamadest. Kuid veel tähtsam on fakt, et ehitamisel ja esimeses järjekorras käikulaskmisel on Balti elektrijaam. Kui 1940. aastal toodeti vaid 190 miljonit kWh elektrienergiat, siis 1958. aastal toodeti 1160 miljonit kWh, s. o. enam kui kuus korda rohkem. Siinjuures tuleb märkida, et 190 miljonit kWh elektrienergiat toodeti 1940. aastal, mil juba pool aastat oli kestnud nõukogude kord, mis andis kogu tööstusele järsu tõusu. Kuid mõni aasta tagasi, näiteks 1935. aastal toodeti vaid 88 miljonit kWh. elektrienergiat, milline tase püsis ka eelmistel aastatel. Seega ületab elektrienergia toodang tegelikult kodanliku Eesti aegse keskmise enam kui 10-kordselt. Ka praegu ületame me elektrienergia toodangult ühe elaniku kohta paljud kõrge industrialiseerimise tasemega riigid. Oleme saavutanud juba kõrge industrialiseerimise taseme, veelgi kiiremini kasvab aga elektrienergia toodang siis, kui Balti elektrijaam käiku lastakse.

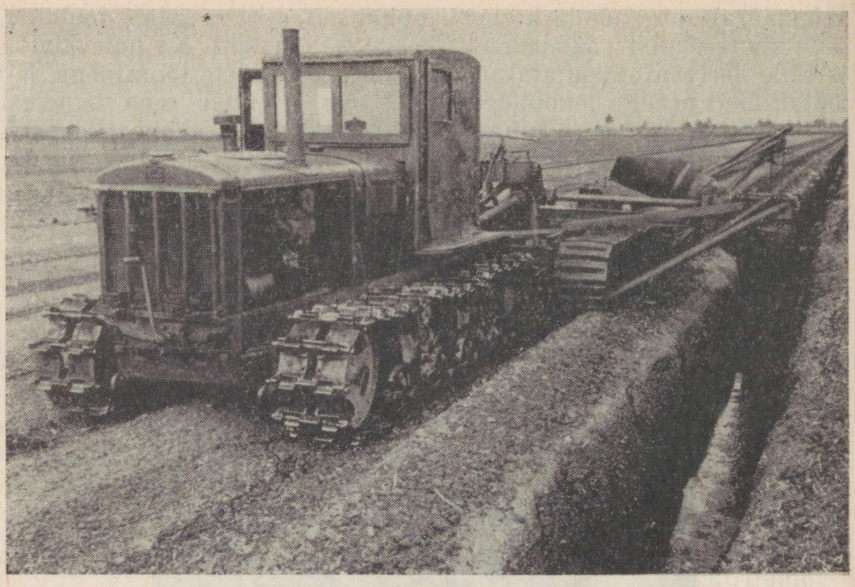
Eestis leidub tähtsat maapõuevara — põlevkivi. Põlevkivil on küttebilansis tähtis koht ja teisi kütteaineid, näiteks kivisütt, on tarvis vaid vähesel hulgal sisse vedada. Kui 1940. aastal toodeti põlevkivi vaid 1,9 miljonit tonni, siis alates 1945. aastast pärast kaevanduse osalist taastamist oli meil võimalus välja raiuda vaid 0,9 miljonit tonni. 1958. aastal tootsime aga juba 9 miljonit tonni põlevkivi, s. o. 10 korda rohkem kui 1945. aastal. Siinjuures oli tarvis nii kaevandusi kui ka utmisvabrikuid täielikult rekonstrueerida. Nõukogude korra tingimustes on põlevkivi kasutamine tunduvalt muutunud. Tuletagem meelde, et on loodud võimas gaasitööstus, mis varustab regulaarselt Tallinna ja Leningradi. Praegu toodetakse gaasi tarbimisgaasina peamiselt elutarbeliste vajaduste rahuldamiseks. Kuid tulevikus kasutatakse põlevkivi peamiselt kui keemiasaaduste toorainet. Utmisrežiimi muutmine annab võimaluse tundu-

val määral suurendada kergesti polümeriseeritava gaasi tootmist, selle sünteesimist väärtuslikeks keemiasaadusteks. Ka põlevkiviõli ja selle derivaati kasutatakse juba keemiasaaduste toorainena. Nii töötab meil praegu fenoolide vabrik, mis laiendab oma tegevust järjekindlalt. Töötavad mitmed väiksemad katsetsehhid. Põlevkivi kui tooraine tähtsus tõuseb pidevalt.

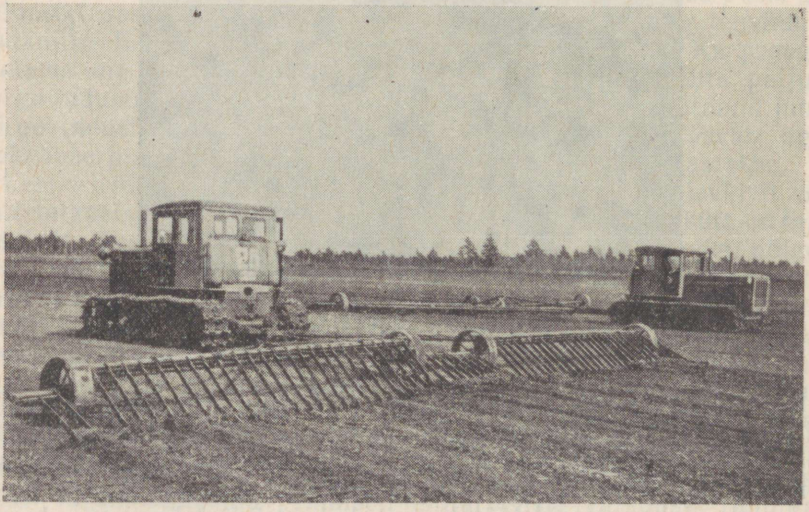
Viljandi konservitehas

Kuid mitte üksnes uttesaadustel pole suur rahvamajanduslik tähtsus. Põlevkivi mineraalne osa moodustab 60 ja enam protsenti põlevkivi koosseisust. Vastavat põletusrežiimi kasutades saadakse põlevkivi mineraalsest osast mitmesuguseid sideaineid ja ehitusmaterjale. Juba aastaid töötab meil kukermiidi tehas, mis laseb välja üle 40 000 tonni sidematerjali. Lasti käiku esimene Nõukogude

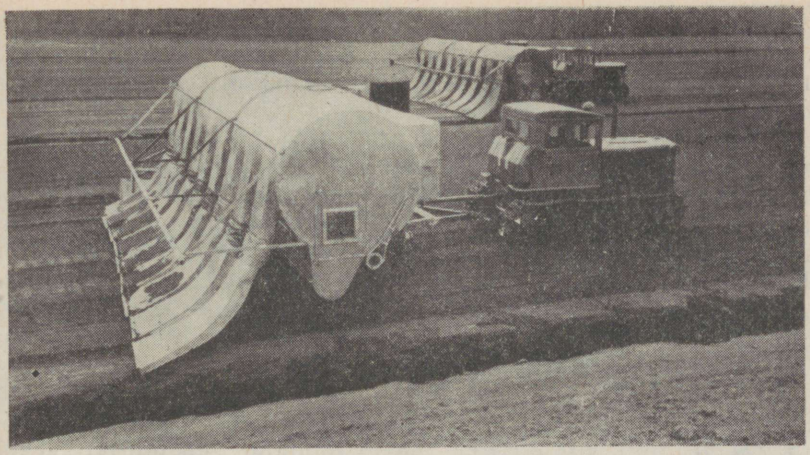

Tooisi: a) kraavi puhastamine;

Eesti mineraalvatitehas, mis toodab põlevkivi jäätmeist (mineraalosast) kõrgekvaliteedilist ja nõutavat isolatsioonivahendit ning seinamaterjale. Ehitamisel on põlevkivituhast blokkide ja side-

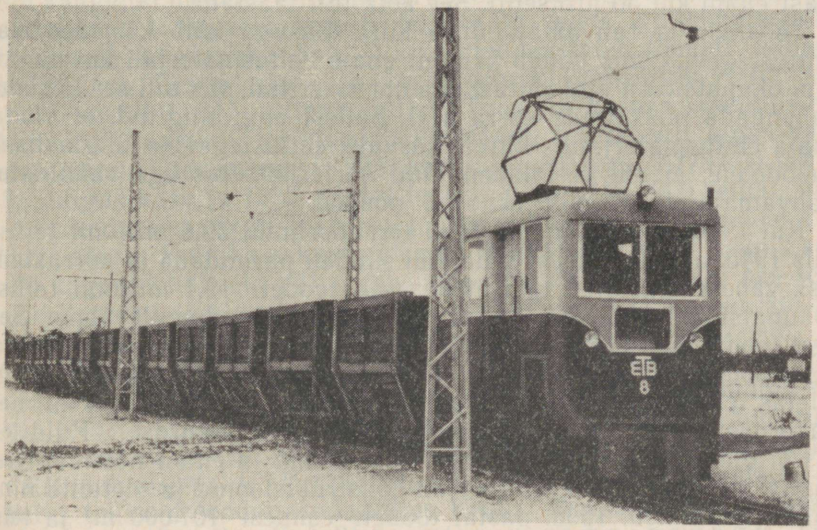
b) frees väljakul;

c) uued pneumovallitajad;

materjali vabrikud. Põlevkivituhka hakatakse kasutama silikaattelliste valmistamisel, hoides sellega kokku suurel määral lupja.

Sellest lühikesest ülevaatest näeme, kui mitmekülgselt ja otstarbekalt kasutatakse ära Nõukogude Eestis kõik põlevkivi omadused. Hoopis teisiti oli olukord kodanlikus Eestis ja saksa okupatsiooni ajal. Põlevkivi kaevandati ja toorõli uteti peamiselt fašistliku Saksamaa sõja ettevalmistamise ja pidamise huvides. On ju selge, et ei

d) turba vedu

saanud areneda ei tarbegaasi ega gaasi kui keemiasaaduste tooraine tööstus. Samuti ei saanud areneda põlevkivi mineraalosa kasutamine. Alles nõukogude korra ajal on löönud õitsele põlevkivi igakülgne kasutamine.

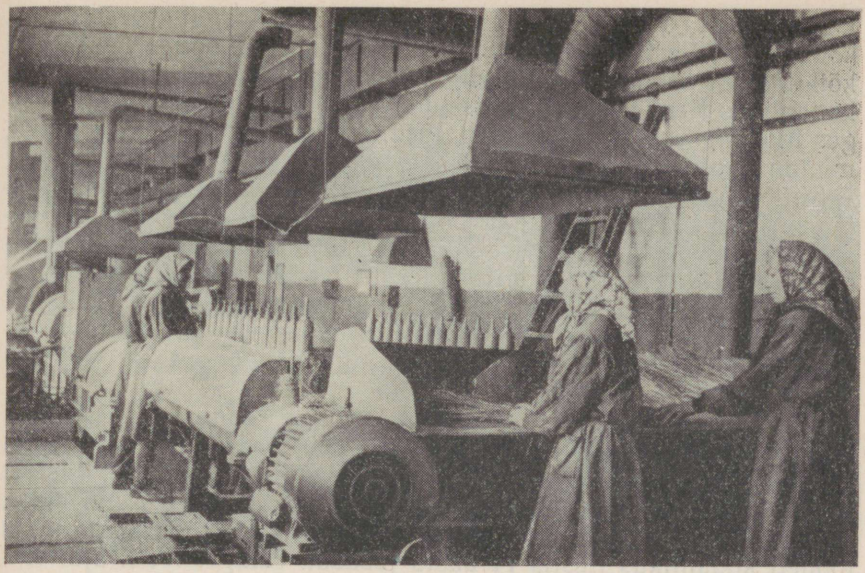
Põlevkivi ei ole ainus loodusvara, mida kasutatakse kütusena. Eestis leidub laialdastel maa-aladel kõlblikke turbarabasid ja -soid. Põlevkivi tootmise kõrval areneb ka turba tootmine, ehkki väiksemal määral. Kui 1940. aastal toodeti 283 000 tonni turvast ja 1945. aastal 155 000 tonni, siis 1958. aastal tõusis see kogus 407 000 tonnile. Kuid ka siin tuleb arvesse võtta, et 1940. aastal toodeti turvast tunduvalt rohkem kui kodanlikus Eestis keskmiselt.

Ehkki Nõukogude Eestis ei ole käiku lastud ühtegi uut turbabriketi vabrikut ja töötab ainult tehas Tootsis, mis on pärit kodanlikust ajast, siiski on selle vabriku toodang tunduvalt kasvanud. Kui 1940. aastal toodeti turbabriketti 33 000 tonni, 1945. aastal vaevalt 22 000 tonni, siis on 1958. aasta toodang tõusnud 60 000 tonnile. Lähemal ajal aga laiendatakse Tootsi tehast ning ehitatakse uus tehas Orule, mistõttu briketitööstus kasvab mitmekordseks. Need edusammud on tunduvad ning see võimaldab lahendada kütuseküsimuse nii linnas kui ka maal.

Rahvamajanduslikult on tähtsal kohal ka ehitusmaterjalide tööstus, sealhulgas seinamaterjalide, eriti telliste tootmine. Telliste tootmine näitab faktiliselt seda ehituse suurt ulatust, mis võimaldas ja võimaldab likvideerida sõjakahjud. Nagu teada, sai elamispind linnades tugevasti kannatada. Paljud linnad tegelikult «pühiti maa pealt», sinna ei jäänud ühtegi tervet hoonet (Narva, Otepää jt.). Paljud linnad, sealhulgas ka Tartu ja Tallinn, kaotasid elamispinnast enam kui 50 protsenti. See kõik tuli taastada.

Tööstuse ja rahvamajanduse kiire tõusuga käib käsikäes elav ehitustegevus, mis nõuab kaugelt enam ehitusmaterjali kui varem. Kui okupatsiooni ajal ehitusi ei amortiseeritud, siis tuli see küsimus lahendada nõukogude korra ajal. Sellest ongi tingitud, et vaatamata ehitusmaterjalide kiirele kasvule, ehitustegevuse hiiglaslikele mõõdetele, ei ole veel lahendatud korterikitsikus ega rahuldatud rahvamajanduse poolt esitatud nõuded.

Kui 1940. aastal toodeti Eesti territooriumil 59,6 miljonit tellist, siis 1945. aastal (pärast seda, kui suudeti parandada ja korrastada osa vähemvigastatud tellisetehaseid), toodeti 19,1 miljonit tellist. Okupatsiooni ajal aga toodeti telliseid veel tunduvalt vähem. Sellest toodangust ei piisanud hädavajalikuks remondiks. 1958. aastal aga toodeti 253 miljonit tellist (ilma kolhooside toodanguta). Seega ületas telliste toodang 1958. aastal sõjaeelse taseme enam kui neljakordselt, 1945. aasta taseme aga enam kui 12-kordselt. Kuid tellis ei ole ainuke ehitusmaterjal. Ikka enam ja enam nõuavad eluõigust monteeritavad raudbetoon-konstruktsioonid ja -detailid ning silikaltsiittooted. 1938. aastal toodeti esimesi 107 000 m^3 ja teisi 7800 m^3, kokku 114 800 m^3. Kui arvestada, et üks kuupmeeter raudbetooni asendab 400 tellist, siis toodeti 1958. aastal raudbetooni- ja

Võru linavabrik

silikaltsiittooteid 46 miljoni tellise ulatuses. Seega ületab 1958. aasta tellisetoodang 1940. aasta toodangu enam kui viiekordselt. Kuid kodanlikus Eestis, samuti nagu okupatsiooni ajalgi, ei toodetud kaugeltki niipalju telliseid kui 1940. aastal, kus nõukogude võim andis kogu tööstusele, samuti telliste ja teiste ehitusmaterjalide tööstusele hiiglasliku hoo. Varematel aastatel toodeti telliseid kodanlikus Eestis suur- ja kesktööstuse ettevõtetes järgmiselt: 1923. aastal 14 815 miljonit tellist. Toodang kasvas kõikumistega kuni 1928. aastani, kus toodeti 26 104 000 tellist. Siit algas katastroofiline vähenemine ja 1933. aastal toodeti vaid 7 778 000 tellist. Siis algas kasv ja 1935. aastal toodeti juba 17 934 000 tellist, ning alles kodanliku Eesti olemasolu paar viimast aastat andsid tunduva tõusu. Kuid ka sellest väikesest toodangust veeti kaunis suured kogused telliseid välja, nii nagu okupatsiooni ajalgi osa telliseid kasutati sõjalisteks tarvidusteks. Näiteks 1928. aastal, kui tellisetoodang oli kõige suurem, veeti välja 54 966 tonni telliseid.

Kodanlik statistika toob andmeid telliste väljaveo kohta tonnides. On teada, et savitellis kaalub keskmiselt 3,5 kilogrammi, silikaattellis 4 kilogrammi. Võttes tellise kaaluks 4 kilogrammi tükk, selgub, et väljavedu näiteks 1928. aastal ületas 14 miljonit tellist. Tähendab sisemaale jäi vaid 12 miljonit tellist. Kui arvestada, kui palju telliseid toodeti kodanlikus Eestis 20 aasta jooksul, siis ei ületa see 15 miljonit tellist aastas. Seega praegu toodame ühe aastaga enam telliseid, kui kodanli-

kus Eestis 20 aasta jooksul. Kui aga arvestada, et kodanlikust Eestist veeti osa telliseid välja, Nõukogude Eestis aga kõik tellised kasutatakse siseriigis, siis on kasv veel tunduvam. Kui kodanlikus Eestis toodeti telliseid vähe, siis okupatsiooni ajal langes toodang veelgi. Nii toodeti 1942. aastal vaid 7 miljonit tellist, mis on tunduv langus, võrreldes 1940. aastaga.

Siit näeme, et kodanlikus Eestis ei olnud ehitustegevus õitsval järjel. Ja kui fašistlik okupatsioon ka olemasoleva hävitas, siis tõuseb praegune ehitustegevuse võimsuse tähtsus, mis väljendub ehitusmaterjalide tootmises, eriti esile. 1959. aastal läheb täie võimsusega käiku Männiku tellisetehas, mis annab enam kui 100 miljonit tellist, tunduvalt suureneb silikaltsiidi katsetehas ja tohutult kasvab silikaltsiidi väljalase. Seinamaterjalide toodangut suurendavad ka teised tehased.

Praegu näitab kõikide ehitusmaterjalide toodang samasugust pilti. Kui 1940. aastal toodeti lupja 37 000 tonni, siis 1945. aastal toodeti vaid 14 100 tonni. Kodanlikus Eestis toodeti 1922. aastast kuni 1936. aastani suurtööstusettevõtetes vaid 186 000 tonni lupja, aga 1958. aastal 169 400 tonni, s. o. peaaegu niisama palju, kui palju toodeti kodanlikus Eestis 14 aasta jooksul. Okupatsiooni ajal toodeti 1942. aastal lupja vaid 7000 tonni, 1943. aastal veidi rohkem — 7160 tonni.

Vastavalt telliste tootmisele on suurenenud sideainete tootmine. Ehitusplatsidele on ilmunud uued ehitusmaterjalid: kukermiit, mineraalvatt, silikaltsiit jt. Paljusid neist saab kasutada ehituses mitmel viisil. Kõik see on võimaldanud anda ehitusele suure hoo, mis kindlustab ülesseatud sihtide ennetähtaegse täitmise.

Masinaehitus ja metalle töötlev tööstus hävines kodanlikus Eestis peaaegu täiesti. Jäid töötama vaid, ja isegi laienesid ainult remonditöökojad, sissetoodud masinaosadest masinate monteerimise ja sisetarbeid rahuldavad laiatarbekaupu tootvad tehased. Saksa okupatsiooni ajal hävitati ja lõhuti osa neistki. Nõukogude Eesti masinaehitus on võtnud suure hoo. Töötavad elektrimootori, raadioaparaatide jm. hiiglatehased. Ka põllutööriistu toodetakse rohkem. Kui näiteks 1940. aastal toodeti vaid mõnisada hobukartulivõtmise masinat ja kodanliku Eesti põllumajanduses töötas 3355 kartulivõtmismasinat üldse, siis ainult 1958. aastal toodeti neid 8876 tükki. Vähe sellest. Masinaehitustööstuses areneb eriti aparaatide ja peenmehaanika ning täppistehnika saaduste tootmine, mis nõuab vähe metalli, kuid seda enam kvalifitseeritud tööjõudu ja tootmistäpsust.

Kuid kasvanud pole mitte ainult tootmisvahendite toodang. Ka tarbimisvahendite toodang on tohutult kasvanud. Kui 1940. aastal toodeti 22,8 miljonit meetrit puuvillast riiet, siis 1958. aastal valmistati seda juba 113 miljonit meetrit, s. o. viis korda rohkem. Linast riiet toodeti 1958. aastal võrreldes 1940. aastaga üle kolme korra rohkem, siidriiet poole rohkem. Saksa okupatsiooni ajal aga lakkas riide kudumine peaaegu täiesti. Eriti suur langus oli puuvil-

Puka metsapunkt

lase riide alal. Nii valmistati 1942. aastal ainult 0,7 miljonit meetrit ja 1943. aastal veelgi vähem — 0,4 miljonit meetrit puuvillast riiet. Siidriide toodang langes 1,5 miljonilt meetrilt 1940. aastal 0,05 miljonile meetrile 1942. aastal ja 0,12 miljonile meetrile 1943. aastal.

Mis puutub toidukaupadesse, siis okupatsiooni ajal rahvas, eriti linnarahvas, nälgis, kuna väljaantud toidukaartidega sai osta vaid nii palju toiduaineid, et kuidagi elu sees hoida. Nii küpsetati 1942. aastal ainult 5700 tonni rukkileiba ja 764 tonni saia, 1943. aastal leivatoodang tõusis, nimelt 20 000 tonnile, kuid saiatoodang langes 646 tonnile. Siin tuleb arvestada, et osa toodetavast leivast läks sõjaväe varustamiseks. Või kasutamine tööstuses oli aga hoopis väike. Näiteks kasutati jahu- ja saiasaaduste tootmisel 1943. aasta jaanuaris 151 kilogrammi võid, veebruaris 198 kilogrammi kogu Eesti kohta. 1940. aastal toodeti võid 13 200 tonni, 1942. aastal aga ainult 6000 tonni ja 1943. aastal 6600 tonni. Kuid toodetud võist sai kohalik elanikkond vaid osakese, seda ei kasutatud ka kondiitritoodete tootmisel, vaid see veeti välja. 1958. aastal toodeti 14 100 tonni võid (kolhooside toodangut arvestamata); sellest ostis elanikkond kaubandusvõrgu kaudu rohkem kui seitse tonni. Peale selle kasutati palju võid kondiitritoodete, šokolaaditoodete jne. valmistamiseks.

Ka kalapüügi osas on olukord sama. Kui kodanlikus Eestis ei ületanud aastane kalapüük 20 000 tonni, siis okupatsiooni ajal ei

tegeldud kalapüügiga peaaegu üldse. Nõukogude võimu taaskehtestamisel muutus siin olukord sootuks ja 1958. aastal püüti kalu 58 000 tonni, sealhulgas heeringaid 16 400 tonni.

Käesolev lühike arvuline võrdlus näitab kujukalt Nõukogude korra eeliseid. Ainult sotsialistlik süsteem võimaldas Nõukogude Eesti rahvamajandusel likvideerida nii kiiresti saksa fašistliku okupatsiooni poolt tekitatud kahjud ja viia rahvamajanduse arengutaseme, võrreldes kodanliku Eesti tasemega, senisele kõrgusele.

Nõukogude korra tingimusis on Eesti muutunud lühikese ajaga kõrge industrialiseerimise tasemega maaks. Ta pole enam poolfabrikaate tootev maa. Meil töötab ja areneb võimas masinaehitus- ja aparaadiehitustööstus. Laia ulatuse võtab peenmehaanika, täpistehnika ja uutlaadi tooteid tootev tööstus (näiteks pooljuhtide tööstus). Töölisklass, kes saksa okupatsiooni ajal laiali aeti, on nüüd tugevnenud, on kasvanud noor, tugev, teadlik kommunismi ehitav tööliskond vabrikutes, tehastes ja põldudel. Iga aasta asub tööpinkide taha hea ettevalmistuse saanud noortöölisi.

See kõik garanteerib, et kasvab tööviljakus, et meie seitseaastaku plaan täidetakse ja ületatakse.

TARBIJATE ÜHISTEGEVUSEST EESTIS

Tarbijate ühistegevus oli, vaatamata sellele, et kapitalistid tahtsid seda takistada, oma olemuselt massiühistegevus majanduslikul alal, mis kujundas välja oma organisatsiooni laialdase ettevõtete võrguga. 1940. aastal võimule tulnud tööliskiass kasutas kindlakäeliselt ära kooperatsiooni laialdase kapitalistliku aparaadi, reorganiseeris selle ja rakendas sotsialistliku ühiskonna huvide teenistusse.

Eesti tarbijate ühistegevuse kohta kapitalismi tingimustes on täielikult kehtiv Lenini poolt antud hinnang: ... «Sageli ühendasid kooperatiivid peamiselt väikekodanlikke elemente, kesktalurahvast, kes oma püüdlustes ühistegeliku liikumise ajal juhindus oma väikekodanlikest huvidest. Need kooperatiivid tegid aga siiski niisugust tööd, mis kahtlemata arendas masside isetegevust, ja selles on nende suur teene. Kooperatiivid rajasid tõepoolest masside isetegevuse alusel suuri majandusorganisatsioone, ja sel alal — me ei hakka seda eitama, etendasid nad suurt osa». (Teosed, 28. kd., lk. 176.)

1940. aasta juunisündmused lõid soodsad tingimused tarbijate ühistegevuse piiramatuks arendamiseks Eestis.

Nõukogude ühiskond, meie partei ei ole kunagi unustanud Lenini kuldseid sõnu: «Kooperatsioon on ülisuur kultuuripärand, mida tuleb kalliks pidada ja kasutada.» (Teosed, 28. kd., lk. 177.) Partei juhtimisel muutus tarbijate kooperatsioon noores Nõukogude Eestis kiiresti laiu hulki hõlmavaks masside organisatsiooniks. Töö hakkas täielikult kulgema rahva initsiatiivil, laialdase demokraatia vaimus.

Kui kodanlikus Eestis ulatus tarbijate ühistutes liikmete arv 48 000-le, siis juba 1941. aasta 1. jaanuariks kasvas see 60 000-le ja sama aasta märtsikuuks oli tarbijate kooperatsioonil 126 000 liiget.

3. aprillil 1941. aastal avati Eesti NSV tarbijate kooperatsiooni I kongress, kus toimusid esmakordselt vabad, demokraatlikud valimised kooperatsiooni vabariiklikesse kõrgemaisse juhtivaisse ja kontrollivaisse organeisse — Eesti Tarbijate Kooperatiivide Vabariiklikku Liitu (ETKVL). Kongress kinnitas kooperatsiooni tegevuse ulatusliku programmi, milles oli kajastatud kooperatsiooni põhilisemad ülesanded — arendada tööliste ja talurahva liidu

tugevdamiseks igakülgselt majanduslikke sidemeid maa ja linna vahel, arendada veelgi hoogsamalt elanikkonna koopereerimist, laiendada kaubandusvõrku ja tõsta mitmekordseks tähtsamate kaupade müük elanikkonnale. Programm kavandas suureulatusliku tööstusliku tegevuse, leiva-, saiatoodete küpsetuse ja varumise laiendamise.

Ainult nõukogude võim, ainult partei suur tähelepanu tarbijate ühistegevuse arengule said luua need viljastavad tingimused Eesti tarbijate kooperatsioonile, mida I kongress oskuslikult kasutas, töötades välja oma avara tegevusprogrammi.

Neis tingimusis saavutas Eesti NSV tarbijate kooperatsioon oma töös esimesel aastal tõsiseid tulemusi, ta andis väärika panuse sotsialismi aluste rajamisel Nõukogude Eestis, võttis aktiivselt osa kaubakäibe sfääris tegutsenud erakaupmehe väljatõrjumisest ja sotsialistliku kaubanduse aparaadi organiseerimisest.

Tarbijate kooperatsioon sai katkematuks lüliks noore sotsialistliku tööstuse ja kulaklikust kurnamisest vabanenud töötava talupoja vahel, kellele ta kujunes ka kooperatsiooni mõtte ja organisatsiooni üheks ettevalmistavaks kooliks kõrgema astme kooperatsiooni — tootmiskooperatsiooni astumiseks.

Eesti NSV tarbijate kooperatsiooni hoogsa arengu katkestas juba esimesel aastal fašistlike jõukude tungimine meie sotsialistlikule kodumaale 22. juunil 1941. aastal.

Kooperatsiooniliikumise kui massiliikumise purustamine oli fašismi poolt töötavate hulkade orjastamise programmi üks osa. Nii toimus see Itaalias, Saksamaal ja kõigis neis maades, kus kehtestati fašistlik diktatuur. Ja loomulikult likvideerisid saksa fašistid ja nende eestlastest natsionalistlikud käsilased kooperatsiooniliikumise ka Eesti NSV territooriumil.

Kohe pärast Tallinna langemist fašistide kätte, 4. septembril 1941. aastal, tuli jõuk saksa okupantide käsilasi ETKVL-i ruumidesse. Selle koosoleku protokollis oli öeldud, et okupatsioonivõimude organisatsioon «Wirtschaftskommando Reval» on volitanud «oma ülesannetesse astuma» ETK juhatuse järgmises koosseisus: A. Reintamm, J. Toots, G. Liidemann ja J. Varangu. Ühtlasi konstateeritakse protokollis, et ETK loetakse alluvaks «Wirtschaftskommando Reval'ile».

Reeturid ei teadnud seekord, et peale «Wirtschaftskommando Reval'i» tuleb neil tegemist teha veel paljude saksa imperialistide «kommandodega». Orjalikult tõotati oma tegevust suunata vastavalt saksa okupantide korraldustele. Ehkki need inimesed ei olnud suured fašistlikud füürerid, olid nad füürerite käsilased, kodanlike natsionalistide hulgast pärinevad eesti rahva reeturid, kes olid valmis müüma kõhklematult eesti rahva huvid saksa okupantidele.

See jõuk lubas samal koosolekul likvideerida kõik selle, mis tarbijate ühistegevus nõukogude korra ajal Eestis oli loonud. Ent nad ei teadnud, et niisuguste küsimuste otsustamist ei jäeta nende valdkonda. Eesti rahva saavutusi nõukogude korra ajal asusid likvidee-

rima Berliini füürerid ja ka nende poolt esiletõstetud eriusaldusmehed — «kõrgema rassi» tegelased.

Tarbijate ühistegevust Balti riikides juhtis saksa okupatsiooni ajal nn. «Idamaa-ala Ühistegevuse Liit». Too asutus loodi ida-ala riigikomissari poolt. Asutuse juhiks — liidu presidendiks — nimetas riigikomissar mingisuguse sõjahalduse «vicešefi» Matthiessen'i.

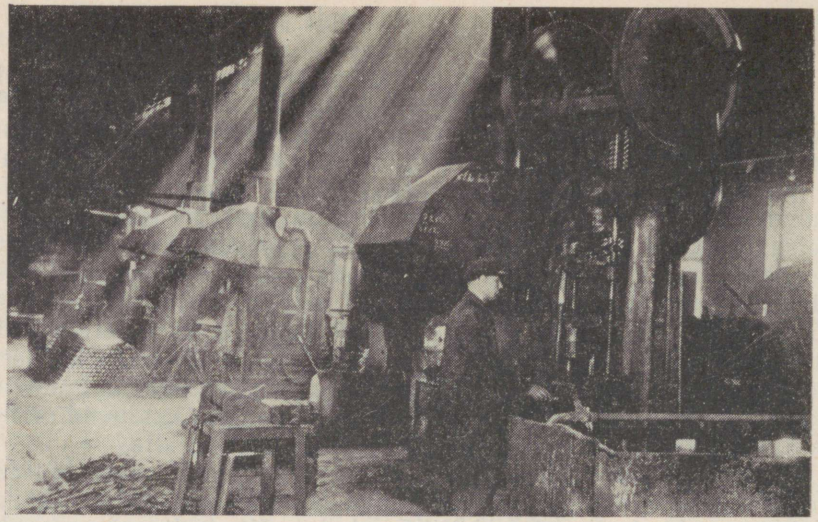
Vicešeff pani kehtima ja kinnitas isiklikult selle liidu põhikirja, samuti nimetas oma asetäitjad ja ka liidu nõukogu isikulise koosseisu. Viimane loodi selleks, et kõrgele vicešeffile keerulistes olukordades nõu anda juhtumil, kui ta seda peaks vajama. Juba põhikirjas hoiatab Matthiessen nõukogu, et nõukogude liikmete tegevus lõpeb kohe, kui nende ametist vabastamise on otsustanud liidu juhataja Matthiessen. Nii kujundati see nn. «liit» oma olemuselt antidemokraatlikumaks kui isegi kapitalistlikud kartellid, monopolid, kus aktsionäridel ja teistel kapitalistidel, kes kuuluvad monopoli, on siiski oma sõnaõigus.

Oma sihtide saavutamiseks oli «Idamaa-ala Ühistegevuse Liidu» põhikirjas ette nähtud luua all-liidud Leedu, Läti, Eesti, samuti Valgevene kindralkomissari piirkondades. Kindralkomissari piirkonna all-liitudele pidid alluma kõik vastava piirkonna ühistegelikud asutused. Ükski ühistegelik asutus ei võinud ja neil ei lubatud välja jääda sellest süsteemist.

Vaatamata sellele, et tolleaegne ETK juhatus tõotas oma tegevust suunata ainult vastavalt saksa okupatsioonivõimude korraldustele, ei äratanud nad siiski Matthiesseni ja Litzmanni juures küllaldast usaldust, ja «Eesti Kindralkomissari Piirkonna Ühistute Liidu» juhiks määrati «asjatundja ühistegevuse alal» — riigisakslane Hofmann, kes ühtlasi jäi ühistegevuse referendiks Kindralkomissari juurde ja liidu esindajaks — vahendajaks Riia liidu ja teiste Saksa asutuste juurde (Liidu ringkiri nr. 1 — 10. XII 42). «Asjatundja» Hofmann jäigi kogu saksa okupatsiooni ajaks Eesti tarbijate ühistegevuse juhiks, kelle korraldusi ja näpunäiteid ETK juhatuse poolt püüdlikult ja täpselt täideti.

Neid liitusid Riias ja Tallinnas nimetati kohapealsete Eesti natside seas «ühistegevuse ideelisteks keskusteks». Ent see «idee», mis juhtis neid liitusid, seega ka kogu tarbijate ühistegevust Eestis, rajanes fašismile ja taotles rahvahulkade eemaldamist ühistegevusest, taotles ühistegevuse likvideerimist. Ühistegelike organisatsioonide põhikirjade registreerimine võis toimuda ainult «Eesti Kindralkomissari Piirkonna Ühistute Liidu» nõusolekul, kes otsustas, kas üks või teine põhikiri on sobiv eesti rahva ühistegevusele või mitte. Juhatuste valimine võis toimuda ainult Hofmanni kirjalikul loal, peakoosolekule võis üles seada valimiseks ainult neid kandidaate, keda Hofmann oli kinnitanud («Idamaa-ala Ühistegevuse Liidu» põhikirja § 23). Teiste sõnadega — peakoosolekul ei olnud mingit õigust juhatuse valimiseks. Kuid ka peakoosolekute pidamine oli keelatud, nagu selgub järgnevalt.

ETK-le okupatsioonivõimude poolt määratud juhatus hakkas

ETKVL-i Inventaritehase sepatsehh

kohe püüdlikult realiseerima oma esimesel koosolekul vastuvõetud otsust — likvideerida kõik, mis nõukogude korra ajal oli tarbijate kooperatsioonis loodud.

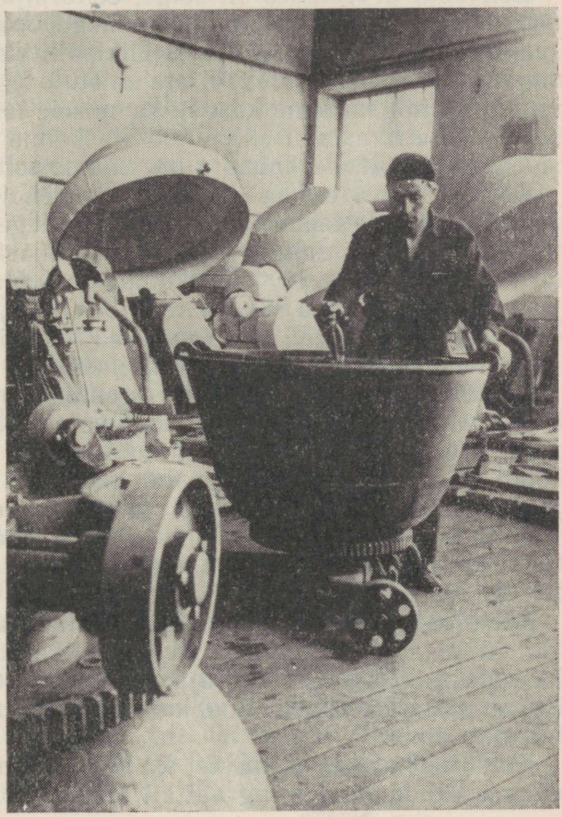
Nõukogude tarbijate ühistegevuse sihiks on arendada kultuurset nõukogude kaubandust, mis on vaba kapitalistidest ja spekulantidest. Okupantide käsilased asusid teostama kaubandust kapitalistide, erakaupmeeste ja spekulantide vahendusel.

Nõukogude kooperatiivkaubanduse eesmärgiks on tarbijaskonna laitmatu kaubanduslik teenindamine ja tema varustamine, see rajaneb kogu rahvamajanduse plaanipärasel, proportsionaalsel pideva arengu seadusel, millele on võõras äriliste operatsioonidega suurte vahekasude lõikamine. Saksa okupandid ja nende käsilased aga heitsid kõrvale rahva vajaduse rahuldamise ülesande, nad teostasid kaubandust vaid suurte kasumite saamiseks.

Tarbijate ühistegevus Nõukogude Liidus rajaneb töötajate hulkade kollektiivsele kooperatiivsete organisatsioonide juhtimisele. Fašistid aga tahtsid, et tarbijate ühistud pidid jääma võimalikult kitsama kildkonna juhtimisele, kes on kohale määratud kõrgemate füürerite poolt. Saksa okupantide poolt määratud juhatus rakendas laialdaselt rahva huvidele vaenulikke põhimõtteid. Nii anti tunduv osa kooperatiivettevõtteid üle erakaupmeestele. 1. septembril 1943. aastal oli kogu okupeeritud Eesti NSV territooriumil eraettevõtjate käes 1172 kauplust ja ühistegelikel ettevõtteil oli sama aasta algul ainult 742 kauplust. Okupatsioonivõimude poolt loodud Eesti Majanduskoja programm nägi ette ühiskaubanduse osatähtsuse allaviimist 25 protsendile kogu võrgus.

Massiliselt heideti tarbijate kooperatiividest välja neid liikmeid, kes olid vastu võetud nõukogude võimu ajal 1940/41. aastal. Massiliseks liikmete väljaheitmiseks andsid juhendeid nn. «Omavalitsuse Direktoorium», «Eesti Kindralkomissari Piirkonna Ühistute Liit» ja ka ETK okupatsiooniaegne juhatus. Väljavõte Eesti Kindralkomissari Piirkonna Ühistute Liidu vastavast ringkirjast kõlab järgmiselt: «Isikud, kes kõigiti vastavad ühistu põhikirja nõuetele, kuid kelle vastuvõtmine ühistusse kommunistide ajal ei ole toimunud enne 21. juunit 1940. aastal kehtinud põhikirjas ettenähtud korras, ei oma juhendi § 6 põhjal liikmeõigusi.» Muidugi ei vastanud nõukogude võimu ajal vastuvõetud kooperatiivide liikmed kodanlikul ajal kehtinud põhikirjades ettenähtud nõudeile. Neil ei olnud kinnisvarasid, nagu seda kodanlikud põhikirjad sageli nõudsid. Nad olid inimesed eesti töötava rahva hulgast, kes tahtsid kaasa aidata tarbijaskonna paremale ja õiglasemale varustamisele. Nõukogude võimu ajal vastuvõetud liikmed ei tahtnud reeta oma rahva huvisid ja töötada okupantide võimu tugevdamiseks.

Liikmete väljaheitmise aktsiooniga kaotas eesti tarbijate koope-

Taignasegajate tootmine ETKVL-i Inventaritehases

ratsioon ligikaudu 100 000 liiget, kaotas loomulikult oma liikmeskonna kõige aktiivsema osa, kelle initsiatiivil oli tarbijate ühistegevus nõukogude võimu aastal täitunud rahvahulkade loova jõuga. Liikmete väljaheitmine oli niivõrd massiline, et selle kohta ei söandanud hitleriseeritud ETK juhatus mingisugust arvestust pidada ja üheski aruandes ega üheski protokollis ei käsitleta liikmete arvu.

Liikmete massilist väljaheitmist iseloomustab olukord Ahja majandusühistus. Majandusühistu esimeheks määrati omakaitse pealik, kes omakorda koopteeris juhatuse liikmed fašistlike okupantide poolt määratud vallavalitsuse kinnitamisel. Liikmeskonna registreerimiseks kutsuti kokku komisjon, kuhu kuulus ka politsei esindaja. Ühistust arvati välja kõik poliitiliselt kahtlased, vaesemad inimesed. 2000 liikmest jäi järele umbes 400 liiget. Üks kord kogu okupatsiooni aja vältel peeti selles ühistus ka üldkoosolek tegevuse aruande kinnitamiseks, millest võttis osa 20 liiget ja 2 saksa poliitilise politsei agenti Tartust.

Tartu Tarbijate Kooperatiivil oli 1943. aasta lõpuks 1592 liiget, kuna Nõukogude korra ajal juurdetulnud 5000 liiget heideti vastava juhendi alusel liikmeskonnast välja.

Eeltoodut arvestades on selge, et tarbijate ühistegevus ei rajanenud enam laialdase massiorganisatsiooni põhimõttel, vaid see suundus jälle kodanliku ajastu klikipoliitikale, ent jõhkramas vormis kui kunagi varem. Tarbijate ühistute tegevus suundus jälle suurema profiidi, suurema kasumi saamisele tarbijaskonna arvel üksikute isikute rikastamiseks. Vana ühiskonna vähihaigus — korruptsioon — lõi õitsele ühistute organisatsioonides.

Kartust rahva ees ja rahvast eemalehoidmise tendentse võime näha ka paljude teiste tolleaegsete ühistegelike asutuste töös Eestis. Kuna rahvas suhtus fašistlikesse anastajaisse ja nende käsilasisse vaenulikult, kartsid okupatsioonivõimud rahva kogunemisi ja aruandmisi rahva ees. Sellega seletubki, miks kõik asutuste ja organisatsioonide väikesed ja suured füürerid nii üksmeelselt organisatsioonide koosolekud ära keelasid.

12. mail 1942. aastal annab direktooriumi füürer Mäe koosolekute keelu kohta eriringkirja, hoolimata sellest, et ükski hitleriseeritud organisatsioon niikuinii koosolekuid ei pidanud. Ringkiri kõlab järgmiselt: «Igasuguste majanduslike organisatsioonide ja ühisuste organite valimisi ja selleks otstarbeks koosolekuid võib pidada alles normaalsete aegade saabumisel. Senini tuleb täita kõik praktiliselt vajalikud ametikohad määramise korras. Dr. H. Mäe.»

Reeturid kartsid rahva poolt teostatud valimisi. Ent samal ajal lootsid nad, et võivad fašistlikku poliitikat katkestamatult teostada ka ilma rahvata. See oli ajajärgul, kui nende röövarmee tundis Bakuu nafta ärritavat lõhna, kui Suur-Saksamaa füürerid sõid veel Ukraina nisu.

Kuid 1943. aasta esimestel kuudel hävitas Punaarmee kahurite võimas kanonaad Stalingradi all füüreri 330 000 ohvitseri ja sõdu-

rit. Ja mitte ainult seda. Koos sellega hävitati ka kõigi okupantide ja nende käsilaste «kõikumatu» usk oma kõikvõimsusesse — tarvitada karistamatult vägivalda rahva kallal. 23. märtsil 1943. aastal teatab «Eesti Kindralkomissari Piirkonna Ühistute Liidu» juhataja Hofmann oma ringkirjas nr. 2: «Ühistute Liidu sellekohasel palvel on härra Kindralkomissar kohese kehtivusega otsustanud, et ühistegevuse alal peakoosolekute pidamise keeld kaotatakse.» Selle loaga taheti vähemalt luua illusioon, nagu oleks ühistegelike organisatsioonide juhatused valitavad.

Okupantide poolt määratud ETK juhatuse kogu tegevus oli suunatud vaid fašistlike okupatsioonivõimude igakülgsele abistamisele nende röövsõja pidamises, milleks see juhatus oli kõhklematult valmis maha müüma kõik, mis kuulus eesti rahvale ja tarbijate ühistutele.

18. veebruaril 1944. aastal oli ETK nõukogu koosolekul arutusel lepingu sõlmimise küsimus «Generaldirektion der Monopole'ga». Toome väljavõtte nimetatud protokollist: «... et Generaldirektion der Monopole poolt ETK-le allakirjutamiseks esitatud leping näeb ette muu hulgas peale tehase osalise sulgemise ka võimaluse mõningate masinate üleviimiseks Generaldirektion der Monopole poolt, milline asjaolu ajal, kus teiste ettevõtete juures teostatakse reprivatiseerimise ja varanduste endistele omanikele tagasiandmist, häiriks möödapääsematult ETK laiaulatusliku liikmeskonna meeleolu ja tekitaks selle sammu väärtõlgitsemist.» (Lurjused ei kartnud väärtõlgitsemist oma liikmeskonna poolt, vaid seda, et viimased küsimusi õieti tõlgitsevad ja selle kohta vastust nõuavad), «... mis oleks aga lubamatu nüüd, kus kõikide tähelepanu peab olema häirimatult koondatud üldmobilisatsiooni läbiviimisele» (reeturid tundsid tõsist muret, kuidas anda eesti rahva hulgast rohkem suurtükiliha Saksa imperialismi sõjamasinale).

Teistsugune oli aga ETK juhatuse seisukoht 1941. aastal, Punaarmee ajutise taandumise perioodil, kui reeturid elasid üle kauneid lootusi, et saksa fašism anastab maailma. Kui sel puhul nõuti neilt keemiatehase «Orto» õliosakonna üleandmist, siis «härra juhatus» ei mõelnudki kaitsta ETK omandi puutumatust, vaid protokoll 30. detsembrist 1941. aastal mainib selgelt ja rahulikult: «Võeti teatavaks «Orto» õliosakonna üleandmine Ostland Oel-Vertrieb'ile.»

Pidevalt langes kaubanduse käive tarbijate ühistutes. 1944. aasta juunis oli ETK läbimüük 3 794 000 riigimarka 4 000 000 riigimarga vastu eelmise aasta samal kuul. 1944. aasta esimese poolaasta läbimüük moodustas 21 700 000 riigimarka 24 300 000 riigimarga vastu sama aja jooksul eelmisel aastal. Siin tuleb veel arvestada riigimarga kursi pidevat langust.

Millise osa tarbijate ühistutelt võttis üle erakapital, näitavad järgmised arvud: kuna Nõukogude korra ajal 1941. aastal oli ETKVL-i süsteemis 1400 kauplust, siis detsembris 1941. aastal oli neist veel järele jäänud ainult 700 ja 1942. aasta lõpuks vähenes

nende arv 650-le. On ilmne, et selle tendentsiga oleks tarbijate ühistegevus Eestis välja surnud.

Okupatsiooniaegne ETK võis saada oma kaubad tsentraliseeritult ainult saksa firmadelt. Väljaspool neid firmasid ei võinud ETK teostada kuigi suuri kaubatehinguid. ETK varustamine kaupadega toimus peamiselt «Zentral-Handelsgesellschaft Ost m. b. H.» ja teiste kaudu. Oli ilmne, et niisuguse monopoliseerimise korral pidi ETK rahvale kaubastama seda, mis jäi üle «kõrgemalt rassilt». Kaubad, mis aga neilt üle jäid, olid kvaliteedilt madalad. Suurel hulgal toodi sisse kõlbmatuid plekk-labidaid, üliväikesi hobuseraudu, meie põllumehele mittevajalikku raua- ja plekijäätmeid. Nimetatud kaubad ei leidnud meil ostjaskonda ja neid kaupu vedeles pärast Eesti NSV vabastamist suurtes kogustes paljudes tarbijate kooperatiivides, kust need hiljem üle anti utiili ja suunati vabrikutesse ümbertöötamiseks. Suurel hulgal veeti sisse ka igasugust «ersatsi» ja madala kvaliteediga parfümeeriakaupu, samuti odavaid klaaspärleid, pabernahast rahakotte ja palju muud tühjatähja, millega aastasadu tagasi püüdsid kapitalistid meelitada metsrahvaid.

Kohalik tööstus aga oli rakendatud saksa okupantide teenistusse ega tohtinud toota rahvale vajalikke tarbekaupu.

Tähtsamaks ürituseks pidasid okupatsioonivõimud ja nende käsilased muidugi kokkuostutegevust okupantide jaoks, mis pidi kergendama nende röövarmee ja «Vaterlandi» olukorda. Talupoegadele määratud normid kutsusid laiades rahvahulkades esile nii aktiivset kui ka passiivset vastupanu, sest ettenähtud kohustuslikud normid kasvasid nii suureks, et neid oli võimatu täita. Suurem osa põllumajandussaaduste kokkuostust pandi ETK-le, millega taheti näidata tõrksale talurahvale, et saksa võimudel pole sellega suurt midagi tegemist — sellega tegeleb eesti ühistegelik organisatsioon, keda juhivad eesti rahva poolt «valitud inimesed». ETK eelistamist saksa okupantide poolt kokkuostualal rõhutas ETK juhatus sageli oma protokollides kui suurt lugupidamist enda vastu saksa fašistlike okupatsioonivõimude poolt, ning tänu ETK tolleaegse juhatuse hoolsusele saadeti Suur-Saksamaale nii mõnigi ešelon liha ja viljaga rohkem, kui saksa okupantidel enestel oleks õnnestunud kokku saada.

ETKVL-i tööndusliк toodang, mis 1941. aastal arenes kiiresti, langes niisama kiiresti saksa okupantide ja nende käsilaste juhtimisel. Kui Nõukogude korra ajal ETKVL-i tehased töötasid kahes vahetuses, siis okupatsioonivõimu kehtima hakkamisel tuli need kohe üle viia ühele vahetusele. Toormaterjali juurdevedu soikus, vabrikud hakkasid peagi töötama katkendlikult.

Kindralkomissari referendid haarasid kõik ETK suuremad ettevõtted oma käsutusse ja andsid tehaste juhatajaile korraldusi vahetult. ETK paberivabrik oli kuus kuud saksa ettevõtte Ostland-Faseri käsutuses, mille järel see uuesti ETK-le tagasi anti, kuid seejuures maksis ETK juhatus mitte millegi eest sellele saksa firmale kõrgeid

läbikäigumakse. Viimane variant oli Ostland-Faser'ile tunduvalt kasulikum. Reeturid ETK juhatuses püüdsid aga näidata töötajatele, et saksa okupandid siiski arvestasid ETK «omandiõigust».

Võib tuua veel palju teisi näiteid, kus ETK juhatus andis ETK-le kuuluvad tehased või nende osakonnad üle kas saksa firmadele või erakapitalistidele. Kogu okupeeritud Eestis lakkas saksa okupatsi-

Kärdla universaalkauplus

ooni ajal see hoogne tööndusliк tegevus kooperatiivides, mis oli olnud Nõukogude Eestis. Samuti likvideeriti töötajaskonna elutingimuste parandamiseks loodud abimajandite võrk.

Et saksa fašistliku okupatsiooni kavas oli ette nähtud muuta Balti riigid fašistliku Saksamaa osaks, tema põllumajanduslikuks ripatsiks, maa põliselanike hävitamine ja Eesti koloniseerimine sakslastega, siis hoidusid saksa okupandid ja nende käsilased täielikult eesti rahvusliku kaadri ettevalmistamisest ühistegeliku kau-

banduse alal. Nii likvideeriti Nõukogude korra ajal tegutsenud kooperatiivkaubanduskool, jäeti kõrvale kursuste korraldamine töötajate kvalifikatsiooni tõstmiseks. Tähtsam vihje, mis puudutab kaadri ettevalmistamist, ETK juhatuse töös kogu saksa okupatsiooni ajal on ETK juhatuse otsus 20. jaanuarist 1942. aastal: «Korraldada ETK teenistujaile saksa keele õppimise võimalus.»

Hoolimatu suhtumine töötajaskonda on iseloomulik tolleaegse juhatuse tööle. Juba 25. septembril 1941. aastal vallandati ETK teenistusest 315 töötajat, kelledest suurem osa olid naised. Sama aasta oktoobris vallandati klikiaegse seaduse mõtte kohaselt abielus olevad naised.

Kuivõrd kitsaks jäi töö tarbijate ühistegevuse alal töötajaile, näitab juhatuse aruanne 1942. aasta kohta, kus mainitakse, et ETK süsteemis töötab 2300 inimest.

Me nägime juba eespool, millise innu ja õhinaga ETK hitleriseeritud juhatus hakkas tarbijate kooperatiividest liikmeid välja heitma. Kindralkomissari «lahkel» loal 23. märtsist 1943. aastal kutsuti kokku vana kodanliku põhikirja korras (mis oli täiendatud muidugi saksa okupantide vajalike korrektiividega) 1943. aasta juunis esimene ETK peakoosolek. Kui Nõukogude kooperatiivide peakoosolekud on otsustusvõimelised $^3/_4$ volinike osavõtu juures, siis okupatsiooni ajal oli nõue ja loeti peakoosolek otsustusvõimeliseks, kui juba $^1/_5$ ühistuid oli esindatud. Saadikute määramisel ei olnud tähtis, kas ühistul oli 10 või 1000 liiget, vaid esindajad määrati vastavalt rahalisele läbikäigule, s. t. üksikud ühistud, kus kulaklikud kihid oma rahaga kaalusid üles teised organisatsioonid, otsustasid kõik ühistegevusse puutuvad küsimused. Peab veel märkima, et ühistute esindajaid ETK peakoosolekule ei valitud, vaid määrati ühistute okupatsioonimeelsusega juhtide poolt. 1943. aastal toimunud ETK peakoosolekule andis «Eesti Kindralkomissari Piirkonna Ühistute Liidu» «eriteadlane» Hofmann loa valida juhatusse tema poolt juba varem kinnitatud juhatuse liikmed (Hofmanni kiri 5. maist 1943. a.). Ja on mõistetav, kui loeme nende kandidaatide ülesseadmise puhul peakoosoleku protokollist: «Koosolijate poolt sõna ei võetud. Teisi kandidaate üles ei seatud.» Isegi see peakoosoleku koosseis, kes teenis vabatahtlikult saksa fašistlikke okupatsioonivõime, häbenes lausuda ühtegi sõna esitatud kandidaatide poolt. Valimise-komöödia oli liiga jäme, mille tõttu tundsid piinlikkust isegi kõigeks valmis äritegelinskid. Hofmanni poolt lubatud kandidaadid valiti muidugi «üksmeelselt».

Missugune olukord valitses kooperatiivide üldkoosolekuil, nägime juba Ahja majandusühistu mainimisel, kus organisatsiooni peakoosoleku kompetentsi kuuluvaid küsimusi otsustasid 20 liiget ja 2 gestaapolast (1941. aastal oli liikmete arv 2000).

Et olukord kooperatiivides peetud üldkoosolekutega ei olnud parem kui mujal, näitab Tartu Tarbijate Kooperatiivi üldkoosoleku organiseerimine 1943. aastal. Tartu Tarbijate Kooperatiivil oli sel ajal järele jäänud 1500 liiget, kuid ka neist võttis üldkoosolekust

osa ainult 100 inimest. Ka neis all-lülides toimus samasugune valimismaskeraad nagu ETK peakoosolekulgi.

Hirm rahva ees dikteeris okupatsioonivõimudele ette ametiühingulise tegevuse täieliku likvideerimise tarbijate ühistutes, ja see asendati ersatsiga, nn. «vahendajaga». Vahendaja, kes okupatsioonivõimude sõnade järgi pidi kaitsma töötajaskonna huvisid, määras ja vallandas asutuse või ettevõtte juhataja, ilma et oleks olnud vaja sellest aru anda töötajaskonnale või teistele organitele.

Kuna tarbijate ühistegevusse olid jäänud inimesed, kes olid valmis reetma rahva huvisid, siis kasvas kooperatiivide süsteemis okupatsiooni ajal pidevalt raiskamiste ja kuritarvituste arv.

Saamameeste kuritegevus ei piirdunud enam klikiaegsete sahkerdamise vormidega, vaid kooperatiivset vara riisuti omakaitse tegelaste poolt avalikult. Eriti palju riisumisi panid toime omakaitselased pärast Nõukogude armee ajutist taandumist 1941. aastal. Kooperatiivide vara veeti koormate kaupa omakaitse staapidesse ja jagati seal kitsa kildkonna vahel.

Saksa fašistliku okupatsiooni ajal ei läinud ka ühistegevuse võrku antud kaubad maa põliselanike eestlaste vajaduste rahuldamiseks. Ka siin oli «kõrgema rassi» liikmetel või vähemalt nende sabarakkudel eesõigus neid kaupu endale saada. Kaupluse töötajad olid kohustatud teenindama alati esmajoones sakslasi, kuna järjekorrast neil juhtudel kinni ei peetud. «Lihtrahval» pidi olema sageli palju kannatust ja pikka meelt, kui nad tahtsid midagi saada.

Erakaubandus sai tolleaegsete võimuorganite erilise soosingu ja hoolduse osaliseks, sest see oli kuulekam ja ka tulusam hitlerismile. Vaatamata rahva viletsusele, tõsteti erakapital oma hoolimatute ekspluataatorlike eesmärkidega kaubanduses jälle esikohale.

Saksa fašistlike okupantide ja eesti kodanlike natsionalistide kolmeaastane võimutsemine tekitas määratu suuri majanduslikke kahjusid Eesti NSV tarbijate kooperatsioonile. Nende poolt röövimise, hävitamise ja põletamise läbi tarbijate kooperatsioonile tekitatud kahjud moodustavad dokumentide alusel 156 146 000 rubla.

Mainitud summa ei haara muidugi veel kogu kahju, mis tekitati Eesti kooperatsioonile, kuna suuremat osa pole võimalik kindlaks määrata dokumentide alusel, nagu tarbijaskonna loovjõu ja initsiatiivi aheldamine saksa okupatsiooni aastatel ja rahva varade hulgaline, pidev ärakiskumine saksa fašistlikule sõjamasinale.

Kunagi ei saa kindlaks määrata ka nende kahjude suurust, mida tekitasid fašistid tarbijaskonnale ühistegevuse liikumise paremate, ideeliste inimeste mõrvamistega tuleriitadel, koonduslaagrites ja gaasikambrites.

Need eesti rahva huvide reetjad, kes juhtisid sel ajal tarbijate ühistegevust, on meie ühiskonnast kadunud koos saksa fašistliku imperialismi sõjalise ja poliitilise jõu peakantside purustamisega. Tarbijate kooperatsiooni valitseb ja arendab jälle täisõiguslik nõukogude tarbija ise tõelise demokraatia alusel, mille ta on saavutanud rasketes lahingutes oma Kommunistliku Partei juhtimisel!

Viisteist aastat on möödunud hitlerliku armee täielikust purustamisest ja lõplikust kapituleerumisest. Viisteist aastat on eesti tarbijate ühistegevus arenenud meie partei juhtimisel rahuaja tingimusis tänu sellele, et Nõukogude Liit osutus rasketes lahingutes hitlerliku Saksamaaga sõjaliselt, poliitiliselt ja majanduslikult võrratult võimsamaks kui hitleriseeritud Euroopa ja teiste kontinentide fašistlikud riigid kokku.

Viisteist aastat on pikk aeg ühe inimpõlve elus, ent ajalookäigus on see vaid hetk. Ja nende viieteistkümne aasta jooksul on nõukogude rahvas oma partei juhtimisel teostanud kolossaalse töö. Ta taastas paari aasta jooksul sõjas purustatud tööstuse tootmisvõimsuse ja tõstis kogu rahvamajanduse uuele tasemele. Partei poolt rakendatud ulatuslikud abinõud on andnud suurepäraseid tulemusi põllumajandussaaduste tootmise järsul tõstmisel; meie maa ühiskondlik jõukus, rahvatulu, töötajate elutase ja kultuur on nende aastatega kiiresti tõusnud.

Nõukogude Eestis tegutsevad jälle tarbijate kooperatiivid, kus valitsevad nõukogude kooperatsioonile omased rangelt demokraatlikud põhimõtted. Eesti tarbijate kooperatsioon on kasvanud sotsialistlikuks kooperatsiooniks, on muutunud võimsaks organisatsiooniliseks relvaks sotsialistlike tootmissuhete edasiarendamisel ja organiseerimisel.

Tarbijate kooperatsioon tegutseb tänapäeval Nõukogude Eestis paljudel rahvamajanduse aladel. Ta organiseerib elanikkonna kaubanduslikku teenindamist ja ühiskondlikku toitlustamist, teostab põllumajandussaaduste laiaulatuslikku varumist ja tal on laialdane tööstus- ja põllumajandusettevõtete võrk, kus toodetakse tarbijate kasvavate nõudmiste rahuldamiseks suurtes kogustes nii rahvatarbekaupu kui ka vajalikke seadmeid kaubanduslikele ettevõtetele ja leivavabrikutele.

Sotsialistlikule tarbijate kooperatsioonile on võõras ükskõik milliste elanikkonna rühmade diskrimineerimine, ta loob ergutavaid tingimusi kõigile tarbijatele oma ridadesse vastuvõtmiseks. Tarbijate kooperatsiooni elujõu ja tegevuse edu aluseks on rahva laiade hulkade liikmeks kuulumine ja nende aktiivne töö tarbijate teenindamise organiseerimisel.

Saksa fašistlike okupantide võimutsemise tagajärjel oli Eesti tarbijate kooperatsioonil jäänud järele, nagu märgiti Eesti NSV tarbijate kooperatsiooni II kongressi materjalides, ainult 32 000 liiget, ent pärast Eesti NSV territooriumi vabastamist ja nõukogude võimu taaskehtestamist astus ainuüksi esimese poole aasta jooksul tarbijate kooperatiivide liikmeks ligi 78 000 tarbijat. Praegu on meie vabariigis tarbijate kooperatsioonil juba üle 200 000 liikme, kellest on valitud tarbijate kooperatiivsete organisatsioonide juhtivaisse ja kontrollrevisjoni organitesse üle 6000 aktivisti. Seega on Eesti NSV tarbijate kooperatsioon muutunud suureks ühiskondlik-majanduslikuks organisatsiooniks, mille tegevust juhib ja kontrollib rohkearvuline tarbijaskond oma eesrindliku aktiivi kaudu.

Kärdla universaalkauplus

NSV Liidu rahvamajanduse taastamise ja arendamise viie aasta plaani (aastateks 1946—1950) edukas täitmine ja ületamine võimaldas ka tarbijate kooperatsioonil suurendada kogu jaekäibe juba 1950. aastaks, võrreldes 1945. aastaga, mitmekordseks. Hilisematel aastatel jätkus tarbijate kooperatsiooni jaekäibe tõus üha suuremas ulatuses, eriti hoogsalt areneb see aga alates 1953. aastast, mil Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei rakendas väga laiaulatuslikud abinõud meie põllumajanduse tootmise järsuks tõstmiseks ja kolhoositalurahva sissetulekute tunduvaks suurendamiseks.

Jaekäibe tõusu Eesti NSV tarbijate kooperatsioonis aastatel 1950—1958 iseloomustab järgmine tabel:

Aastad	Kogu jaekäive milj. rublades	Kogu jaekäive protsentides, võrreldes 1950. a.	Kogu jaekäive, võrreldes eelmise aastaga
1950	867,7	100	—
1951	888,8	102,4	102,4
1952	943,5	108,7	106,3
1953	1048,3	120,8	110,8
1954	1303,7	150,3	124,3
1955	1408,9	162,2	108,1
1956	1493,9	172,3	106,0
1957	1759,0	202,7	117,7
1958	1896,9	218,6	107,9

Tabelis on kajastatud käibedünaamika kehtinud hindades, tegelik kaubamassi käive tõusis aga tunduvalt kiiremini, sest toodud ajavahemikul viidi valitsuse poolt läbi korduvalt riiklike ühtsete jaehindade alandamisi.

Koos jaekäibe tõusuga muutus oluliselt kaubakäibe struktuur. Toidukaupade osas kasvasid tunduvalt oma osatähtsuselt kõrge toiteväärtusega toiduained, eriti või, piim ja piimasaadused, liha, vorstitooted jne., tõusnud on tunduvalt ka saiatoodete osatähtsus ja vähenenud leiva erikaal toidukaupade koguses.

Tööstuskaupade hulgas on osatähtsuselt suurenenud kõrgekvaliteediliste tarbekaupade rühmad nagu nahkjalatsid, mööbel, mootor- ja jalgrattad, õmblustooted, raadiokaubad ja muud kultuurikaubad.

Tarbijate kooperatsiooni kaubakäibe struktuuri arenemine tõendab veel kord meie tarbijaskonna elutaseme ja tarbimise kultuuri hoogsat tõusu. Seoses kolhooside sissetulekute suurenemisega, nende jagamatute fondide hoogsa laienemisega, on aastast aastasse muutunud mahukamaks ka kapitaalmahutuste ulatus meie kolhoosipõllumajanduses.

Vastavalt ehitustegevuse arengule kolhoosides kasvas ja kasvab ka ehitusmaterjalide käive tarbijate kooperatiivides.

Kaaluka osa tarbijate kooperatsiooni käibest moodustab kolhooside ja kolhoosnikute põllumajandussaaduste müük komisjoni korras. Selle kaubandusliku vormiga säästetakse iga päev paljude kolhoosnikute tööaega. Komisjonikaubanduse arendamisega annab tarbijate kooperatsioon suure panuse ühiskondliku tööviljakuse tõstmisel meie sotsialistlikus põllumajanduses.

Koos jaekaubandusvõrgu käibe arenguga on kasvanud ka ühiskondlik toitlustus. Ühiskondliku toitlustuse laiendamisele on meie partei suunanud alati erilist tähelepanu. Hästi korraldatud ühiskondlik toitlustus kergendab naiste tööd, annab neile võimaluse ühiskondlikust tootmisest takistamatuks osavõtmiseks, etendab suurt osa töötajate tervise tugevdamisel ja on seega tähtsaks teguriks rahvamajanduse arendamisel.

Ajavahemikul 1950 kuni 1958 iseloomustavad ühiskondliku toitlustuse laienemist järgmised andmed:

Aastad	Ühiskondliku toitlustuse käive (tuh. rbl.)	Ühiskondliku toitlustuse käive %-des, võrreldes 1950. aastaga	Ühiskondliku toitlustuse käive, võrreldes eelneva aastaga
1950	96 630	100	—
1951	100 292	103,8	103,8
1952	103 433	107,0	103,1
1953	108 668	112,5	105,1
1954	124 336	128,6	114,4
1955	127 568	132,0	101,8
1956	132 736	137,4	104,1
1957	156 310	161,8	117,7
1958	164 820	170,1	105,4

Toodud andmete vaatlusel tuleb veel arvestada, et mainitud aastate jooksul on tarbijate kooperatsiooni ühiskondliku toitlustuse struktuuris toimunud suured muudatused. Kui 8 aastat tagasi oli ühiskondliku toitlustuse käibes omatoodangu osatähtsus 18,3 protsenti, siis moodustas omatoodangu osatähtsus 1958. aastal juba 22 protsenti. Kui 1950. aastal valmistati elanikkonnale köögitoodangut 17,7 miljoni rubla väärtuses, siis 1958. aastal valmistati seda juba 36,2 miljoni rubla väärtuses, seega suurenes köögitoodang nende aastatega kahekordseks. Köögitoodangu kasvutempo ületab, nagu näha, tunduvalt ostukaupade osa, mis vastab ühiskondliku toitlustuse eesmärkidele.

Eesti tarbijate kooperatsioonile on usaldatud rahvamajanduse ülitähtis töölõik — laialdane põllumajandussaaduste ja toorainete varumine, mis haarab suurt nomenklatuuri sellest valdkonnast. Rea põllumajandussaaduste osas on tarbijate kooperatsioon meie maal ainuvaruja (kartul, juurvili ja munad). Tarbijate kooperatsioon varub ka suures ulatuses metsamarju, seeni ja iga liiki utiiltooraineid, musta metalli ja värviliste metallide murdu jne. 1956. aastal pandi tarbijate kooperatsioonile ka villa ja toornahkade varumise ülesanded. Võrreldes 1950. aastaga kasvasid tarbijate kooperatsiooni poolt varutud kartuli ja köögivilja kogused 27,5 protsenti, varutud kanamunade kogused 85 protsenti, suures ulatuses varuti üle maa tööstusele vajalikku toorainet: musta ja värvilise metalli murdu, kaltsu ja makulatuuri, tõusis ka tunduvalt liha, piima, puuvilja ja marjade varumine.

Tööstuslik tegevus on Eesti tarbijate kooperatsioonis viimase aastakümnega kasvanud laialdaseks. Kogutoodangu aastamahult kuulub Eesti NSV tarbijate kooperatsioon neljandale kohale Nõukogude Liidus, seda absoluutset mahtu ületavad ainult suurte liiduvabariikide Vene NFSV, Ukraina NSV ja Valgevene NSV tarbijate kooperatsioonid.

Viimase kümne aasta jooksul iseloomustavad tööstuse arengut järgmised andmed:

Aastad	Kogutoodang 1955. a. hindades (tuh. rbl.)	Sealhulgas: leiva-saiatooted (tuh. rbl.)
1948	95 245	16 630
1949	136 501	21 393
1950	182 548	29 879
1951	201 051	45 695
1952	229 079	58 902
1953	258 466	76 357
1954	297 300	87 940
1955	338 503	97 492
1956	368 925	101 006
1957	371 761	106 729
1958	410 745	117 478

Eesti tarbijate kooperatsioon toodab suurtes kogustes naelu, vankreid, kette, okastraati, silmkoetooteid, viltjalatseid, pesupulbrit, kaupluste sisustusi, leivavabrikute seadmeid, külmutuslette jne.

Tarbijate kooperatsiooni tööstus annab tunduva osa kaupadest, millega varustatakse laialdast tarbijaskonda.

Tarbijate kooperatsiooni tootmistegevuse üheks kõige olulisemaks lõiguks on leivaküpsetus, mille arendamine maal, samuti kui ühiskondlik toitlustamine, vabastab naise väheproduktiivsest kodusest tööst, aitab kaasa maa elanikkonna eluviisi arenemisele. Kodusest töötoimetusest vabanenud naine aga võib oma aja kulutada ühiskondlikul tootmisel, pühendada end rohkem lastekasvatusele, enese teadmiste täiendamisele ning puhkusele ja kultuurilistele üritustele. Igal aastal võtavad tarbijate kooperatsiooni tööstusettevõtted tootmisele uusi elanikkonnale vajalikke tooteid, rikastades kaubandusvõrgus kaupade valikut. Eesti tarbijate kooperatsioon on organiseerinud vabariigi suurima karusnahaloomade kasvatuse, veel suurem analoogiline ettevõte on ehitamisel. Kooperatsioonile kuulub ka vabariigi suurimate kasvuhoonetega aiand, mis katab tunduvas ulatuses meie pealinna vajadused varajaste vitamiinide järele. On organiseeritud suure võimsusega ettevõtted põllumajandussaaduste ja aedviljade töötlemiseks konservideks, hoidisteks, veinideks, tärkliseks jne. Viimastel aastatel on arendatud suuri seakasvatuse majandeid; tarbijate kooperatsiooni tootmistegevus hõlmab ka kalapüügi ja kalade töötlemise ning samuti põllumajandussaadusi tootvaid ettevõtteid.

Kaubandusliku inventari tehased toodavad leivavabrikute seadmeid, kaupluste ja sööklate sisustusi mitte ainult oma vajaduseks, vaid selle toodanguga rahuldatakse suures ulatuses ka teiste liiduvabariikide tarbijate kooperatiivide organisatsioonide vajadusi.

Eesti NSV tarbijate kooperatsiooni tegevuse niisugune ulatuslik laienemine arvukates tegevusharudes nõudis ka suuri täiendavaid vahendeid nii kogu tegevuse kui ka materiaalse ja tehnilise baasi väljaehitamise finantseerimiseks.

Nõukogude võimu poolt loodud soodsates tingimustes tugevnes aastast aastasse tarbijate kooperatsiooni finantsolukord, ent eriti suurt edu saavutati selles alates 1954. aastast. Teatavasti tõstsid NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu 1954. aastal teravalt päevakorda ministeeriumide ja ametkondade struktuuris oluliste puuduste kaotamise ülesande, millega pöörati peamist tähelepanu liigsete lülide likvideerimisele ametkondade ja organisatsioonide struktuuris ning administratiivaparaadi lihtsustamisele.

Järgnedes partei üleskutsele andsid eesti tarbijate kooperatsiooni liikmete koosolekud arvukaid ettepanekuid nende liialduste likvideerimiseks kooperatiivsetes organisatsioonides.

Üheks kõige kaugemale ulatuvamaks abinõuks kujunesid aga reas rajoonides kooperatiivide ja nende liitude peakoosolekute poolt vastuvõetud otsused — üksikute tarbijate kooperatiivide ühendamine ühtseks rajooni tarbijate kooperatiiviks. Nende otsuste alusel

Viljandi Tarbijate kooperatiivi universaalkauplus

likvideeriti rida tarbijate kooperatiivide rajooniliitusid, kuna nad osutusid liigseiks vahelülideks.

Seda laiaulatuslikku organisatsioonilise struktuuri ümberkujundamist iseloomustab järgmine tabel:

Organisatsiooni nimetus	Organisatsioonide arv aasta algul				
	1954	1955	1956	1957	1958
1. Rajooni tarbijate kooperatiivid	7	12	18	23	28
2. Tarbijate kooperatiivide rajooniliidud	32	27	21	16	10
3. Tarbijate kooperatiivid (välja arvatud rajooni tarbijate kooperatiivid)	115	92	73	60	41

Nagu tabelist näha, kasvas suurte rajoonide tarbijate kooperatiivide arv ajavahemikul 1954. aastast kuni 1958. aastani 4-kordseks, üheaegselt vähenes väikeste küla tarbijate kooperatiivide ja rajooniliitude arv. Ligi 65 protsenti 1954. aastal tegutsenud tarbijate kooperatiividest otsustasid ühineda suurteks rajooni tarbijate kooperatiivideks, milleks olid loodud ka soodsad tingimused. Viimastel aastatel on Eestis ehitatud tihe heakorrastatud autoteede võrk, tarbijate kooperatsiooni autotranspordi võimsus on tunduvalt kasvanud, paljudes rajoonides on üles ehitatud kaasaja nõuetele

vastav laomajandus ja tarbijate kooperatsiooni kaader oli omandanud küllaldaselt kogemusi ja erialaseid teadmisi kooperatsiooni töö juhtimiseks kogu rajooni ulatuses.

Tarbijate kooperatsiooni reorganiseerimine avaldas ülisuurt mõju kogu tema tegevusele ja finantsilisele olukorrale.

Reorganiseerimise tulemusena oli võimalik vähendada miljonite rublade ulatuses administratiivkulusid; töö lihtsustamisega vabanesid mitmed sajad töötajad, keda oli võimalik suunata tööle teistesse majandusharudesse, kus tunti teravat puudust kaadrist. Ja mis kõige tähtsam, reorganiseerimise tulemusena, liigsete lülide likvideerimise tulemusena paranes tarbijate kooperatsiooni töö kvaliteet, paranes tarbijate teenindamine ja tõusis kooperatiivsete organisatsioonide rentaablus.

Meie partei otsuseid kõigi rahvamajandusharude edasiarendamisel iseloomustab nõue — tõsta pidevalt tööviljakust ja alandada omahinda. Omahinna alandamine tarbijate kooperatsioonis kajastub peamiselt kaubanduse käibekulude tasemes. Eesti NSV tarbijate kooperatsiooni kaubanduse käibekulud moodustavad aastas üle 100 miljoni rubla ja iga protsent kaubanduse käibekulude kokkuhoidu tähendab üle miljoni rubla täiendavat akumulatsiooni, mida saab suunata tarbijaskonna heaolu parandamiseks.

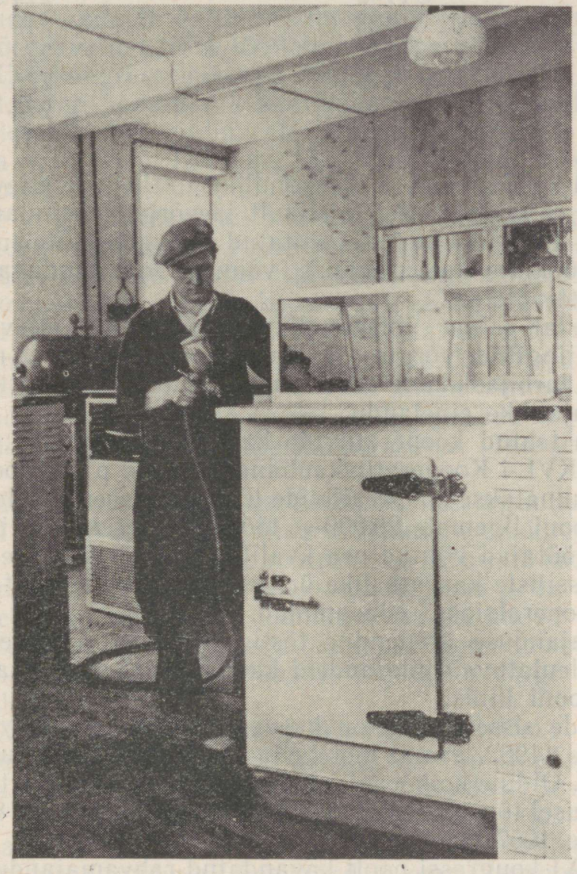
Reorganiseerimine mõjutas suures ulatuses käibekulude alanemist. Kui kaubanduse käibekulud kuni 1953. aastani püsisid Eesti NSV tarbijate kooperatsioonis enam-vähem ühesugusel tasemel (umbes 9 protsenti käibest), siis alates 1954. aastast langesid nad kiires tempos ja moodustasid 1958. aastal 6,1 protsenti käibest, seega saavutati viie aasta jooksul käibekulude taseme alandamine 32,1 protsenti. Arvestades 1958. aasta kaubanduse käibe mahtu, andis see käibekulude alandamine ainuüksi 1958. aastal tarbijate kooperatsioonile täiendavat akumulatsiooni ligikaudu 50 miljonit rubla.

Nõukogude korra soodsais tingimusis on Eesti tarbijate kooperatsioon muutunud majanduslikult tugevaks, rida aastaid ei ole enam esinenud ühtki kahjumiga töötavat kooperatiivi. Kooperatsiooni omavahendite olukorda ja kasumi dünaamikat illustreerivad järgmised näitajad:

Aastad	Aasta kogutegevusest saadud kasum tuh. rbl.	Põhikirja ja osamaksu fondid aasta lõpul tuh. rbl.	Omavahendid aasta lõpul tuh. rbl.
1950	31 332	166 788	105 508
1951	36 799	166 752	120 495
1952	48 565	180 862	136 577
1953	46 628	200 188	147 494
1954	57 376	218 889	158 693
1955	73 832	242 050	179 435
1956	81 842	266 093	204 111
1957	96 409	303 059	228 065
1958	110 588	340 216	243 782

Neist andmeist näeme, et iga-aastane tegevuse tulemus on kindlustanud kooperatsiooni omavahendite vajaliku juurdekasvu, mis oli vajalik kooperatsiooni üha laieneva tegevuse häireteta finantseerimiseks.

Rentaabluse tõus võimaldas finantseerida suurt kapitaalmahutuste programmi. Kui juba 1950. aastal oli Eesti tarbijate koope-

ETKVL Rakvere tööstuskombinaat

ratsioonil kapitaalmahutusi üle 18 miljoni rubla, siis hilisematel aastatel kasvas ehitustegevus veelgi suuremas ulatuses. Ehitati ajakohaseid kauplusi, sööklaid, kaubabaase, tööstusettevõtteid ja elumaju kooperatsiooni töötajaile. 1958. aastal moodustasid kapitaalmahutused juba 51,5 miljonit rubla.

Kaubanduse ja ühiskondliku toitlustuse ettevõtete arv kasvas viimastel aastatel tarbijate kooperatsioonil järgmiselt:

Aastad	Jaekaubanduse ettevõtete arv aasta lõpul	Ühiskondliku toitlustuse ettevõtete arv aasta lõpul
1950	1006	180
1951	1068	191
1952	1135	199
1953	1162	214
1954	1428	219
1955	1488	222
1956	1519	226
1957	1510	274
1958	1630	231

Näidatud kaubanduse ja ühiskondliku toitlustuse ettevõtete arvu dünaamika ei kajasta veel täielikult jaevõrgu teenindamise võimsuse kasvu, kuna neil aastatel ehitatud ja avatud uute suurte kaupluste ja sööklate teenindamise võimsus on tunduvalt suurem vanadest ettevõtetest.

1958. aastal esinev ühiskondliku toitlustamise ettevõtete arvu langus on tingitud võrgu töö ümberkorraldamisest, mille tõttu suleti rida tarbijaskonna suurenenud nõudmistele mittevastavaid või mittevajalikke einelaudu.

Palju on tehtud kooperatiivide kaadri kasvatamisel. Iga aasta lõpetab ETKVL-i Kooperatiivkaubanduse kooli palju noori spetsialiste, kes suunatakse kooperatiivide töö organiseerimisele. Tarbijate kooperatsiooni ligemale 20 000-st töötajate perest on igal aastal tuhanded töötajad võtnud osa kvalifikatsiooni tõstmise üritustest. Kaadri massiliste kasvatuslike üritustega on ka suurelt osalt seletatavad kooperatsiooni edusammud.

Rahvamajanduse arenemine tõstis viimastel aastatel esile rea uusi kaugeleulatuvaid ülesandeid kaubakäibe valdkonnas tarbijate kooperatsiooni liinis.

Kolhooside sissetulekud on kasvanud 1958. aastaks 130-miljardile rublale (1952. aastal moodustasid need sissetulekud 42,8 miljardit rbl.). Üldine kolhoosnikute naturaal- ja rahaline tasu normipäevade alusel tõusis 1952. aasta 47,5 miljardilt rublalt 83,8 miljardile rublale 1957. aastal.

Partei XXI kongressi poolt kavandatud rahvamajanduse arendamise seitsme aasta plaan näeb ette kaubakäibe tõusu iga elaniku kohta 1965. aastaks 49 protsenti, võrreldes 1958. aastaga, selle hulgas tõuseb see aga tarbijate kooperatsiooni osas 62 protsenti riikliku kaubandussüsteemi 41 protsendi vastu.

Seega on ka Eesti NSV tarbijate kooperatsiooni tegevuse laienemise perspektiivid lähematel aastatel piiramatud. Kogu jaekäive tõuseb 1965. aastaks umbes 3 miljardile rublale, see on kaks korda suuremaks kui 1956. aastal. Niisugune käibe mahu tõus eeldab suurte kapitaalmahutuste teostamist eelolevatel aastatel materiaalse ja tehnilise baasi laiendamiseks. Seitseaastaku jooksul ehita-

takse sadu uusi kauplusi, kus on rakendatud kõige eesrindlikumad kaubandusvormid, ehitatakse uusi kaubabaase ja ladusid, mille pindala arvestatakse kümnetes tuhandetes ruutmeetrites, antakse ekspluatatsiooni uusi ühiskondliku toitlustamise ettevõtteid ligikaudu 7000 istekohaga, rajatakse uusi leivavabrikuid, laieneb tööstuslike ettevõtete võimsus.

Seoses põllumajanduse tootmise tõusuga kasvab ka paljude põllumajandussaaduste varumine mitmekordseks, suureneb nende saaduste kõrgekvaliteediline töötlemine kooperatiivsetes ettevõtetes.

NLKP XXI kongressi otsused nõuavad demokraatia igakülgset arendamist, kõigi kodanike kaasatõmbamist majandusliku ja kultuurilise ülesehitustöö juhtimisele, ühiskondlike asjade otsustamisele. Seega peab veelgi kasvama lähematel aastatel Eesti tarbijate kooperatsiooni liikmeskond, et hõlmata enamust elanikkonnast. Nõukogude riigi sünniaastail Vladimir Iljitš Lenini poolt antud ülesanne kogu elanikkonna koopereerumisest ei ole meil kaugeltki täielikult täidetud. 1918. aastal ütles Lenin oma kõnes Moskva Tööliste Keskkooperatiivi volinike koosolekul: «Kuid masside hulgas on väga palju elavaid jõude, kes võivad näidata suurepäraseid võimeid suuremal määral kui seda võib ette kujutada. Ja sellepärast on tööliskooperatsiooni ülesandeks need jõud kaasa tõmmata, nad üles leida ja anda neile otsene töö varustusalal ja saaduste jaotuse alal. Sotsialistlik ühiskond on ühtne kooperatiiv.» (Teosed, 28. köide, lk. 180.)

Ühendades töörahva hulki kui tarbijaid, kes organiseeritult oma initsiatiivil teostavad ühiskondliku produkti tegelikku jaotamist ja organiseerivad selle jaotamise kontrolli, on tarbijate kooperatsiooni eksisteerimise ja arenemise aluseks kindel baas ja ta võib kahtlematult veel kaua teenindada kommunismi ehitamise suurt ülesannet ja etendada oma arenguga tõsist osa kommunismile vajaliku jaotamisaparaadi väljakujundamisel vajaduste järgi jaotamisele üleminekul.

NLKP XXI kongressi poolt lähemateks aastateks kavandatud nõukogude rahva elutaseme ja heaolu tõus on tihedas seoses ka Eesti tarbijate kooperatsiooni tegevuse laialdase arendamisega. Eesti NSV tarbijate kooperatsioonile on partei usaldanud pidevalt suuri ülesandeid, viimastel aastatel on tema osatähtsus vabariigi rahvamajanduses tunduvalt kasvanud ja oma ülesannete täitmisel on tarbijate kooperatsioon temale osutatud usaldust õigustanud.

Kahtlematult tuleb Nõukogude Eesti tarbijate kooperatsioon edukalt toime ka käesoleva seitseaastaku plaaniga talle usaldatud suurte ülesannete täitmisel ja jätab kaugele maha juba saavutatu!

Kultuuri ja hariduselu minevikust ja tänapäevast

OKUPANDID EESTI KOOLI LAOSTAJATENA

NÕUKOGUDE KOOLI SAAVUTUSED EESTI NSV-s ESIMESEL NÕUKOGUDE AASTAL

Eesti NSV valitsus, asudes 1940. aasta suvel teostama töörahva tahet Eesti riigielu juhtimisel ja korraldamisel, määras ka eesti kooli arengule uued alused ja edasiliikumise suunad. Nõukogude valitsuse poolt kehtestatud seadused ja määrused kooli alal kujunesid suure pöördelise tähtsusega sündmusteks eesti kooli ajaloos. Eesti kool oli jõudnud kõrgele nõukogulikule arenemisastmele ja tema ees avanesid seniolemata avarad perspektiivid.

Nõukogude valitsus tegi lõpu kodanluse poolt loodud reaktsioonilisele koolisüsteemile, mis sulges kesk- ja kõrgemate koolide uksed töörahva lastele. Kodanliku kooli asemele loodi demokraatlikele printsiipidele rajatud nõukogude kool, mis teenindas töörahva lapsi, keda ei takistanud nüüd enam majanduslikud tõkked koolis õppimiseks. Nõukogude valitsus avardas koolikohustust Eestis ning pani kehtima seaduse, mis nõudis kõigilt vastavaealistelt noortelt 7-aastase kooli lõpetamist. Koolivõrku tihendati uute õppeasutustega ja juba olemasolevaile anti avaramad võimalused. Õpilaste arv koolides suurenes märgatavalt juba esimesel nõukogude õppeaastal. Eriti tunduvalt tõusis õpilaste arv keskkoolides. Kui 1939/40. õppeaastal õppis keskkoolides 13 536 õpilast, siis 1940/41. õppeaastal oli keskkoolides juba 18 077 õpilast. Märksa tõusis õpilaste arv ka kutsekoolides. Nõukogude kool muutus rahva hulgas kiiresti populaarseks ja noored tahtsid seal meelsasti õppida.

Põhjalikult muutus Nõukogude Eesti koolides ka õppe- ja kasvatustöö sisu. Noori varustati tõeliselt väärtuslike teadmistega, mis on vajalikud sotsialistliku ühiskonna ülesehitamisel, ja nende mõttemaailm pandi liikuma selguse ning kindluse suunas.

Uus kool seadis uusi suuri nõudeid meie õpetajaskonnale. Nõukogude kool nõudis õpetajailt suuremaid teadmisi ja kommunistliku kasvatusteaduse tundmaõppimist. Õpetajate ettevalmistamiseks hakati kõikjal vabariigis 1941. aasta suvel korraldama kursusi. Juuni lõpul alustasid täienduskursused tööd ja nendest võttis osa tuhandeid õpetajaid.

SAKSA RÖÖVVALLUTAJATE ESIMESED SAMMUD EESTI KOOLI LAOSTAMISEL

Selle hoogsa töö nõukogude kooli arendamisel Eestis katkestas aga järsult ja ootamatult Saksa fašistliku röövarmee kallaletung meie kodumaale. Eesti rahval koos teiste Nõukogude Liidu rahvastega tuli asuda kaitsma seda, mis pingsa töö ja raske võitlusega oli saavutatud.

Saksa fašistid, kellel võitluskäigus õnnestus Nõukogude Eesti ajutiselt okupeerida, asusid kõigil aladel hoolimatult ja barbaarselt vägivallatsema, heitmata armu ka eesti koolile. Saksa fašistlike röövvallutajate eelkäijad, balti parunid, kes sajandeid võimutsesid Eestis, on alati vastumeelselt suhtunud rahvaharidusse ja on kõigiti takistanud hariduse levitamist eesti rahva hulgas. Seal, kus nad oma võimuloleku ajal ei suutnud koolide asutamist otse takistada või juba avatud koole sulgeda, talitasid nad põhimõttel: «Õpeta, aga ära tee targaks.»

Eesti rahva võitlus saksa röövvallutajate vastu rahvusliku kooli loomise eest moodustab erilise peatüki tema sajandeid kestnud vabadusvõitluses.

Saksa röövvallutajate vägivald ja nende tegevuse laostavad tagajärjed kujunesid eesti koolile eriti masendavaks viimase saksa fašistliku okupatsiooni ajal. Saksa okupantidele ja nende eesti soost käsilastele (Mäe, Pallon, Massakas) ei olnud eesti kooli lõhkumisel midagi püha.

Fašistliku haridusdirektori Mäe poolt 30. septembril 1941 välja antud koolide tegevuse korraldamise määruse 1. punktiga loetakse kehtetuks kõik nõukogude aastal antud koolialased seadused, määrused, juhendid ja korraldused. Samas taaskehtestatakse aga tagurlikud kodanliku korra koolialased seadused ja korraldused, mis ahistasid ja pidurdasid eesti kooli arenemist enne Nõukogude valitsuse võimuletulekut.

Kõik eesti kooli saavutused esimesel nõukogude aastal, kõik progressiivne ja demokraatlik, mis Nõukogude valitsuse poolt viidi eesti koolidesse, et lähendada teda rahvahulkadele, kõik see likvideeriti ühe suletõmbega. Uuesti hakati takistama hariduse saamist. Koolide osas kehtestati määrused, mis olid omased eesti kodanlikule koolile, eriti tema viimaseil aastail. Koolikohustus taandati 6-le aastale, keskkool (gümnaasium) kujundati kaheastmeliseks: gümnaasiumi I ja II klass moodustasid alamastme, III, IV ja V klass ülemastme. Üleminek alamastmelt ülemastmele oli takistatud. Haridusdirektori abi Massakas teatab 1. aprillil 1942 ringkirjaga nr. 1281-K kohalikele koolivalitsustele, et on tulemas gümnaasiumi klasside arvu vähendamine, mille tagajärjel kõik gümnaasiumi nooremate klasside lõpetajad ei pääse vanematesse klassidesse. Soovitatakse õpilasi võimalikult palju suunata kutsekoolidesse.

Kuid saksa okupandid ei piirdunud ainult reaktsioonilise koolisüsteemi kehtestamisega. Nad laostasid eesti kooli majandusliku

baasi, hävitasid hulga paremaid kaadreid nõukogulike ja progressiivsete koolitegelaste seast, nad püüdsid kõigiti eesti kooli ideoloogiliselt fašiseerida ja lõid võimatud tingimused õppetööks. Nad tekitasid eesti koolile tohutuid kahjusid. Nende hävitav tegevus algas saksa soldati esimese jalaastumisega Eesti pinnale juuli algul 1941.

OKUPANTIDE POOLT EESTI KOOLILE TEKITATUD MATERIAALSED KAHJUD

Saksa okupandid hävitasid koolide hooneid ja varandusi mitte üksi sõjalise tegevusega; neid kihutas sellele tegevusele viha, hoolimatus ja hävituskirg kõikjal, kus nad elasid ja liikusid. Olgu siin nende tegevusest antud kokkuvõtlik ülevaade.

Saksa fašistlikud okupandid alustasid oma hävitustööd 1941. aasta suvel Lõuna-Eestis, kuhu nad kõigepealt sisse tungisid. Kõige raskemaid ainelisi kahjusid valmistasid nad eesti koolile hoonete hävitamisega.

Üle Eesti hävitati saksa okupantide poolt ja muudeti varemeiks 163 koolimaja, kuhu juba ühes vahetuses mahtus õppima ümmarguselt 15 000 õpilast. Peale selle tekitati hitlerlaste poolt suuremaid vigastusi ja kahjustusi mitmele sajale koolihoonele, mis pärast Eesti NSV vabastamist Punaarmee poolt vajasid sageli suurt remonti, põhjalikku korrastust ja puhastust, enne kui neis sai alustada õppetööd.

Sakslaste talitamine kooliruumides, kus nad elasid, oli hoolimatu ja barbaarne; ahjud köeti puruks, parkettpõrandad kisti lahti ja veeti ära, seinad rüüstati, ehitati igasuguseid vaheseinu, müüriti kinni uksi ja murti sisse uusi, viidi ära uste käepidemed ja lukud, ehitati klassidesse narisid, lõhuti elektriseadmed, kisti lahti katuseplekki ja lahkudes jäeti maha tohutult mustust. Tallinna 17. kooli saali põrand oli kaetud soldatite riideräbalatega, millest sai mitukümmend autokoormat.

Suurearvuline koolimajade hävitamine saksa fašistide poolt asetas eesti koolid esialgu väga raskesse seisukorda. Linnades pidid koolid töötama mitmes vahetuses, maakoolidel tuli otsida hädapärast ulualust talumajades ja muudes õppetööks ebasobivates ruumides. Elva keskkool näiteks töötas kolmes üksteisest eemal olevas elumajas, mis tõsiselt raskendas õppe- ja kasvatustööd.

Kooli mööbli, õppevahendite ja raamatukogude hävitamine saksa okupantide poolt oli samuti väga ulatuslik; näib, et siin toimiti süsteemikindlalt mingi reegli või juhise kohaselt. Koolimööblit lõhuti, veeti laiali ja jäeti hoolimatult vedelema kooliõuedele.

Õppevahendite hävitamisel on saksa fašistlikud okupandid tegutsenud eriti suure hoole ja asjatundlikkusega. Kus vähegi võimalik, võtsid nad endiga kaasa just paremad ja väärtuslikumad esemed, nagu mikroskoobid ja muud optilised riistad, täpsusmõõteriistad,

füüsika ja keemia õppevahendid, fotoaparaadid, kitsasfilmiaparaadid, raadioaparaadid, muusikariistad, õmblusmasinad, käsitööriistad jne. Kus neil rohkem aega oli põgenemiseks ette valmistuda, seal tegid nad puhta töö ja röövisid kõik kooli õppevahendid.

Kooliraamatukogude hävitamisele pani aluse fašistliku kindralkomissari 1942. aasta 25. märtsi määrus, mis kohustas koole kõrvaldama raamatukogudest kõik nn. kommunistliku kirjanduse. Selle käsu tulemusena kaotasid eesti koolid palju väärtkirjandust. Hävitati kõik nõukogude kirjastuste väljaanded ja ka varem ilmunud eesti progressiivsed saksavastased teosed. Kuid sakslased ei tegelnud mitte ainult raamatukogude «puhastamisega». Oma barbaarses brutaalsuses kütsid nad raamatutega isegi ahjusid, rääkimata sellest, et nad raamatuid lihtsalt lõhkusid ja laiali kandsid.

Tõrva keskkoolis hävitasid fašistid kogu vallasvara koos koolimööbliga. Ja mööbli puudumise tõttu tuli koolil pärast sõja lõppemist töötada teistes hoonetes. Valga keskkoolis hävitasid fašistid osa koolipinke, mispuhul kool töötas veel 1945/46. õppeaastal pinkide vähesuse tõttu kahes vahetuses. Ka teistes Valga koolides hävitati inventar. Samasugune oli pilt kogu maakonnas. Peaaegu ükski Valgamaa kool ei jäänud fašistide poolt rüüstamata. Puka moodsast koolimajast oli täielikult röövitud väärtuslikud õppevahendid, kaasa arvatud raamatud, käsitööriistad, õmblusmasinad jne. Valga I kooli 6000-köitelisest raamatukogust jäi järele vaid 1640 eksemplari.

Võru keskkoolist viisid sakslased kohe okupatsiooni algul ära 250 poleeritud klassilauda, 400 tooli, akna- ja näitelava eesriided, rikkaliku keedu- ja sööginõude tagavara jm. Veriora, Viluste ja Võru linna II koolis, mis olid muudetud haiglateks, kütsid fašistid koolimööbliga ahjusid. Kolovinos kasutati koolilaudu soldatite pesu pesemisel küttematerjalina. Kümnest Võrumaa internaatkoolist viisid fašistid minema seal leiduvad rikkalikud keedu- ja sööginõude tagavarad.

84-s Võrumaa koolis hävitasid saksa okupandid õppevahendid täielikult. 1940/41. õppeaastal oli Võrumaa kõigis 106-es koolis mikroskoop. Pärast sõja lõppu oli järele jäänud vaid 9 mikroskoopi.

Ka kooli orkestrid hävitati. Ainult kolmes koolis säilis üht-teist. Täielikult hävitati aga Vastse-Nursi 40-pilliline mandoliiniorkester, samuti Joosu, Haanja, Rõuge ja Hanikase kooli suured orkestrid.

Võru keskkoolil oli rikkalikult sisustatud füüsika- ja loodusteaduse kabinet, kuid sellest polnud midagi järele jäänud. 11 000-köitelisest raamatukogust säilis vaid ümmarguselt üks kolmandik.

Kui aga fašistidel hakkas «Vaterlandi» tagasiminekuga kiireks muutuma, hakkasid nad arutult kõike hävitama.

Nii rebiti Tänassilma koolis, nagu räägivad pealtvaatajad, lahkuvate sakslaste poolt puruks kooliraamatud, õppevahendid pilluti vastu seina ja murti katki. Põrandale loobitud raamatud pritsiti üle kemikaalidega. Vana-Koiola koolis pilluti õppevahendid ja raamatud läbi akna õue hunnikusse, mis valati üle tindi ja kemikaalidega.

Valgjärve koolis läks õpetaja Viljat käsitsi kokku lahkuvate sakslastega ja võttis lahkuvalt saksa veoautolt maha sületäie kooli seinakaarte. Samuti kaitses Kõrgepalu koolijuhataja ennastsalgavalt oma kooli rüüstamise eest.

Pärnu koolides hävitasid saksa okupandid 450 koolipinki, 1400 tooli, 40 klassitahvlit, mitu klaverit, kolm füüsika-, kaks keemia- ja ühe kaubatundmise kabineti. Muu hulgas varastasid sakslased ka hulgaliselt mikroskoope. Fašistide rüüstamise läbi kaotasid Pärnu koolide raamatukogud üle 19 000 köite.

Tartu IV koolis vedeles kooli mööbel kogu okupatsiooniaja kooli õuel, kust okupandid võtsid teda kütteks. Palju koolimööblit oli veetud end. Treffneri gümnaasiumi hoovi, kus see saksa röövarmee soldatite poolt lõhuti ja kasutati küttepuudeks.

Käesolevas ülevaates on toodud vaid raskemini kannatada saanud koolid, sest kõiki kahjustusi, mida moodsad vandaalid üle vabariigi sadades eesti koolides tekitasid, ei jõua loetleda. Kuid oli ka koole, kus põletati ja purustati hooned koos kogu seal leiduva inventariga. Nii hävis Saaremaa keskkooli maja purustamisel 12 000-köiteline raamatukogu, rikkalik füüsikakabinet ja palju muud vara, mis veel oli järele jäänud hitlerlaste poolt juba varem toimepandud röövimistest.

EESTI KOOLI KAADRITE HÄVITAMINE

Eesti kultuurielu hävitamiseks ja vaimse elu tõkestamiseks asusid saksa fašistlikud okupandid ja nende käsilased — eesti kodanlikud natsionalistid — hävitama eesti intelligentsi, eriti selle eesrindlikumat osa, õpetajaid, kes end 1940/41. õppeaastal näitasid nõukogude korra veendunud pooldajatena ja võtsid osa Nõukogude Eesti ülesehitamisest. Kohe okupatsiooni algul tormasid hitlerlased erilise vihahooga eesti õpetajaskonna paremiku, progressiivsete õpetajate ja koolitegelaste kallale, neid surmates, piinates ning vanglaisse, koonduslaagreisse ja Saksamaale sundtööorjusse saates. Paljud paremad õpetajad kõrvaldati koolitööst või neid vintsutati alatiselt ühest töökohast teise saates.

Üle vabariigi mõrvati ja suri koonduslaagreis saadud haigustesse suurel arvul õpetajaid, koolijuhatajaid ja juhtivaid koolitegelasi, nende hulgas Tallinna linna haridusosakonna juhataja Tiit Maran, Saaremaa haridusosakonna juhataja Ain Saaret, keda fašistid pärast kuulidega läbilaskmist kaua aega veel julmalt piinasid, Saaremaa esimene nõukogude-aegne haridusosakonna juhataja Vladimir Sepp; vana koolitegelane ning Tallinna Pedagoogilise Muuseumi juhataja Aleksei Janson; kuus haridusosakonna inspektorit (Ruut, Ruus, Viktor Alop jt.), Paide keskkooli joonestusõpetaja kunstnik August Roosileht, muusikaõpetaja Georg Viinamägi, Tallinna I keskkooli direktor Vassili Peet, Virumaa vanemaid koolijuhatajaid Hans Kurik, konstitutsiooniõpetaja Võrus Karl Siilivask. Mõrvati nii mehi kui naisi. Ja ka

õpetajate perekonnaliikmeid ootas sama saatus. Kuressaare õpetaja Mihail Mikk mõrvati pärast ebainimlikke piinamisi. Saaremaal hukati mitu noort andekat pedagoogi: Osvald Ingalt, Aksel Sarv ja Eugen Tarkpea (konstitutsiooniõpetaja). Kõige rohkem mõrvati hitlerlaste poolt õpetajaid Tartu- ja Saaremaal.

Peale mõrvamiste paigutasid okupandid ja nende käsilased progressiivseid ja nõukogude-sõbralikke õpetajaid kümnete kaupa vanglaisse ja koonduslaagreisse.

Saksa fašistid ja kohalikud «omakaitse»-mehed paigutasid areteeritud õpetajaid maal vallamajade vangikongidesse või keldritesse. Sageli paigutati suurel arvul vangistatuid kitsasse, umbsesse, tihedasti suletud ustega keldrisse, kus inimesed õhupuuduses minestasid. Areteerijate, valvurite ja ülekuulajate käitumine oli jõhker ja toores.

Vallamajadest saadeti õpetajad edasi linnavanglaisse või koonduslaagreisse, kus nad pidid näljastena tööd tegema, tundes alatist hirmu «okupantide omnibuse» pärast, millega viidi inimesi mahalaskmisele. Õpetajale ei antud koonduslaagrist vabanemise korral enam õpetajakohta, vaid kästi minna metsatöödele, mis käis aga üle jõu koonduslaagreis vaevatud ja laostatud tervisega inimestele. Tööta jäänud nõukogude õpetajad laostusid ka majanduslikult, sest nad olid sunnitud spekulantidele maha müüma oma vähese vara, et ülal pidada perekonda.

ÕPPETINGIMUSED EESTI KOOLIS HITLERLASTE VÕIMUTSEMISE AJAL

Õppe- ja kasvatustöö tingimused okupatsiooniaegsetes koolides olid väga rasked. Nii näiteks ei alanud ega lõppenud õppetöö koolides üksikuil õppeaastail samal ajal. 1942. aastal kestis õppetöö keskkoolides 2. jaanuarist 15. maini. 1942/43. õppeaasta algus oli määratud 1. oktoobrile ja õppetöö pidi korralduse kohaselt kestma maini 1943. 1943/44. õppeaasta algas oktoobri esimesel poolel ja pidi korralduse kohaselt lõppema 25. märtsil 1944. Tegelikult oli õppeaasta kestus aga väga paljudes koolides hoopis lühem. Viimasel okupatsiooniaastal kestis tegelik õppetöö suures osas koolides ainult mõnikümmend päeva.

Peamiseks põhjuseks, miks õppetöö koolides toimus nii ebakorrapäraselt, oli see, et kooliruumid muudeti kasarmuiks ja saksa soldatite haiglaiks. Koolimajade võtmine sõjaväeasutuste alla algas kohe hitlerlaste saabumisel Eestisse. Võrumaa koolid olid eranditult lühemaks või pikemaks ajaks muudetud kasarmuiks. Külla või linna jõudmisel asusid sakslased kohe koolimajadesse. Näiteks oli Võru keskkooli kogu hoonete blokk alla saja mehelise laohoidjate ja remondisoldatite jõugu päralt. Saalid olid varustuse panipaikadeks ja klassides elasid mehed ainult 2—4 kaupa. Eriti raskeks muutus olukord kooliruumide osas 1943/44. õppeaastal.

Üksikasjalisema ja konkreetsema pildi saamiseks okupatsiooniaegseist võimatuist koolioludest laskem kõnelda selleaegseid töötingimusi hästi tundvail isikuil.

Virumaa esimeses kooliringkonnas muutusid töötingimused 1943/44. õppeaastal hoopis halvaks, eriti tööaja ja kooliruumide osas. Kooliaasta kestis vaid 126 tööpäeva, kuid selle aja said töötada ainult 7 algkooli. Kõigi teiste koolide tööaeg oli lühem. Suure muudatuse kooliellu tõi veebruarikuu algul välja kuulutatud mobilisatsioon. Paljudes koolides katkes siis õppetöö. 32-s koolis põhjustas tööseisakut sõjaväe paigutus koolimajadesse, 10-s koolis — nakkushaigused, 5-s koolis — kütte puudus. Ja ka selle lühikese aja jooksul, mil koolid töötasid, esines väga palju puudumisi. Õpilaste koolist puudumise põhjuseks oli peamiselt riietuse ja jalatsite puudumine. Sagedane oli nähtus, et õpilastel olid jalatseiks nartsud ja pastlad. Õpetuslikus küljes tuli järsk ning suur tagurpidiminek. Koolid märgivad, et 1/3—1/2 õppekavast jäi läbi võtmata. Äärmiselt puudulikult said töötada ka kõik Rakvere koolid. Siin pidi 8 kooli kokku 50 klassikomplektiga töötama linna II algkooli ruumides, kus oli ainult 6 klassiruumi. Rasked töötingimused kiskusid alla ka koolinoorte distsipliini ja kombed. Kui juba eelmisel õppeaastal (1942/43) võis märgata, et gümnaasiumides ja linna kutsekoolides esines sõnakuulmatust, käskude mittetäitmist, hoolimatust teiste vastu ja kombelist lodevust, siis äärmiselt lühikese ja katkelise õppeaja tõttu 1943/44. õppeaastal võis konstateerida, et kooli mõju oma kasvandikesse oli muutunud äärmiselt nõrgaks, eriti siis, kui kool töötas ülepäeviti 4-s vahetuses.

Järvamaal töötasid 1943/44. õppeaastal kõik linna-algkoolid, gümnaasiumid ja Türi aianduskool eramajades, kuna koolide hooned olid võetud sõjaväe käsutusse. Tapa gümnaasium pidi kolm korda oma asukohta muutma. Algul asuti Amblasse, siis Imastusse ning lõpuks Tapa algkooli ruumidesse, kuna lõpp klass töötas Tapa palvela pööningukambris. Kool sai töötada ainult 43 õppepäeva ja läbi võtta jõuti ainult 1/3 programmist.

Pärnus tuli mobilisatsiooni puhul sõjavägede majutamiseks sulgeda kõik koolid. Kauakestev sõda, noorte kannatuse katkemine, meeleolude heitlikkus, mis avaldus isegi täiskasvanute käitumises, kutsus esile ka õpilaste seas rea «soovimatuid nähtusi», nagu saksa sõjaväelaste tülitamine jm. Viimaste mõjul muutusid saksa sõjaväelased eriti erksaks halvustamise tähelepanemises ja reageerisid sellele brutaalselt. Kõige raskemini mõjus aga õppetöö tulemustele õppeaasta lühike kestus. Ka hakkasid koolides levima nakkushaigused, mille tagajärjel suleti korduvalt üksikuid klasse peaaegu kõikides koolides. Teisel poolaastal katkestas veebruarikuu mobilisatsioon koolide õppetegevuse õige varakult. Üle maa saadeti sundmobilisatsiooni korras sajad eesti kõige töövõimelisemad meesõpetajad saksa röövarmeesse.

Pärnu maakonnas olid okupatsiooniaegsed kooliolud järgmised: kooliruumide puhtus oli läinud tunduvalt tagasi, remonti ei

suudetud teha. Õpilaste riietuse, eriti aga jalatsite küsimus oli muutunud veelgi teravamaks. Kogutud andmete järgi ei olnud 62% õpilastest enam korralikke nahkjalatseid. Jalatsite puudus põhjustas rohkesti koolist puudumisi ja ka täiesti kojujäämisi.

Ravimite puudumisel esines nahahaigusi kogu õppeaasta kestel. Kasvatuslikus küljes aga võis märgata üldist tagasiminekut, eriti õpilaste käitumises väljaspool kooli.

Õpetuslik külg oli kõikjal tugevasti langenud. Selle põhjusteks oli lühike kooliaeg, viletsad valgustusolud nii koolis kui kodudes ja suurenenud puudumiste arv, eriti pärast mobilisatsiooni.

Loetletud asjaolude tõttu jäi kõigis õppeaineis rohkesti materjali käsitlemata.

L ä ä n e m a a koolides toimus õppe- ja kasvatustöö 1943/44. õppeaastal sama ebasoodsates tingimustes nagu eelmistelgi okupatsiooniaastatel.

Kütet said koolid korratult. Küttepuude kohaletoimetamisel esines vaheaegu, mille tagajärjel mitmetes koolides ei toimunud päevade kaupa õppetööd. Valgustuspetrooleumi puudus mõjutas laste ettevalmistust tundideks ja põhjustas õppetundide lühendamist. Koolimajad lagunesid ja muutusid räpasteks, sest keegi ei mõelnudki nende remondile. Õpikute ja õppetarvete saamine oli niisama korratu kui eelmistelgi aastatel.

Suuresti takistas kooliskäimist jalatsite puudus.

Nakkushaigustest möllas aruandeaastal Läänemaal difteeria. Kooliarstide korraldusel katkestati koolitöö ajutiselt 10 koolis.

Eriti raske oli olukord T a l l i n n a ja N õ m m e koolides. Nõmmel oli 1943/44. õppeaastal 4 algkooli kohta kasutada osaliselt üks koolimaja. Koolid said seal töötada 3 päeva nädalas, tundide kestus oli keskmiselt 35 minutit ja nädalatundide üldarv klassi kohta oli 12—15. Samasugune raske olukord oli Tallinnas. Kirjeldatud olukord kestis õppetöö algusest, 18. oktoobrist 1943 kuni 31. jaanuarini 1944, millal haridusdirektori korraldusel kõik Tallinna algkoolid katkestasid õppetöö. Pärast seda korraldust jäi koolidele Tallinnas 5 maja, Nõmmel mitte ühtki. Sellistes kujuteldamatult kitsastes oludes püüdsid koolid siiski õppetööd korraldada, kuid see oli ainult surmaeelne visklemine. 25. veebruaril 1944 katkestati õppetöö Tallinna algkoolides linnapea korraldusel lõplikult. Tegelik tööpäevade arv oli 1943/44. kooliaasta kestel Tallinna koolides keskmiselt 80 ja Nõmmel 50. Õppetööle, eeskätt harjutamisele oskuste omandamiseks ja kordamisele, pühendati liiga vähe aega, eriti kui arvesse võtta, et juba eelmisel aastal oli kursuse läbitöötamine pealiskaudne. Õppekavu ei suudetud täita isegi pealiskaudselt ega lühendatud kujul.

Õppetöö tingimused T a r t u koolides 1943/44. õppeaastal olid veelgi raskemad. Koolid töötasid ülepäeviti kolmes vahetuses, kusjuures tunni kestus oli 30 minutit. Mõnes hoones töötas neli kooli korraga. Tegelikke õppepäevi oli Tartu koolides ainult 38—44.

Okupatsioonivõimud ei püüdnudki koolide võimatult raskeid töötingimusi parandada, vaid leppisid nendega ja aktsepteerisid seda isegi ametlike korraldustega. Juba 8. septembril 1942 annab haridusdirektor Mäe korralduse nr. H 12-380, millega lubatakse: 1) töötada kuni nelja vahetusega ühes koolimajas, 2) õppetunni pikkust lühendada kuni 30 minutini, 3) kärpida õppekavasid, 4) vähendada tundide arvu, 5) korraldada koolitööd klassidele vahelduvalt ülepäeviti.

Koolide majanduslik olukord oli väga vilets. Okupandid koos oma käsilastega olid koolide majanduslike probleemide suhtes täiesti ükskõiksed, neid ei huvitanud üldse see, kuidas koolid ja õpetajad oma majanduslikke raskusi lahendasid. Koolimajad seisid kogu okupatsiooniaja remontimata ja korrastamata. Okupandid remontimist ei nõudnud ega andnud selleks raha, materjale ja tööjõudu. Okupantidele oli ükskõik, millistes ruumides õppis nende poolt hävinemisele määratud rahva noorus.

Okupatsioonivõimude ükskõikne suhtumine koolidesse üldse selgub aga kõige paremini sellest, et nad ei pane mingit rõhku koolikohustuse täitmisele ega selle kontrollile. 1941/42. õppeaastal oli näiteks Pärnumaal 900 alalist koolist puudujat, kuid maakooli valitsus ei reageerinud sellele. Paljudes koolides ei leidunud isegi koolikohustuslike õpilaste nimestikke, sest vallavalitsused ei pidanud vajalikuks hakata vastavaealisi noori kindlaks tegema. Kui kusagil koolist puudujate kohta andmeid koguti, siis tehti seda ainult nagu muuseas, sest mingeid samme puudumiste likvideerimiseks ette ei võetud.

HITLERLASTE KATSED VÄRVATA EESTI KOOLINOORSUGU SAKSA RÖÖVARMEESSE, TÖÖTEENISTUSSE JA JÄÄTMETE KORJAMISELE

Kuid oleks siiski «ülekohtune», kui ütleme, et hitlerlikud okupatsioonivõimud üldse mingit huvi eesti kooli vastu ei väljendanud. Mõnel alal olid okupandid eesti koolist väga huvitatud, nimelt kui odava tööjõu värbamise kohast. Kool muudeti täiesti «Arbeitsamti» osakonnaks ja temale vaadati kui ammendamatule tööjõureservile.

27. aprillil 1942 ilmus nr. 1447-K all Haridusdirektooriumi korraldus, mille järgi gümnaasiumide ja kutsekoolide õpilased olid kohustatud töötama suvel 4 nädalat põllumajanduses. Selle korralduse täitmatajätjaid ei võetud sügisel enam kooli, vaid kustutati õpilaste nimestikust. Et sügisel lükati õppetöö algus edasi, siis pikendati töökohustust samal suvel nelja nädala võrra.

Kindralkomissari ülesandel rakendati õpilasi paberi-, riide-, kummi- ja metallijäätmete ning kontide kogumisele. Hiljem olid mitmed koolid hädas kogutud jäätmete hunnikutega, sest keegi ei tulnud neid ära viima. «Haridusdirektooriumi Teatajas» nr. 16, 19. veebruarist 1943, avaldatakse tänu koolidele ja õpilastele, kes

eelmisel sügisel olid osa võtnud puulehtede kogumisest aluspõhuks sakslaste hobustele.

Haridusdirektooriumi korraldusega 15. maist 1942, nr. H 12-24, kehtestati suvine töökohustus ka õpetajaile, rakendades neid tööle seal, kus nende tööjõud osutus vajalikuks.

1942. a. suvel hakatakse õpilasi suunama tööteenistusse Saksamaale, meelitades neid kergendatud korras väljaantud keskkooli lõputunnistusega. Haridusdirektori ringkirjaga 6. augustist 1942 nr. H 12 293 lubati gümnaasiumi V klassi õpilastele, kes siirduvad vabatahtlikult Saksamaale riigi-tööteenistusse, anda välja gümnaasiumi lõputunnistus. 1942. aastal 2. septembri ringkirjaga lubati sama soodustus neile, kes astuvad vabatahtlikult Saksa sõjaväkke.

Hiljem ilmus terve rida haridusdirektor Mäe allkirjaga korraldusi gümnaasiumi lõputunnistuste kui ka klassitunnistuste soodustatud väljaandmiseks neile, kes teenivad «Eesti Leegionis» või Saksa armee väeosades, kuigi nad tegelikult pole vastavat klassikursust lõpetanud.

1943. aastal 14. jaanuari ringkirjaga nr. H 12-550 vabastatakse õppemaksust gümnaasiumiõpilased, kes on teeninud «Eesti Leegionis», «Eesti julgestuspataljonis» või Saksa sõjaväes vähemalt kuus kuud.

1943. aasta suvel toimetas tööteenistusse värbamise komisjon 1925. aastal sündinud noormeeste registreerimist Saksamaale tööle saatmiseks. Seal meelitas keegi sakslane tööteenistusse ka Tõrva gümnaasiumi õpilasi, lubades selle tasuks gümnaasiumi lõputunnistuse.

Haridusdirektor Mäe korraldusega 10. maist 1943 võisid 1942. aastal ja hiljem gümnaasiumi lõpetanud noored astuda ülikooli alles siis, kui nad olid sooritanud üheaastase riigi-tööteenistuse, millega loeti võrdseks üheaastast aktiivset teenimist Saksa sõjaväes, relva SS-s või «Eesti Leegionis». Kohustus oli kehtiv nii meeskui naissoost noortele.

Kindralkomissari kultuurpoliitika osakonna ülem härra Weiss teeb 10. jaanuaril 1944 eesti koolinoortele teatavaks füüreri «suuremeelse» ja «armuliku» otsuse: «Füüreri eriloal on iga noor eestlane (mees- ja naissoost) õigustatud sooritama Riigis üheaastase tööteenistuse, kui ta on selleks sobiv. Sellega on antud võimalus ära kasutada eesti rahva heaks riigitööteenistuse suured kasvatuslikud väärtused.»

Olles aga arvamusel, et eesti noored sellest «õigusest» suurt ei hooli, määratakse samas kirjas kindlaks ka k o h u s t u s e d.

«Peale selle on iga ülikoolis õppida tahtva eestlase (mees- ja naissoost) kohta maksev k o h u s t u s olla enne ülikooli astumist Riigis üks aasta tööteenistuses»... «Kes neist abiturientidest ei teata enesest RAD-i ega soorita tööteenistust, kaotab jäädavalt õiguse õppimiseks ülikoolis.»

Kõik need «vabatahtlikud» ja sunniviisilised noorte värbamised riigitööteenistusse, abiteenistusse ja fašistlikku armeesse, mis kest-

sid, kuni võidukas Punaarmee saksa röövvallutajad ja nende käsilased Eesti pinnalt välja kihutas, nõudsid eesti noortelt suuri ohvreid. Eriti raskeid kaotusi kandis meie õppiv meesnoorsugu keskkooli vanemates klassides, mida kujukalt näitavad järgmised arvud: enne sõda õppis eesti keskkoolide vanemates klassides 51,2% poisse ja 48,8% tütarlapsi. Fašistlik okupatsioon oli vanemad klassid poistest sellevõrra tühjaks laastanud, et 1944/45. õppeaastal keskkooli 11. klassides õppis ainult 246 poissi 971 tütarlapse kohta ja 10. klassides ümmarguselt 380 poissi 900 tütarlapse kohta. Poiste protsent 11. ja 10. klasside õpilaste üldarvust oli langenud vastavalt 20-ni ja 33-ni.

Reeturid Mäe ja teised, eesti rahva noorust saksa fašistidele maha müües, ei tundnud selle juures mingit südametunnistuse piina. Vastupidi, ka selles osas püüdsid nad viimse minutini oma peremehi truult teenida, saates laevatäisi eesti noori hukkuma kokkuvarisevale Saksamaale, kui Punaarmee seisis juba Tallinna väravais.

EESTI KOOLINOORSOO SAKSASTAMINE

Majanduslikult igati ängistatud ja tööjõu ning fašistlikku armeesse soldatite värbamise aparaadina kasutatavat eesti kooli rakendati ka fašistliku ideoloogia, rassiteooria ja muude eesti rahvale kahjulike väärõpetuste levitamiseks. Koolides võeti tarvitusele reaktsioonilise sisuga õpikud. Lugemikesse paigutati ohtralt sentimentaalse usulise sisuga, Punaarmeed ja Nõukogude rahvaid halvustavaid lugemispalu ning luuletusi. Kirjandusloo õpetamisel pöörduti tagasi kodanluse-aegsel ideoloogial ja arusaamisel baseeruvale käsitlusele. Kooli laulude kogudes esines samuti ohtrait religioosseid laule ning koolide põhilauluvarasse ei häbenetud eesti rahvalike laulude kõrvale märkida ka «Deutschland, Deutschland über alles» ja «Die Fahne hoch». Kuid peamisena eesti õppivat noorust fašiseerida püüdva õppeainetena kasutati ajalugu ja maateadust. Ajaloo õpetamise ülesandeks seati kujutada saksa rahvast, saksa «rassi», saksa riiki ja tema reaktsioonilisi, eriti fašistlikke juhte tsentraalseiks ajalootegureiks. Saksa «rassi» õilsus õigustavat kõigi teiste rahvaste kui alaväärtuslike alistamist. Teise maailmasõja ülesanne olevat luua uus kord Euroopas ja üles ehitada uus Euroopa saksa rahva domineerimisel. Eesti ajaloo osas oldi aga suures kimbatuses, sest polnud kerge kaotada põlist ja sügavat vaenutunnet sakslaste vastu eesti noortes. Ajalooõpetajaile tehti ülesandeks õpilastele seletada, et jutt 700-aastasest orjusest on muistend ja eestlaste ning sakslaste vaheline võitlus — suur ajalooline arusaamatus.

Haridusdirektori 1941. aasta 2. oktoobri kirjaga nr. 229 ja haridusdirektori abi Palloni ringkirjaga 13. veebruarist 1942 nr. 653-K anti eesti ajalooõpetajaile järgmised juhtnöörid, mille rakendamist praktilises töös ajaloo õpetamisel nõuti viivitamata:

1. Esiaja ja vana aja osas tuleb rass tõsta ajaloolise arenemise faktoriks.

2. Tuleb rangelt hoiduda germaanlusevastasest tendentsist. Vanade germaanlaste kohtlemine barbaritena ja sellekohane nimetus hüljatagu.

3. Inglise ja Prantsuse ajalugu, eriti nende rahvaste vaimuelu osas, peab taanduma, seevastu peab saksa ajalugu leidma põhjalikumat käsitlust.

4. Valgustusajastu ja prantsuse revolutsiooni ideede ülistamine pole lubatud.

5. Maailmasõja eellugu, Versailles' diktaati ja sõjajärgset ajastut vaadeldagu natsionaalsotsialistliku ajaloo-käsitluse vaimus.

6. Natsionaalsotsialismi hinnatagu väärikalt kui Euroopa päästjat vältimatust kaosest.

7. Pärisorjuse käsitlust, mis õigustamata kergekäeliste üldistuste tõttu võib anda sellest ajast liiga sünge pildi, tuleks kärpida.

Lähemalt arendati fašistliku ajalookäsitluse ideoloogilisi aluseid eesti koolis artiklis «Ajalooõpetuse aktuaalsetest probleemidest», mis ilmus ajakirjas «Eesti Kool» I, 1943. a. Üldisi ajalooõpetamise aluseid seades leiab artikli autor, et käimasolevas sõjas uue maailma loomiseks «ka õppetund on osake suurest võitlusest ning tuleviku ülesehitusest».

Eesti—Saksa vahekorra suhtes peab autor tunnistama, «et Eesti ajaloos on sakslaste vastu olnud ikka teatavaid vaenujooni».

Püüdes neid vaenujooni leevendada, kirjutab autor: «On tekkinud muistend mõisnike erakordsest karmusest ning 700-aastasest orjusest. Alaväärtustunnet on nagu sihilikult kultiveeritud, eestlasi erakordseks orirahvaks tembeldatud ... Muistendit 700-aastasest orjusest tuleb revideerida, ajalookäsitlus peab võrdlevaks muutuma, erakordsustunne ning orjameel peaksid kaduma.»

Nende juhtnööridega ja fašistlike ideoloogiliste alustega «kohandati» ka ajalooõpikute autorid. Eriti silmatorkav on püüd nivelleerida eestlaste ja sakslaste vahel valitsenud vahekorra teravusi. Ei tõsteta esile eestlaste vabadusvõitluses saksa röövrüütlite vastu esinenud heroilisust, saksavastast Jüriöö ülestõusu, Mahtra sõda ja teisi sündmusi, kus vabaduse eest võitlev eesti rahvas tegi suuri kangelastegusid. Neid sündmusi käsitletakse fašistide poolt suurima ükskõiksusega. Pühajärve ülestõusust 1841. aastal antakse E. Kuusiku jt. V klassi ajaloo õpikuis koguni pooloperetlik kirjeldus. Mahtra sõjast püütakse luua kujutlus, nagu oleks selle põhjuseks olnud vaid lugemistehniline arusaamatus vähese kirjaoskusega talupoegade poolt.

Sellise ajaloo võltskäsitluse eesmärk on küllalt selge. Ajaloolisi tõsiasju tagurpidi kiskudes püüti eesti rahva hulgas pettekujutlust luua, et sakslus on Eesti ajaloolise arengu huvides paratamatult vajalik tegur, et pole olnud mingit tõelist orjaaega, koostöö saksa fašistidega kindlustavat eesti rahvale auväärse koha natsionaalsotsialistlikus Euroopas. Sellest järeldus: astutagu meeleldi ning vaba-

tahtlikult saksa fašistlikku röövarmeesse, kantagu rõõmuga tööteenistuskohustust ja oldagu alati valmis oma vara, tervist ja elu ohverdama hitlerliku riigi heaks!

Niisama põhjalikult olid fašiseeritud ka maateaduse õpikud. Neist hõõgus vaenu ja halvustust Nõukogude Liidu rahvaste vastu, teadlikult võltsiti Nõukogude valitsuse ja Kommunistliku Partei rahvuspoliitikat, alavääristati Nõukogude Liidu majanduslikku võimsust jne. Seevastu ülistati hitlerlikku Saksamaad, tema majanduslikku ja sõjalist võimsust kujutati võitmatuna jne. Õpetus inimtõugudest oli orjalikult rajatud fašistlikule rassiteooriale.

EESTI KOOLINOORTE JA ÕPETAJATE VASTUPANU SAKSA OKUPANTIDELE

Püüd eesti kooli saksastada ja fašiseerida, eriti aga ajalugu võltsida ei kandnud koolis tegelikult kuigi suurt vilja. Rõhuv enamik eesti õpetajaist ignoreeris vastavaid korraldusi, ja küsimusest mindi passiivse vastupanu korras vaikides mööda.

Koolinoorte hulgas ilmnes sageli vaenuavaldusi saksa fašistlike okupantide vastu; fašistlike võimusümbolite — Hitleri piltide ja haakristilippude — rikkumine, saksa soldatitele teravuste ütlemine ja tööteenistusse lähetamisele vastuhakk. Tõrvas panid õpilased toime protestimeeleavalduse koolimaja ülevõtmise puhul sakslaste poolt. Vaen sakslaste ja gümnaasiumiõpilaste vahel arenes lööminguteni. Üks Tõrva koolipoiss areteeriti ja on kadunud tänapäevani sellepärast, et ta tõukas tänavarentslisse saksa välisandarmi ehk nn. «ketikoera». Mitmed keskkoolidirektorid soodustasid selliseid õpilaste meeleavaldusi, jättes neile reageerimata, kuigi olid asjast teadlikud (näiteks Paides). Eriti ilmselt ignoreeritakse aga fašistide reklaami tööteenistusse meelitamiseks nii õpilaste kui ka õpetajate poolt.

Mobilisatsiooni puhul varjasid koolipoisid endid metsades, soodes ja varitsesid teede ääres fašiste.

Eesti NSV vabastamisel saksa fašistlike okupantide vägivallavalitsusest 1944. aasta sügisel seisis eesti kool täielikult varemeis. Kool oli kandnud okupantide hävitustöö läbi tohutuid majanduslikke kahjusid. Eesrindlikud nõukogude õpetajad ja koolijuhatajad olid mõrvatud või vangilaagreis tervislikult ruineeritud. Sajad elujõulised meesõpetajad olid vägivaldselt Saksa armeesse mobiliseeritud. Vanemate klasside õpilased olid vägivaldselt aetud igasugustesse riigi- ja abitööteenistustesse ning fašistlikku armeesse. Fašistide hirmujuttude mõjul olid ka järelejäänud õpetajad mõnes kohas laiali jooksnud.

Nõukogude Eesti kooli taastamine on teostunud seoses suurte raskuste ületamisega. Koolidele oli tarvis luua materiaalsed töötingimused, oli tarvis koondada nii õpetajaid kui õpilasi, oli tarvis luua õpikute baas, ja hulk muid probleeme vajas lahendamist.

Eesti kooli taasülesehitamine on toimunud Nõukogude valitsuse ja Kommunistliku Partei pideval hoolitsusel ning alatisel abistamisel. Selle alatise hoolitsuse ja abi tõttu seisab eesti kool jällegi kindlatel alustel ja talle kuulub õitsev tulevik. Saksa fašistlike röövvallutajate okupatsiooni sünged aastad on jäädavalt vajunud ajalukku. Nõukogude Eesti noored ja nende kasvatajad võivad töötada rahulikult, pühendades end täielikult eesti rahva parema tuleviku loomisele.

Arvestades, et maa sotsialistlik ülesehitus eeldab rahvahariduse kiiret tõusu, ei saanud Nõukogude valitsus piirduda ainult ennesõjaaegse koolivõrgu taastamisega. Hariduse võimaldamiseks kõigile töötava rahva lastele tuli laiendada koolivõrku ja avada uusi koole, kuna olemasolevad koolid ei suutnud vastu võtta kõiki noori, kes janunesid hariduse järele. Eriti kiiresti kasvas vajadus uute keskkoolide järele, sest selle ainsa aasta kestel, mil nõukogude võim kehtis Eestis enne sõda, ei jõutud keskkoolide võrku kuigi suures ulatuses välja arendada. Rahvamajanduse ja kultuurielu arendamine ning vabariigi kõrgemad õppeasutused vajasid üha rohkem täieliku keskkooli lõpetanuid. Sellepärast on ka pärastsõjajärgsel perioodil kiiretempoliselt suurendatud täielike keskkoolide arvu, avades iga aasta uusi keskkoole. Päevaste koolide kõrval on avatud ka palju õhtuti töötavaid töölisnoorte keskkoole, et võimaldada keskhariduse saamist ka töötavatele noortele. 1958/59. õppeaastal töötas üle kahesaja täieliku keskkooli. Kui esimesel nõukogude aastal, s. o. 1940/41. aastal, töötas Eesti NSV-s ainult 42 keskkooli, siis on 1958/59. aastaks tõusnud nende koolide arv viiekordseks.

Kuid oluline ei ole ainult koolivõrgu arvuline suurenemine. Suure ja määrava tähtsusega on ka muudatused, mis on toimunud nõukogude võimu ajal keskkoolide paiknemises. Kodanliku korra ajal asusid keskkoolid (gümnaasiumid) peaaegu ainult linnades, olles raskesti või üldse mitte kättesaadavad töötavatele talupoegadele ja maatöölistele. Nõukogude aastail on asutatud mitukümmend täielikku keskkooli ka linnadest ja rajooni keskustest kaugel olevatesse maa-asulatesse, mis teeb kergeks keskkoolidesse pääsu ka kolhoosnikute ja teiste maal asuvate töötajate lastele.

Uurides vabariigi koolivõrku näeme, et täielikke keskkoole esineb isegi keskustest kaugel olevates kõrvalistes asulates, nagu Mustjalas, Varstus, Värskas, Savernas, Sadalas, Palamusel ja paljudes teistes taolistes asulates. Lastele hõlbustavad kooliskäimist ka koolide juurde asutatud internaadid, mille arv ulatus 1958/59. õppeaastaks üle neljasaja ja mida kasutasid ligikaudu kakskümmend tuhat õpilast. Kõneldes keskhariduse kättesaadavusest kõikide töötajate lastele ei või jätta märkimata, et nõukogude keskkoolides ei nõuta õppemaksu, kuna kodanliku korra aegsetes keskkoolides (gümnaasiumides) oli õppemaks niivõrd kõrge, et selle tasumine oli töötavale inimesele täiesti üle jõu käiv.

Kõikide nende abinõude tulemuseks, mida Nõukogude valitsus ja Kommunistlik Partei on rakendanud, et teha haridus kättesaada-

vaks kõige laiematele rahvahulkadele, oli õpilaste arvu kiire kasv sõjajärgseil aastail vabariigi koolides. 1958/59. õppeaastal oli õpilaste arv Eesti üldhariduslikes koolides 172 200, seega 50 000 õpilase võrra suurem kui 1940. aastal, s. o. kodanliku korra viimasel aastal.

Koolivõrgu laienemine on olnud võimalik ainult seoses koolimajade arvu suurendamisega. Koolimajade arvu suurendamine on toimunud peamiselt kahel viisil — uute majade ehitamise ja fašistide poolt purustatud koolimajade taastamise teel. Alates 1945. aastast on ehitatud üle kuuekümne suure ja mahuka koolimaja, kuna taastamise korras on kasutamiskõlblikuks tehtud ligi poolsada koolimaja. Sel viisil on pärast Suure Isamaasõja lõppu juurde loodud üle neljakümne tuhande õpilaskoha.

Koolide organiseerimisel ja nende majandusliku baasi tugevdamisel on peetud silmas, et kool annaks õpilastele selliseid teadmisi ja oskusi, mis hõlbustaksid noorele inimesele elukutse omandamist kas põllumajanduses või tööstuses. Koolide juurde nii maal kui linnas on asutatud õppeaiad, kus lapsed seoses praktilise tegevusega omandavad teadmisi ja oskusi taimekasvatuse alal. Oskuste omandamiseks puu- ja rauatöö ning kodukultuuri alal on koolides organiseeritud sellekohased töökojad vajalike tööpinkidega ja tööriistadega ning masinatega.

Peale koolide on nõukogude võimu ajal vabariigis asutatud mitmesuguseid koolivälise asutusi, kus õpilased koolis tehtava õppetöö kõrval võivad täiendavalt oma võimeid arendada vastavalt oma huvidele ja kalduvustele. Sellisteks asutusteks on pioneerimajad, noorte naturalistide jaamad, laste spordikoolid, muusikakoolid jm.

Koolide ja klassikomplektide arvu suurendamisega ning õpetajate töökoormuse vähendamisega seoses on kasvanud ka õpetajate arv vabariigi üldhariduslikes koolides peaaegu kahekordseks, võrreldes kodanliku korra aegsete algkoolide ja keskkoolide õpetajate arvuga. Vastavalt suurenenud nõuetele õpetajate ettevalmistamise osas asutati Tallinnas uus kõrgem õppeasutus — Ed. Vilde nimeline Tallinna Pedagoogiline Instituut. Selles õppeasutuses toimub ka algklasside õpetajate ettevalmistus, kuna edaspidi suunatakse algkooli tööle ainult kõrgema haridusega õpetajaid.

Praegu lahendavad vabariigi koolid ulatusliku tähtsusega ülesannet — viia teaduste aluste õpetamine tihedasse seosesse tootliku tööga tööstuses ja põllumajanduses. Õppe- ja kasvatustöö ümberkorraldamine koolides vastavalt sellele ülesandele on tänapäeva kõikide haridusorganite ja koolide tähelepanu keskpunktis.

MÕNINGAID MÄRKMEID TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI ARENGUST

Tartu omapära ja traditsioonid on kahtlemata seotud kõrgema haridusega. Juba aastail 1632—1656 tegutses siin kõrgem õppeasutus Academia Gustaviana. Lühikest aega, aastail 1690—1699, töötas eelmainitud õppeasutuse järglasena Academia Carolina. 1802. aastal alustas tegevust Tartu ülikool. Rida ülikooli kasvandikke ja õppejõude, nagu F. I. Struve, K. Baer, N. Pirogov, F. R. Kreutzwald ja paljud teised, on andnud oma panuse maailma teaduse ja kultuuri ajalukku, sidudes sellega ka Tartu nime.

Kodanliku diktatuuri perioodil langes Tartu ülikooli tähtsus teadusliku uurimistöö keskusena. Teatavaid raskusi tõi kaasa küllaltki pikaajaline sõjategevus. Tõsisemaks põhjuseks oli, et kodanlus püüdis ülikoolist teha eelkõige valitseva klassi huvisid teenivat ja ideoloogiat levitavat keskust. See tõi kaasa pettumuse suurele osale üliõpilastele ja õppejõududele. 1922. aastal kirjutab «Vaba Maa» ülikooli kohta: «... üleüldine inertsus, apaatia, üleüldine eesmärkide puudus on siin leidnud vaid täielikuma väljenduse.» Veelgi pessimistlikum on sotside häälekandja «Tuleviku» toon, kus 14. oktoobril 1922 kirjutatakse: «Üliõpilaskonna häälekandja suri. Keskedustus on poolsurnud, teaduslikkude ehk ühiskondlikkude sihtidega ringisid ei ole, kuna olevad organisatsioonid pea ainuüksi lõbusa koosolemise peale on põhjendatud ...» Täie õigusega nimetab «Noor Tööline» (1923, nr. 3, lk. 47) seda olukorda «vaimliseks surnuaiaks».

Kodanlik ülikool kujunes rahvast eraldatud tsitadelliks. Rahva pääsemist kõrgema hariduse juurde takistas eeskätt õppemaks, samuti aga mitmesuguste muude väiksemate maksude süsteem. 1919. aastal määrati õppemaksu suuruseks 250 marka semestris. Viie aasta jooksul suurenes see summa 14-kordseks. 1927. aastal aga tõsteti see summa 5000 margale. Vaatamata sellele, et mõned üliõpilased vabastati õppemaksust ja mõnedele maksti stipendiumi, sai ülikool näiteks 1927/28. õppeaastal õppemaksust tulu 35 894 850 marka, riiklik stipendiumifond oli aga ainult 2 000 000 marka.

Kuid kõrged õppemaksud ei suutnud noorsoo tungi hariduse järele täielikult likvideerida. Paljud üliõpilased otsustasid õppida töö kõrvalt. Kodanliku ajakirjanduse andmeil oli 1935. aastal ülikoolis töötavaid meesüliõpilasi 30,2% ja naisüliõpilasi 8,7%. See-

juures ollakse sunnitud tunnistama, et teenistuse leidmine «õnnestub vaid harukorril ja naistel paraku mitmeti raskemini, sest eelistatakse tavaliselt mehi». Kuna aga sel teel jõudsid ülikooli lõpetamiseni ka kodanluse reaktsioonilist poliitikat mittetoetavad inimesed, otsustati selliseid entusiaste eemale peletada «haritlaste üleproduktsiooni» loosungiga. Ja nagu tõestuseks sellele ei leidnudki paljud ülikooli lõpetajad hiljem töökohta. Küllaltki iseloomustavad on selles osas näiteks ajalehtedes avaldatavad kuulutused. «Päevalehe» (1935. aastal nr. 8) kuulutus: «Noor, kõrgema haridusega preili, majandusteadlane, palub tungivalt mingit teenistust. Nõus töötama ka praktikandina, tunneb ka masinakirja,» on ainult üks paljudest sellelaadsetest. Töökohaga kindlustamisel omasid olulist tähtsust korporatsioonid ja üliõpilasseltsid, kelle koosseisu kuulusid juhtivad võimumehed. Selles olukorras lõpetas 20 aasta jooksul 17 635-st ülikooli immatrikuleeritud üliõpilasest 5689, seega pisut üle 32%.

Nii nagu igas kodanlikus ühiskonnas jagunes intelligents ka kodanlikus Eestis kaheks. Samasugune jaotus leidis aset ka üliõpilaste hulgas. Ühel pool oli kapitalismi, kodanliku korra huvisid kaitsev enamik, teisel pool aga end valitsevale klassile vastandav, töölisklassi huvisid kaitsev vähemik, kelle võimaliku reservi moodustasid majanduslike raskustega maadlevad, kuid veel kodanlikku korda ja tema võimalusi uskuvad noored. Seetõttu ka suuremates kommunistidevastastes «protsessides», mida organiseeris ja lavastas kodanlus, nagu «149» protsess, «74» protsess jt. oli kodanliku klassikohtu alla antud rida üliõpilasi.

Progressiivsed üliõpilased reageerisid teravalt kodanliku reaktsiooni tegevusele. Silmapaistvat osa etendasid ülikoolis õppinud progressiivsed kirjanikud ja luuletajad. A. Jakobsoni, A. Alle, J. Sütiste jt. loomingus paljastatakse kodanliku ühiskonna ebavõrdsust, pahesid. Kodanliku korra algaastail tegutses edukalt üliõpilaste sotsialistlik ühing, mille koosseisu kuulusid paljud kodanliku eesti töölisliikumise tegelased. Väga palju kasutati revolutsiooniliseks tööks ka Noorsoo karskusliitu. Ülikooli ja Tartu linna progressiivse intelligentsi organisatsioonides oli nn. vabamõtlejate ühing «Humanitas». Osavõtuga viimase tööst oli nii kommunistidel kui ka neile lähedalseisvatel üliõpilastel ja õppejõududel võimalik propageerida materialistlikke, sealhulgas ka marksistlikke ideid ja vaateid. Selliseks organisatsiooniks oli ka «Akadeemiline Sotsialistlik Ühing», mille kodanlus sulges 1937. aasta juulis «klassivaenu õhutamise pärast».

See tekitas valitsevates ringkondades ärevust. 1936. aasta oktoobris Isamaaliidu kongressil läheb K. Päts otseste ähvardusteni ülikooli aadressil. «Koos valitsusega,» ütleb K. Päts, «on minul küllalt abinõusid ja teid selleks, et neist rahutustest üle saada ja seal kord maksma panna.» Seda polnud aga nii kerge teha.

Üliõpilaskonna hulgas tehtava teadliku revolutsioonilise töö juhtijaks oli illegaalselt, sügava konspiratsiooni tingimustes tegutsev

Eestimaa Kommunistlik Partei. 1938. aastal, seoses mõningate aktiivsete kommunistide-üliõpilaste vabanemisega vanglast aktiviseerus see töö veelgi. 1940. aasta revolutsiooniliste sündmuste päevil andis Tartu ülikool oma töötavale rahvale ustavaks jäänud kasvandike hulgast rohkesti kaadreid (I. Kruus, A. Uibo, A. Veimer, H. Habermann, O. Sepre ja paljud teised).

1940. aasta revolutsioonilised sündmused seadsid hoopis uutele roobastele Tartu Riikliku Ülikooli õppe- ja teadusliku tegevuse. 31. juulist 1940 saadeti laiali kodanlikud üliõpilasorganisatsioonid. 9. septembrist 1940 likvideeriti ülikooli usuteaduskond. 9. oktoobrist kehtestati uus ülikoolide põhikiri, mille kohaselt oli ülikoolis ülesandeks «ette valmistada kaadreid, kes on võimelised omandama eesrindlikku teadust ja tehnikat ning relvastatuina teadusliku sotsialismi teadmistega on valmis kaitsma nõukogude kodumaad ning ennastsalgavalt pühenduma kommunistliku ühiskonna ehitamistööle» («ENSV Teataja» 1940 nr. 24, lk. 205). Teadusliku töö arendamise eesmärgil loodi ülikooli juures Teadusliku Uurimise Instituut.

Põhilised muudatused toimusid ülikooli sisemises struktuuris. Õppejõud koondati kateedrite ümber, üliõpilaste osas seati töö kindlale organisatsioonilisele alusele. Kui varem kodanlikus ülikoolis oli üle normaalaja õppijaid õigusteaduskonnas üle 55%, kusjuures üle kümne aasta õppis 17% teaduskonna üliõpilaste üldarvust; loomaarstiteaduskonnas 53,1%, farmaatsiaosakonnas 52,2% jne., siis nüüd «eluaegne» ülikoolis õppimine polnud enam võimalik. Samuti likvideeriti senine üliõpilaste ebatavaliselt kõrge voolavus, kus igal aastal umbes pooled ülikooli astunud üliõpilastest lahkusid õppetöölt.

Nõukogude valitsus tegi kõik selleks, et parandada üliõpilaste materiaalset olukorda. Kaotati õppemaks tööliste, töötava talurahva ja töötava intelligentsi lastele. Sellekohaselt vabastati Tartu Riiklikus ülikoolis õppemaksust 1940/41. õppeaasta sügisel 1796 üliõpilast, kusjuures õppemaksu maksis 468 üliõpilast. 25. septembrist 1940. aastal seati sisse riiklikud stipendiumid. 1940/41. õppeaasta sügissemestril jagati välja stipendium 485 üliõpilasele (kodanliku ülikooli viimasel õppesemestril 1940. a. kevadel oli stipendiaatide arv 92). Kevadsemestris kasvas stipendiaatide arv 634 üliõpilaseni.

Õppetöö taseme tõstmise eesmärgil suurendati ülikooli õppejõudude arvu. Kui õppejõudude arv 1940/41. õppeaasta esimesel semestril kasvas 70 inimese võrra ning semestri lõpuks oli 322 inimest, siis õppeaasta lõpuks oli õppejõude juba 446. Õppejõudude koosseisu edasiseks laiendamiseks planeeriti 1941. aasta kevadel aspirantuur 23 inimese jaoks.

Ülikooli kollektiivi ideoloogilise kasvatamise ülesanded läksid nüüd üle uutele organisatsioonidele. 5. septembril 1940. aastal moodustati ülikooli parteiorganisatsioon. Selle koosseisu kuulus esialgu küll ainult üksteist liiget, kuid sellele vaatamata kujunes parteiorganisatsioon suunavaks jõuks kõigis poliitilistes üritustes.

Parteiorganisatsioon korraldas õppejõudude poliitilist enesetäiendamist, juhtis ja abistas teiste organisatsioonide tööd ning leidis võimalusi kaasa lüüa kasvatusliku töö tugevdamisel ülelinnalises ulatuses. Viimane kujunes eriti aktiivseks NSV Liidu Ülemnõukogu valimiskampaanias. Parteiorganisatsiooni juhtimisel kujundati välja kindel propagandistide aktiiv.

Komsomoliorganisatsiooni loomine ülikoolis leidis aset 4. oktoobril 1940. Esimesest üldkoosolekust, kus moodustatí kolmeliikmeline büroo, võttis osa 22 kommunistlikku noort. Komsomoli peamiseks ülesandeks oli poliitkasvatusliku töö organiseerimine üliõpilaste seas. Kuigi esialgses kontaktis noortega jäi vajaka ning töö ei edenenud kogemuste puudumise tõttu kõige paremini, kasvas komsomoliorganisatsioon 1941. aasta alguseks kuuekümne inimeseni.

Kõige massilisemaks organisatsiooniks kujunes ametiühingu organisatsioon. 24. oktoobril 1940 valiti Tartu Riikliku Ülikooli ametiühingukomitee. Üliõpilaste ametiühinguorganisatsioon kasvas jõudsasti. Kui 1. novembril 1940 oli seal 385 liiget, siis 1. veebruariks 1941 oli arvel juba 1560 liiget. Täites oma ülesannet kommunismi koolina, asus ametiühinguorganisatsioon lahendama nii kultuurkasvatuslikke kui ka otseselt õppe- ja teadusliku töö otstarbeka korraldamise probleeme. Teaduskonniti kerkis üles rida huvitavaid küsimusi. Rohuteadlased osutasid palju tähelepanu marksistliku filosoofia küsimustele, ajaloo-keeleteaduskonnas algas võitlus individualismi vastu üliõpilaste käitumises ja tegevuses, põllumajandusteaduskonnas organiseeriti praktilist abi külvikampaania läbiviimisel maal jne.

Soodsad võimalused õppe- ja teaduslikuks tööks, organisatsiooniline ümberkorraldamine, ühiskondlike organisatsioonide tähelepanu koondumine otsustavatele töölõikudele — kõik see kajastus 1940/41. õppeaasta kokkuvõtetes. 83,78% üliõpilastest õiendasid eksamid, õppeaasta jooksul omandati ulatuslikult kogemusi Leningradi ja Moskva kõrgematelt õppeasutustelt. Uueks õppeaastaks planeeriti mittestatsionaarse osakonna loomine 300 üliõpilase jaoks. Uute üliõpilaste vastuvõtu arv määrati statsionaarses osakonnas 895-le. Üliõpilaste koguarv Eesti NSV kõrgemates õppeasutustes pidi tõusma 5650 inimeseni 1939/40. aasta 3616 inimese vastu.

Kõik need suurepärased perspektiivid purustas saksa fašistide reeturlik kallaletung Nõukogude Liidule. Kodumaa kaitsmine oli nüüd iga kodaniku tähtsaimaks ülesandeks. Ka esimese nõukogude aasta edusammudest innustatud üliõpilased ja õppejõud otsustasid kogu oma jõu pühendada võitluseks vaenlase vastu.

24. juuni õhtul 1941. a. toimus Tartu Riikliku Ülikooli aulas teenistujate ja üliõpilaste suur miiting. Vastuvõetud otsuses märgitakse: «Meie eesmärk on kaitsta meie maad, lüüa vaenlane lõplikult puruks, vabastada sellega meie maa alatisest rünnakute ohust, et võiksime rahus teha oma ülesehitavat tööd kodumaa õitsenguks.» Kohalikus ajalehes avaldati õigusteaduskonna õppejõu-

dude üleskutse 12 allkirjaga, matemaatika-loodusteaduskonna õppejõudude üleskutse 38 allkirjaga, üleskutsed arstiteaduskonna ametiühingu büroolt, arstiteaduskonna, õigusteaduskonna, põllumajandusteaduskonna üliõpilastelt ja õppejõududelt kümnete ja kümnete allkirjadega. Ajaloo-keeleteaduskonna üliõpilaste üleskutses kirjutatakse: «Nõukogude võim on võimaldanud tuhandeile töötava rahva poegadele ja tütardele kõrgema hariduse saamise ja kindlustanud neile piiramatud võimalused loovaks ülesehitustööks meie sotsialistliku kodumaa rahvaste hüvangu teenistuses. Sõda meie suure sotsialistliku kodumaa eest on sõda sotsialismi võitude säilitamise eest meie maal, on sõda fašismi kõidikusse langenud maade vabastamise eest.» Kõiki üleskutseid läbib mõte teha selle sõjaga lõpp sõdadele ja kindlustada inimühiskonnale rahuliku arengu võimalused, rahulik, õnnelik tulevik.

Paljud üliõpilased ja õppejõud astusid vaenlase lähenemisel hävituspataljonidesse, Punaarmee ridadesse või evakueerusid tagalasse, et seal jätkata võitlust vihatud vaenlase vastu. 28. augustil 1941. aastal õnnestus hitlerlikel vallutajatel suurte ohvritega vallutada Tallinn ja sellega faktiliselt kehtestada Eesti NSV territooriumil raske okupatsiooniperiood. Selle kestel oli fašistide poliitika suunaks muuhulgas hävitada kõrgema hariduse ja teadusliku töö asutused Eestis, seega likvideerida ka eesti rahva ajalooline uhkus — Tartu ülikool.

*

Fašistide poolt peale sunnitud sõja kahjud olid tohutu suured. Üldsummas ulatuvad sõja kahjud Eesti NSV-s 15 000 rublani iga elaniku kohta. Suurel määral kannatas sõjas ka Tartu Riiklik Ülikool. Hävines 19 ülikooli hoonet, rääkimata kahjustustest Botaanikaaia hoonetele, Zooloogia ja Geoloogia Instituudi hoonele, tähetornile jt. Tunduvalt suurem, kui kahju hoonete näol, olid kahjud, mis tekkisid fašistide poolt mitmesuguste aparaatide ja sisustuse röövimisega. Juba Tartu okupeerimisest alates algas ka ülikoolile kuuluvate varade süstemaatiline riisumine, mis võttis erilise hoo 1943. aastal, kui hakati koostama nimekirju ülikooli kõigi varade «evakueerimiseks». Nii näiteks viidi 1941. aasta septembris ülikoolist ära hitlerliku erikomando inseneri Königi ja leitnant Wühlbergi organiseerimisel osa laboratooriumide plaatina sisustust, teine osa kõrvaldati aga tolleaegse rektori E. Kanti otseste juhtnööride kohaselt 1944. aasta septembris.

Hävitamise ja riisumise objektiks langesid paljude laboratooriumide, kabinettide ja uurimisinstituutide hinnalised õppevahendid, väärtuslikum osa raamatukogudest, mitmesugused muuseumide aastate jooksul kogutud kollektsioonid, kliinikute sisseseaded jne. Tekitatud kahjude esialgsesse akti on sisse kantud geograafilise observatooriumi sisustus, selle hulgas Golitsõn-Viilipi süsteemi hinnalised seismograafid, Ettingeni anemomeetrid ja muud sisustust, samuti astronoomilise laboratooriumi sisustus, suur osa agrokee-

TRÜ üliõpilased Kääriku spordibaasis

mia, keemia, füüsika, geodeesia ja teiste laboratooriumide sisustusest, seitsme laboratooriumi optiline sisustus, mehaanikatöökoja sisustus, Raadi õppe- ja katsemajandi tehniline inventar, kaks kinoaparatuuri komplekti, 181 mikroskoopi, 37 kirjutusmasinat ja palju mitmesugust muud vara. Täielikult hävines üle 4,5 miljoni väärtuses veterinaarinstituudi raamatukogu. Riisumise ohvriks langes Õpetatud Eesti Seltsile kuuluv kuld- ja hõberahade kogu, mis peale muu omas ka suurt ajaloolist tähtsust. Ülikooli sisustuse ja õppevahendite riisumise ja hävitamise kaudu tekitatud kahjud olid ligi 3 korda suuremad ülikooli hoonetele tekitatud kahjudest, kogu kahjude suurust hinnati aga kaugelt üle 40 miljoni rubla. Tekitatud kahjud oleksid olnud veelgi suuremad, kui rida ülikooli õppejõude poleks välja astunud ülikooli varade kaitsmise ja säilitamise eest.

Fašistlikud okupandid kavatsesid tegelikult tunduvalt ulatuslikumat varade riisumist, mis pidi paratamatult lõppema Tartu Ülikooli likvideerimisega. 1943. aasta algul hakati koostama nn. «evakueerimisplaane», 1944. aasta märtsis aga esitati ülikooli juhtkonnale otsene nõudmine kogu ülikooli üleviimiseks Königsbergi (praegune Kaliningrad). Selle ettepaneku tegi rektorile Ida-ala riigikomissari teadusliku nõuniku asetäitja Dulfer kindralkomissariaadi kultuurpoliitilise osakonna juhataja Weissi ja Võrus asetseva armeeülemjuhataja juuresolekul 16. märtsil 1944. a. Küsimuse arutamine jätkus 17. märtsil Tallinnas, kus kindralkomissar rõhutas, et «... Tartu ülikoolil on võimalik oma õppe- ning uurimistööd jätkata Königsbergis või suletakse ta sõja lõpuni, kuna kultuuriva-

rade evakueerimist Ida-Preisimaale tulevat vaadelda kui otsustatud küsimust». Kõike seda püüti põhjendada asjaoludega, nagu oleks Königsberg sõjalises mõttes vähem ohtlik kui Tartu, samuti puuduvat Eestis kultuurivarade hoidmiseks vastavad varjupaigad.

17.—20. märtsini 1944. aastal toimusid teaduskondades õppejõudude üldkoosolekud, kus asuti ülikooli evakueerimise suhtes kindlalt eitavale seisukohale. Vastavatele otsustele kirjutas alla arsiteaduskonna 25 õppejõudu, nende hulgas professorid Valdes, Karu, Linkberg, Hiie, Aunap, Tomingas, Veiderpass jt., põllumajandusteaduskonnas 14 õppejõudu jne. Ülikooli kollektiivi rõhuva enamuse üksmeelne väljaastumine sundis fašistlikke okupante ja nende abilisi Tartu ülikooli evakueerimise ja likvideerimise plaanist loobuma.

Selle asemel algas ülikooli varade hajutamine üle kogu Eesti NSV territooriumi. Esialgseteks varade paigutamiskohtadeks olid Aru, Lustivere, Lahmuse, Tuusti, Vadja ja Valtsa mõisahooned ning Pilistvere kirik. Nii paigutati TRÜ raamatukogu kultuuriloolisest osakonnast 25 kastitäit raamatuid, nende hulgas ka 83 käsikirjade kogu Kreutzwaldi, Jannseni, Koidula, Jakobsoni, Kitzbergi jt. töödega Aru mõisa; samuti paigutati eespoolmainitud kohtadesse osa Eesti Keele Arhiivist ja Eesti Rahvaluule Arhiivist. Hiljem püüti varadele leida selliseid paigutamiskohti, kust neid oleks kergem olnud sobival momendil väljapoole Eesti NSV piire toimetada. «Evakueerimisplaanide» ulatusest kõnelevad ülikooli tellimused 1944. aastal Järvakandi tehastele 10 000 pakk-kastile ja evakueerimistööde teostamiseks 950 kg naelte ja 760 kg sidumistraadi kohta.

Tõsist kahju tõi fašistlik okupatsioon ülikooli kaadritele. Senisest õppejõudude kaadri laiendamisest, nagu see oli aset leidnud 1940/41. õppeaastal, ei saanud juttugi olla. Otse vastupidi — algas ühelt poolt kaadri koondamine, teiselt poolt aga julm terror progressiivsema osa üliõpilaste ja õppejõudude suhtes. Esimene koosseisude kokkutõmbamine leidis aset seoses kõigi nende inimeste töölt vallandamisega, kes olid tööle võetud pärast 21. juunit 1940. Paljud ülikooli õppejõud areteeriti, kusjuures üheksa õppejõudu mõrvati: prof. A. Kliimann, prof. P. Ruubel, dots. V. Päll, prof. L. Gulkovitš, L. Silberstein, A. Kajand, E. Kruus, V. Lang ja A. Looring. Reale õppejõududele, nagu G. Rägo, H. Kadari, P. Tarvel, A. Koort, A. Humal ja N. Rägo saadeti koju järgmine lakoonilise sisuga rektori käskkiri: «Käesolevaga teatan, et arvates 1. septembrist k. a. ei loeta Teid Tartu Riikliku Ülikooli koosseisu kuuluvaks kuni korralduseni keskvõimudelt haridusliku alal. 28. augustil 1941.» Sellised vallandamised leidsid aset kogu 1941. aasta teise poole vältel ja jätkusid hiljemgi. 10. juulist — 24. septembrini 1941. a. vallandati ülikoolist nn. poliitilistel põhjustel 40 õppejõudu. 1942. aasta 27. aprillist avaldatakse sisedirektori O. Angeluse erijuhtnöör kaadri valiku kohta, kus märgitakse, et «tööle jäetakse tingimusel ja senikaua, kui teenistuja oma töö-

oskuse, vilumuse, meelsuse ja käitumise poolest vastab teenistuja kohta üles seatud nõuetele». Nõuded aga sõltusid fašistlike peremeeste suvast. Vastavalt juhtnööridele tehti esialgu kahjutuks ja likvideeriti need õppejõud, keda süüdistati nõukogudemeelsuses ja koostöös nõukogude võimuga, edasi jõudis aga järjekord nendeni, kes vähemalgi määral julgesid kritiseerida okupatsioonivõimude kultuuri- ja rahvavaenulikke korraldusi. Sellest tingituna kujunes välja näiteks 1942. aasta jaanuariks filosoofiateaduskonna niigi vähendatud koosseisu juures olukord, kus 21 professori kohast oli täitmata peaaegu pooled, 9,8-st lektori kohast 5 kohta.

Samasugune laastamistöö toimus üliõpilaste koosseisu hulgas. Et seda varjata, püüdsid okupatsioonivõimud näidata suhteliselt suurt üliõpilaste arvu. Nii näidati 1942. aasta 30. jaanuariks, kui algas õppetöö, üliõpilaste arvuna 886 üliõpilast, 1942. aasta sügissemestril aga 2325 üliõpilast. Viimane arv, kõige kõrgem arv okupatsiooniaegses ülikoolis, on ebatõenäoline seepärast, et selle hulka kuulusid saksa armees teenivad isikud, kes tegelikult õppetööst osa ei võtnud, siin arvestati hitlerlaste poolt areteeritud ja mõrvatud üliõpilasi, selle arvu hulka kuulusid ka isikud, kes tegelikult juba 1941. aastal olid astunud Punaarmee koosseisu või evakueerunud tagalasse ja keda alles 1942. aasta sügisel 31. augusti ja 15. oktoobri käskkirjadega eksmatrikuleeriti kui õppetööle mitteilmunud või kui õppemaksu mittetasunud üliõpilased. Nende hulgas olid näiteks F. Kudu, L. Päi, R. Tani, A. Peiker ja paljud teised.

Aasta-aastalt suurenesid okupantide pretensioonid ülikooli astujate suhtes. Selleks et õppida ülikoolis, oli tarvis 1942. aastast alates läbi teha aastane riigitööteenistus või teenistus Saksa armees. Selle mittesooritamine tõi endaga kaasa ülikoolist eksmatrikuleerimise. Nii eksmatrikuleeriti sel põhjusel näiteks 1944. aasta 14. jaanuari käskkirjaga 698 üliõpilast.

Üliõpilaste ja õppejõudude arv ülikoolis vähenes pidevalt mitmesuguste mobilisatsioonide ja teiste Saksa armeesse värbamise organiseerimise tõttu. Teenides hitlerlike okupantide huvisid, püüdis rektor E. Kant teha kõik selleks, et okupantidele meeldida. Nii kirjutas rektor 29. novembril 1941 haridusdirektorile kirja, milles märkis, et «12. augustil k. a. võttis allakirjutanu (s. t. rektor — J. K.) akadeemilise noorsoo esindajate innustunud soovil endale kohustuse pöörduda kõrgema väejuhatuse poole palvega: lubada luua bolševismivastasest võitlusest osavõtuks Eesti leegion». Loomulikult aitas ta igati kaasa Eesti leegioni koosseisu värbamisel. Mida kujutas endast akadeemilise noorsoo esindajate innustunud soov sisuliselt? See oli üksikute fašismi massmõrvadest innustunud rikutud noorsoo esindajate arvamus. Vastupidisest olukorrast kõnelevad fašistlike võimumeeste arvukad kirjad, milles kurdetakse, et noorsugu ei taha osa võtta fašistlike organite tegevusest. Selgeks näiteks sellest on nn. Eesti omavalitsuse juhi korraldus 22. märtsist 1943. a. «... Eesti leegion kannatab ohvitseride ja allohvitseride puuduse all. Seepärast teen igale ohvitserile ja allohvitserile kohu-

seks, vanusele vaatamata, astuda Eesti leegioni vabatahtlike ridadesse.» Nii hangiti ülikoolist vabatahtlikke «vabatahtlike leegionile». Lubatud soodustused «vabatahtliku» teenistuse eest osutusid hiljem praktiliselt nulliks. Nii kirjutatakse üliõpilaskonna juhi poolt esitatud informatsioonilises ülevaates üliõpilaste majandusliku olukorra kohta, et eriti raskes olukorras on rindelt tagasi pöördunud üliõpilased. Selles märgitakse «vabatahtlike» kohta järgmist: «Et neil puuduvad sissetulekud ja tasuta ravi võimalused, siis on karta nende langemist väljapääsmatusse olukorda.»

1944. aastal mobiliseeriti Saksa armeesse kõik, keda vähegi oli võimalik kasutada. 1944. aasta kevadsemestril muutus loengute pidamine peaaegu võimatuks. Nii märgitaksegi 1944. aasta tööaruandes, et mobilisatsiooni tõttu osutus üliõpilaste arv niivõrd väikeseks, et paljudes osakondades jäid loengud ära ja semester tuli aprillis katkestada, kusjuures loengutel oli vaheaeg ka 1944. aasta 16. veebruarist 15. märtsini. Üliõpilaste väikesest arvust kõneleb ka see fakt, et astudes vastu ülikooli Königsbergi «evakueerimise» plaanile, põhjendasid ülikooli õppejõud seda asjaoluga, et «kõik meesüliõpilased on mobiliseeritud saksa sõjaväkke».

Ülikooli varade riisumine ja hävitamine, tema kaadri likvideerimine ja lõpuks otsene tegevus ülikooli üleviimiseks Ida-Preisimaale oli üht eesmärki teeniv ürituste seeria — likvideerida Eestis suurte ajalooliste traditsioonide ja saavutustega Tartu ülikool ja koos sellega sisuliselt ka kõrgem haridus Eestis. Ülikool Tartus oli fašistlike võimumeeste arvates mittevajalik, nende tegevus leidis toetust kohalike fašistidest käsilaste poolt.

Samal ajal aga osutas Nõukogude valitsus suurt tähelepanu läänepoolsetest liiduvabariikidest tagalasse evakueerunud üliõpilaste edasiõppimisele ja uute üliõpilaste suunamisele kõrgematesse õppeasutustesse. 1943. aasta kevadel võttis see töö Eesti NSV-st evakueerunute hulgas ulatusliku organiseeritud iseloomu. Samuti suunati Nõukogude armeest edasi õppima neid üliõpilasi, kes olid seotud õppetegevusega enne mobilisatsiooni või astumist vabatahtlikena Punaarmee ridadesse. 1943. aasta sügisel jätkas ja alustas õppimist ligi 170 Eesti NSV-st evakueerunud üliõpilast. Teadusliku kaadri ettevalmistamiseks asus 7 noort teadlast ette valmistama doktoriväitekirja, 16 inimese jaoks nähti ette võimalus kandidaadikraadi taotlemiseks. 1944. aasta kevadel tutvusid Hariduse Rahvakomissariaadi esindajad Moskvas õppivate noortega, kusjuures reidi tulemustega jäädi täiesti rahule. Mis puutub kaadrite ettevalmistamisse üldse, siis õppis Suure Isamaasõja kestel mitmesugustel kursustel umbes poolteist tuhat evakueerunut.

*

Fašistlikud okupatsioonivõimud ei likvideerinud oma tõeliste kavatsuste varjamiseks Tartu ülikooli otsekohe. Sel teel lootsid nad laostada eesti intelligentsi ja nõrgestada rahva vastupanu. Ülikool

kujunes nagu mõttekaasluse sillaks fašistide ja eesti kodanlik-natsionalistlike elementide vahel. Fašistid vajasid kodanlik-natsionalistlike elementide abi rahva petmisel, kodanlik-natsionalistlikud elemendid aga panid suuri lootusi fašistidele oma kunagiste positsioonide taastamisel. Seetõttu asuti ka ühiste jõududega palavikuliselt likvideerima kõiki neid saavutusi ja vajalikke ümberkorraldusi, mis olid aset leidnud nõukogude võimu esimese aasta jooksul.

Mõnesuguse pettumuse tõi kaasa see, kui okupatsioonivõimud esialgu ei teinud väljagi töö alustamisest ülikoolis, ülikooli peahoonesse paigutati välikomandantuur ning ülikooli töötajaile võimaldati peahoonesse pääsemist hoone parempoolsesse otsa raiutud ukse kaudu. Ülikooli rektori poolt tehti rida ettepanekuid ülikooli avamise kohta, kuid need jäid vastuseta. Nii tegi rektor ettepaneku 27. oktoobril 1941 alustada õppetööd 1. detsembril, samuti uue ettepaneku 17. novembril, alustada õppetööd 10. jaanuarist 1942 koos kõige läägemate ja alandlikumate lubadustega hitlerlike okupantide teenimiseks. Lõpuks jõuti siiski niikaugele, et saadi õppetöö alustamise luba 30. jaanuarist 1942. See ei puudutanud kõiki teaduskondi, vaid ainult neid, milliste produktsiooni okupatsioonivõimud lootsid ära kasutada oma huvides. Nii lubati tööd alustada arsti-, põllumajandus- ja loomaarstiteaduskonnas. Humanitaarteaduskondade osas oli okupatsioonivõimude sihiks nende likvideerimine. Kuna seda aga ei saanud teha otsekohe, olid okupatsioonivõimud sunnitud valima varjatud, kuid sisuliselt oma eesmärki saavutava tee. Nad tegid ettepaneku organiseerida humanitaarteaduskondade asemele 2—3-aastased õppekursused («Kriegssonderlehrgänge»), mille ettevalmistuse tase kaugeltki ei vastanud kõrgema õppeasutuse nõuetele. Püüdes mõnevõrra mööda hiilida sellest okupatsioonivõimude nõudmisest, töötasid õigus-, majandus-, filosoofia- ja matemaatika-loodusteaduskond välja omapoolsed õppekavad, mis nägid ette üheaastase õppeaja lühendamise, ning esitasid koondettepanekutena 19. septembril 1942 haridusdirektooriumile. Samal ajal aga oldi sunnitud tunnistama, et selliste õppekavade alusel lõpetanuid ei saa lugeda samaväärseteks endiste tingimuste kohaselt lõpetanutega. 1942. a. 15. oktoobril algas ülikoolis õppetöö kõikides teaduskondades, vastavalt uutele õppeplaanidele.

Millistes tingimustes toimus siis õppetöö? Oma aruandes rektorile 9. aprillist 1942 kirjutab loomaarstiteaduskonna prodekaan, et õppetöö toimub suures ruumide kitsikuses. Puudus on ravimitest, sidematerjalist, fotomaterjalidest, pesuriidest ja isegi seebist. Uuem teaduslik kirjandus pole kättesaadav. Majandamine on allpool igasugust taset. «Küttematerjali puudus oli niivõrd suur,» märgitakse aruandes, «et isegi veetorustik lõhkes paljudes ruumides ning vee külmumise tõttu torustikus olid instituudid ja kliinikud nädalate kuni kuude viisi ilma veeta, ka külmusid väärtuslikud püsipreparaadid purkides.» Õppetööst rasketes tingimustes kõnelevad ka teised aruanded. Nii teatab 1942. a. II semestri kohta (9. IV 42— 15. VII 42) mullateaduse ja agrokultuurkeemia õppejõud A. Nõm-

mik: «Õppevahendeid oli tarvitada ainult selles ulatuses, kuipalju suutsime ise valmistada. Õppetöös oli kasutada a) auditoorium (muidugi külm), b) teise ametvenna õppevahendite vahel ühes väheldases toas tooli ja väikese laua ase, c) laboratooriumiks üliõpilastele ajutiselt mõned töökohad keemiainstituudi ruumes, milliseid tuli töö vältel vahetada, kui mõnda neist vajas keemiainstituut ise.» Selles informatsioonis on omajagu irooniat, omajagu kibedust, samal ajal aga peegeldab ta objektiivselt olukorda, millises pidi toimuma ülikooli õppetöö.

Tõsiseid raskusi oli üliõpilaste varustamisega nii toidu- kui tarbeesemetega. Selle olukorra lahendamine usaldati üliõpilaskonna juhatusele, kuid erilisi edusamme selles osas ei saavutatud. Üliõpilassöökla varustamine toimus linna organisatsioonide poolt vaatamata üliõpilaste protestidele teises järjekorras erasööklate ja lokaalide järel. Ülevaates üliõpilaste majanduslik-sotsiaalsest olukorrast 1942. a. märgitakse üliõpilassöökla kohta, mida kasutas 250—300 üliõpilast, seega enamik üliõpilastest, et:

«... kõigi katsete peale vaatamata pole üliõpilassöökla saanud ainustki muna.

... üliõpilassöökla pole rohkem kui avamiseks saanud sealiha, sinki mitte kordagi.

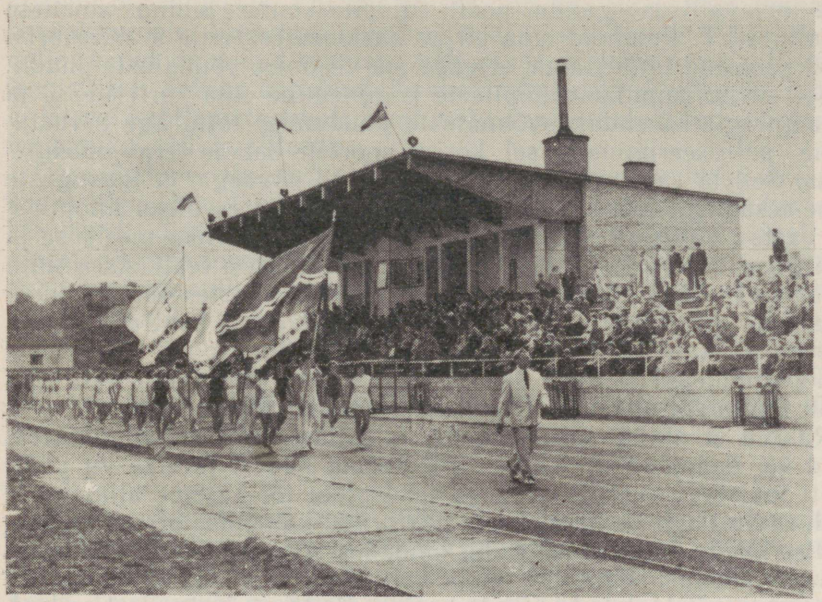
... üliõpilassööklal on hädavaevalt jahu jätkunud kaste valmistamiseks, suppide ja muude toitude valmistamiseks üldse mitte.

... kartulite ja muu juurvilja suhtes on olukord kõige halvem.»

Üliõpilaskonna juhi aruandes 17. maist 1942. a. antakse pikk loetelu selle kohta, millised taotlused on jäänud tähele panemata. Nii ei saadud üliõpilastele tasuta ravi ja arstiabi taotluse kohta mingisugust vastust, samuti ei saadud vastust üliõpilastele kitliriide muretsemise osas. Võimlemiskingade ja varustuse suhtes anti eitav vastus, toiduainetega varustamise soodustamise osas anti keskorganite poolt küll mitmesuguseid lubadusi, mis kuidagiviisi ei kajastunud kohapealsete organite tegevuses. Ainuke, mida õnnestus üliõpilaskonna juhatusel saavutada, olid mõningad raudteesõiduload ja hinnaalandus teatripiletitele.

Ühiselamutest, mis olid oma mahutamisvõimelt väga väikesed, leidis kasutamist täies ulatuses ainult 21. Juuni tänavas asuv naisüliõpilaste 18-kohaline ühiselamu. Meesüliõpilaste 15-kohalisest ühiselamust Tähe tn. 13 kasutati ainult 4 kohta. Viimase vähene kasutamine ei olenenud mitte vajaduse puudumisest, vaid sellest, et nimetatud ruumides puudusid peaaegu üldse elamiseks vajalikud tingimused.

Täiesti soikus üliõpilaste isetegevuslik ja klubiline tegevus. Üliõpilasmaja, mis tavaliselt oli täitnud vastavat otstarvet, läks saksa sõjaväe käsutusse ja üliõpilaskonnale anti kasutada Tähe tn. 13 asuvad ruumid. Seal pidi toimuma nii teaduslik kui ka kultuuriline töö. Tegelikult aga polnud seal võimalik midagi läbi viia, sest vastavalt informatsioonile 1942. aasta maikuust märgitakse, et Tähe tn. 13 asuv saal on olnud kasutamiskõlbmatu. «Kogu talve

TRÜ uus staadion

jooksul pole võimalik olnud teda kordagi kütta, terve saali kohta on korda läinud saada vaid 2 elektripirni,» märgitakse informatsioonis.

Niigi rasketes majanduslikes tingimustes pidid üliõpilased tasuma suhteliselt kõrget õppemaksu. Olukorras, kus valdava enamiku teenistujate ja tööliste töötasu oli 60—150 marka, tegi küllaltki suuri raskusi maksta õppemaksuna 120 marka semestris. Sellele lisandusid veel teised õpingutega seotud kulud. Seega lisandusid mitmesugustele poliitilist laadi kitsendustele ja okupatsioonivõimude sammudele eesti noorsugu ära kasutada eneste huvides ka majanduslikud takistused. Seetõttu on okupatsiooni perioodile iseloomustav iga-aastane suur eksmatrikuleeritud üliõpilaste arv. Nii näiteks eksmatrikuleeritakse 1942. a. augustis õppemaksu mittetasumise pärast 447 üliõpilast, 1942. aasta oktoobris 428 üliõpilast, 1942. a. detsembris 458 üliõpilast, 1943. a. juulis 396 üliõpilast, 1943. a. detsembris 794 üliõpilast jne. Muidugi ei olnud tegelikuks põhjuseks alati ainult õppemaksu mittetasumine. Rohkearvuliste areteerimiste, töölesaatmiste jne. tõttu oli eksmatrikuleerimise ettekäändeks sageli õppemaksu mittetasumine.

Loomulik, et ühelt poolt rasked majanduslikud tingimused ja miinimumini viidud ülikooli poolt antavate teadmiste tase, teiselt poolt aga järjekindel fašistlik poliitiline surve ja okupatsioonivõimude vägivald üliõpilaste suhtes tekitas paratamatult rahulolema-

tust. Vaatamata fašistliku terrorirežiimi rakendamisele oli ka fašistlike omavalitsusorganite poolt üliõpilaskonna juhina ametisse kinnitatud T. Reinhold oma kirjas haridusdirektorile 9. oktoobrist 1942 sunnitud tunnistama, et vaba aja veetmise võimaluste puudumisel on iseloomulik «üliõpilaste kogunemine oma korteritesse ja oma energia rakendamisvõimaluste puudumise tõttu äge arvustamine, politiseerimine ja sel korral noortele omane terav opositsioon». Sellele vastasid okupatsioonivõimud nõudega, et igasuguste õppe-eesmärgil teostatud komandeeringute juures oleks üliõpilastel vastav politseist välja antud tunnistus rahvusliku meelsuse ja poliitilise ustavuse kohta. Õppetöö korralduses seati sisse mitu peremeest — haridusdirektori kõrval tuli igasugustes õppetöö küsimustes informeerida ka välikomandanti. Rangema kontrolli teostamiseks lõpetajate üle seati okupatsioonivõimude poolt sisse kord, et lõpudiplomeil ei piisa ülikooli juhtkonna allkirjadest, vaid seal peab tingimata olema ka haridusdirektori kontrsignatsioon.

Rasked ei olnud mitte ainult üliõpilaste töötamistingimused, vaid ka õppejõudude omad. Teadusliku kaadri järelkasvu püüti igati takistada eeskätt õppe- ja teadusliku töö taseme allaviimise teel, samuti aga ka magistri ja doktoritöö kaitsmise otsese ärakeelamise kaudu humanitaarteaduskondades. Alles pärast ülikooli korduvaid taotlusi õnnestus seda nõuet pehmendada sedavõrd, et kaitsmine võis toimuda ainult haridusdirektori igakordsel eriloal. Lisaks sellele takistas teadusliku töö tegemist ja kvalifikatsiooni tõstmist ühelt poolt sõjalistest ülesannetest tingitud teadusliku töö suunitlus, teiselt poolt aga ka õppejõudude kasutamine mitmesuguste, sageli ülikooli tööga mitteseotud eriülesannete täitmisel. Oma kõnes akadeemilise päeva avamisel, millest võtsid osa mitmesugused okupatsioonivõimu esindajad, nagu kindralkomissar ja omavalitsuse juht, märkis rektor, et nii mõnigi üksikuurijale armsaks saanud lemmikteema, mis pole sõjaliselt tähtis ega tungivalt pakiline, peab jääma kõrvale. Samas märgiti ka, et arsti-, loomaarsti-, põllumajandusteaduse ja teised vastavad instituudid peavad olema rakendatud totaalse sõja huvides. Seda fašistlike okupantide programmi püüti järjekindlalt ellu viia.

Õppejõududele anti korduvalt mõista, et ülikooli juures töötamiseks ei ole erilisi perspektiive. Nii näiteks soovitatakse rektori ringkirjaga 27. juulist 1941 seetõttu, et pole midagi teada õppetöö alguse kohta, «võimalikult kiiresti rakenduda üldkasulikku tegevusse vastavalt oma erialale». Eriõppeplaanide koostamine lühendatud aja peale tõi omalt poolt kaasa teoreetiliste ainete kursuste likvideerimise ja vastavate õppejõudude vallandamise. Omalt poolt muutsid asja veelgi keerukamaks pidevad õppeprogrammide ja -plaanide ümberkorraldamised. Vallandamiste arvu tõstis ka rektori seisukoht, mis leidis väljenduse 1941. a. 23. augusti ringkirjas. Selles ringkirjas märgiti, et «niikaua, kui kestab tööpuudus, tuleb ülikoolis samuti kui omavalitsuse asutustes käia põhimõtte järgi, et ühes leibkonnas jääb teenistusse ainult üks isik, kui tema palk

ületab 300 marka, kusjuures teised perekonnaliikmed vabastatakse ülikooli teenistusest». Vallandamised olid aga teretulnud okupatsioonivõimudele, kusjuures riigikomissari juhtnööride kohaselt tuli vallandatud õppejõud suunata väljapoole ülikooli «omavalitsuse» teenistusse. Selline õppejõudude ebakindlus oma edasise töö suhtes ei jätnud kahtlemata omalt poolt mõju avaldamata tehtava õppe- ja teadusliku töö kvaliteedile.

Õppejõudude majandusliku olukorra raskendamiseks mõjusid kaasa sõja tõttu tekitatud purustused. Rea õppejõudude korterid hävinesid sõjategevuse käigus. Koos sellega hukkusid sageli ka aastatepikkuse uurimistöö tulemused. Algul organiseeriti ülikooli poolt kannatanuile mõningat materiaalset abi, hiljem aga loobuti sellest. Kuid ka sellestki vähesest abist õhkus vastu küünilist «humanismi», mis eriti selgesti avaldub rektori ringkirjas kliinikute juhatajatele 31. augustist 1941. a.: «... Riidematerjale ja räbalaid, mis ka põlenute abistamiseks ei kõlba, on soovitav anda sõjavangide laatsaretile.»

*

Okupatsioonivõimud tegid kõik selleks, et ülikooli ära kasutada fašistliku ideoloogia kasvatamisel ja süvendamisel. Nad lootsid ülikooli kaudu kasvatada oma rahva huvide reetmise teele asuvaid noori. Teistsugust eesmärki ei saanud olla ka okupatsiooniperioodil võimu juurde asunud ülikooli juhtkonnal. Nende eesmärkide küllaltki iseloomustavaks näiteks on ülikooli arhiivimaterjalides leiduv dokument, mille kohaselt ülikooli rektor asub oma funktsioonide täitmisele, saades selle õiguse eesti rahva reeturitelt, hulgaliste massimõrvade organiseerijatelt ja rahuliku elanikkonna hävitajatelt. Saksakeelne dokument kõlab järgmiselt: «Lauf Verfügung des Partisanenführers für die befreiten gebiete Estlands Maior Kurg hat der gesetzmässig bestellte und von den Kommunisten abgesetzte Prorektor Professor Edgar Kant als Stellvertreten der Rektor der Leitung der Universität am 18. Juli 1941 um 11.15 übernommen. Edg. Kant.»[1]

Ülikoolis hakati õppetöös ellu viima igasuguseid natslikke veiderdusi. Nii näiteks seati õppeobjektiks «rahvused». Saksa keele all märgitud õppeaine pidi haarama saksa rahva ajalugu ja filosoofiat. Sel teel püüti kindlustada fašistliku ideoloogia juurutamist noorsoo teadvusse. Matemaatika-loodusteaduskonnas lülitati loodusteaduse, keemia ja geograafia-alaste kutsetaotlejate tarvis loodusteaduste osakonnas rassiteadus õppeainete hulka.

Okupatsioonivõime ei rahuldanud ka õppejõudude jaoks 1942. aasta märtsis sisse seatud lihtsad ankeedid, vaid 1943. aasta juu-

[1] Vastavalt Eesti vabastatud ala partisanide juhi major Kure korraldusele on seadustekohaselt määratud ja kommunistide poolt tagandatud prorektor professor Edgar Kant kui rektori asetäitja ülikooli juhtimise 18. juulist 1941 kell 11.15 üle võtnud. Edg. Kant.

list viidi sisse ulatuslik ankeet, mis koosnes 11 punktist, kusjuures igal punktil oli mitu alajaotust. Ankeet lõppes allkirja andmisega järgmisele enda ja abikaasa kohta käivale tekstile: «Tõendan, et vaatamata hoolsale järeleuurimisele minul ei ole teada asjaolusid, mis õigustaksid oletust, nagu põlvneksin mina juudi soost vanemaist või vanavanemaist.»

Ulatuslikumaks aktsiooniks kujunes raamatukogude puhastamine nn. «kommunistlikust kirjandusest». See sai alguse rektori käskkirjaga 23. juulist 1941. a., millele järgnes rida käskkirju komisjonide kohta, kes pidid hakkama seda tööd läbi viima. Kuna esialgu puudusid igasugused eeskirjad, kujunes esialgne «ärakorjamisaktsioon» lihtsalt raamatukogude rüüstamiseks. 8. detsembrist 1941. aastal anti küll haridusdirektooriumi poolt vastav ringkiri, kuid ka see jättis kohapealsetele komisjonidele vabad käed igasuguse kirjandusega vabalt tegutsemiseks. Vastavalt juhtnööridele kuulus kõrvaldamisele a) nõukogude kirjandus 1917—1941, b) kommunistlik kirjandus igas keeles, c) inglise ja prantsuse kirjandus alates 1933. a., d) Eestis 1940—1941 välja antud kirjandus, e) juudi kirjandus igas keeles, f) Saksamaalt emigreerunud mittejuutide teosed, g) Saksavaenuliku tendentsiga kirjandus igas keeles. Juurdelisatud keelatud autorite näidisnimekirjas olid H. Barbusse, M. Gorki, I. Ehrenburg, H. Heine, A. Jakobson, H. Mann, T. Mann, U. Sinclair, A. Tolstoi ja paljud teised.

Suuri lootusi pandi ideoloogilise kasvatuse osas üliõpilaskonna juhile. Viimase õigused määras Tartu ülikooli ajutine üliõpilaskonna põhikiri järgmiselt: «Üliõpilaskonna juht esindab üliõpilaskonda, sõlmib selle nimel lepinguid, eemaldab ülikoolist ajutiselt või jäädavalt raskeid distsiplinaarsüütegusid sooritanud üliõpilased.»

Ülikooli arhiivimaterjalide hulgas on säilinud huvitav materjal «Ülevaade üliõpilaskonna organiseerimise küsimustest», mis võimaldab pilku heita üliõpilasjuhi tegevusele, üliõpilaste kasvatamise eesmärkidele ja nende saavutamise teedele. Selles märgitakse, et eelkõige peab üliõpilaskonna juht saavutama enamiku poolehoiu, kusjuures 75—80% loetakse hiilgavaks saavutuseks. Kriitikasse soovitatakse suhtuda näiliselt tähelepanelikult, kuid «suure enamiku arvustusist võib lihtsalt ühest kõrvast sisse ja teisest kohe välja lasta». Üliõpilaskonna juht peab täitma esinduslike ülesannete kõrval ka sidemehe ülesandeid ülikooliga, omavalitsusega ja saksa ametivõimudega. Seega toimub fašistliku juhikultuse sisseviimine üliõpilaste kasvatamisse küllaltki järjekindlate meetoditega.

Toetudes fašistlike «kasvatustöö spetsialistide» arvamustele, toonitatakse, et üliõpilaskonna juht ei pea seadma oma otseseks ülesandeks teha igast üliõpilasest rahvussotsialisti. Selles on «spetsialistid» juba jõudnud veendumusele, et üliõpilaskonna laiemates hulkades «puudub selleks vastav mentaliteet». Küll on aga üliõpilaskonna kasvatustöö põhieesmärk esile toodud sõna-sõnalt järgmiselt:

«On vaja kasvatada selliseid inimesi, kellede poliitiline maailmavaade vastab täpselt ajale ning kes on teadlikud, et Eesti kuulub ja peab alati kuuluma kultuursesse Euroopa ühiskonda, mille juhiks on Suur-Saksamaa.» Teiste sõnadega pidi igast noorest kasvama hitlerliku maailmavallutuse idee aktiivne kaitsja ja tööriist võitluses selle saavutamise eest oma rahva vabaduse hinnaga.

Kasvatustöös loetakse kõige otstarbekohasemaks kasutada igakülgselt ära esinevaid kodanlik-natsionalistlikke seisukohti ja meeleolusid. Kõige enam aga häirivad fašistlikke ideolooge juba ajaloo vältel välja kujunenud eesti ja vene rahva vahelised sõbralikud suhted. Rektor Kanti arvates tulebki alustada sellest, et üliõpilastes süvendada teadmist, nagu oleks Ida ajalooline eestlaste vaenlane. Milline on siis Kanti poolt esitatav programm, seda näitab samuti ülaltoodud dokument üliõpilaskonna organiseerimise küsimustest. Selles kommentaare mittevajavas programmis rõhutatakse: «Meie intelligentsis peab kaduma endistest aegadest pärinev vaade venelasile kui heasüdamlikele, kunstiliselt andekaile inimestele. Ettekanded kirjandusest peavad näitama, et venelase hing on alati haige olnud ning seda haigust on isegi idealiseeritud ja populariseeritud (Dostojevski jt. teosed). Peab kaduma vaade, et eestlastel oli vanas Venes hea elu viinapõletajatena, vürstide kodukooliõpetajatena jne. Niiviisi tuleb märkamatult suunida meeled lääne. Edasi peaks järgnema alles vahekordade käsitlemine sakslastega.» See pretsedenditu ajaloo võltsimise ja rahva veendumuste ning tõekspidamiste vägistamise fašistlik kava pidi olema aluseks üliõpilaste allutamisel fašismi huvide teenimisele. See rektori platform leidis aktiivset toetust mõnede õppejõudude poolt, kes oma teadusliku töö temaatikasse lülitasid ebateaduslikke fašistlikke kontseptsioone ja püüdsid tõestada nende õigsust. Nii asub Eestimaa õiguse ajaloo professorina töötav J. Uluots eestlaste rassilise kuuluvuse uurimisele, prof. E. Ein asub otseselt saksa välikomandantuuri ülemsõjanõuniku tellimuste täitmisele. Nõukogudevastase laimu organiseeritud väljamõtlemise eesmärgil luuakse 1943. aastal nn. aktuaalse ajaloo komitee jne.

Eesti rahva süstemaatiline hävitamine kergitas omalt poolt üles uusi ebateaduslikke probleeme. Nii kirjutab majandus- ja rahandusdirektor dr. Wendt 8. juunil 1943. aastal ülikooli rektorile: «... on ülim aeg küsida, kas eesti rahvas saab jääda tulevikus veel püsima tema senise iive juures. Statistilised andmed annavad sellele eitava vastuse.» Majandusdirektor palub ülikooli rektorit moodustada vastav komisjon ja leida võimalus, mis «päästaks rahva silmapiirile kerkinud traagilisest väljasuremisest». Jättes tähele panemata fašistlike koonduslaagrite massimõrvad, rahva rasked elamistingimused, massilise hukkasaamise fašistlike väeosade koosseisus ja teised hitlerlikust okupatsioonist tingitud nähtused, ei unusta see paadunud rahvavaenlane ometi märkimast, et «eriti palun sealhulgas radikaalset ettepanekut, kuidas pidurdada rahva alaväärtusliku osa juurdekasvu».

Ülikooli kollektiivi ideoloogilise kasvatuse tulemused ei vastanud aga okupatsioonivõimude ootustele. Vaatamata pingutustele jäi ülikooli kollektiivi enamik külmaks fašistlike ürituste suhtes. Hitlerlikud organisatsioonid ei leidnud toetust, samuti leidis vastav propaganda vähe uskujaid. 1942. aasta lõpul said kõik ülikooli allasutuste juhatajad omavalitsuse juhi H. Mäe ringkirja 6. oktoobrist 1942. Selles märgiti, et «kahjuks ei ole omakaitse tähtsusest seni arusaamisele jõudnud enamik Eesti omavalitsuse ja kogukonna omavalitsuse teenistujaid». Edasi aga juhitakse tähelepanu sellele, et «kuuludeski omakaitsesse, püüavad mõned teenistujad mööda hiilida mitmesuguste ettekäänete all neile omakaitse poolt pealepandavast valve- ja julgeolekuteenistusest». Pärast sellist ringkirja algas intensiivne surve ülikooli teenistujate kollektiivile nende värbamiseks omakaitse teenistusse. Et teha üritust vastuvõetavamaks, otsustati omakaitse I Tartu territoriaalpataljoni juures organiseerida ülikooli teenistujatest ja üliõpilastest erikompaniid. Omakaitse nimekirja võis arvata ka tagaselja, omakaitse tööst mitteosavõtmist tõlgendati kui riigivastast akti. Kuid ka nendes tingimustes püüdsid üliõpilased ja õppejõud eemale jääda fašistlikest organisatsioonidest. Nii kirjutab prof. P. Ariste 12. IV 1943. aastal ülikooli omakaitse organiseerijale J. Hannibalile: «Minul on ainult üks põhjus, miks ma praegu ei saa astuda omakaitsesse... Haiguse tõttu olen nõnda kõhnunud, et kaalun praegu vaid 59 kilo, olles 176 cm pikk. Teatavasti ei võeta tööteenistussegi isikuid, kel on ulcus duodeni. Kardan, et need ülesanded, mis mulle paneks peale omakaitse, viiks mind füüsiliselt liiga kiiresti allamäge.» Muidugi ei õnnestunud alati okupatsioonivõimude korraldustest möödahiilimine, eriti aga siis, kui värbamised hitlerlikku armeesse võtsid «totaalse» iseloomu.

Tahtes anda lõplikku hoopi ülikooli kaadritele, lasksid okupandid ja nende fašismimeelsed abilised käiku oma valepropaganda igasugused vahendid. Üheks levinenumaks oli sõja lõpu poole kohutavate sündmuste kujutamine, mis pidi tabama eesti rahvast ja koos sellega ka ülikooli kollektiivi juhul, kui Nõukogude väed vabastavad Eesti territooriumi. Osutades teeneid okupantidele, kirjutas Sven Hedin kirja, mille üks eksemplar oli adresseeritud ka ülikooli rektorile ja selle kaudu ülikooli kollektiivile. Sellele fašistlikust propagandast ülekeevale väljamõeldisele kirjutas rektor vastuse, milles, toetudes kirja nõukogudevastasele laimule, märgitakse: «Daraus ist klar zu ersehen, dass der Bolschewismus das estnische Volk mit Frauen und Kindern ausrotten will.»[1] Seda mõtet püüti sisendada kõikidesse õppejõududesse ja üliõpilastesse. Poliitikas vähekogenenud inimeste juures andis selline propaganda ka mõningaid tulemusi. Kui tugevnes surve õppejõudude sundusliku evakueerimise

[1] Sellest on selgesti näha, et bolševism tahab eesti rahva koos naiste ja lastega juurteni hävitada.

TRÜ üliõpilased uut ühiselamut ehitamas (komsomoli ehitus)

osas Saksamaale, leidus üksikuid õppejõude, kes, sattudes segadusse hitlerlaste hirmupropagandast, koos fašistlike võimumeeste aktiivsete abilistega jätsid maha oma ülikooli ja kodumaa.

*

Võitlus hitlerlike okupantide vastu oli raske ja ohvreidnõudev. Ainult sõja esimesel aastal hävituspataljonide ridades ja võitluses anastajate vastu, kaasa arvatud hitlerlaste poolt mõrvatud, andis elu ligi poolsada Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilast ja õppejõudu. Need olid ohvrid võidu nimel. 1944. aasta augustis vabastasid Nõukogude armee väeosad Tartu. Veel enne kui Eesti NSV territoorium oli täielikult vabastatud, alustas tööd Tartu Riiklik Ülikool. 17. novembril 1944. aastal toimus ülikooli aulas 1944/45. õppeaasta pidulik avaaktus. Nii kiire ülikooli avamine oli võimalik seetõttu, et vajalik ettevalmistustöö selleks oli alanud tunduvalt varem. Juba 1943. aasta septembris arutas kõrgemate koolide üleliiduline komitee küsimusi Tartu ülikooli taastamisest pärast vabanemist hitlerlikust okupatsioonist. Võeti arvesse kõiki 1940/41. õppeaasta kogemusi. Suurt abi osutasid ka vennasvabariikide kõrgemad õppeasutused. Nii näiteks Leningradi Riiklik Ülikool ja Saltõkov-Štšedrini nimeline avalik raamatukogu andsid Tartu Riiklikule Ülikoolile 35 000 köidet teaduslikku kirjandust ja õpikuid, samuti saadi õppevahendeid, vajalikku sisseseadet, aparaate jne. 1944. aasta 6. detsembriks oli ülikoolis 1432 üliõpilast (neist esimesel kursusel 543)

ja 290 õppejõudu. Alustasid tööd ka ülikooli ühiskondlikud organisatsioonid. Juba esimestest päevadest peale asuti likvideerima okupatsioonipäevadest säilinud distsipliinitust ja «minnalaskmise» meeleolu. Oma kirjas rektorile 25. novembril 1944 kirjutab hariduse rahvakomissar J. Nuut: «Töö kõrge kvaliteet ja järjekindel nõudmine on õppeprotsessi vankumatud alused ... Aruanded ja eksamite tulemused peavad peegeldama tõeliselt saavutatud taset ... Teaduskondade nõukogud ja ülikooli nõukogu peavad järjekindlalt pühendama suurt tähelepanu õppetöö kvaliteedi ja edukuse pideva «tõstmise küsimustele, leides ning ellu viies abinõud igasuguste häirivate asjaolude kõrvaldamiseks. Abitu leppimine nõrkade saavutustega oleks lubamatu.» Juba esimese õppeaasta vältel pärast okupatsioonist vabanemist lahendati ülikooli kaugõppeosakonna küsimus. 1945/46. õppeaastale planeeriti 905 statsionaarse ja 160 mittestatsionaarse üliõpilase vastuvõtmine. 1944/45. õppeaastal intensiivistus ka õppejõudude teaduslik töö. Selle esimese konkreetse tulemusena toimus 1945. aasta 14.—16. juulini ülikooli teaduslik sessioon, kus esitati 48 ettekannet.

Sõjajärgsetel aastatel on ülikool pidevalt kasvanud. Järjekindlalt on kasvanud nii üliõpilaste kui ka õppejõudude arvuline koosseis, samuti on ülikool andnud rohkem mitmesuguseid spetsialiste, nagu arste, õpetajaid, juriste, majandusteadlasi, insenere jne. Erilist tõusu on näidanud kaugõppe osakonnas õppivate üliõpilaste arvu kasvamine nii õppijate kui ka lõpetajate osas.

Aastad	Statsionaarne osakond		Kaugõppeosakond	
	Üliõpilaste üldarv	Lõpetas	Üliõpilaste üldarv	Lõpetas
1945	1829	15	238	—
1946	2162	230	260	2
1947	2595	72	222	1
1948	2939	126	243	3
1949	2936	469	278	4
1950	3147	336	315	9
1951	2094	492	420	18
1952	2189	386	456	44
1953	2300	328	708	46
1954	2718	359	882	36
1955	2870	382	924	89
1956	3096	382	1178	111
1957	3055	437	1339	114

Statsionaarsete üliõpilaste osas oli arvu järsk langus tingitud sellest, et 1951. aastal loodi ülikooli põllumajandusteaduskonna, loomaarstiteaduskonna ja metsandusteaduskonna baasil uus kõr-

gem õppeasutus — Eesti Põllumajanduse Akadeemia. 1957. aastaks õppis selle õppeasutuse kuues teaduskonnas 2330 üliõpilast. 1955. aastal loodi Eesti Põllumajanduse Akadeemias ka kaugõppeosakond, kus 1957. aastaks õppis 640 üliõpilast. Oma eksisteerimise kuue esimese lennu kestel on Eesti Põllumajanduse Akadeemia andnud vabariigi põllumajandusele 1588 noort spetsialisti. Seega on Tartu Riiklik Ülikool ja Eesti Põllumajanduse Akadeemia andnud vabariigile viimase kümne aasta jooksul tunduvalt rohkem noori spetsialiste kui Tartu Ülikool 20 kodanliku aasta jooksul. Nii on praktiliselt tõestatud, et kodanluse «haritlaste üleproduktsiooni» loosung oli ainult fiktsioon. Kui võtta näiteks arste, siis 1937. aastal oli Eesti linnades iga 10 000 elaniku kohta 21,8 arsti, maal aga 2,4 arsti. 1955. aastal oli kogu Eesti NSV ulatuses iga 10 000 elaniku kohta 21,8 arsti, kuid sellele vaatamata on vajadus arstide järele suur.

Noorte spetsialistide ettevalmistamist soodustab pidevalt tugevnev materiaalne baas. Eriti kiiresti on kasvanud raamatukogu. Kui 1945. a. 1. maiks oli raamatukogus 775 224 köidet, siis 1949. aasta 1. septembriks ületas see arv juba 1 miljoni, 1957. aastaks aga ületati juba 2 miljoni piir. 1957. aastal oli raamatukogus üle 135 000 külastaja ning laenutati üle 800 000 teose (1939/40. aastal oli 18 000 külastust ja laenutati vaid 26 908 teost). Suured summad nähti ülikooli eelarves ette sisustuse muretsemiseks, kapitaalehitusteks ja remondiks, ühiselamute varustamiseks jne. Aluse sellele pani NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu otsus 12. augustist 1945. aastal Tartu Riikliku Ülikooli tugevdamise kohta. Kui vaadelda ülikooli eelarvet, siis 1941. aastaga võrreldes oli eelarve 1948. aastaks kasvanud juba peaaegu kahekordseks. Üliõpilaste varustamine elamispinnaga ühiselamute näol on kasvanud sõjajärgsete aastate jooksul rohkem kui neli korda. Kui 1946. aastal mahutati ühiselamutesse 380 üliõpilast, siis 1957. aastal elas ühiselamutes 1564 üliõpilast. 1958. aastal alustati uue 400 kohaga ühiselamu ehitamist.

Sõjajärgsetel aastatel on ülikool rikastunud ka mitmete uute spordibaasidega, mis on võimaldanud hoopis uuele tasemele tõsta kehakultuuriõpetajate ja -organisaatorite ettevalmistamist. Sellisteks on ülikooli ratsabaas, aastaringne laager «Käärikul», mida kasutatakse praegu ka üleliiduliste võistkondade ettevalmistamiseks. 1957. aastal avati ülikooli staadion, 1958. aastal sõudejaam. Hulk spordi- ja õppebaase on veel kujundamisel.

Mis puutub üliõpilastesse, siis ei määra nüüd vanemate majanduslikud tingimused enam ülikoolis õppimise võimalust. Õppemaksu ei ole, kõik hästi edasijõudvad üliõpilased on kindlustatud stipendiumiga, mille suurus võimaldab äraelamist. Viimastel aastatel on kuni 80% üliõpilastest saanud riiklikku stipendiumi.

Materiaalsete tingimuste järjekindel paranemine on olnud kahtlematult aluseks ülikooli edusammudele mitmesugustel aladel. Küllaltki suuri edusamme on tehtud teadusliku töö alal. Alates 1955.

aastast on ülikoolis toimunud hulk üleliidulise tähtsusega teaduslikke nõupidamisi ja konverentse. Esimeste hulgas olid füsioloogia, farmakoloogia- ja luminestsentsialased üleliidulised nõupidamised. Viimastel aastatel on eriti elavnenud Balti vabariikide vaheline koostöö teaduslike probleemide läbitöötamise alal.

Teadusliku töö intensiivistumine on lahutamatult seotud õppejõudude kvalifikatsiooni tõusuga. Järk-järgult on vanast koosseisust välja vahetatud sellised õppejõud, kes oma omaduste poolest pole olnud kõrgema õppeasutuse nõuete tasemel, kusjuures selleks on kasutatud põhiliselt kaht teed: 1) aspirantuur ja 2) noorte jõudude ettevalmistamine töö kõrval kandidaaditöö kaitsmiseks. Nii on arvatud aspirantuuri alates 1945/46. õppeaastast kuni 1957/58. õppeaastani 183 inimest. Ajavahemikul 1946—1957 on ülikoolis kaitstud 99 tööd teaduste kandidaadi kraadi saamiseks, kusjuures osa aspirante on kaitsnud oma tööd väljaspool Tartu Riiklikku Ülikooli. Kõige enam dissertatsioone on kaitstud arstiteaduse erialal — 37. Peale selle on kaitstud 1946.—1955. aastani 6 doktoritööd ülikoolis ja 3 väljaspool ülikooli. Kui 1944/45. õppeaastal oli ülikoolis 266 õppejõudu (47 professorit, 64 dotsenti, 57 teaduste doktorit, 55 teaduste kandidaati), siis vaatamata Eesti Põllumajanduse Akadeemia eraldamisele, oli 1957/58. õppeaastal 403 õppejõudu (28 professorit, 95 dotsenti, 25 teaduste doktorit ja 126 teaduste kandidaati), kusjuures Eesti Põllumajanduse Akadeemias on 13 professorit, 20 dotsenti, 11 teaduste doktorit ja 44 teaduste kandidaati. Eriti paistab silma hoogus tõus teaduste kandidaatide osas, mahajäämusega on tegemist aga teaduste doktori kraadide kaitsmisel, mille tõttu on väljalangemine olnud suurem juurdekasvust. Kuid tuleb arvesse võtta ka seda, et 1946. aastal loodi Eesti NSV Teaduste Akadeemia, mis omakorda nõudis ülikoolilt terve rea kvalifitseeritud jõudude loovutamist.

Ülikoolis on arenenud ka üliõpilaste teaduslik töö. 1948. aastal loodi Üliõpilaste Teaduslik Ühing. 1948/49. õppeaastal oli Üliõpilaste Teadusliku Ühingu liikmeid 190. Teaduslikke ringe oli ülikoolis 19, kuhu kuulus umbes 400 liiget. 1948. aastal toimus ka Üliõpilaste Teadusliku Ühingu I konverents, kus tuli ettekandmisele 44 teaduslikku tööd. Üliõpilaste Teaduslik Ühing on kujunenud üheks tähtsamaks üliõpilaste iseseisvat teaduslikku tööd organiseerivaks keskuseks. 1956/57. õppeaastal oli ÜTÜ liikmeid 470, ringide arv oli 61 1570 liikmega. 1957. aastal toimunud XI teaduslikul konverentsil oli 125 ettekannet, kusjuures X (juubelikonverentsil) oli ettekandeid 145. ÜTÜ kaudu on üliõpilastel teaduslikud sidemed enam kui 20 kõrgema õppeasutusega vennasvabariikides. Väga populaarseks on kujunenud ka üliõpilaste teaduslike tööde iga-aastane ülevaatuskonkurss. Kui 1940. aastal esitati vaid 10 võistlustööd, siis 1950. aastal esitati juba 41 võistlustööd. Viimastel aastatel on eriti hoogu võtnud kollektiivsete võistlustööde esitamine. Viimane nähtus on teretulnud just seetõttu, et ta kasvatab üliõpilaste kogemusi teadusliku probleemi ühiseks läbitöötamiseks.

Võitlusest puuduste vastu võtsid aktiivselt osa ülikooli partei-, ametiühingu- ja komsomoliorganisatsioon. Juba 1945. aasta veebruaris märgitakse õppetöö aruandes, et üliõpilaste ametiühinguning kommunistliku noorsooühingu organisatsiooni arenev töö hõlbustab samuti üliõpilaste kultuurilise ja poliitilise teenindamise korraldust ning puuduste väljaselgitamist ja kõrvaldamist.

Ülikooli parteiorganisatsiooni koosseisu kuulus 1945. a. lõpul 16 partei liiget ja 9 liikmekandidaati. Eesrindlikumate üliõpilaste ja õppejõudude arvel kasvas parteiorganisatsioon võrdlemisi kiiresti ning 1958. aasta 1. jaanuariks oli parteiorganisatsioonis arvel juba 162 partei liiget ja 16 liikmekandidaati. Igas teaduskonnas on oma parteiorganisatsioonid, mis omakorda jagunevad veel gruppidesse. Parteiorganisatsiooni peamiseks töölõiguks on kujunenud kollektiivi ideelis-poliitiline kasvatamine. Selles töös on parteiorganisatsiooni abiliseks olnud komsomoliorganisatsioon. Kui 1944/45. õppeaasta lõpul oli ülikoolis 32 kommunistlikku noort, siis 1958. aasta alguseks oli komsomoliorganisatsioonis 1635 liiget ehk 54% üliõpilaste koosseisust. Komsomoliorganisatsioon on olnud initsiaatoriks üliõpilasringide loomisel, poliitinformatsioonide organiseerimisel jne. Eriti tähtsat osa on komsomol etendanud massilise iseloomuga praktiliste tööülesannete täitmisel nagu ülikooli staadioni ehitamine, viljakoristustööd uudismaadel 1956—1958 ja 1958. aastal alustatud uue ühiselamu ehitamine.

Kõige massilisemaks organisatsiooniks on ametiühinguorganisatsioon, kelle liikmeskonda kuulub ligi 3000 üliõpilast ning ligi 1000 töölist ja teenistujat. Ametiühingu kõige ulatuslikumaks ülesandeks on massilise kultuuritöö juhtimine, samuti võitlus üliõpilaste olustikuliste tingimuste parandamise eest. 1957. aastal said 187 ametiühingu liiget tuusikud puhkekodudesse ja sanatooriumidesse, paljud viibisid turistidena väljaspool NSV Liidu piire.

Poliitiline kasvatustöö on kujunenud ülikoolis tehtava õppe- ja teadusliku töö lahutamatuks osaks. Juba 1944/45. õppeaastal töötas õppejõudude osas kaks teoreetilist seminari, mis haaras ligi kakssada õppejõudu. 1946. aastal alustas tegevust EKP Tartu Linnakomitee juures asuv Marksismi-Leninismi Õhtuülikool. 1948. aastal lõpetas selle 4 õppejõudu, ajavahemikul 1948—1952 aga 158 õppejõudu. 1949. aastal asuti ülikooli ideelis-teoreetilist tööd ümber korraldama, kusjuures käesolevaks ajaks on kujunenud kõige otstarbekohasemaks ideelis-teoreetilise enesetäiendamise vormiks filosoofilised seminarid, mis toimuvad vastavalt erialadele. Üliõpilaste hulgas tehtava ideelis-poliitilise kasvatustöö tähtsamaks vormiks kujunesid poliitinformatsioonid. Esimene instruktaaž poliitinformaatoreile toimus ülikoolis 25. aprillil 1945. aastal. Üheks ulatuslikumaks ideelis-poliitilise kasvatuse ürituseks kujunes 1948/49. õppeaastal läbi viidud kommunistliku kasvatuse konverents. See haaras iga üliõpilast ja valdavat osa ülikooli õppejõududest. Konverentsi aluseks oli rea ilukirjanduslike teoste läbi-

arutamine mitmesuguste teemade kaupa, nagu «Sõprusest ja seltsimehelikkusest», «Julgusest ja kohusetundest» jne. Arutluse käigus kerkisid üles küsimused üliõpilaste elust, toimus 144 koosolekut ligi 700 sõnavõtuga. 8. ja 9. aprillil toimus plenaaristung, kus esinesid EKP Keskkomitee sekretär, ülikooli prorektor, ülikooli parteibüroo sekretär jt.

Koos töö algusega ülikoolis alustasid oma tööd ka üliõpilaste kunstilise isetegevuse kollektiivid — koorid, näitering jt. Kuna üleülikoolilistest isetegevusringidest osavõtt oli piiratud, hakkasid ka teaduskondades välja kujunema oma kunstilise isetegevuse kollektiivid. 1948. aasta lõpul hakati organiseerima esimest ülikooli kunstilise isetegevuse ülevaatus-konkurssi. Esimesest ülevaatusest võttis osa üle 500 isetegevuslase, kusjuures esikohale tuli kehakultuuriteaduskond. Huvi tõusu kunstilise isetegevuse vastu näitab üha kasvav üliõpilaste osavõtu protsent. Kui esimesest ülevaatusest 1948/49. õppeaastal võttis osa umbes 20% üliõpilastest, siis järgneval aastal oli osavõtjaid juba 55% üliõpilaskonnast, IV ülevaatusest, mis oli pühendatud Tartu Riikliku Ülikooli 150. aastapäevale, võttis osa 65% üliõpilastest. Isetegevuse ülevaatused on kujunenud iga-aastasteks üritusteks ning aitavad kaasa isetegevuse arendamisele ülikoolis. 1957. aasta vabariiklikul noorsoofestivalil said ülikooli kunstilise isetegevuse kollektiivid mitu kuldmedalit. VI ülemaailmsel noorsoofestivalil Moskvas 1957. aasta suvel tunnistati ülikooli rahvakunstiansambel ja meeskoor pronksmedali väärilisiks.

Aastast aastasse paraneb sporditöö organiseerimine ülikoolis. Ülikooli spordiklubi on kahtlematult vabariigi üks tugevamaid kollektiive. Ülikooli sportlased on tulnud üleliiduliste kõrgemate koolide esivõistlustel korduvalt esikohale, samuti konkureerivad ülikooli korvpallivõistkonnad edukalt NSV Liidu parimate võistkondadega. Ülikooli spordiklubi on organiseerinud ka rahvusvahelisi võistlusi. Massilisemaks on kujunenud matškohtumised kergejõustikus Helsingi ülikooliga. Toimunud kahest kohtumisest on mõlemad võidetud Tartu Riikliku Ülikooli suure ülekaaluga. Samuti on võidetud Helsingi ülikooli korvpallureid.

1957. aastal oli ülikooli spordiklubil 1027 liiget, neist I järgu sportlasi 358, II järgu sportlasi 659. 1946.—1956. aastani on ette valmistatud 1 NSV Liidu teeneline meistersportlane, 33 NSV Liidu meistersportlast, 440 I järgu sportlast, 1151 II järgu sportlast ja 2532 III järgu sportlast.

Toodud on ainult osa ülikooli sõjajärgsete rahuliku taastamise ja ülesehitustöö aastate saavutustest. Kahtlematult on saavutuste kõrval ka lünki, puudujääke. Suur töö seisab ülikooli ees seoses uue, seitsme aasta plaani ürituste elluviimisega. Nende edukas elluviimine muudab aga ülikooli õppe- ja teadusliku töö tingimused tunduvalt paremaks. Uued laboratooriumid, õpperuumid, ühiselamud, uued ümberkorraldused spetsialistide parema ettevalmistamise huvides — selles vaimus elab ja töötab kogu ülikooli kollektiiv.

Nendes tingimustes on selge, et esinevad lüngad ja raskused seoses nende ületamisega on kasvamisraskused, edasiliikumise raskused, mis iseenesest sisaldavad juba nendest raskustest ülesaamise võimalusi. Ja seepärast toetavadki ülikooli õppejõud, üliõpilased ja teenistujad üksmeelselt Nõukogude valitsuse ja Kommunistliku Partei poliitikat, mis on suunatud elanikkonna heaolu järjekindlaks tõstmiseks ja rahu kindlustamiseks rahvaste vahel.

NÕUKOGUDE EESTI TEATER 1940—1960

Teotahtega ja ka jõutundega astus eesti teater 1940. aastal nõukogude teatri ridadesse ning alustas vaimustuse ja innuga sotsialistliku teatri esimest hooaega. Algas avarate võimaluste ja erutavate kunstiliste lootustega teatritöö aasta. Koos kunstilise ja administratiivse juhtimise vastava ümberkorraldamisega algas ka kollektiivides tõsine ideoloogiline kasvatustöö. Tuli alustada nõukogude teatri eetiliste ja esteetiliste aluste sügavamat tundmaõppimist. Kasvas nõudlikkus teatri vastu ja ka teatris eneses. Oli vaja tõsta näitleja meisterlikkust, lavastuste ideelist ja kunstilist taset ning hakata juurutama sotsialistliku realismi loomingulist meetodit teatri praktilises töös. Nõukogude kunstipoliitika kindlustas, et teatrikollektiividel oli sellel ülemineku ajal soodne ja häireteta loomingulise töö võimalus. Nii kujunes esimene nõukogude teatri hooaeg 1940.—1941. aastal intensiivseks ja töörohkeks. See oli ka teatrite kunstiliste juhtkondade ja näitlejate kollektiivide pinevaks õppimise ning ümberõppimise hooajaks.

Kodanlikul ajal, eriti aga fašistliku diktatuuri teostamise perioodi umbsetes tingimustes hoidsid enamik eesti parimaid näitlejaid alles oma realistliku mängukooli ja demokraatliku teatri kunsti mõistmise. Hoolimata suunamisest ja reaktsioonilise ideoloogia imbutamisest õnnestus eesti teatril peaaegu tervelt läbi pääseda naturalismi ja formalismi karide vahelt. Kui üldiselt ja ka kodanliku riigivõimu tahte kohaselt olid pilgud pööratud Lääne-Euroopa teatri poole, jälgis eesrindlikum osa teatritegelasi ka Nõukogude Liidu teatrielu. Seda võimaldas ja soodustas vanema ning keskmise ea näitlejate vene keele oskus ja vene kirjanduse tundmine. Nõukogude teatrialane teoreetiline kirjandus, dramaturgia, publitsistika ja ajakirjandus oli siiski kättesaadav ning seda loeti hoolega. Rida näitejuhte ja näitlejaid, nagu A. Lauter, P. Põldroos, H. Gleser, L. Reiman, B. Kuuskemaa, E. Türk, H. Uuli ja veel teisi külastasid kodanlikul ajal õppe-eesmärgil Nõukogude Liitu. Oma tähelepanekuid ja kogemusi püüdsid nad rakendada teatri praktikas ja pedagoogilises töös. Kollektiivides peeti loenguid ja ettekandeid ning võeti sõna ajakirjanduses. Peale selle arenes avameelseid vestlusi kitsamas ringis, kõnelusi lähemate töökaaslastega. Nii et oma, eesti teatriprobleeme arutades ei saadud mööda minna nõu-

kogude teatri praktikast. Üksikute kogemused ja teadmised nõukogude teatrist said kogu eesti teatri omanduseks. Võib öelda, et nõukogude teatri arengu eri etapid on väiksemal või suuremal määral kajastunud ka eesti lavaloomingus. Stanislavski teos «Näitleja töö enesega» ilmus eestikeelses tõlkes 1938. aastal. Raamat levis kiiresti ning seda loeti ja õpiti süvenemisega. Näitejuhid ja lavapedagoogid hakkasid sügavamalt uurima Stanislavski süsteemi ja seda juurutama lavatöö praktikas ning teatrikooli kasvatustöö metoodikas. Tekkis juba arvamine, et eesti teatrielu areneb Stanislavski seisukohtade alusel. Seega oli eesti teatril nõukogude teatri ridadesse astudes mõnel määral teadlikkust ja teoreetilist ettevalmistust ning see tuli muidugi kasuks. Eesti nõukogude teatrit ei tulnud hakata ehitama tühjale kohale. Kuid asudes täitma uusi ülesandeid sai iga teatri kollektiiv kohe aru, kui palju on veel vaja enesetäiendamist ideelis-poliitilise teadlikkuse ning marksistliku esteetika ja kunstimeisterlikkuse tõstmise osas. Ja kogu jõudu kokku võttes alustasid eesti teatrite kunstilised koosseisud oma loominguliste ülesannete lahendamist ning teadlikkuse ja oskuse tõstmist. See kõik kokku andis juba varsti positiivseid tulemusi ja eesti teatris oli esimesel nõukogude hooajal juba hulk märkimisväärseid kunstilisi saavutusi. Sellel esimesel hooajal võib kõigepealt märkida pöördelisi muudatusi lavateoste valikus. See toimus nüüd juba uue esteetilise lähtekohaga, uue ideelis-kunstilise alusega. Silmapaistvalt kasvas kapitalistliku korra olemust kritiseerivate ja paljastavate näidendite osatähtsus. Kuid peamist murrangut kutsus esile siiski nõukogude dramaturgia, kaasaegsete ja revolutsioonilis-ajalooliste näidendite lavaletoomine. Koos töörahva võiduga tuli ka teatrilavale uus kangelane, uute ideedega, uue moraaliga. «Estonia» avas hooaja E. Vilde näidendiga «Side», mis teravalt arvustab kodanlikku ühiskonda. Seda näidendit peeti üle paarikümne aasta ebalavaliseks ja läbikukkunuks. «Side» lavaletoomisega pani «Estonia» aluse ka lavakirjandusliku pärandi ümberhindamisele. Haaravaks sündmuseks oli Gorki «Vassa Železnova» lavastus, kus L. Reiman kehastas nimiosa suure kunstilise jõuga. L. Reiman andis ka haarava ja elamustetiheda töölisnaise Pelageja Gorki «Ema» instseneeringu lavastuses.

Tartu «Vanemuises» oli esimeseks suuremaks sõnalavastuseks A. Korneitšuki revolutsioonilis-heroiline draama «Eskaadri hukk» ja edasi L. Rahmanovi «Rahutu vanadus». Tõsisteks sündmusteks teatrielus olid A. Arbusovi «Tanja», A. Korneitšuki «Platon Kretšet» ja B. Lavrenjovi «Murrangu» lavastused Tallinna Töölisteatris. Tallinna Draamateater tõi hinnatava kunstilise ja ideelise tasemega lavale Gorki näidendi «Põhjas» ja maailma klassikast H. Balzac'i «Eugénie Grandet» ning nõukogude kaasaegsest dramaturgiast V. Gussevi näidendi «Kuulsus». Pärnu «Endla» lavastas kordalöinult Trenjovi «Ljubov Jarovaja» ja Viljandi «Ugala» A. Furmanovi ja J. Lunini «Tšapajevi». Ilmus esimene algupärane revolutsiooniteemaline näidend, M. Raua «Mõõk väravas». Näidendi esilavastus

oli üheaegselt «Vanemuises» ja Tallinna Töölisteatris. Nii püüdis eesti teater anda parimat uue ühiskonna ehitamiseks, rahva kasvatamiseks kommunistliku maailmavaate vaimus. Muidugi oli nendes lavastustes veel puudusi, kuid neis oli palju siirust, huvitundmist ja ausat püüdmist tõsiselt tutvuda nõukogude teatri ideelis-kunstiliste püüdlustega ja sotsialistliku realismi meetodi põhialustega. Juba 1940. aasta lõpul alustati ettevalmistusi esimeseks eesti kirjanduse ja kunsti dekaadiks Moskvas, mis kavakohaselt pidi toimuma 1941. aasta detsembris. See uus ülesanne mobiliseeris ja innustas laiahaardeliselt kõiki eesti teatri loovaid inimesi. Avanes ju esmakordselt avar võimalus tutvustada eesti lavakunsti paljudele Nõukogude rahvastele. Dekaadi sõnalavastuste kavas oli ka A. Kitzbergi draama «Libahunt». Parima lavastuse väljaselgitamiseks tuli see võistluse korras üheaegselt lavale «Estonias», Tallinna Draamateatris ja «Vanemuises». Parimaks tunnistati Tallinna Draamateatri lavastus. Kuid kõigi kolme lavastuse juures võis näha teose uut mõistmist ja püüet viia näidend ebausu ja müstika pinnalt laiahaardelise ideedraama tasemele. Uut oli «Libahundi» kujude ja karakterite mõistmises ning lahendamises. Teater töötas lahedate majanduslike võimalustega ja võis teha julgeid kunstilisi algatusi ja tulevikukavatsusi. Näitlejate aineline olukord paranes tunduvalt. Koosseisude suurendamine võimaldas edutada ja tööle rakendada hulga noori andekaid inimesi. Lavastuste välisele vormistusele võis senisest märksa suuremal määral rõhku panna. Ainelist muret tundmata võisid kõik asuda kogu jõu, ande ja oskusega sotsialistliku teatri ülesehitamisele. Kuid sotsialistliku teatri hoogsa alguse ja alusmüüri rajamise hävitas saksa fašistlike röövvallutajate kallaletung Nõukogude Liidule. Eesti NSV territoorium oli hädaohus. Kogu rahva jõud koondus võitluseks vaenlasega. Sellega ühinesid ka teatriinimesed üksmeelselt ja ühise rindega. Osa näitlejaid asus kindlustustöödele, osa moodustas kunstilisi brigaade ning esines võitlejate keskel, Punaarmee üksustes, mobilisatsioonipunktides ja kindlustustööde juures. Paljud näitlejatest ja teatritöötajatest astusid ka hävituspataljoni ridadesse. Kui vaenlase rinne lähenes ja raskete võitluste järele vallutati Eesti pindala, siirdus suur hulk eesti teatriinimesi Nõukogude tagalasse, et jätkata võitlust. Evakuatsioon viis eesti lavakunstnikke laiali erinevatesse paikadesse, linnadesse ja küladesse, kus nad asusid tööle väga mitmesugustel aladel. Aga igal pool, kus oli juba mitu eesti lavainimest koos, kus leidus asjahuvilisi, tekkis kohe väike ansambel, kes hakkas esinema tehastes ja kolhoosides. NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu vastava otsusega 16. detsembrist 1941. aastal algas Eesti Riiklike Kunstiansamblite moodustamine. Ansamblite asukohaks sai ajalooline Jaroslavli linn. Ja juba märtsis 1942 toimus Eesti Riiklike Kunstiansamblite ametlik avamine. Draamarühma paarikümneliikmelises koosseisus töötasid A. Lauter, P. Pinna, P. Põldroos, Ed. Tinn, E. Ratassepp, V. Ratassepp, T. Kukk, K. Ruus, O. Tinn, J. Tammur, L. Rajala, K. Toom, L. Mar-

tin jt. ning veel hulk andekaid noori. Draamarühma kavas oli ajakohast patriootilist ja võitlevat luulet, aktuaalseid lühinäidendeid ja stseene, katkendeid Simonovi näidendist «Vene inimesed» ja P. Rummo algupärase näidendi «Pruun katk» lavastus. Varsti algasid esinemised eesti rahvuslikes väeosades, haiglates, raadios ja mujal. Kõik need esinemised võeti vastu vaimustusega ja haruldase südamlikkusega. Eesti Riiklikud Kunstiansamblid andsid Suure Isamaasõja päevil üle tuhande kontserdi. Ansamblid tegid peale esinemiste veel hindamatu tähtsusega töö eesti kunstikaadrite säilitamise, edasiarendamise, kasvatamise ja karastamisega.

Eestis algas aga 1941. aasta sügisel sünge okupatsiooniaeg ja vaba rahvas suruti terrori raudse kanna alla. Loovat elu mattis vaimne hämarus ja eesti rahvuslik kultuur ning kunst oli tõsises hävinemisohus.

*

Raske on vaenulisel jõul allutada ja hoida oma ikkes suure kultuuripärandiga rahvast. Iga tõeline demokraatlik kultuur on vägivalla vastu. Kui fašistlikud okupandid olid vallutanud eesti maa-ala ja püüdsid hävitada rahva poliitilise iseseisvuse, oli nende esimeseks eesmärgiks eesti rahvusliku kultuuri hävitamine. See vankumatu vastupanujõud, mida rahvas näitas võitluses fašistliku okupatsioonivaimuga, andis tunnistust ka eesti rahvusliku kultuuri jõust. Rahvusliku iseteadvuse ja vastupanujõu kasvu üheks allikaks oli ka eesti rahvuslik teater algusest peale, alates esimestest avaldustest. Eesti teatri ajalugu on ühtlasi ka rahva poliitilise võitluse ajalugu. Eesti teater tekkis ja arenes võitluses balti-saksa poliitilise ja majandusliku ülevõimu vastu, võitluses saksastamise ja vaimse orjastamise vastu. Eesti teater oli balti sakslusele alati pinnuks silmas, sest teater oli rahva loova mõtte ja selle eesrindlikuma ning aktiivsema osa kogumise ja organiseerimise kohaks. Alati püüdsid balti sakslased takistada ja alavääristada eesti teatri kultuurilist püüdlust. Seda jätkas nüüd palju ägedamalt ja järjekindlamalt fašistlik kultuurimetslus.

Fašistide sihiks oli hävitada kogu eesti rahvas kui rahvus. Kuid selleks, et hävitada rahvas, tuleb hävitada tema kultuur. Ja nii oligi fašistide ja nende käsilaste esimeseks sammuks pärast maa vallutamist see, et hakati järk-järgult lammutama eesti rahvuslikke kultuuriasutusi. Lammutamisele oli määratud ka eesti teater. Võimatu oli korraga sulgeda ja lõpetada teatrite tegevus. See oleks tekitanud üldrahvalikku rahulolematust, vastupanu, õhutanud veel rohkem avalikku vaenu ja sallimatust. Kuid seda ei pidanud saksa propaganda soovitavaks. Fašistid toimisid kurikavalalt, märkamatult ja pikkamööda. Nad lubasid küll teatritel edasi töötada, kuid võimu suunamine käis nii, et eesti rahvuslikku teatrit märkamatult välja suretada. Kõiki eesti teatri ajaloolisi traditsioone, väljakujunenud kunstipüüdlusi, tõsist tööd ja esteetilisi seisukohti mürgitati igasuguse võltspropaganda ja ebakunstiliste ülesannetega.

Eesti rahvuslik teater on kogu oma ajaloolise arengu kestel jälginud maailma teatrikunsti eesrindlikke sihte ja saavutusi. Ta on sealt palju õppinud ja saadud kogemusi ümber valanud oma rahvuslikku vormi. Kodanliku võimu perioodil oli teater sunnitud sageli tegema järeleandmisi kodanluse hiilguse ja esinduslikkuse tahtele, samuti väikekodanluse ja tõusikluse maitselagedusele. Kuid teater jäi põhiliselt siiski terveks. Ta püüdis alles hoida ning edasi arendada rahvalikke demokraatlikke traditsioone. Püüdis hoolimata kodanliku korra pitsitustest ja vaimsest vähenõudlikkusest hoida kõrgel teatrikunsti ideelist sisu ning esteetilist ja vormilist taset, hoida alles vaimset värskust ja loomingulist suutlikkust. Nii võis eesti teater 1940. aastal astuda jõuliselt nõukoguliku lavakunsti kõrgete ülesannete täitmisele. Teatri siseelust kadusid igasugused intriigid, hõõrumised, soosingud ja muud ebakunstilised nähtused. Need nähtused kasvasid eriti lopsakalt kodanliku korra viimasel perioodil, kui Pätsi diktatuuri kõrgemad tšinovnikud koos pangahärrade ja poliititsevate advokaadikestega hoidsid teatrite juhtimist enda käes. Fašistliku okupatsiooni ajal sai neist fašistidele sõnakuulelikke käsilasi, kes aitasid lammutada eesti teatrit. Vangistati rida silmapaistvaid teatritegelasi, kriitikuid ja dramaturge, nagu J. Sütiste, E. Tammlaan, E. Türk, O. Aloe, R. Kangro-Pool ja veel teisi. Kõrvaldati tööst ja jälitati inimesi, kes olid aktiivselt osa võtnud eesti nõukogude teatri kujundamisest. Tehti olematuks nende näitlejate ja näitejuhtide töö, kes olid läinud Punaarmeesse või tagalasse. Neist ei tohtinud avalikult kõnelda ega nende tööd mainida. Võeti maha nende pildidki teatriruumidest. Mängukavast kõrvaldati kõik nõukogudeaegsed lavastused, hoolimata nende kõrgest kunstilisest tasemest. Ja mitte ainult nõukogude kirjanike näidendid, vaid ka klassika. Fašistlik kultuurimetslus tembeldas kommunistlikuks ka sellised teosed, nagu Kitzbergi «Libahunt», Balzac'i «Eugénie Grandet» ja Molière'i «Tartuffe». Ja kui Draamateater tahtis lavastada Goethe «Fausti», siis fašistlik asutus — Saksa Propaganda Staffel vastas üleolevalt ja ülbelt, et eesti kirjanik ei ole võimeline tõlkima Goethe teost ning et eesti näitleja on selleks liiga madalal kultuuriastmel, et «Fausti» kujusid mõista. See näitab kujukalt, kuidas fašistid hindasid eesti kirjanikku, näitlejat ja teatrit. Eesti näitleja osaks jäi esitada kõige vähenõudlikumat, labast, maitselagedat ja ebakunstilist ning rahva osaks oli vaadata peamiselt saksa kahemõttelisi või hoopis mõttetuid jandikesi. Rahvast hoiti meelega eemale kõigest, mis paneks mõtlema, juurdlema ja võrdlema. Rahvast ei peetud kindla poliitilise tagamõttega selle vääriliseks, et ta näeks sisukat teatrit ja puutuks kokku maailma eesrindliku kirjanduse mõttesügavustega. Küllaltki iseloomustab tõelist olukorda, teatrite madalat taset ja sisulist tühjust juba see, kui loeme üksikute näidendite pealkirju, mis teatrite mängukavas seisid esimesel kohal ja mida kiitis ning ülistas fašistlik saksa- ja eestikeelne ajakirjandus. Mis võib olla niisuguste pealkirjade taga, nagu «Eva hüppas aknast välja», «Minu tütar — sinu tütar», «Kas

mehed võivad olla truud», «Naisin ingli», «Neli selli», «Tölplane», «Asja eest teist taga» ja edasi rodu sellelaadilisi. Veel kunagi pole olnud eesti lavadel niisugust kirjanduslikku pahna ja niisugusel hulgal nagu fašistliku okupatsiooni ajal. Ja kohutava kiirusega hakkas langema eesti teatri kunstiline tase. Kuid fašistlik propaganda püüdis tõendada, et teatrile on tulnud loominguvabaduse aeg. Püüdis hulkades tekitada muljet, et teater töötab hästi ja näitlejad esitavad hiilgavaid saavutusi. Selleks oli antud ajakirjandusele ja arvustajatele salajane ettekirjutus eesti teatrit ja näitlejat igal juhul kiita. Ja nii kiideti seda kirjanduslikku pahna, kiideti keskpärast ja halba mängu, kiideti isegi kõigile arusaadavat ebaõnnestumist. Nii taheti rahvale sisendada arvamist ja kujutlust, et teater õitseb, näitlejad mängivad üllatavalt hästi, etendusi külastatakse elavalt. Vaadake, millise tõusu on andnud eesti teatrile fašism. Eesti näitekirjanduslik looming, mis nõukogude aastal võttis rõõmustavalt hoogu, vaibus täiesti. Üksikutel teostel, mis ilmusid, ei ole mingit kunstilist kaalu. Suurima tooruse ja inetusega tuli toime A. Mälk, kes oma varemkirjutatud näidendeid fašistliku propaganda nõuete kohaselt ümber töötas. See on vist kõige häbiväärsem juhus eesti näitekirjanduse ajaloos ja häbiväärne on ka see, et eesti teatris leidus siiski inimesi, kes sellega kaasa läksid ja nõus olid seda kõike lavale seadma. Juba kodanlikul ajal astusid nõudlikumad teatriinimesed ja kirjanikud energilisi samme selleks, et näidendite laenukogudest saaks kõrvaldatud alaväärtuslik ja ebakirjanduslik osa, et see ei pääseks rahva hulka, väikelavadele. Ja kui seda nõukogude aastal õnnestus läbi viia ning väheväärtuslik ja ebakõlbeline laenukogudes kõrvaldati, siis oli fašistide esimeseks sammuks seda jälle vabaks lasta. Selle asemel hakati kõrvaldama ja keelu alla panema eesrindlikumat, kunstikõrgemat ja ideelisemat osa.

Kuid see ei olnud veel kõik. Pikkamööda ja kavalalt algas eesti teatri saksastamine ja näitlejate kollektiivide lõhestamine. Fašistid alustasid oma kavade läbiviimist Draamateatris. Seisis ju see teater eesti draamakunsti keskse kohal, oli tugevama, ühtlasema rahvusliku teatri kandepinnal seisva kollektiiviga. Fašistidele oli soodustavaks asjaoluks see, et teatri juhatuses oli rida nende alandlikke ja sõnakuulelikke käsilasi, nagu Maddisson, Angelus, Nerep ja veel teisi, kes tahtsid aralt sõbralikke vahekordi hoida. Okupatsioonivõimude ja nende käsilaste teatri juhatuse liikmete survel pidi kunstiline juhtkond hakkama korraldama saksakeelseid etendusi, olgugi et enamik näitlejaid valdas saksa keelt puudulikult. Need etendused olid mõeldud kõigepealt fašistlike sõdurite lõbustamiseks. Näitlejad pidid oma piiratud keeleoskusega pähe tuupima osi, et neid siis oma maa vallutajate ja rüüstajate ees maha vuristada, kes sellest väänatud keelest said veel kõige suuremat lõbu. See oli kõige jõhkram irvitamine eesti näitleja kui rahvusliku kultuuritegelase, kui eesti kunstniku ja haritlase üle. Kuid fašistidel oli selle õigustamiseks oma propagandavõte — saksakeelsed etendused olla eesti

teatri tänu fašistidele selle eest, et nad on päästnud eesti kultuuri. See oli metsik iroonia, rahvustundele ja rahvuskultuurile näkkulöömine. Fašistide sihiks oli muuta Eesti Suur-Saksamaa osaks, hävitada eesti rahvas, orjastada ja rassiliselt sobivam osa ümber rahvustada. Selleks pidi teater kaasa aitama, kuigi teatrit ennast ootas sama saatus. «Ostdeutscher Beobachter» (19. märtsil 1942) kirjutas: «... Saksamaalt tulid suured kaubahärrad, ehitusmeistrid, õpetlased. Nüüd elab ka eesti suurematel teatrilavadel saksa keel. Möödunud aasta detsembris tehti sellega õnnestunud algus. Eesti keel on esikohal. Kui paremad lavad ka saksa keeles mängivad, siis on see austuse avalduseks saksa kunstile ja tõenduseks ühtekuuluvusest Saksamaaga ning samaaegselt tänu saksa sõdureile, kes vabastasid Eestimaa... Nad (eestlased) saavad sel kombel küll kõige paremini keeleõpetust. Kord saab saksa näidend alaliseks külaliseks Tallinna lavadel ja aitab sellega kaasa kultuurilisel pinnal ehitada silda rahvaste vahel. Näitlejad on siin pioneerideks...» Nii oli eesti teater määratud väljasuremisele ja eesti näitleja pidi esinema oma teatri hauakaevaja osas.

Draamateatri saksakeelsete lavastuste peanäitejuhiks määrati V. Mettus. Kuid Mettusel oli veel ulatuslikum funktsioon. Ta seisis eesti teatri lammutamise ja saksastamise eesotsas. «Revaler Zeitung» (22. detsembril 1941) kirjutas: «Saksa Propaganda Staffel pöördus selles asjas näitejuht Voldemar Mettuse poole... kes teatrite olukorda põhjalikult tundis ja ka saksa lavakeelt täielikult valdas. Teovalmilt asus Mettus plaani juurde.» Nii asus Mettus Draamateatris antud plaani kohaselt suure visadusega õpetama näitlejatele saksa lavakeelt ja juhtima saksakeelseid lavastusi. «Proovidel kõneldakse põhimõtteliselt ainult saksa keelt,» kiidab sama saksa leht. Oma agarusega teenis Mettus oma isandate rahulolu, heakskiitu. Saksakeelne ajakirjandus märgib korduvalt ja väga hindavalt Mettuse teeneid eesti teatri saksastamisel.

Esile kerkis keegi Kubu, kes teatriringkondades seni oli täiesti tundmata, ja hakkas väga energiliselt tegutsema. Ta liikus täie julguse ja ülbe üleolekuga näitlejate keskel ja teatrites, eriti Draamateatris. Kuid samaaegselt pidas hiilivalt sidet fašistidega ja kulutas mitmesuguste saksa asutuste uksi. See noorhärrake saadeti Berliini õppima lavakunsti ja lavastamist. Sealt tagasi tulnud, määrati ta Draamateatrisse üheks saksakeelsete näidendite näitejuhiks. Kahtlemata oli Kubul peale näitejuhtimise veel muidki ja tähtsamaid ülesandeid, mis ta pidi täitma teatris, näitlejate keskel.

Teatrite kunstiline distsipliin hakkas lagunema, moraalne tase langema. Hakkas tekkima igasuguseid klikke ja kahtlasi soosimisi. Avantüristliku pugemise ja sekeldamisega hakkas pinnale tõusma keskpärasus. Tõelised näitlejad, andekad kunstnikud pidid kurbuse ja südamevaluga pealt vaatama eesti lavakunsti allakäimist, teatri lagunemist. Nad olid sunnitud alaväärtuslikes näidendites kaasa tegema, et mitte jääda ilma leivata ja pääseda võib-olla veelgi halvemast. Eriti raske oli ausatel näitlejatel segakavade ja kontsertide

«Estonia» teatrihoone pärast taastamist

täitmine, mida korraldati toorestunud fašistliku armee üksustele. Neis kavades esines ainult labasust, nilbust ja banaalset kahemõttelisust. Neis ei olnud enam jälgegi heast maitsest, taktist ega sündsusetundest.

Kuigi palju teatriinimesi veel täie selgusega ei mõistnud fašistide kaugemat sihti, tundsid nad siiski eesti teatrikunsti allakäiku. Kuid peas ja põues elas edasi seda tugevamalt eesti rahvusliku ning demokraatliku teatri mõte ja vaim, mis ootas paremaid aegu. Nii kaebas üks vanemaid näitlejaid olukorra üle «Postimehes» (23. juunil 1944) «... aga tundmus on sageli, et siiski ei tule sealt (saalist) seda hingeõhku lavale, mis mängule ajaks õige tule sisse. Sageli on tundmus, et vehi oma mängu alla nagu pagar leibu ja muud ei midagi. Ainult üht ütlen — ma püüan, et leivad vähemalt väliselt oleks eeskujulikud. Sisu soojuse aroomid jäägu südamemuredeks tuleviku jaoks.» Nende ridade vahelt on tunda sügavat kunstniku traagikat, kuid ka tuleviku lootust. Juba esimesel okupatsiooni hooajal kujuneb olukord selliseks, et sellest ei saa vaikides mööda minna isegi ajakirjandus, kus rõhutatakse küll kogu aeg, et teatrielu on vilkam kui kunagi varem, kuid «Eesti Sõna» (11. jaanuaril 1942) tunnistab siiski: «Üksainus päris uudis, vähe uudiseid... mitte ühtki uudist noorsoo etenduste alal, mitte ainustki uut algupärandit. Vormiliselt tundub niisugune kokkuvõte õige kurvastavana. Aga ometi on teatrid eelmisel hooajal töötanud kõik hästi ning innuga.» See kokkuvõte ja hindamine käib peamiselt Draamateatri tegevuse kohta. Tallinna teatripubliku nõudlikum osa muutus rahutuks, närviliseks, rahva hulgas tekkis protestimeeleolu, mis

levis ka näitlejate hulgas. See võis kujuneda ebasoovitavaks ja kahjulikuks fašistlikule propagandale, sest püüti ju näidata, et kõik sünnib sõbralikus koostöös. Saksa Propaganda Staffel oli kaval küllalt ja rahutute rahustamiseks näitas järeleandmist ning vastutulekut. Nii ilmus eesti teatris aeg-ajalt lavale ka mõni väärteos, peamiselt maailma näitekirjanduse klassikast. Kuid loasaamine käis läbi kitsaste väravate kestvate seletamiste ja sekeldamistega, mida ilmekalt näitab «Fausti» lugu. Lavale pääsesid klassikast siiski Ibseni «Võitlus trooni pärast» ja «Nora», Lagerlöfi «Gösta Berling», Molière'i «Õpetatud naised», Shakespeare'i «Nagu teile meeldib» ja eesti klassikast Kitzbergi «Kauka jumal». Nende lavastuste juures töötati hoolikalt ja tõsiselt. Ja need etendused pakkusid näitlejatele tõsist loomingulist rõõmu. See andis mõneks ajaks rahuldust, kinnitas usku ja tõstis elujulgust. Klassika lavaletoomine oli küllaltki raske, sest puudus oli kõigest. Kuid sellest saadi üle kavalal kombel. Sakslased andsid saksakeelsete lavastuste jaoks vähesel määral lõuendit, värvi ja tekstiili. Saksakeelsete lavastuste juures kasutati aga vanu materjale, dekoratsioone ja kostüüme, kuna uus saadud materjal kasutati klassika lavastuste kujundamiseks.

Kuid väärteoste osatähtsus vähenes järk-järgult ja selle vähese mattis ning varjutas mängukavas alaväärtusliku arvuline tõus. Fašistliku okupatsiooni viimse hooaja ülevaates kirjutas «Eesti Sõna» (23. juulil 1944) Tallinna teatrite kohta: «Imeliku ühekülgsusena mõjub samuti asjaolu, et saksa autoreilt üksi mängiti läinud hooajal kuus kergekaalulist asja, millest mõni on väga nõrk.» See väike, juhuslikult läbipääsenud vihje on aga küllalt iseloomustav ja näitab selgesti, kuhu teater oli välja jõudnud. Selleks ajaks olid fašistid oma käsilaste abil teatri juhatusest jõudnud repertuaarist ja mängukavast välja suruda kõik väärtusliku. Ja kui siin veel midagi hinnatavat leidus, siis tänu neile teatriinimestele, kes osutasid vastupanu, kelle kunstilist südametunnistust ei jõutud veel täielikult lämmatada.

Pealesunnitud, ebakunstilisi ülesandeid täitis näitlejaskonna andekam osa küll korrektselt, kuid formaalselt ja külmalt, seesmise protestitundega. Avalikust, aktiivsest protestist ei saanud juttugi olla. Seda enam aga kasvas passiivse vastupanu pinge. See passiivne vastupanu oli väga tähtis positiivsete tagajärgede poolest. Sellega hoiti alal kunstiline aususetunne. See süvendas vaikivat, teineteist mõistvat ühtekuuluvuse tunnet. Säilitati meisterlikkus, realistlik kunstimõistmine ja rahvusliku näitleja väärikus. Fašistlik propaganda levitas küll otseselt, küll kaudselt hirmu ja õuduse jutte Punaarmeesse või tagalasse läinud näitlejate ja kunstnike kohta. Kuid näitlejatest kuulasid paljud salaja Moskva ja hiljem Leningradi eestikeelseid raadiosaateid. Neist saadetest kõneldi sosistades, omavahel ja nendest saadi tõde teada. Nii sai teatavaks Eesti Kunstiansamblite olemasolu, ülevaade ansambli tegevusest, inimestest ja nende ülesannetest. Kuulati ansambli kollektiivide ja

solistide esinemist. Rõõmsa erutusega kuulati Nõukogude informbüroo teateid Punaarmee võidukast pealetungist ja fašistliku rinde purunemisest. See kõik tõstis meeleolu, kasvatas julgust. Kuid seda tuli esialgu siiski varjata.

Kui võidukas Punaarmee lähenes Eesti piiridele, lõpetati teatrite tegevus, millele varsti järgnes korraldus, et teatrite varandus tuleb maalt välja vedada, kinnised tehnilised seadmed, nagu keskküte, valgustus ja muud, samuti ruumid teha tarvitamiskõlbmatuks. Fašistide käsilased teatrite juhatustes ja nende mõtteosalised olid valmis seda korraldust täitma, kuid see osutus suuremalt osalt siiski võimatuks. Nii oli näiteks Draamateatri administratiivne ja tehniline personal läinud laiali. Mitmed varjasid end võimaliku mobilisatsiooni eest. Paljud olid sõitnud linnast maale. Oli siiski palju inimesi tehniliste jõudude, tööliste ja näitlejate hulgast, kes lihtsalt ei täitnud juhatuse korraldusi. Nad varjasid end võimude eest, kuid olid lähedal ja valvel, et vajaduse korral kas või jõuga takistada teatri varanduse ja lavavarustuse väljavedamist või hävitamist. Mitmed kõnelesid hiljem, et nad olid saanud õhutust ja julgustust Leningradi raadio eestikeelses saates peetud kõnest, milles kutsuti üles kõigi võimalike abinõudega kaitsma ja hoidma teatrite vara ja selle lavatehnilist varustust. Teatriinimeste vastuseisu ja käsust kõrvalepõiklemise tõttu ei saadud fašistide metsikut korraldust täita. Ning tänu Punaarmee kiirele edasiliikumisele ja saksa transpordivahendite viletsale seisukorrale jäi enamiku teatrite vara välja vedamata. Nii jäi ka Draamateater rüüstamata.

Fašism püüdis hoolimatult, barbaarsete vahenditega surmata eesti teatrit kui rahvaliku kultuuri ja rahvusliku iseolemise mõtte üht jõulisemat avaldust. Fašistliku rinde pihustas Punaarmee oma purustavate löökidega. Tallinn vabastati ja peagi oli Eesti territooriumi mandriosa vaenlasest puhas ning teatrite kollektiivid asusid kohe tööle päikesepaistelises nõukogude korras andekalt, loomingulise hoo ja rõõmsa südamega.

*

Pärast Eesti vabastamist fašistlikust okupatsioonist tuli alustada kõike uuesti. Teatrite töö alustamine, edasiviimine ja taasasumine nõukogulikele kunstiradadele oli küllalt raske. Suurem osa ja just paremad teatrihooned olid varemetes. Tallinnas hävines sõjatules «Estonia» teatrihoone. Alusmüürideni oli maha põlenud Tallinna Töölisteater. Tartu «Vanemuise» panid fašistid süütepommidega põlema siis, kui nad olid ise taganemispaanikas ja osa linna oli juba Punaarmee käes. Varemetes oli Pärnu «Endla», kaunim hoone eesti väikelinnade teatrihoonete seas. Narva ja Viljandi teatrihoonete kohal oli ainult tuhaase. Tuhas oli teatrite vara ja varustus, kõik see, mida on vaja selleks, et inimesed teatris saaksid loovalt töötada. Koos teatrihoonetega hävines hulk kunstiteoseid, raamatuja noodikogusid ning kultuurilooliselt suure väärtusega arhiive.

Kuid raskeimaks kaotuseks oli see, et fašistliku propaganda ja hirmutamise mõjul lahkus kodumaalt hulk näitlejaid, väärtuslikke ja andekaid inimesi ning mitme teatri kollektiivis oli päris suuri tühemikke. Kuid usk eesti teatri tulevikku püsis ja mehiselt asuti varemetele looma uut elu. Partei ja valitsuse abiga saadi üle raskustest. Nõukogulik kunstipoliitika andis avaraid võimalusi teatrite elu korraldamiseks ja uuestialustamiseks. «Estonia» hakkas korraldama endale elu- ja tööaset kino «Gloria» ruumides. «Vanemuine» hakkas töötama endises Tartu saksa teatri ruumides. Pärnu «Endla» teater sai endale töö- ja esinemisekoha Riigipanga Pärnu osakonna hoones. Viljandi «Ugala» sai uueks koduks, tööks ja esinemiseks endise «Koidu» seltsimaja. Algas teatrite puudulike ja lünklike koosseisude täiendamine ning sobivate inimeste otsimine. Kõige raskemas olukorras oli «Vanemuine», kus tuli peaaegu kogu näitlejate koosseis moodustada uutest inimestest. Jaroslavlist, Eesti Riiklikest Kunstiansamblitest said teatrite kunstilised koosseisud üsna arvukalt tublit täiendust. Sealt tulid tagasi teatrite juurde A. Lauter, P. Pinna, P. Põldroos, Ed. Tinn, V. Ratassepp, I. Tammur, E. Ratassepp, T. Kukk, O. Tinn, L. Rajala, K. Toom ja veel rida teisi. Tagalast tuli ka hulk uusi inimesi kunstilis-tehnilise ja administratiiv- ning teenindava personali hulka. Töö Eesti Riiklikes kunstiansamblites ja üldse tagalas Suure Isamaasõja karmidel aastatel karastas inimesi, kasvatas seesmiselt mehiseks, süvendas ideeliste ja kunstiliste tõekspidamiste vankumatut kindlust. Need inimesed tulid tagasi ning asusid teatrites oma töö juurde täie arusaamise ja vastutustundega ning palava nõukogude patriotismiga. Ja nende inimeste kanda jäigi esialgu teatrite uuestialustamise raskus. Nemad pidid olema käärimapanevaks pärmiks. Neil tuli seista esirinnas, nemad pidid näitama loomingulist initsiatiivi, nende ülesandeks oli ideoloogilis-esteetiliste küsimuste lahendamine ja sõjaaegsete ning sõjajärgsete raskuste ületamine. Teatri juhtivatel inimestel tuli pidada ränka võitlust fašistliku okupatsiooni raske pärandiga. Fašistliku propaganda mürk ja eesti kodanlike natsionalistide vale ning ähvardamine oli jätnud kahjulikke, mõnel juhul ka päris sügavaid jälgi inimeste meelde ja tunnete valda. Oli vaja korraldada tarka ja intensiivset poliitilist kasvatustööd kollektiividest, oli vaja inimesi ideoloogiliselt ette valmistada uue, nõukogulik kunstiloomingu ulatuslike ülesannete täitmiseks.

Suurima teatri «Estonia» direktori ja kunstilise juhi kohale asus Ants Lauter. Samale kohale Tallinna Riiklikus Draamateatris asus Priit Põldroos ja «Vanemuises» Kaarel Ird. Saaremaal käis veel vihane ja visa võitlus, kui teatrid hakkasid juba taastama nõukogulikku elu. Ja vaevalt kuu aega pärast Tallinna vabastamist alustas Draamateater esimesena etenduste andmist ning 28. oktoobril toimus eesti nõukogude teatri hooaja avamine. Avaetenduseks oli A. Kitzbergi draama «Kauka jumal». Paar nädalat hiljem avas «Estonia» hooaja uue sõnalavastusega, milleks oli A. Kitzbergi «Enne kukke ja koitu». Selle pärisorjuse aega käsitleva näidendiga

tuletas teater rahvale meelde ränka minevikku, saksa mõisnike metsikut rõhumist ja pani mõtlema lähema ja kaugema mineviku üle. Võib märkida kui huvitavat kokkusattumust seda, et sama näidendi esilavastusega avas «Estonia» uuesti oma uksed ka pärast esimest Saksa okupatsiooni 1919. aastal. «Enne kukke ja koitu» oli ka esimeseks uuslavastuseks ja avaetenduseks «Vanemuises». «Ugala» alustas etenduste andmist A. H. Tammsaare romaani «Tõde ja õigus» IV osa instseneeringuga «Kaarin ja Indrek». «Endla» lavastas avaetenduseks Kitzbergi näidendi «Püve talus».

Nii alustas eesti nõukogude teater 1944. aastal oma tegevust eesti klassika lavastamisega. Ja rohke eesti klassika esitamine, selle esikohal püsimine iseloomustabki teatrite esimest hooaega pärast maa vabastamist fašistlikust okupatsioonist. Klassika järele haaramine oli paratamatu, kuid siiski loomulik nähtus. Veel ei olnud algupärast, kaasaegset eesti nõukogude dramaturgiat. Vene ja teiste vennasrahvaste näitekirjandusest sobivate aktuaalsete lavateoste otsimine ja tõlkimine nõudis aga aega. Loobumine kergekaalulisest, ainult meelelahutusliku iseloomuga näidendist ja kergest komöödiast klassika kasuks näitab teatrite kunstiliste juhtkondade püüdu sisukama ja kaalukama dramaturgia poole. Ja pidevalt hakkab ilmuma eesti nõukogude teatrilavale dramaturgilist klassikat, mis kodanlikul perioodil oli jäänud unustusehõlma ning kodanlike kirjandus- ja teatriteadlaste poolt oli tunnistatud ebalavaliseks, väheväärtuslikuks ja muuseumi kuuluvaks. Kuid tolmunuks kuulutatud näidendid, nagu Lydia Koidula «Säärane mulk ehk sada vakka tangusoola» («Estonia») ja «Kosjakased» («Vanemuine») toodi lavale värske ja haarava kõlavusega ning püsiva huvi ja eduga. «Kosjaviinad», mille Koidula kirjutas juba 1881. aastal, tuli esmakordselt lavale alles nõukogude ajal (L. Koidula nim. Pärnu Draamateater) ning leidis tõsist ja tunnustavat poolehoidu. Kaua püsis arvamine, et A. Kitzbergi «Punga Mart ja Uba Kaarel» on vähenõudlik ja ka vähekirjanduslik olustiku komöödia. Kuid lavastus (Pärnu) näitas usutavalt, suure kunstilise jõuga eesti külaühiskonna kihistumist ja klassivastuolude süvenemist läinud sajandi viimasel aastakümnel. Kuigi nendes lavastustes esines vääratusi ning küsitavusi, näitasid need siiski seda, et eesti nõukogude näitejuhid ja teatrid oskavad rahvuslikku kirjandusklassikat hinnata ning lugeda uue pilguga. Nii jõudis kirjandusliku pärandi ümberhindamisel teater ette kirjandusteadusest. Tuleb hinnata ja tunnustavalt märkida K. Irdi initsiatiivi ja eeskujuandvat praktikat eesti klassika lavaletoomisel ning selle uuel mõtestamisel. Peab rõhutama ka eesti klassika silmapaistvamate proosateoste lavaletoomise positiivset osa teatrite mängukavas (peamiselt V. Kingissepa nim. TRA Draamateatris). Püsivalt ja arvukalt on teatrite mängukavas A. H. Tammsaare suurromaani «Tõde ja õiguse» instseneeringud «Pankrott», «Vargamäe», «Karin ja Indrek» ning «Andres ja Pearu». Ei saa märkimata jätta lavastusi Tammsaare romaanidest

«Põrgupõhja uus vanapagan», «Kõrboja peremees» ning «Abielu ja armastus», E. Vilde romaanist «Mahtra sõda» ning O. Lutsu jutustustest «Kevade», «Suvi» ja «Tagahoovis». Nende proosateoste lavaletoomine tekitas elavat ja kestvat huvi laiades rahvahulkades. Neid lavastusi iseloomustab eesti inimeste ja olustiku tõepärane esitamine ning kodanliku ühiskonna klassivastuolude avamine. Eesti klassikaliste proosateoste instseneerimisel ja lavaletoomisel on suuri ja kiiduväärt teeneid näitejuht A. Särevil. Arvukamalt tuli nõukogude kaasaegne näidend eesti lavadele 1945. aastal. Teatrite kunstilisi juhte ja ka näitlejaid huvitas ning erutas esmajoones sõja temaatika. See teema köitis neil päevil kõikide nõukogude inimeste meeli. Esimeste lavastuste hulgas, kus võis märkida õnnestumist, olid K. Simonovi «Vene inimesed» «Estonias» ja «Vanemuises» ning Leonovi «Vallutusretk» Riiklikus Draamateatris. Nende näidenditega tuli eesti lavale positiivse, võitleva nõukogude inimese teema. Siin näeme ja tunneme nõukogude inimese tahtekindlust, kõrget ideelisust, võitlusjulgust ja patriotismi, kartmatust ja kangelaslikkust, neid omadusi, mis iseloomustasid nõukogude inimest Suure Isamaasõja rasketel võitluspäevadel.

Kuigi nendes lavastustes oli veel puudusi, paistis ometi kohe silma tunnustamisväärne uus kunstiline ja ideeline kvaliteet. «Vallutusretk» sai Riikliku Draamateatri esimeseks silmapaistvaks ideelis-kunstiliseks võiduks. «Vene inimeste» lavastustes kõlas haarava ja erutava kunstilise jõuga nõukogude inimese armastus kodumaa vastu, tema moraalne üleolek vaenlasest. Õnnestumist võib märkida ka väiksemate, perifeeria teatrite esimeste nõukogude näidendite lavastuste ja sõja ning võitluse temaatika esitamise puhul, kuigi vähemal määral. Viljandi «Ugala», Võru «Kannel» ja Rakvere teater tõid lavale K. Simonovi näidendi «Nii see tuleb». Pärnu «Endla» (hiljem L. Koidula nim. Pärnu Draamateater) lavastas F. Knorre Suure Isamaasõja partisanide võitlust käsitleva näidendi «Kohtamine hämaras». Peaaegu kõigis perifeeria teatrites oli pärastsõja-aastatel silmapaistvamaks lavastuseks A. Korneitšuki «Platon Kretšet». Peab tunnistama, et oli lavastuslikke saavutusi ja näitlemise õnnestumisi, kui arvestada aega ja teatrikollektiivide ideoloogilist arengutaset. Nõukogude näidend kasvatas ning suunas rahvast, kuid nende lavastamine ja osade kehastamine arendas ka näitlejat niihästi meisterlikkuselt kui ka ideoloogiliselt.

Hakkas kasvama eesti nõukogude dramaturgia. 1945. aastal seoses Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni aastapäeva tähistamisega tuli «Estonias» lavale J. Semperi näidend «Aja käsk» ja Draamateatris M. Raua näidend «Karastus». Mõlemad esimesed eesti nõukogude näidendid käsitlesid aktuaalseid probleeme noore Eesti nõukogude vabariigi elust. Sündmuseks teatrielus oli A. Jakobsoni näidendi «Elu tsitadellis» lavastamine «Vanemuises» 1946. aastal. See näidend kuulub eesti nõukogude dramaturgia parimate teoste hulka. Aasta hiljem tuli Riikliku Draamateatri lavale Jakobsoni draama «Võitlus rindejooneta». Ja sellest ajast

peale on eesti teater lahutamatult seotud väljapaistva dramaturgi A. Jakobsoni loominguga. Jakobsoni kõigi järgnevate näidendite esilavastus toimus peamiselt Draamateatris, siis «Vanemuises» ja edasi mitmes perifeeria teatris.

Tagasivaade eesti teatrite esimestele pärastsõja-aegsetele hooaegadele näitab saavutuste kõrval veel üsna suuri puudusi nii repertuaari valiku kui ka kunstilise taseme osas. Ja puuduste põhjuseks tuleb arvata teatrikollektiivide nõrka ideoloogilist taset, marksistliku esteetika ja sotsialistliku realismi loomingulise meetodi vähest tundmist. Teatrite loomingulisele suutlikkusele ja võimete edasiarendamisele avas laiu võimalusi ning näitas kindla suuna ja peamised ülesanded ÜK(b)P Keskkomitee otsus «Draamateatrite repertuaarist ja abinõudest selle parandamiseks» 26. augustist 1946. a. See tähtis dokument ideoloogilistes küsimustes sai ka eesti nõukogude teatri loomingulise töö programmiliseks aluseks. Järgneval hooajal on aktuaalne nõukogude näidend eesti teatrites tähelepandaval kohal ja nende lavastuste juures tuleb märkida kunstilise taseme tõusu. Tallinna Riiklik Draamateater vastas Keskkomitee otsusele Surovi näidendi «Kaugel Stalingradist» lavaletoomisega. Selle haarava ja elulise lavastusega tõestas teater oma suutlikkust sisult ulatuslike ülesannete lahendamisel, näitas oma võimet kaasaja teemat sügavalt avada ja seda laval eredalt teostada. Sellele järgnes K. Simonovi romaani «Päevad ja ööd» instseneeringu lavastus. Sellega lahendas teater õnnestunult ühe raskema loomingulise ülesande — näidata laval Suure Isamaasõja üht raskemat ja kuulsusrikkamat perioodi, Stalingradi kangelaslikku kaitsmist. «Estonia» tõi lavale A. Jakobsoni näidendi «Elu tsitadellis», mis kujunes eesti nõukogude vabariigi teatrielu tähelepanuväärsemaks sündmuseks. Kui «Vanemuise» lavastuses positiivne pool jäi mõnevõrra kahvatuks, siis «Estonia» lahendas selle probleemi edukalt ja haarava jõuga. Järsult muutus ka perifeeria teatrite repertuaar. Aktuaalne nõukogude temaatika tõusis esikohale. Varsti pärast Keskkomitee otsust tuli Viljandi «Ugala», Pärnu «Endla», Valga «Säde», Võru «Kandle» ja Rakvere ning Kuressaare teatrilavale Jakobsoni «Elu tsitadellis». Ja edasi võib perifeeria teatrite laval näha juba üsna arvukalt hea tasemega aktuaalsete nõukogude näidendite lavastusi. Esikohal oli siin «Ugala», kus 1946.—1947. a. kevadhooajal kuuest lavastusest olid viis nõukogude dramaturgiast. Teater asus kindlalt võitlema nõukoguliku teatrikunsti hoogsa arengu eest. Kiiresti kasvas ka «Ugala» teatri kunstiline tase, teadlikkus ja suutlikkus. 1949. aastal toimus vabariiklik aktuaalset temaatikat käsitlevate lavastuste ülevaatus, kus «Ugala» võitis esikoha. Ka Pärnu «Endla» teater saavutas nõukogude näidendite lavastamisega väärtuslikke lavakunstilisi tulemusi. Lavastused, nagu Sofronovi «Ühes linnas», Surovi «Koit Moskva kohal» ja Ruškise «Vaikse veski juures» olid murrangulise tähendusega ja viisid teatrit kindlalt edasi rahvaliku lavakunsti poole.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 30. aastapäeva tähistamiseks lavastas Tallinna Riiklik Draamateater N. Pogodini näidendi «Kremli kellad». See oli esmakordne, kus eesti laval tuli esitada ja eesti näitlejal tuli kehastada revolutsiooni suuri juhte Leninit, Stalinit ja Dzeržinskit. Leninit kehastas P. Põldroos, kes oli ühtlasi ka lavastuse kunstiliseks juhiks, Stalinit V. Alev ja Dzeržinskit V. Ratassepp. Nende vastutavate osade täitmine ja ka terve lavastus õnnestus ning sai kõrge hinnangu osaliseks. V. I. Lenini 25. surma-aastapäevaks lavastas teater Pogodini teise näidendi «Inimene relvaga», kus Lenini (Põldroos) kehastamise kõrval leidis üldist tunnustamist Ed. Tinni lihtsa soldati Šadrini osa meisterlik täitmine.

Nende lavastustega pandi Riiklikus Draamateatris alus hinnatavale traditsioonile, et teater hakkas üldrahvalike ja revolutsiooniliste tähtpäevade tähistamiseks lavastama revolutsioonilis-ajaloolisi näidendeid või nõukogude klassikat. Nii tuli Oktoobrirevolutsiooni 35. aastapäeva tähistamiseks lavale K. Trenjovi «Ljubov Jarovaja», mis kujunes teatri silmapaistvaks kunstiliseks saavutuseks ja noore näitejuhi I. Tammuri esimeseks suureks loominguliseks võiduks. Lavastuses oli meisterlikke saavutusi. A. Talvi ja E. Rauer peene ilmestamisega ja haruldase tundeehtsusega kehastasid meisterlikult õpetajanna Jarovaja keerukat osa. Tõsiselt tuleb hinnata A. Eskola Jarovoi ja I. Tammuri Švandja osatäitmist. «Ljubov Jarovaja» järel tuli lavale A. Korneitšuki «Eskaadri hukk». See jõuline ja ansamblitihe lavastus näitas erakordse haaravusega revolutsioonilisi sündmusi Musta mere laevastikus. E. Raueri Oksana, R. Nuude Gaidai ja H. Lauri Buhta kuuluvad kahtlemata näitlemiskunsti parimate saavutuste hulka. Need kaks ajaloolis-revolutsioonilist teemat käsitlevat lavastust on seni vabariigis ületamata, ka Draamateatri enda poolt. Nende lavastuste õnnestumist ja kõrge kunstilise taseme saavutamist soodustas ka see, et 1949. aastal korraldati «Estonia» ümber ainult ooperi- ja balletiteatriks. Draamanäitlejate koosseis ühendati Riikliku Draamateatri kollektiiviga. Seega sai Draamateater arvukama ja andekama koosseisuga teatriks. Siia kuulus eesti draamanäitlejate paremik. See asjaolu võimaldas ja kohustas ning nihutas teatri vabariigis esimesele ja juhtivale kohale. Ajaloolis-revolutsiooniline temaatika andis kunstilisi võite ka teistele teatritele. Erutavaks suursündmuseks teatrielus oli Višnevski näidendi «Unustamatu 1919» lavastamine «Vanemuises». Selle lavastuse eest anti näitejuhile (A. Poljakov) ja reale teatrikollektiivi liikmetele 1952. aastal Stalini preemia. Lavrenjovi draama «Murrangu» lavastus «Ugala» teatris näitas ilmekalt kollektiivi meisterlikkuse kasvu, näitlejate süvenemise võimet ja nende oskust hästi mõista ajajärku, sündmusi ja inimesi. «Vanemuise» iseloomustavaks jooneks kujunes iseseisvus ja julgus repertuaari valikul, lavateoste uudne mõistmine ja värskete ning eredate lavaliste lahenduste otsimine. Nii sai näiteks Ed. Vilde näidend «Tabamata ime» õige ja ka huvitava lavalise lahenduse alles

nõukogude ajal «Vanemuise» teatris E. Kaidu lavastuses. See vastas täiesti kirjaniku ideelisele kavatsusele. Saalepi traagika ja hukkumise põhjuseks ei ole mitte auahne naine, vaid kodanlik seltskond, kes kunstniku oma rahvast eraldab ja Euroopasse saadab eesti kunstile kuulsust tooma ja ka tõusvat eesti kodanlust Euroopasse viima. «Tabamata ime» lavastust tuleb tunnistada parimaks ja eeskujuandvaks eesti klassika lavaliste lahenduste seas. Lavastus äratas laialdast huvi ja seisab püsivalt teatri mängukavas. Ka «Ugala» teatri E. Särgava jutustuse «Rahvavalgustaja» instseneeringu lavastus kõneleb näitejuhatuse ja kogu kollektiivi tõsisest ja loovast lähenemisest klassikale, oskusest näha ja lavaliselt teostada seda, mis selles on väärtuslikku ning mis võib huvitada ja haarata tänast nõukogude inimest. «Rahvavalgustaja» lavastus andis hästi ja usutavalt edasi ajajärgu õhustikku ning olustikku, arenevaid vastuolusid ja teravat ideede võitlust. Mõnda aega esines Rakvere teatri töös rabelemist ja kunstilist ebakindlust. Tihti võis märgata halba teatraalsust ja vanade, kulunud maneeride kasutamist. Teatri peanäitejuhi kohale asus K. Süvalep, kes juba ühe oma esimese tööga, Ed. Vilde romaani «Külmale maale» instseneeringu lavastusega näitas, et teater on suuteline vabanema vigadest ja on võimeline andma realistlikku ning elamuslikku lavakunsti. «Külmale maale» oli Rakvere teatris edasiviiva ja murrangulise tähtsusega lavastus.

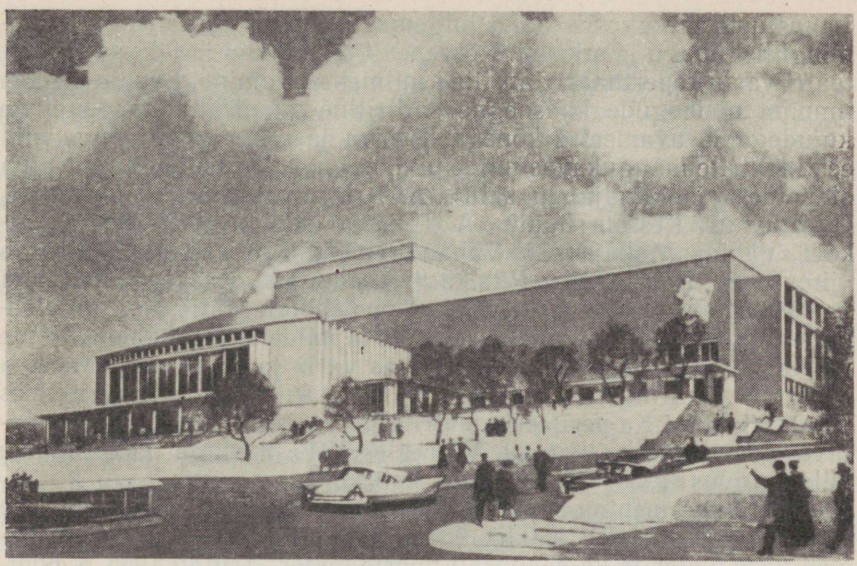
Kuid eesti klassika ja tänapäeva ning revolutsiooniteemaliste näidendite kõrval on eesti teater saavutanud suuri kunstilisi tulemusi ka maailma klassika lavastamisega, kusjuures vene draamaturgiline klassika on silmapaistval kohal. Vene klassikaline näidend on täitnud vaieldamatult hinnatavat ja väärtuslikku osa eesti rahvusliku teatri kasvu- ning arenguloos. See kasvatas näitejuhte ja näitlejaid hindama vene eesrindlikku teatrikultuuri ning juhtis neid tõepärase ja elulise lavakunsti suunas, eriti kahe revolutsiooni vahelisel perioodil aastail 1905—1917. Kodanlikul ajal ilmus harva lavale vene klassikat ja see sai eluõiguse ning ulatusliku koha eesti teatris alles nõukogude ajal. Tõsise tähelepanu, hoole ja armastusega ning loomingulise aktiivsusega on eesti nõukogude teater toonud lavale rea silmapaistvaid teoseid vene klassikalisest näitekirjandusest. Ja vene klassika on andnud hinnatavaid kunstilisi tulemusi nii lavastuste kui osatäitmiste osas.

Tuleb esile tõsta Riikliku Draamateatri vene klassika lavastustest Ostrovski näidendeid «Mets» ja «Balsaminovi abiellumine», Gribojedovi «Häda mõistuse pärast», Gogoli «Revident», Fonvizini «Äbarik», Tšehhovi «Onu Vanja», Suhhovo-Kobõlini «Kretšinski pulm» ning Gorki loomingust «Väikekodanlased», «Vassa Železnova», «Päikese lapsed», ning viimast lavastust «Jegor Bulõtšov ja teised». Eriti kõrget hindamist väärib Lermontovi «Maskeraadi» lavastus. K. Karm Arbenini ja E. Liiger Niina osas näitasid sügavat osasse süvenemist, mängumeisterlikkust ja eeskujulikku värsikäsitamist. I. Tammuri jõurikast, leidlikku ja julget lavastust tuleb

tõsta eesti teatri vene klassika lavastuste hulgast esikohale. Ka L. Tolstoi «Elav laip» äratas elavat tähelepanu oma värske ja leidliku lavastusliku lahendusega ning A. Eskola Protassovi isikupärase esitamisega. «Estonia» teater lavastas edukalt Ostrovski «Pärast tarku palju» ning «Hundid ja lambad», Tšehhovi «Kolm õde» ja Gorki «Vaenlased». «Vanemuine» lavastas hea arusaamisega, idee sügava mõistmisega ja stiili ning ansamblitundega Ostrovski näidendid «Pöörane raha», «Tulus amet» ja «Kaasavaratu», Gorki «Väikekodanlased» ja «Jegor Bulõtšov ja teised» ning Tolstoi «Anna Karenina». «Ugala» teatris tuleb hinnata kordaläinud lavastusi, nagu Ostrovski «Süüta süüdlased», «Tulus amet» ja «Tõde on hea, aga õnn on parem». Rakvere teatris tulid edukalt lavale Ostrovski «Süüta süüdlased», «Tulus amet» ja «Mitte alati pole kassil vastlad», Gogoli «Naisevõtt» ning Gorki «Vanamees». «Endla» lavastustest väärivad märkimist Ostrovski «Hiline armastus» ja «Süüta süüdlased», Gorki «Vassa Železnova» ja Suhhovo-Kobõlini «Kretšinski pulm».

Kordaläinud lavastusi Ostrovski, Gogoli ja Gorki teostest oli ka Kuressaare teatri, Valga «Säde» ja Lõuna-Eesti teatri kavas. Vene klassika leidis kindla koha eesti laval. Nii tuli ajavahemikul 1945—1952 vene klassikat lavale ligi kuus korda rohkem kui kogu kodanlikul perioodil. Need lavastused äratasid tähelepanu ja leidsid poolehoidu ning olid püsiva eduga mängukavas.

Maailma klassika valiku juures on eesti teatri kunstilisi juhte alati eelkõige erutanud ja haaranud näidendi kui kirjandusliku teose monumentaalsus, kujude jõulisus ja võitlev humanistlik idee. Ja loomulikult oli seega juhtivate teatrite huvi keskkohal Shakespeare. «Hamleti» lavastus «Estonias» oli sündmuseks ja suureks sammuks edasi nii klassika marksistlikus mõistmises kui ka lavalises teostamises. Ning seda peamiselt K. Karmi Hamleti osa lahendamise ja kehastamise tõttu. See osatäitmine äratas tähelepanu ja leidis tunnustavat hindamist ka Moskva ning teiste vennasvabariikide teatriteadlaste ja kriitikute juures. Ka «Othello» lavastus andis tunnistust Shakespeare dramaturgia tõsisest mõistmisest. Kõrge kunstilise tasemega esines Othello osas K. Karm. Tragöödia «Antonius ja Kleopatra» lavastus V. Kingissepa nim. Tallinna Riiklikus Akadeemilises Draamateatris kujunes suursündmuseks ning uueks ja ainulaadseks saavutuseks Nõukogude Liidu kõigi Shakespeare'i teoste lavastuste seas. Äratas üldist tähelepanu oma kunstilise eredusega ja uue iseseisva ideelise lahtimõtestamisega komöödia «Mõõt mõõdu vastu» lavastus «Vanemuises». Shakespeare'i teoste ideeline lahtimõtestamine süvenes märksa, võrreldes kodanliku perioodiga. Elulise ja kunstilise tõega hakkas teater näitama sotsiaalset tõde. Lääne klassikast on andnud mitu hinnatavat lavastust perifeeria teatrid, millest tuleb esile tõsta Ibseni «Kummitused» Viljandi «Ugala» teatris, Ibseni «Hedda Gabler» L. Koidula nim. Pärnu Draamateatris ja V. Hugo «Angelo — Padua türann» Rakvere teatris. Peab hindama perifeeria teatrite loomingulist ener-

Ehitamisel oleva «Vanemuise» teatrihoone kavand

giat ja teotahet. Ei ole kerge viia väärtuslikke näidendeid ja lavastusi maale, rahva- ja kultuurimajadesse ning kolhoosiklubidesse, otse rahva hulka.

Nõukogude tänapäeva aktuaalseid küsimusi käsitleva dramaturgia osatähtsuse kasv teatrite repertuaaris aktiviseeris näitlejaid ja näitejuhte, viis neid lähemale elule, sidus rahva töö ja võitlusega. See kõik näitab Keskkomitee ideoloogiliste küsimuste kohta käivate otsuste positiivset mõju eesti teatri arengule. Kuid ometi võis nõukogude teatrielus aastatel 1948—1952 tähele panna takerdumist ja paigalseismist. Rahva usaldus teatri vastu hakkas kahanema. Selle põhjuseks tuleb pidada seda, et Keskkomitee vastavat otsust käsitati vääralt ja nõukogude kaasaegne dramaturgia arenes seetõttu vales suunas. Isikukultuse perioodil tekkis konfliktituse teooria ja elutõe moonutamise ning lakeerimise tõttu libises dramaturgia ja seega ka teater elutõe pinnalt. Draamakirjanduse ühekülgsus, lamedus ja teemade piiratus pidurdasid teatri arengut, tekkis loominguline argus ja passiivsus. Lavastused muutusid hallideks ja vähehuvitavateks. Konfliktituse teooria ja isikukultus pidurdas märgatavalt ka eesti nõukogude teatri ja näitleja loomingulist kasvu. 1952. a. märtsis võttis keskajakirjandus põhjaliku vaatluse alla olukorra nõukogude dramaturgias. «Pravdas» ilmus otsustava ja suunava tähtsusega artikkel «Võita dramaturgia mahajäämus». Teatrid said suurema loomingulise iseseisvuse ja uue olukorra positiivset mõju oli varsti märgata. Teatrite algatusvõime kasvas, repertuaar muutus avaramaks ja temaatika mitmekesisemaks.

Lavastuste juures võis näha julgemat ja eredamat lahendust, loomingulist hoogu ja erksust. Kõigepealt tõstis huvi ja tekitas elevust teatri vastu repertuaari žanriline mitmekesistamine. Lavale hakkas ilmuma nõukogude kaasaegne satiiriline komöödia täisvereliste kujudega ja avameelse kõnega. Püsiva ja rahvarohke eduga olid eesti teatrite mängukavas näidendid, nagu A. Korneitšuki «Ukraina steppides» ja «Lodjapuu salu», A. Arbuzovi «Kuus armastatut», G. Mdivani «Kes on süüdi?», A. Tokajevi «Peigmehed», S. Mihhalkovi «Vähid», Makajonoki «Vabandage väga», Krapiva «Kes naerab viimasena», Baratašvili «Ritsikas» ja rida teisi. Kasvas rahva huvi ka tõsisemate teoste vastu. Elavat poolehoidu võitis oma probleemide teravusega ja aktuaalsusega Virta näidend «Hukkamõistetute vandenõu», samuti Simonovi «Võõras vari» ja Sofronovi «Moskva iseloom» V. Kingissepa nim. Tallinna Riiklikus Akadeemilises Draamateatris. Ka perifeeria teatrite ja ringreisi-etenduste külastatavus näitab pidevat kasvu. Võrreldes 1949. aastaga on etenduste külastatavus 1953. aastal juba kahekordne.

Elujõuline, mehine, oma kunstilise profiiliga ja loomingulise palega on Eesti NSV Riiklik Vene Draamateater. See on võrdlemisi noor teater ja ka peamiselt noorte teater. Asutati 1948. a. põhiliselt Lunatšarski-nim. Moskva Teatrikunsti Instituudi lõpetanud noortest näitlejatest. Visa ja tõsise tööga on teater jõudnud kujundada loomingujõulise, ühtlase ja ansamblikindla kollektiivi. Teater püüab lavastuste poole, milles oleks teravalt tunda kaasaja rütmi, tegelikkuse pulsilööke. Ta tahab anda etendusi suurtest elusündmustest, mis vastaksid rahva nõuetele ja mida kannaks nõukogulik elujaatamise paatos. Nii on kaasaja teema teatris alati olnud esimesel kohal. 1958. aastal tähistas teater kümnendat aastapäeva. Selle kümne aasta jooksul oli teater näidanud 95 lavastust, millest 50 käsitlesid kaasaega, nõukogulikku temaatikat. Korduvalt on teatri mängukavas N. Pogodini, B. Lavrenjovi, A. Arbuzovi, A. Korneitšuki, V. Rozovi ja paljude teiste teoste lavastusi. Riiklik Vene Draamateater on teinud hinnatavat tööd eesti nõukogude dramaturgia lavastamisega. Neist väärivad eriti esiletõstmist A. Jakobsoni «Kaks leeri», M. Talvesti «Sookollid», A. Liivese «Sinine rakett» ja G. Slutski «Elu katsumus» ning «Mere ääres». Teater on tähelepanu pööranud ka teoste lavastamisele eesti näitekirjanduse klassikast. Esmakordselt kõlasid vene keeles selle teatri lavalt E. Vilde kaks paremat näidendit «Pisuhänd» ja «Tabamata ime», samuti A. H. Tammsaare romaani «Tõde ja õigus» IV osa instseneering «Pankrott». Teater on andnud rea hea tasemega vene klassikalavastusi, nagu Ostrovski «Kaasavaratu», Turgenevi «Aadlipesa», Tolstoi «Anna Karenina», Gorki «Põhjas» ning «Jegor Bulõtšov ja teised», Tšehhovi «Kolm õde» ja veel teisi. Tõsiseks saavutuseks teatri viimaste aastate töös tuleb pidada Pogodini näidendi «Kremli kellad» lavastust. M. Sarõmov Lenini ja V. Arhipenko Zabelini osas esinesid silmapaistva andekusega ning meisterlikkusega. Rida noori näitlejaid, kes teatri avamisega astusid

oma esimesi samme, on kasvanud tõelisteks kunstnikeks, nagu N. Feodorova, V. Sirin, E. Ennok, V. Jermolajev, J. Miromanov, J. Rassomahhin, S. Tinkov ja rida teisi. Ka täieneb koosseis pidevalt noorte lavajõududega. Ka vabariigi noorim kutseline teater, Kohtla-Järve Vene Draamateater (asutatud 1952) on lühikese ajaga andnud rea kordaläinud lavastusi, on oma etendustega võitnud laialdase ning püsiva poolehoiu ja tunnustuse rahvarohkes põlevkivitööstuse basseinis, kuid ka väljaspool seda. Need kaks venekeelset draamateatrit on hinnatavalt rikastanud vabariigi teatrielu, teinud palju rahva esteetilisel ja poliitilisel kasvatamisel.

*

Algupärasel eesti nõukogude dramaturgial on teatrite kunstitaseme tõusus ja ideoloogilises kasvus suur osa. Alati on teater tõsise hoole ja loomingulise elevusega lavale toonud algupärast dramaturgiat. Teatrid on püüdnud püsivalt arendada tihedat koostööd näitekirjanikega ja see on andnud ka märkimisväärseid tulemusi. A. Jakobsoni näidendite lavaline lahendamine on igale teatrile olnud meeliköitvaks ja erutavaks sündmuseks. Kirjaniku aktuaalne temaatika on tõstnud kollektiivide loomingulist aktiivsust, kuid kasvatanud ka poliitilist teadlikkust. Jakobsoni dramaturgia on toonud suurimaid kunstilisi võite näitejuhtidele ja näitlejatele. Töö Jakobsoni näidenditega nõudis näitlejatelt ümbritseva elu ja rahvusvaheliste sündmuste tähelepanelikku jälgimist, tundmaõppimist ja mõistmist, see kasvatas kollektiivide ideoloogilist kindlust ning soodustas sotsialistliku realismi meetodi kiiremat omandamist. Jakobsoni juhtivate lavateoste kõrval seisab silmapaistval kohal A. Hint oma näidenditega «Kaugatoma meeste kalakuunar» ja «Kuhu lähed, seltsimees direktor?». Need kaks ajakohast, aktuaalse ja mobiliseeriva jõuga näidendit leidsid laval tõepärase lahenduse ja hea tasemega esituse. Kuid A. Hint peamiselt just oma ulatusliku romaani «Tuuline rand» esimese ja teise osaga andis repertuaarile väärtusliku ja sisuka täienduse. Nii võis V. Kingissepa nim. Riikliku Akadeemilise Draamateatri laval näha ajaloolise tõepärasusega Saaremaa talurahva arenevat ühiskondlikku kihistumist. Avanes täie selgusega kehviktalurahva klassiteadvuse kasvamine ja revolutsioonilise liikumise tõusu teema. A. Hindi romaani kahte lavastust «Tuuline rand» ja «Kaugatoma kuningas» tuleb arvata eesti teatri tüsedamate kunstiliste saavutuste hulka. Neid iseloomustab eesti inimeste ja olustiku tõepärane esitamine ning kodanliku ühiskonna klassivastuolude sügav avamine. Teatrite koostöö noorte näitekirjanikega arenes küll esialgu visalt, kuid kasvava tõusutendentsiga. Varsti ilmus lavale rida andekaid noori oma esikteostega. Nende esimeste näidendite juures oli veel dramaturgilisi puudusi ja kompositsioonilist nõrkust, kuid need haarasid ja erutasid lähedaste probleemidega, nõukogude

inimeste vahekordade, töö ja püüdmiste käsitlemisega. Kasvava paremusega tulid lavale A. Liivese «Mäng armastusega», «Linnud lahkuvad pesast», «Uusaastaöö» ja «Sinine rakett». Kaks viimast näidendit näitavad vastuvaidlemata selgusega kirjaniku ande kasvamist, tõsist elu ja inimeste tundmist, isikupärast aine ja teema dramaturgilist lahendamist. Nendega astus Liives õigustatult nõukogude dramaturgide ritta. M. Talvest käsitles oma komöödiates «Sookollid» ja «Varrud» hea inimeste ja olustiku tundmisega eesti külaelu, üleminekut sotsialistlikule põllumajandusele, inimeste teadvuse kasvamist, arusaamisele jõudmist kollektiivse töö jõust ja eelistest. Satiirilise teravusega piitsutas kirjanik mineviku halba pärandit ja vaimupimedust. Peab märkima tunnustavalt kui lootustandvat algust noorte dramaturgide töid, nagu V. Grossi «Ankeet», L. Kahase «Pähklimägi» ja L. Kampuse «Eksamid». E. Ranneti esimene ulatuslikum näidend «Südamevalu» on tõsine draamateos. See on esimene katse psühholoogilise näidendiga, üksikute inimeste isiklike elamuste ja elava südame kaudu lahendada keerukaid ühiskondlikke küsimusi. Ja kirjanik teeb seda õnnestunult, valitsedes kirjanduslikku vormi ja tundes dramaturgilist poeetikat. Veel tüsedamaks ja tihedamaks tuleb tunnistada Ranneti draamat «Kadunud poeg». Probleemi teravusega, ideelisusega, eluliste, kindlajooneliste karakteritega leidis näidend teenitult kindla koha eesti ja ka vennasvabariikide teatrilavadel. J. Smuuli «Atlandi ookean» on ainulaadne ja omapärane teiste algupäraste tänapäevateemaliste näidendite hulgas. Tegevus sünnib heeringapüügi traaleril, kus on koos hulk erineva iseloomuga inimesi. Ookean ja võitlus ühendab neid tihedaks kollektiiviks. See on poeetiline näidend oma tegevuspaiga, inimeste sisemaailma ja keele poolest. «Südamevalu», «Kadunud poeg» ja «Atlandi ookean» on lavateosed, mida peab kahtlemata hindama kui eesti nõukogude dramaturgia viimaste aastate parimaid saavutusi. Nii on tihe koostöö kirjanike ja teatrite vahel andnud häid positiivseid tulemusi. See on rikastanud märgatavalt eesti algupärast nõukogude dramaturgiat. Ja kirjanike, teatri ning näitlejate lähedane loominguline koostöö tuli kasuks nii ühele kui teisele. Kirjanik õppis lähemalt tundma teatri nõudeid ja näitleja loomingu iseärasusi. Näitlejad hakkasid aga paremini aru saama dramaturgia keerukatest küsimustest. Rahvusliku ja rahvaliku dramaturgia kasvamisega kasvas ka teatri rahvalikkus ja rahvalähedus. Muutus kindlapiirilisemaks ja värvirikkamaks teatri oma ilme rahvusliku uue sotsialistliku sisu juures. Algupärane dramaturgia, rahvuslik klassika ja parimate proosateoste lavaletoomine oli kasulikuks ja edasiviivaks kooliks. See soodustas eesti rahvusliku ja realistliku teatri ajalooliste traditsioonide edukat edasiarendamist, süvendas sotsialistlikku sisu ja rahvuslikku vormi. Kodanlikul ajal ilmus harva mõni üksik eesti kirjaniku teos või näidend mõnes võõrkeeles. Nõukogude korra tingimustes on eesti klassika, E. Vilde ja A. Kitzbergi dramaturgia ning kaasaegne näitekirjandus mõõtmatult ületanud oma keelepiiri. Vilde ja Kitzbergi

näidendid, suurem hulk Jakobsoni draamaloomingust, Ranneti näidendid, peamiselt «Südamevalu» ja «Kadunud poeg» ning Talvesti «Sookollid», ka A. Liivese näidend «Uusaastaöö» ja muusikaline komöödia «Ainult unistus» on leidnud püsiva koha, tunnustuse ja siira ning tõsise poolehoiu paljude vennasvabariikide ja ka rahvademokraatia maade teatrilavadel. Ka eesti teater, eesti näitleja pääses oma väikeselt territooriumilt laia, avarasse maailma, uue ja kunstiliselt erutava publiku ette. Kodanlikul ajal korraldati võõrusetendusi peamiselt Tallinna ja Tartu vahel. Ja kui uskuda ja mäletada olemasolevaid andmeid, siis tehti kogu kodanliku perioodi kestel vastastikuseid külaskäiguetendusi ainult üks kord Helsingi ja Riiga. On loomulik, et see olukord tegi ka kõige parema teatriinimese aja jooksul tuimaks ja nüriks. Esinemisi Moskvas, Leningradis, Kiievis, Harkovis ja paljudes teistes vabariikide pealinnades ning suurimates kultuurikeskustes tuleb hinnata kui enneolematuid sündmusi eesti teatri ajaloos.

Eesti nõukogude teatrielus võib märkida 1956/57. hooaega kui erakordsemat ja sündmusterohkemat. Sellega võis eesti teater tähistada oma kutselise tegevuse viiekümneaastast kestust. Eesti kutselise teatri viiekümneaastases arenguloos ületab nõukogude ajajärk kõik eelneva. Nõukogude korra tingimused ja nende tõttu saavutatud kunstiline tase tegid võimalikuks, et eesti teater võis oma juubeliaastal esineda maailma ühes suurimas teatrilinnas, Moskvas, Eesti NSV kirjanduse ja kunsti dekaadil, maailma nõudlikuma teatripubliku ees. Riiklik Akadeemiline Ooperi- ja Balletiteater «Estonia» esitas Moskvas Mussorgski ooperi «Boriss Godunov», Eugen Kapi ooperi «Tasuleegid», Austeri balleti «Tiina» ja Kapi balleti «Kullaketrajad». Arvustus märkis üksmeelselt, et «Estonia» esinemine annab tunnistust teatri kollektiivi kõrgest lavalisest ja muusikalisest kultuurist, ja seda, et teatril on võimet kõige sügavamaid ja keerukamaid muusikalisi teoseid lavaliselt edukalt lahendada. Ooperi- ja balletilavastuste kõrval esines niisama edukalt ja silmapaistvalt ka sõnalavastus. V. Kingissepa nim. Tallinna Riikliku Draamateatri dekaadil esinemise kavas olid Shakespeare'i «Antonius ja Kleopatra», Lermontovi «Maskeraad» ning eesti algupärandeist Jakobsoni «Kaotatud paradiis», Ranneti «Südamevalu» ja Lutsu «Kevade». Tartu Riiklik Teater «Vanemuine» esitas eesti klassikast E. Vilde «Tabamata ime» ning veel algupäranditest E. Tammlaane draama «Raudne kodu» ja A. Hindi näidendi «Peibutuslaul». Muusikalistest lavastustest esitas teater «Rummu Jüri» ja «Ainult unistus». Kolm Eesti teatrit esitasid dekaadil 15 lavastust ja andsid 36 etendust. See oli kõige ulatuslikum eesti lavakunsti esitamine väljaspool vabariigi piire.

Ka Eesti teatri sõnalavastuste etendused Moskvas läksid eduga ja tõid palju kiidusõnu eesti lavakunstile. Eesti teatrikultuuri kõrget taset tunnustas rohkearvuline publik enam kui sooja vastuvõtuga. Seda tunnistati arutluskoosolekutel ja ajakirjanduses. Muidugi oli ka kriitilisi märkusi, põhjendatuid ja asjalikke, mis juhtisid

tähelepanu puudustele, mida on vaja parandada. Eesti teatrite dekaadil esinemine oli võidukas, kuid see oli ka õppeajaks, jõu ja hoo saamiseks edasiseks tööks. Partei ja valitsus hindas kõrgelt eesti teatri saavutusi. Kaks teatrit, Riiklik Akadeemiline Ooperi- ja Balletiteater «Estonia» ja Riiklik teater «Vanemuine» autasustati Tööpunalipu ordeniga. Tallinna Riiklikule Draamateatrile omistati 1952. aastal eesti töölisklassi revolutsioonilise võitluse juhi Viktor Kingissepa nimi. Pärast dekaadil esinemist sai teater akadeemilise teatri nimetuse. Suurearvuliselt autasustati teatriinimesi ordenite ja medalitega. Nii said Lenini ordeni 8, Tööpunalipu ordeni 46 ja ordeni «Austuse märk» 81 kunstnikku. Medaliga «Eeskujuliku töö eest» autasustati 175 inimest. Dekaadile järgnes rahva- ja teenelise kunstniku aunimetuse andmine suurele hulgale näitlejatele. Dekaad lähendas eesti teatrit teistele vennasvabariikide teatritele, süvendas kokkukuuluvuse tunnet ja pani kindla aluse koostööks. Nii sai teoks Riikliku teatri «Vanemuine» külalisesinemine Ukraina NSV pealinnas Kiievis 1957. aastal. Teater andis kaksteist etendust ja tutvustas kiievlastele viit lavastust, mis olid Moskva dekaadi kavas. Samal ajal viibis Ukrainas külaskäiguetendustel ka Tallinna Riiklik Vene Draamateater, andes Poltaavas, Mirgorodis, Hersonis, Dikankas ja reas teistes linnades suve jooksul ligi sada etendust. Järgmisel, 1958. aastal esines Kiievis Riiklik Akadeemiline Ooperi- ja Balletiteater «Estonia» 5 ooperi ja 4 balletilavastusega, andes 28 etendust. Samal 1958. aastal toimusid Moskvas V. Kingissepa nim. TRA Draamateatri külalisetendused. Kavas olid Tammsaare «Vargamäe», E. de Filipo «Filumena Marturano», B. Brechti «Härra Punttila ja tema sulane Matti», Shakespeare'i «Antonius ja Kleopatra» ning Majakovski «Saun». Teater saavutas rahva poolehoiu, kriitikute tunnustuse ja nii arutlustel kui ka ajakirjanduses rõhutati korduvalt, et need külalisetendused rikastavad Moskva teatrielu.

Vaieldamatult on avaldanud positiivset, edasiviivat mõju nii vabariiklike kui ka perifeeria teatrite ideelis-esteetilise ja meisterlikkuse kasvule iga-aastane Balti teatrikevade korraldamine. Sellele Balti liiduvabariikide vahelisele teatrikevade traditsioonile pandi alus 1956. aastal. See tõi suurt elevust vabariigi teatriellu, sest parima lavastuse väljavalimiseks, mida võiks esitada Balti teatrikevadel, tuli läbi viia vabariigi teatrite parimate lavastuste ülevaatus. Esimesele Balti teatrikevadele, mis toimus Riias, pääses Riiklik teater «Vanemuine». Teater esitas E. Tammlaane näidendi «Raudne kodu». Lavastus sai üksmeelse tunnustuse osaliseks. Näitejuht ja rida näitlejaid said NSV Liidu Kultuuriministeeriumi preemia. Teisel teatrikevadel, mis viidi läbi Vilniuses, esines V. Kingissepa nim. Tallinna Riiklik Akadeemiline Draamateater E. Ranneti näidendiga «Südamevalu». Üldise tunnustuse said siin näitlejad K. Karm ja E. Liiger ning neile omistati meisterliku osatäitmise eest teatrikevade laureaadi nimetus. Esimese ja teise teatrikevade läbiviimise juures esines veel juhuslikkust ja olukordi, mis tekitasid vastukäivaid küsi-

musi. Oli veel sisulist ähmasust ja ebamäärast sihitaotlust. Kolmanda teatrikevade läbiviimisega, mis toimus Tallinnas, algas teatrikevadete korraldamine kindlama struktuuriga ja selgemate põhialustega. Nii toimus igas vabariigis eraldi ülevaatus perifeeria ja rajooni teatrite osas ning parim lavastus esines teatrikevade etenduste kavas. Ülevaatus näitas, et eesti väikelinnade teatrid on suhteliselt tagasihoidlike töötingimuste juures suutelised looma heatasemelist ja väärtuslikku lavakunsti. Balti liiduvabariikide rajooni teatrite vahelisel võistlusel saavutas esikoha Viljandi teater «Ugala» G. Priede näidendi «Kuigi on sügis...» lavastusega. Sellega esines teater kolmandal teatrikevadel. Oluliseks nõudmiseks ja tingimuseks oli see, et teatrid esineksid kahe lavastusega, kusjuures üks peab olema teos, mis käsitleks nõukogude kaasaega, esitaks küsimusi ja probleeme, mis oleksid tihedalt seotud rahva eluga. See nõue erutas teatreid looma lavastusi, milles eredalt ja veenvalt leiaks lavakunstilist kehastamist meie sotsialistliku tegelikkuse sisurikkus ja taotluste ning eesmärkide suurus. Ja nende struktuuriliste ümberkorraldustega ja ideoloogiliste põhialustega alustasid Balti liiduvabariikide teatrid ettevalmistusi järgnevaks teatrikevadeks, mis toimus Valgevene NSV pealinnas Minskis. Just teatrikevadel on saanud alguse see juba päris tihe side Balti liiduvabariikide teatrite vahel. Igal teatrikevadel näeme iga vennasvabariigi teatrite möödunud hooaja parimaid töötulemusi haaravate lavastuste ja osatäitmiste kaudu. Nii saab õppida üksteiselt, ühiselt tunnistada õnnestumisi, kunstilist edasiminekut, kuid märkida ka puudusi, otsida nende põhjusi ja leida teid vigade parandamiseks ning vältimiseks. Niisugune koostöö on rikastumine, see õhutab väsimatule otsingule, et teatrid veel paremini võiksid täita oma ühiskondlikku ülesannet, nõukogude kunsti kõrget eesmärki, teenida oma rahvast ja koos rahvaga võidelda uute edusammude eest kommunismi ehitamisel, seitseaastaku hiiglaslike ülesannete täitmise eest.

Eesti nõukogulik teatrikunst on tihedalt seotud rahvaga, kehastab tõetruult kommunismi ehitava rahva taotluste ja eesmärkide suurust. Ja teater läheb rahva sekka. Kõik teatrid esinevad kavakindlalt tööstuskeskustes ja külas, kolhoositalurahva hulgas. Tallinna ja Tartu ning perifeeria teatrite parimaid lavastusi võib näha kultuuri- ja rahvamajades ning kolhoosiklubides. Seoses vabariigi elanikkonna üldise kultuuritaseme tõusuga, aga ka teatrite kunstilise taseme tõusuga on kasvanud etenduste külastatavus. Viimaste aastate teatrietenduste külastatavus on kaugelt rohkem kui üks miljon inimest hooajal. Võrdluseks võib märkida, et kodanlikul ajal (1935. aastal), kus teatrite külastatavus oli kõrgseisus, oli publikut kokku vaevalt viissada tuhat. Sama ajaga võrreldes on iga üksiku lavastuse külastatavus ja selle mängukavas püsimine keskmiselt viiekordne. Tuleb esile tõsta väiksemate linnade — Pärnu, Viljandi ja Rakvere teatrite töö ulatuse laienemist ja sisuliste kunstiliste saavutuste kasvu. Kodanlikul ajal olid need teatrid suure-

mate, juhtivate teatrite lühendatud, ühtlasi ka andetumad väljaanded. Neis lokkas diletantism ja provintslik kunstimaitse. Nüüd on väiksemate linnade teatrid igaüks omaette kunstiline isiksus, kes elab iseseisvat täisverelist loomingulist elu, oma esteetiliste arusaamiste kohaselt. Neil kõikidel on oma kunstnikukalduvustele vastav esinemislaad ja lavaliste ülesannete lahendamise viis. Viljandi «Ugala» teatrit iseloomustab intiimne, kammerteaterlik mängulaad, psühholoogiline süvenemine ja suur seesmise elamuse pinge. Rakvere teater püüab romantilise teatri poole, tugevate elamustega ja kokkupõrgete teravusega. Lydia Koidula nim. Pärnu Draamateater on julge vormi otsimise ja rõhutamisega, kasutab eredaid värve ja tugevaid jooni. See on aktiivne teater, teatraalne sõna paremas mõttes. See teatrite erinevus on teatrielu rikkus. See näitab lavakunsti mitmepalgelisust, otsinguid ja loomingulist rahutust. Aga see näitab ka edasimineku võimalusi ja teatrite tugevat elujõudu ning nooruslikkust.

Seda eesti teatri nooruslikkust on hoidnud kollektiivides kasvav noorus. Ligi kahekümne aasta jooksul on kujunenud juba uus näitlejate põlvkond, uue, nõukoguliku kunsti mõistmisega ja vastava erialase kõrgema ettevalmistusega. Teatrisse tuli arvukalt noori Eesti Riiklikust Teatriinstituudist. Märkimisväärne sündmus oli Moskva Lunatšarski-nim. Teatrikunsti Instituudi lõpetajate lülitamine V. Kingissepa nim. Tallinna Riikliku Akadeemilise Draamateatri näitlejate koosseisu. Eesti teater on saanud oma loomingulistele jõududele täiendust olulises osas peamiselt vastavatest erialastest kõrgematest õppeasutustest. Ja just see asjaolu oli otsustava tähtsusega, mis soodustas ning kiirendas sotsialistliku realismi meetodi juurutamist teatrite töö praktikasse. Muidugi on meie teatris veel üsna palju puudusi nii loomingulis-metoodilises töös kui ka struktuurilis-organisatsioonilises osas. On kitsaskohti ja lahendamata probleeme. Kuid enne kõike tuleb näha saavutusi, ja ligi kahekümne aasta jooksul on meil saavutatud küllalt hinnatavat ja silmapaistvat. Kommunistlik Partei ja Nõukogude valitsus on andnud teatrile avaraid võimalusi loominguliseks tööks. Eesti kodanlusel ei olnud huvi teatrite eluliste küsimuste vastu, nii ei ole sellest ajast ka märkimisväärseid teatriehitusi peale «Vanemuise» juurdeehituse. Kuid nõukogude korda ja kunstipoliitikat iseloomustab see, et kohe pärast sõda oli Tallinna üheks esimeseks suuremaks ehitustööks «Estonia» teatrihoone taastamine. Ehitati ümber vastavalt teatri vajadustele kino «Gloria» ruumid. Kiirelt läbiviidud kapitaalremondi tõttu avanes võimalus anda etendusi Tartu end. Saksa teatri hoones ja Viljandi «Koidu» seltsimajas. Vastavalt teatrinõuetele teostati Pärnu Riigipanga ruumes ulatuslik ümberehitus. Praegu on juba käimas Tartus «Vanemuise» uue ajakohase teatrihoone ehitamine. V. Kingissepa nim. TRA Draamateatri hoonele on tehtud hulk juurdeehitusi, kuid mõnes osas ka põhjalikke ümberehitusi. See kõik on võimalik ainult nõukogude korra tingimustes. Ja see soodustab teatrite pidevat kunstilist kasvu,

ideelis-esteetilist ja kunstimeisterlikkuse tõusu. Nüüd, Eesti NSV kahekümnendal juubeliaastal võime tunnistada, et eesti teatri tüvi on tugev ja et ta juured on teatrikunsti parimate traditsioonide mullas, et teater seisab kindlalt sotsialistliku realismi alusel, on tihedalt seotud rahvaga ja tunneb oma kohustust rahva vastu. Teater mõistab, et on vaja loomingulise julguse ja optimismiga luua lavastusi, mis kajastaksid kommunismi ehitava nõukogude rahva võitlust, kajastaksid meie suurt ajastut.

TALLINNA POLÜTEHNILISE INSTITUUDI ARENGUST

Esimese nõukogude aastaga oli Tallinna Polütehniline Instituut jõudnud kujuneda väärikaks kõrgemaks kooliks, kus töötas 147 õppejõudu ja kolmes teaduskonnas (ehitus-mehaanika-, keemiamäe- ja majandusteaduskonnas) õppis 1258 üliõpilast.

1941. a. kevadsemester oli Tallinna Polütehnilise Instituudi õppetöös lõppenud normaalseis oludes; möödunud õppeaasta kestel oli suudetud teostada üleminek nõukogude süsteemile ja sellega paralleelselt ka lõpule viia esimese uutele alustele rajatud õppeaasta töö. Kevadel tööst vabanenud õppejõudude ning üliõpilaste pere valgus kas suvepuhkusele või tootmispraktikale.

Fašistliku Saksamaa reetlik kallaletung meie kodumaale kajastus sügavalt ka Tallinna Polütehnilise Instituudi elus. Puhkused katkestati. Kui selgus, et Eesti NSV pealinn Tallinn on ohustatud, pandi üksmeelselt käed külge tema kaitseks: kes asus tööle kaitseehituste püstitamisel, kes abistas ettevõtteid ja asutusi ettevalmistustel võimalikuks evakuatsiooniks, millised ettevalmistused toimusid ka Tallinna Polütehnilises Instituudis.

Rida seltsimehi instituudi perest, nagu TPI komsomoli-algorganisatsiooni sekretär Volmer, üliõpilased N. Davõdovski, J. Tartland ning teised astusid töölispolku või täitsid muid lahingülesandeid võitluses sissetungijate vastu. (Kolm ülalmainitut langesid kangelastena võitluses fašistide vastu.) Osa õppejõude, nagu mag. N. Alumäe, mag. A. Garšnek, assist. K. Kark, dr. O. Kirret, assist. A. Koppel, mag. G. Mets, assist. E. Rannak, mag. A. Sivadi, assist. E. Soonvald, assist. I. Õpik ja üliõpilased K. Allik, V. Arhangelski, E. Arumeel, R. Leevet, A. Luige, G. Ozerov, R. Otsman, R. Ott, nende ridade kirjutaja ja teised astusid Nõukogude armeesse. Osa õppejõude, üliõpilasi ja teenistujaid, näiteks prof. J. Nuut, dots. P. Volmer, prof. J. Vaabel, seltsimehed Saadre, Zagrivina jt. lahkusid ajutiselt Eestist evakuatsiooni korras tagalasse. Ja selle tulemusel kogunes Nõukogude Liidu tagalasse kokku 35 õppejõudu ja üle 300 üliõpilase. Nendest ühed jätkasid võitlust relvaga fašismi vastu (K. Allik, E. Arumeel, K. Kask, R. Leevet, R. Ott, R. Otsman, A. Sivadi jt.), teised täitsid vastutavaid ja sõjaliselt tähtsaid ülesandeid ettevõtetes ja uurimisasutustes. Osa õppejõude ja üliõpilasi

jätkasid õppetööd kõrgemates koolides, nagu prof. J. Nuut, mag. G. Mets, mag. A. Garšnek, mag. N. Alumäe, mag. G. Kangro, üliõpilased R. Kriis, Laino, P. Murel, U. Randmer, A. Reier, O. Roots, N. Rosanov, J. Stepanov, K. Tippo, A. Voogre ja teised.

Seega oli instituudi pere jagunenud kaheks. Meie õppejõudude esinemised Moskva ringhäälingus Suure Isamaasõja aastatel aitasid säilitada sidet Eestisse jäänud seltsimeestega. Olgu näitena toodud väljavõte ühest sellisest raadiosaatest, milles ühtlasi kajastub ka instituudi pere selle osa olukord ja tegevus, kes ajutiselt töötas väljaspool Eestit: «... Saksa fašistide sissetung Nõukogude Eestisse sundis kümneid tuhandeid eestlasi — töölisi, talupoegi, teadlasi, kunstnikke asuma ajutiselt tööle Nõukogude Liidu teistesse vabariikidesse. Enamik eesti spetsialiste mitmelt alalt rakendas oma kogemused ettevõtetes või kasutas soodsaid võimalusi enda edasiarendamiseks ning uurimistöödeks. Nii ühes kui teises suunas on eesti teadlastele ja tehnikutele soojalt vastu tuldud mitmesuguste nõukogude asutuste poolt ja neile avatud kõik võimalused töötamiseks.

Näiteks on N. linna koondunud Tallinna Polütehnilise Instituudi õppejõudude rühm. Neist mina ja minu assistent Ants Koppel töötame NSV Liidu Teaduste Akadeemia juures magneetilise defektoskoopia alal. Keemikud dr. Kirret, mag. Rannak ja Ellmann töötavad Söekeemia Instituudis ning mehaanikud Soonvald ja Tepandi juhivad ühe suure tehase monteerimistöid. Soojustehnik Õpik projekteeris ühe küttekolde ja juhib praegu selle vastutusrikkaid ehitustöid. Suurte kavadega vabariiklikus ulatuses tegelevad insenerid Post, Kõll ja Truu.

Eesti tehniline intelligents Nõukogude Liidus ei jäta kasutamata ühtki võimalust, et kaasa aidata rindele ja sellega kaasa sõdida vaenlase kiireks tagasilöömiseks, hävitamiseks ja lõplikuks võiduks ta üle. Meie rahva põlisvaenlase — saksa sissetungijate — purustamine olgu ka nende teadlaste ja tehnikute mõttes, kes on jäänud ajutiselt saksa fašistide vägivalla alla. Teadku sakslaste poolt okupeeritud Eesti insenerid, tehnikud ja teadlased, et neil on palju võimalusi kaasa aidata selleks, et saksa okupandid ei saaks kasutada meie kodumaa loodusvarasid — meie vastu ja meie vabade rahvaste orjastamiseks. ... Meie kodumaa — Eesti vabanemispäev pole enam mägede taga! ...»

Majandusteaduskond, mis 1940. a. toodi Tallinna, Polütehnilise Instituudi juurde, allutati 1. oktoobril 1941. aastal uuesti Tartu Ülikoolile ja algas kiire ümberkolimine Tartu, sest Saksa võimude poolt nõuti kiiresti majandusteaduskonna ruumide vabastamist, mis asetsesid Toompeal Kohtu tn. 4 ja Hariduse tn. 8. Viimases hoones paiknes peamiselt majandusteaduskonna majandusgeograafia-kabinet (eriraamatukogu, suur hulk majandusgeograafilisi kaarte, mõõteriistu jm.), kust osa esemeid võeti vägivaldselt ära Saksa mereväevõimude poolt, kes asusid Hariduse tn. 8 hoonesse. Igasugused tagasinõutamise katsed jäid tagajär-

jeta. Majandusteaduskonna Tartus oleku ajal ei peetud 1942. a. kevadsemestril loenguid ja seminare. 1942. a. sügissemestril alustati õppetööd kõigil kursustel.

Juba saksa tsiviilvalitsuse sisseseadmise esimestel päevadel Kindralkomissariaadi kultuuriosakonna juhataja balti sakslane dr. Weiss ütles, et eestlastele pole haridust vaja. Väga kibestunult avaldas järgmiste sõnadega oma suhtumist Tallinna Polütehnilisse Instituuti saksa Tehnilise Valitsuse juhataja baurat Masel: «Meie vajame ehitustöölisi, meie vajame töölisi teede ehitamiseks, siin aga (s. o. Eestis) tahab iga talumees ülikoolis käia.» Need saksa okupatsioonivõimude seisukohad andsid ennast tunda kogu okupatsiooni perioodil.

Ehkki hooned jäid terveks ja peaaegu kõik seadmed kohale, algas õppetöö alles 1942. a. 25. jaanuaril, s. o. 5 kuud pärast okupatsiooni algust. 1942. a. kevadsemestril, mis kestis 25. jaanuarist 15. maini, oli üliõpilaste osavõtt loenguist, seminaridest ja praktikumidest algul võrdlemisi elav, kuid langes järsult, eriti I kursusel, «vabatahtlikku tööteenistusse» värbamise algusega. 1943. a. sügissemestril piirati üliõpilaste vastuvõtmist tunduvalt.

Õppetegevus instituudis oli väga häiritud. Põhjuseks olid sagedased mobilisatsioonid, mille tagajärjel üliõpilaste arv, enne noorematel ja hiljem ka vanematel kursustel, pidevalt vähenes. Instituut üliõpilastele mingeid vabastusi pakkuda ei saanud; erandi moodustasid ajutiselt vaid diplomandid, kelledele määrati kindlad tähtpäevad diplomitöö lõpetamiseks. Hiljem oli isegi nende suhtes sekeldusi. Meesteenistujad olid esialgu küll mobilisatsioonist vabastatud. Mõni umbusklik meesteenistuja, kaheldes instituudi tähtsuses, vahetas oma töökoha siiski kindlama vastu. Nagu hiljem ilmnes, olid need kahtlused põhjendatud. Varsti sai üldiselt teatavaks, et olevat saabunud nõudmine, et instituut annaks teatava protsendi oma teenistujaid fašistlikule sõjaväele. Selliseid nõudmisi tuli ikka ja jälle, kuni lõpuks mõnesse laboratooriumi jäi ainult üks assistent. Vahepeal oli «Baltische Öl GmbH» nõudnud oma käsutusse peaaegu kõik meie keemikud. Tööameti rangel nõudmisel lahkusid mõned mehaanikud, kes paigutati mujale tööle, kuid sugugi mitte nende erialal. Kõigi nende käskude täitmine oli vastuvaidlematu. Instituut jäi tühjaks; ainult paaris joonestussaalis töötasid mõned diplomandid. Kellel oli võimalus, need põgenesid, kuid oli palju ka neid, kes põgeneda ei saanud.

Enamik üliõpilasi otsis kõrvalteenistust, mis päästaks mobilisatsiooniohust, milline tont hirmutas kogu okupatsiooni ajal. Nii sai pidevast õppetööst osa võtta vähe üliõpilasi, ja õppimiseks puudus ka vastav meeleolu. Ka majanduslikult läks õppimine raskeks: 1943/44. õppeaastal said stipendiumi vaid 10,2% üliõpilastest (võrdluseks olgu märgitud, et okupatsioonile järgneval esimesel õppeaastal said stipendiumi 76,6%); tuli tasuda ka õppemaks.

Elavus ülikooli tegevuses soikus. Ülikooli juhtimine oli autoritaarse korra kohaselt koondatud rektori kätte; ülikooli nõukogu likvideeriti; ka puudusid peaaegu täiesti ühiskondlikud üritused, isegi omavahelise õhtu korraldamiseks oli tarvis hankida keerukas luba.

Osa ülikooli ruume oli alatasa Saksa sõjajõudude käes ja surve ruumide juurdeandmiseks kõvenes järjest. Ka mõned majandusteaduskonna ruumid olid sakslaste kasutuses juba esimesist päevist, muuseas ka ruum, milles oli läbikäik raamatukogusse. Kui õppejõud tahtsid sealt läbi minna ja midagi kaasa võtta, siis oli sellega kauplemist. Nad pidid kaasavõetavad raamatud ette näitama. Lõpuks saadi siiski kuidagi tagatrepi kaudu sisse; siis ei olnud enam tarvis sakslastega õiendada.

Korduvate mobilisatsioonide tagajärjel ähvardas ülikooli sulgemise oht. Viimasel juhul oleks absoluutselt võimatu olnud enda käes hoida ruume ja oli ilmne, et koos ruumide äraandmisega hitlerlikule sõjaväele oleksid paratamatult langenud rüüstamise ohvriks ka instituudi sisseseaded.

Võiks arvata, et üliõpilaste nappusest tingitud väike õppekoormus aktiviseeris õppejõudude teaduslikku tööd. Tegelikult ilmnes aga just vastupidine nähtus. Olukord ja meeleolu teadusliku töö tegemiseks ajal, kus igal alal valitses okupantide vägivald, polnud kuigi soodsad. Igal suvel tuli õppejõududel ja teenistujatel poolteist kuud kütuse varumiseks töötada metsas ja turbarabades. Nendele lisandusid veel teisedki majanduslikud mured.

Teaduslike tööde plaani koostamine toimus sel teel, et iga õppejõud esitas laboratooriumi juhataja kaudu oma ettepanekud. Tähtsuse järgi olid tööd liigitatud nelja gruppi: A kuni D. Esimesse, s. o. A-gruppi kuulusid sõjalise tähtsusega tööd (kriegswichtig) ja B-gruppi ülesehitustegevusele tähtsad tööd (aufbauwichtig); madalamatesse liikidesse kuulusid üldise teoreetilise sisuga ja muud aktuaalsema rakendusliku tähtsuseta uurimused.

Esitatud uurimistööde teemad vaadati läbi Kindralkomissariaadi vastavas organis, kuhu selleks olid kohale sõitnud tegelased Riiast Ida-alade Riigikomissariaadist. Otsustajaiks oli kaks sakslast; nendest kõrgem mees oli erialalt vist ajaloolane ja teine, kes arutas TPI tööd sisuliselt, insener. Eelotsused tööde kohta tehti Kindralkomissariaadis. Lõplik arutamine toimus aga rektori kabinetis kõigi asjaosaliste juuresolekul.

Tööde üldised tulemused olid kaunis nõrgad, üksikute erandi-tega. Kõige puhtama nulli andis üks keemik, kes aasta möödumisel mittetöötamist vabandas plaani unustamisega, mida rektor talle kirjalikult polnud meelde tuletanud. Samuti lõbus oli lugu ka arhitektiga, kes A-grupi teema saamiseks plaani võttis ratsionaalse täitappe-asutuse kavandamise, selle aga tegemata jättis ja ise üle mere põgenes.

Tööde kirjastamiseks peale populaarteaduslike artiklite puudusid võimalused, sest ülikooli toimetustes oli praktiliselt võimatu

midagi avaldada. Iga töö kohta tuli esitada kalkulatsioon, nõutada paber ja käsikiri esitada läbivaatamiseks ning otsustamiseks ametivõimudele, kes selle siis paari kuu pärast eitava otsusega tagasi saatsid.

Nii elati aastail 1941—1943. 1944. aasta algas võimsate Nõukogude armee pealetungilahingutega Eesti suunas. Polnud enam kaugel Eesti vabastamise päev.

Seoses sõjaväelise mobilisatsiooni väljakuulutamisega lõpetati Tartus humanitaarteaduskondades, seega ka majandusteaduskonnas, õppetöö 16. veebruaril 1944 ning kuulutati välja vaheaeg esialgu kuni 15. märtsini 1944, kuid hiljem pikendati tähtaega kuni 1944. a. sügissemestrini.

Aprilli lõpul vahistati Majandusteaduskonna dekaan. Sügisel, 22. augustil 1944, kui sõjamürin üsna Tartu ligidale oli jõudnud, veeti majandusteaduskonna kantselei väärtuslikuma materjaliga Tallinna.

Tehti ettevalmistusi TPI laboratooriumi seadmete väljaviimiseks Saksamaale. Seda varjati aga igasuguste seletustega. Salajaselt nõuti andmeid, kui palju vajab instituut lauamaterjali oma seadmete pakkimiseks, selleks et, nagu öeldi, viia instituut rahulikumasse kohta, sest sagedad õisedõhurünnakud öeldi häirivat õppetegevust. Otsest evakueerimise juttu, nagu Tartu Ülikoolis, Tallinnas ei olnud. Ka paluti esitada instituudi teenistujate perekonnaliikmete nimestikud selleks, et neile võimaldada sõita Saksamaale, sest õhurünnakute tõttu olevat suurenenud korterikitsikus ja ka toitlustamine võivat raskusi tekitada. Siis hakati õige tihti haridusdirektooriumist telefoni teel soovitama laevu, mis pidid sel ja sel kuupäeval väljuma. Öeldi, et ära sõita tuleb ainult kolmeks kuuks, pärast seda laheneb jälle olukord. Oma viimase okupatsiooniaegse õppeaasta lõpetas TPI seega peaaegu ilma üliõpilasteta: 1. juulil 1944 oli instituudi nimestikus vaid 199 üliõpilast, kellest suur osa tegelikult viibis kas sõjaväes või tööteenistuses.

10.—15. septembrini majutati instituuti Soomest tulnud Saksa väeosa. Need olid väga nõudlikud härrad, kuid õnneks ei viibinud nad siin kaua ja lahkusid ootamatult 18. septembril suure kiiruga.

19. septembril kutsuti TPI rektor Kindralkomissariaati kultuuriosakonna juhataja dr. Weissi ja ühtlasi haridusdirektori dr. Mäe juurde. Sealt tagasi tulnud, kutsus rektor dekaanid, professorid ja sekretäri enda juurde ja luges ette dr. Mäe «läkituse». Kogu personal vallandati. Dr. Weiss saatis juhtivatele töötajatele kätte «Marschbefehl'id» suunaga Danzig — lootes sellega aadrit lasta meie teaduslikule kaadrile ja ülikooli edasist tegevust häirida. Enamus jättis aga need «Befehl'id» tasku ja töötas edukalt edasi Polütehnilises Instituudis.

Kartes, et viimastel tundidel okupandid röövivad instituudi varandust, korraldasid õppejõud ja teenistujad neljapäeval, 21. septembril instituudi hoones valve. Selle tõttu saadi instituudi hooned

ja seadmed kätte üldiselt rahuldavas olukorras, välja arvatud kogu plaatina tagavara, mille okupandid olid kaasa viinud.

Ööl vastu 22. septembrit toimus viimane rünnak, mis oli eriti tugev sadamas, kus seisid veel Saksa laevad põgenikega. Reedel, 22. septembril tulid andmed, et Nõukogude armee, sealhulgas ka Eesti Korpuse väeosad on juba Tallinnas. Viirastusena tundus fašistlik propaganda, mille kohaselt nõukogude võim ei pidanud enam kunagi tagasi tulema.

Okupantide poolt desorganiseeritud instituudi uuesti käikulaskmine ei olnud lihtne ülesanne: puudusid abistavad ühiskondlikud organisatsioonid ja ka kogemused; okupatsiooni ajal lahkus Eestist 17 õppejõudu ning teenistujat; osa õppejõude oli mööda maad laiali ja üliõpilasi polnud üldse. 1944. aasta 27. septembri keskpäevaks õnnestus koguda instituuti 5 õppejõudu: prof. dr. O. Maddisson, prof. dr. L. Jürgenson, prof. J. Kark, dots. J. Ivand ja mag. H. Raudsepp. Pärast südamlikku jällenägemisrõõmu ja esialgset muljetevahetamist asus see tuumik lahendama meie ees seisvaid pakilisi probleeme. Ülemineku päevadel rektoriülesandeid täitnud prof. J. Kark andis ülevaate tegelikust olukorrast. Tunni-poolteise pärast oli kindlaks määratud konkreetsele olukorrale vastav instituudi esialgne struktuur ja lähima tegevuse plaan. Esimeseks direktori asetäitjaks õppe- ja teadusliku töö alal sai prof. dr. L. Jürgenson, ehitus- ja mehaanikateaduskonna dekaaniks prof. dr. O. Maddisson; 1. oktoobril saabus instituuti dots. L. Schmidt, kes asus täitma keemia- ja mäeteaduskonna dekaani ülesandeid; mõni aeg hiljem asus majandusteaduskonna dekaani kohale sm. A. Sipsakas.

Tänu kohapeal säilinud ja ka evakuatsioonist tagasi pöördunud õppejõudude ennastsalgavale tööle võis Tallinna Polütehnilises Instituudis õppetöö uuesti alata peaaegu sõjaeelses ulatuses 15. novembril 1944. aastal, s. o. umbes poolteist kuud pärast Tallinna vabastamist.

Töö algas 18 kateedris. Üliõpilaste arv oli 1015, nende seas 423 esmakordselt instituuti astunut. Oli tõeline rõõm näha, millise innu, värske tahtejõu ja ennastsalgava püüdlikkusega noored inimesed asusid jätkama õpinguid, mis olid katkenud okupatsioonipäevil. Kommunistlik Partei ja Nõukogude valitsus tegid kõik selleks, et kõrvaldada õppimist takistavad tegurid.

Et tol ajal veel jätkusid rasked sõjalised operatsioonid, siis suhtuti algul isegi veidi skeptiliselt kinnitusse, et kõik üliõpilased on sõjaväeteenistusest vabad. Meenutades okupatsiooniaegseid raskusi, näis väheusutavana, et Nõukogude riik võib sõja ajal lubada sellisel hulgal noortel inimestel töötada väljaspool sõjalisi huve teenindavaid tegevusalasid ja saavutada hiilgavaid võite. Meie valmistusime aga juba sõja ajal rahule; oli selge, et sõjasündmuste lõppedes peame taastama tema hävituse jäljed ja viima oma kultuuri ning majanduse uuele õitsengule.

Suure Oktoobrirevolutsiooniga algas ühiskondliku elu vormistumine süsteemiks, mille kandjaks on töörahvas ja mis baseerub

marksismi-leninismi ideedel. Enne revolutsiooni polnud töötavate hulkade käsutuses nimetamisväärsel hulgal ei varasid ega ka tootmisvahendeid. Ainsad varad, mida töölised võisid lugeda oma tõeliseks omandiks, olid kõrged revolutsioonilised ideed. Vaimu- ja kultuurivaradegi lätted olid töörahvale kättesaamatus kauguses. Praegu on alma mater avatud kõikidele, kelle võimed küünivad akadeemiliseks tööks.

MEIE VABARIIGI PEALINN SÕJAJÄRGSETEL AASTATEL

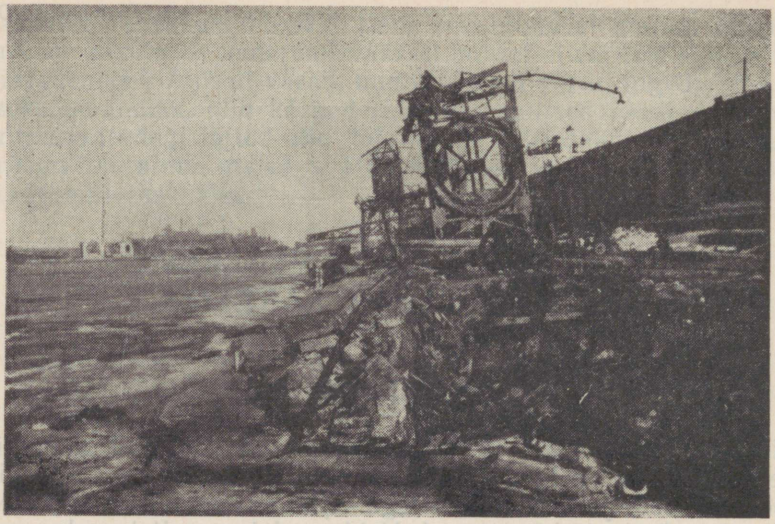
NII OLI SIIS ...

Inimtühjad tänavad. Tuuleiilid keerutavad koltunud puulehti ja sõetolmu. Õhus on tunda suitsuhõngu. Purunenud aknad on kinni löödud laudade ja vineeritahvlitega. Ajuti rebestavad vaikust raskekahurite mürskude kärgatused. Neid saadab merelt taanduv vaenlane. Keldritest võetakse välja miine, mida põgenejad ei jõudnud enam süüdata ...

Kauplustest vaatavad vastu tühjad riiuliteread. Linna pealiiklemisteedel õõtsuvad trammiliini katkenud õhujuhtmed roostest punaseks värvunud rööpapaaride kohal. Mõni terveks jäänud maja, siis jälle varemed ja ikka jälle varemed. Siin mustavate aknaavadega tehasehoone, seal elamute ahervaremed püstijäänud korstnatega, purustatud koolimajad, raviasutused ... Tükati on nii kõledalt lage, et ulatub nägema ühest linnaservast teise. Vanalinna kitsad tänavad on paiguti aga hoopis ummistunud kokkuvarisenud majaseinte rusudest. Hävinenud on ka kogu linna raudteesõlm koos Balti jaama hoonega. Sadamakaide ja kaldaehituste kohal laiuvad rusuhunnikud. Tuli ja teras on teinud oma töö julma põhjalikkusega ...

Sellist pilti pakkus Tallinn saksa fašistlikust okupatsioonist vabastamise päeval, 22. septembril 1944. aastal. Vabariigi süda, tähtis tööstuskeskus, Baltimaade suuremaid sadamalinnu oli lausa kui surnud. Puudus valgustus, polnud kütet, töötamast oli lakanud ka veevärk. Varemetes seisid Balti Manufaktuur, Riigitrükikoda, trikoovabrik, šokolaadivabrik, Tallinna Vineeri- ja Mööblivabrik, piimakombinaat ja rida teisi suuremaid tööstusettevõtteid.

Täielikult oli halvatud linna sisetransport. Trammi- ja autobussipargist olid jäänud ainult riismed. Selline oli juba kord taganevate saksa okupantide poolt omaksvõetud põhimõte — hävitada kõik, mida enam kaasa viia ei jõua. Samasuguse tõekspidamise järgi toimisid nad, vedades kiiruga välja tehastest ja vabrikutest seadmed, enne kui nad tööstushoonetele tule otsa pistsid või miinid alla panid. See on kurb statistika, kui me laseksime kõnelda arvudel, millist määratu suurt kahju tekitas fašistlike võimumeeste ja nende mõttekaaslaste ajutine peremehetsemine. Mis röövlitest üle jäi, selle

Tallinna sadam 1944. aasta sügisel...

neelas tuli, ja mis tulest jäi puutumata — seda oli vähe, üpris vähe.

Oli tarvis otsast alata. See oli raskeks katsumuseks Tallinna elanikele. Kuid usk nõukogude rahvaste õiglasse võitlusse ning kindlasse võidusse sisendas inimestesse raugematut jõudu — ja see oli peamine.

Lääne poolt oli veel alles selgesti kuulda põgenevat vaenlast jälitava Nõukogude armee suurtükkide võimsat kanonaadi, kui Tallinnas hakkas juba tuksuma korrapärase rütmiga rindetagusele linnale omane elu. Koos Eesti NSV valitsuse operatiivgrupiga saabunud Tallinna Linna TSN Täitevkomitee liikmed asusid otsekohe lahendama pakilisemaid probleeme, et luua kindel kord elanikkonna hädalisemate elutarbeliste vajaduste rahuldamiseks. Esimesed päevad nõudsid suuri jõupingutusi, et organiseerida kaubandusvõrku ja varustada seda kõige vajalikumaga. Samuti tuli kiiresti luua ühistoitlustamise ettevõtted. Linn vajas tööstusenergiat, valgustust, kütet, vett. Kõige elementaarsemad küsimused kerkisid esile täie teravusega, neid tuli asuda viivitamatult lahendama.

Juba mõni päev pärast Tallinna vabastamist hakkas V. Kingissepa nim. Teraviljakombinaadi korstnast kerkima suitsu. See oli märgiks, et leivamure on murtud. Peagi hakkasid tööle ka elektrijaam ja veevärk. Saabusid esimesed ešelonid küttematerjaliga. Tänavaid läbistas jälle tuttav trammimürin. Kõigest kaks terveksjäänud vagunit neid esialgu vaid oligi, kuid see oli ikkagi enam kui mitte midagi. Pärast oktoobripühi oli käigus juba seitse elektrivagunit kesklinna liinidel ja viis mootorvagunit pidasid ühendust Kopliga.

... ja praegu

Pikkamööda hakkas ka üha jõulisemalt hingama linna tööstus. Tehastes ja vabrikutes, kus alles eile veel uitas tuul, pandi täna juba paigale tööpinke ja tulest laastatud müürijäänuste ümber püstitati ehitustellinguid. Algas suur taastamis- ja ülesehitustöö ajajärk, kus Tallinna töötajad näitasid tõelisi kangelastegusid oma paljukannatanud kodulinna uuesti ülesehitamiseks. Hindamatuks moraalseks ja aineliseks toeks oli vennasrahvaste tõhus ja omakasupüüdmatu abi, mida nad andsid meie vabariigile ja eriti Tallinnale tollel raskel ajal. Teadmine, et me pole jäetud üksinda oma muredega, andis Tallinna töötajatele julgust ja indu lahendada suhteliselt lühikese aja jooksul ka kõige keerukamad ülesanded.

ÜHISKONDLIKU TÖÖ SUUR JÕUD

Üheaegselt tööstuse, linnamajanduse ja transpordi taastamisega kerkis teravalt päevakorrale linna heakorrastamise probleem. Tuli kõigepealt asuda koristama varemeid, et anda linnale jumet, planeerida maa-alad uute ehituste püstitamiseks, roheliste väljakute rajamiseks või muuks üldkasutatavaks otstarbeks. Siin pani elanikkond vanade eestlaste tava kohaselt talgutöö korras ise käed külge. Kümned tuhanded inimesed hakkasid oma vabast ajast õhtupoolikuti käima ühiskondlikel töödel, et linnas kiiremini kaotada sõjajäljed. Brigaad võistles brigaadiga, kollektiiv kollektiiviga. Sotsialistlik võistlus taastamistööde edukaks kulgemiseks arenes ka linna

Tallinn. Niguliste tänav 1944. aastal...

rajoonide vahel. Eriti pingelises võistluses olid 1947. aasta suvel Kesk- ja Mererajooni ühiskondlikest töödest osavõtjad, kui kaalul oli küsimus, kumb lõpetab töö oma objektil esimesena. Keskrajoonil oli parajasti käsil tulest laastatud maa-alale uue turuplatsi ehitamine, Mererajooni töötajad korrastasid Stalini väljaku ning praeguse Laikma tänava vahelist maa-ala, lammutasid endise hotelli «Room» varemeid ja õgvendasid ning laiendasid Narva maanteed. Kumb neist oli nobedam, ei mäleta enam, kuid lubatud tähtajaks oli nii siin kui ka seal töö tehtud.

Kolhoosi keskturu väljaku rajamine, milleks tuli kiskuda maha umbes 30 maja varemed, oli esmakordselt nii ulatusliku töömahuga, aga ka esmakordselt nii laialdasi töötajate hulki haaranud rahva ühistöö. See teostati väga lühikese aja jooksul, kõigest paari kuuga. Töö lõpulejõudmist tähistati jaaniõhtul suure rahvapeoga 60 000 Tallinna elaniku osavõtul, kellest igaüks oli vähemal või suuremal määral andnud oma osa sellesse tänuväärsesse üritusse.

Teine suurem objekt, mis võeti käsile järgmisel, s. o. 1948. aastal, oli purunenud Harju tänav. Keegi ei julgenud olla nii suur optimist, et oleks lootnud siinse määratu suure töö teostamist ühe suve jooksul. Vana aja ehitusstiili kohaselt hoonestatud Harju tänava kumbki pool kujutas endast tihedat varemeterägastikku, kust polnud isegi läbipääsuvõimalust. Kõik see oli vaja nüüd ära koristada, pinnas tasandada, et kujundada siia südalinna haljasala. Töö näis olevat niivõrd suur ning aeganõudev, et planeerijad ei söandanud esialgu arvestada rohkemat kui ainult tänava ühe poole varemetest puhastamist.

... ja praegu

Esimesteks ühiskondliku töö entusiastideks olid siin EKP Tallinna Linnakomitee töötajad, kes tulid kohale ühel aprillikuu hommikul, mitu päeva varem ettenähtud tähtajast. Neile järgnes veel samal päeval Tallinna Linna TSN Täitevkomitee, tema osakondade ja trustide suur kollektiiv. Harju tänava varemete vahelt kostvad kangilöögid ja kirkahoobid olid signaaliks tuhandetele teistele pealinna töötajatele. Mida päev edasi, seda rohkearvulisemaks kujunes ühiskondlikest töödest osavõtt ja seda laiemaks paisus töörinne. Esimesel töönädalal käis siin päeva jooksul 700—800 inimest, kuid peagi kasvas see arv kahekordseks ja lõpuks tõusis isegi kuni 3000-ni. Kui niipalju labidaid, kange ja kirkaid oli korraga töös, siis pidi ka asi edenema, ja tõepoolest edenes ka suurepäraselt. Iga ühiskondlikest töödest osavõtja auasjaks oli töötada oma kodulinna heaks teatud arv tunde. Algul oli selleks piiriks 50 tundi, siis sada tundi, kuid oli ka palju neid, kes pühendasid suve jooksul oma vabast ajast taastamistöödeks 200, 300 ja enam tundi. Siin võis näha inimesi kõigilt kutsealadelt: valitsuse, partei ja nõukogude asutuste juhtivaid töötajaid, nimekaid teadlasi, kunstirahvast, ministeeriumide ja keskasutuste suurearvulisi kollektiive eesotsas ministritega, inimesi tehastest ja vabrikutest, töötajaid koolipõllult ja tervishoiu alalt, sadamatöölisi, koduperenaisi ja palju, palju teisi. Tegevus Harju tänava töötandril ei vaibunud ka pühapäeviti — siis tulid siia hoogtöö korras linna elanikkonda abistama sõjaväelased. Ka vennasvabariikidest saabunud külalised lasksid ennast «nakatada» tallinlaste töövaimustusest, ja kui vähegi oli mahti, lõid ka nemad käed külge.

Meenub suvehommik 1948. aastal Harju tänavas, kui siia tuli tööle Gruusia NSV sportlaste paarikümneliikmeline kollektiiv. Ei mäleta enam täpselt, kas oli see kuulus kettaheitja Niina Dumbadze või keegi teine nende hulgast, kes ütles: «Teie rahva innukus ja aktiivsus oma paljukannatanud linna uuesti ülesehitamisel annab teist kui nõukogude inimestest kõrge atestatsiooni. Olgu meiepoolne väike panus siiraks ja vennalikuks lugupidamise avalduseks töökatele tallinlastele.»

Kulus täpselt 75 päeva ja Harju tänaval laius kadunud varemete asemel punasest killustikust kõnniteedega nägus haljasala. Ja mitte ainult tänava ühel küljel, nagu esialgu olid planeerijad ja kalkuleerijad arglikult arvestanud, vaid ka teisel pool tänavat, praeguse kirjanike maja ehituskrundi kohal, haljendasid muruväljakud.

Mõned ütlesid, et see on ime. Ei, see polnud mingi ime, sest meil ju polnud nõiavitsa, küll oli aga inimeste ühine eesmärk ja ühine tahe. See oli suur ja innustav patriootiline liikumine, mis tõmbas kaasa töötajate laialdasi hulki. Tänu rahva ühisüritusele said lühima ajaga teoks ulatuslikud korrastus- ja taastamistööd ka veel mitmel pool mujal meie linnas.

Vabatahtlik ühistöö on jäänud heaks traditsiooniks kuni tänapäevani. Kus on näha, et asi ei edene vajaliku kiirusega, tullakse ühisel nõul ja jõul appi.

Alates Tallinna vabastamisest kuni käesoleva ajani on pealinna elanikud pühendanud ühiskondlikeks töödeks kaugelt üle kahe miljoni tööpäeva. Seda, mis on inimeste määratu suure vabatahtliku tööga korda saadetud, näeme praegu kõikjal, kui me läbime uusi laiu tänavaid ja puiesteid, kui me puhkame jalgu kaunites lillerohketes parkides ja varjurikastel promenaadidel või kui me jälgime spordivõistlusi suurel Komsomoli-nimelisel staadionil. Ja kui sõidame elektrirongis või Kopli elektrifitseeritud trammis, siis teame, et seegi on põhiliselt meie endi ühiskondliku töö vili, nagu on palju muudki meie uuestisündinud kodulinnas. Seda algatusvõimet ja töötahet, mis laskis kõike seda teoks saada, võib kokku võtta kahe sõnaga: nõukogude patriotism.

ULATUSLIK EHITUSTEGEVUS

Ehitustegevus algas saksa fašistlikust okupatsioonist vabastatud Tallinnas olukorras, kus ligemale pool linna oli hävinud. Tööstushoonete varemed võeti enamuses kohe taastamisele, sest tööstus on meie vabariigi pealinna süda. Selle elustamisele tuli asuda kõige kiiremas korras. Peatselt alustasid tööd isegi niivõrd raskesti kannatanud suurettevõtted nagu Veduri-Vaguni Remonditehas, Tallinna Vineeri- ja Mööblivabrik, V. Kingissepa nimeline Tselluloosi- ja Paberikombinaat jt. Sedamööda, kuidas ehitusmehed jõudsid oma tööjärjega edasi, tulid seadmete monteerijad neile järele. Ühes hooneotsas ulgus alles tuul kõledate seinte vahel, kui teises tiivas

Tallinn. Harju tänav 1944. aastal...

...ja praegu

juba põrusid aknaruudud masinate jõulisest töörütmist. Täielikult hävinenud kombinaat «Balti Manufaktuur» andis näiteks juba juulikuus 1946. aastal sõjajärgse toodanguna esimese tonni lõnga.

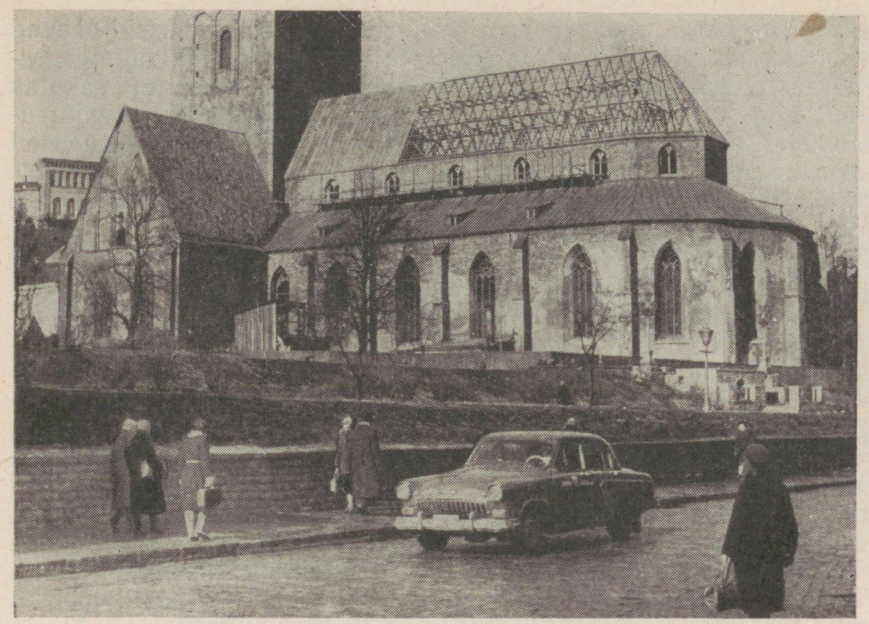
Seoses tööstuse kiire taastamise ja ülesehitamisega suurenes pidevalt ka linna elanike arv. 1944. aasta septembrikuus oli Tallinna ettevõtteis kõigest 5000 töölist, 1946. aasta alguseks kasvas see arv aga juba 77 000-ni. Elamispinnast oli terav puudus.

Elamukvartalite ja ühiskondlike hoonete taastamisel lähtuti seisukohast kasutada ära kõik püsivama väärtusega müürid. Harju tänavas näiteks osutus ainukeseks taastamiskõlblikuks ehituseks praegune Tallinna Kinostuudio hoone. Tõnismäel ehitati uuesti üles kolmekorruseline elamu, Stalini väljakul anti võrdlemisi lühikese aja jooksul ekspluatatsiooni mitmekorruseline maja, mis seisab praegu üksikuna keset väljakut nagu võõrkeha. Võib-olla öeldakse nüüd, et selliseid linna üldisest ansamblist eraldunud «majakaid» poleks olnud vaja arhitektuurilise üldpildi rikkumiseks, kuid sel ajal, kui neid korrastati ja taastati, polnud teist valikut. Olude sunnil tuli isegi püstitada kokkupandavaid ühe- ja kaheperekonna elamuid korteripuuduse leevendamiseks Lilleküla raudteejaama lähedal ja veel mujalgi. Kuid need, nagu juba öeldud, olid hädaabinõuks ja kuuluvad lähemas tulevikus lammutamisele. Juba ongi asutud likvideerima mitmel pool linnas, nagu Lasnamäel, Koplis ja mujal, sõja ajast säilinud baraki-tüüpi elamuid, mis olid inimestele ajutiseks ulualuseks kuni nende ümberpaigutamiseni uutesse mugavatesse elamutesse.

Kõik need aastad, mis lahutavad meid hävitust ja kadu külvanud sõja ajast, on olnud hoogsa ülesehitustöö perioodiks selle sõna otseses tähenduses. Praegu dikteerib meile ehitustegevust üksikasjaliselt läbimõeldud ja väljatöötatud generaalplaan, mida meie arhitektid hakkasid kavandama juba Suure Isamaasõja ajal Nõukogude Liidu tagalas. See plaan on seaduseks arhitektidele ja ehitajatele, kes peavad hoolega jälgima, et ei esineks mingit kõrvalekaldumist suurejoonelistest kavadest, mis näevad ette Tallinna väljaehitamist moodsaks ja arhitektuuriliselt terviklikuks nõukogude linnaks.

Võime juba näha linna generaalplaani rakendamist tegelikus elus, kui vaatame kas või uusehituste plokki, mis on kerkinud Tartu maantee alguses. Maantee telg on jäänud siin valdavas osas mitmekorruselise hoone alla. Endine tülikas kurv on likvideeritud ja korrapärase tänavajoone määratlevad siin «Eesti Energia» hiljuti valminud administratiivhoone, selle kõrval asuv elamumassiiv ning ehitusel olev universaalkaubamaja. Ka võib selgesti näha, kuidas hakkab kulgema uus magistraal — Lomonossovi tänav. Selle tänava Stalini väljaku poolses osas on juba pikal frondil tekkinud arvukalt uusi suurelamuid. Ja ei lähe enam kaua, kui see täiesti uus tänavaosa ühendatakse tema loomuliku jätkuga linna idapoolses küljes.

Sel viisil generaalplaani ellu viies ei taotleta üksnes sõja ajast jäänud tühikute täisehitamist, vaid ka kodanliku valitsuse aegse ehituspoliitika juhuslikkuse likvideerimist. Teater «Estonia» esine haljasala koos Lenini puiestee ümbrusega, mis rajati tallinlaste

Tallinn. Taastamisel olev Niguliste kirik

ühiskondliku tööna sõjatules hävinud vanade puulobudike asukohale, täidab rohelise vööndina oma ülesannet ainult niikaua, kuni ühel päeval tulevad ehitusmehed kohale. Imposantne Teadlaste Maja ja teised ehitused Lenini puiestee lõunapoolses küljes lasevad juba aimata, millise ilme võtab see osa uuest Tallinnast.

Kuid mitte üksnes siin, vaid ka linna teistes rajoonides kasvab uus Tallinn aasta-aastalt pikuti, laiuti ning kõrgusesse. Selle nägemiseks tarvitseb tõusta Toompea kingule või heita pilk linna panoraamile Lasnamäe veerult. Koplis helendab koguni uus linnaosa suurte, nägusate elamutega. Kõrgele üle teiste ehituste sirutavad punaste mütsidena katuseid Koidu tänava uued majad. Kunagine madalate osmikutega ja poriste tänavatega põlatud «Kassisaba» on kujunenud meie pealinna esinduslikuks elamurajooniks. Paldiski maantee kaugemat osa ja Endla tänava lõppu ehivad samuti uued, toredad hooned. Ja kui otsida küsiva pilguga, kus on see koht, kus omal ajal lokkas Kristiine heinamaa, siis vaatavad sealt vastu kõige mitmekesisemas ehitusstiilis individuaalelamud. Palju on uusehituste arvel võitnud ka Narva maantee ja selle ümbrus. Suurja Väike-Kompassi tänava vanad majad on hoopis ära kadunud kõrgete elamumassiivide varju ja Gogoli tänava tuletõrjemaja tornigi on juba raske sealt eraldada.

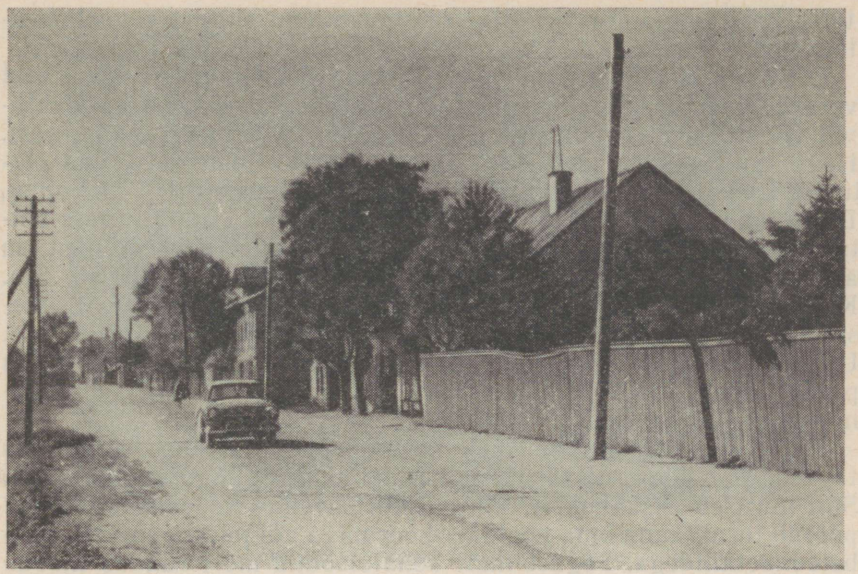
Tundmatuseni on muutunud Lasnamägi. Endist mahajäetud «Sikupilli» linnaosa läbistavad nüüd asfalteeritud tänavad ning lai,

nöörsirge Leningradi maantee. Elektritramm ja autobussid peavad regulaarselt ühendust all-linnaga. Tallinn on kasvanud sõjajärgsetel aastatel Lasnamäe arvel eriti jõudsalt. Seal, kus enne sakutas tuul nõgesepõõsaid ja pani virvendama vee vanades paemurruaukudes, sirutavad ennast taeva poole kolme- ja neljakorruselised avarate siseõuedega nägusad majadeblokid.

See linnulennuline põgus ülevaade ei anna kaugeltki veel pilti Tallinna lakkamatust kasvutungist. Võtame appi arvulised andmed. Möödunud 15 aasta jooksul on ehitatud pool miljardit ruutmeetrit uut elamispinda. Siia hulka kuuluvad ka töötajate individuaalelamud — neid on püstitatud kokku 66 700-ruutmeetrilise elamispinnaga. Seega moodustavad peamise osa linna uutest elamutest ehitused, mis on rajatud kohalike nõukogude ja asutuste ning ettevõtete poolt. Kui need majad oleksid koondatud kõik ühte kohta, moodustaksid nad mitmekorruselistest ehitustest koosneva linnaosa, mis on pindalalt suurem kui praegune Tallinna vanalinn, Toompea kaasa arvatud. Palju elumaju ja kultuur-olustikulisi hooneid on püstitanud oma kapitaalmahutuste arvel mitmesugused ettevõtted, näiteks tehased «Volta», «Eesti Kaabel», «Punane Ret», «Ilmarine», Tallinna Masinaehitustehas, «Balti Manufaktuur» ja paljud teised. Tallinna Masinaehitustehas mahutas ainuüksi viie aasta jooksul oma töötajatele korterite soetamiseks ligemale 6 miljonit rubla ja andis selle aja jooksul ekspluatatsiooni 5500 ruutmeetrit elamispinda.

Gorki linna elanike algatus abistada oma vabast ajast ehitustöölisi elamute püstitamisel ja kindlustada seega endale elamispinda ehitatavates majades, on leidnud laialdast vastukaja ka Tallinna töötajate hulgas. Nii on iseehitamise korras endale juba mugavad kodud soetanud Eesti Raudteede Valitsuse, Tallinna Masinaehitustehase ja «Ilmarise» töölised ning teenistujad, ETKVL-i Tallinna ettevõtete, Tallinna Ehituskeraamika Tehase töölised jne.

Meie vabariigi pealinna uhkuseks on aedlinnad Nõmme, Pääsküla, Mustamäe, Lilleküla, Maarjamäe, Mähe ja Pirita-Kose-Merivälja ümbrus. Need on just need peamised kohad, kus töötajad on investeerinud oma säästusummad individuaalehitustesse. Selleks on samuti tõhusalt kaasa aidanud pikaajalised odavaprotsendilised riiklikud laenud. Üldkokkuvõttes on praegu Tallinnas elamispinda isegi tunduvalt rohkem, kui oli enne sõda, kuid see ei suuda siiski kaugeltki veel rahuldada rahva järjest kasvavaid nõudmisi kultuursete ja avarate korteritingimuste osas. Elamuehituse kiirendamiseks on tugevdatud ja reorganiseeritud linna ehitusorganisatsioone. Hoonete maksumuse alandamiseks on hakatud ulatuslikult kasutama tüüp-projekte ja sektsioonide kaupa ehitamist. Aegaviitev betoonivalamine on peaaegu kõigil ehitusplatsidel asendatud valmisdetailidega, millega varustavad ehitajaid Männikule ja Lasnamäele rajatud raudbetoonist ehituskonstruktsioonide ja -detailide tehased. Üha laialdasemalt juurutatakse ehituspraktikas industriaalset meetodit, sest see tõstab tööjõudlust ja alandab tunduvalt

Tallinn. Pärnu maantee (Hallivanamehe kurv) enne...

...ja nüüd

ehitustööde maksumust. Tallinna uues ehitusrajoonis — Pelgurannas — kasutatakse esmakordselt mitmekorruseliste hoonete püstitamiseks vaht-silikaltsiitplokke, mis on kaalult kerged ja poorsuse

tõttu hästi soojapidavad. Siin areneb praegu ehitustöö voolumeetodil.

Ehitajate ette püstitatud seitseaastaku ülesannete täitmise eest võitleb edukalt laialdane ehitustööliste rinne. Paljud ehituskollektiivid võistlevad kommunistliku töö brigaadi nimetuse saamise eest. Heas kuulsuses on meie vabariigi pealinna silmapaistvamad ehitustöö spetsialistid, sotsialistliku töö kangelane K. Kärber, O. Samm, D. Onjanov, I. Kalbus jt. Kristjan Kärber, kes asus Tallinna ehitustellinguil tööle pärast Nõukogude armeest demobiliseerumist, on alates 1947. aastast õpetanud välja palju noori ehitustöölisi. Sm. Kärberi praegune brigaad on Eesti NSV ehitajate armees esimesena saavutanud kommunistliku töö kollektiivi austava nimetuse. Uute töömeetodite leiutaja ja populariseerija Olben Samm on praegu maalritööde instruktor, kes jagab oma väärtuslikke kogemusi kogu vabariigi maalritöölistele.

Kunagi varem pole vana Tallinn, see legendi järgi igavesti ehitatav linn olnud veel nii tihedasti ehitustellinguis, nagu ta on praegu. Siin müriseb ekskavaator alles keldrisüvendi kaevamisel, teisal pöörab tornkraana oma noolt kivikoormaga või päratu suurte raudbetoondetailidega. Segusõlmest kohaletoodud mört rändab mööda linttransportööri üles müüridele. Kolmandas kohas ehib juba valeudavaid sarikaid roheline pärg, mis on märgiks, et ehitusobjekti lõplik kõrgus on saavutatud. Võimsad, kuulekad ja täpsed ehitusmehhanismid asendavad tänapäeval kõikjal inimeste füüsilist tööd.

TÖÖSTUS LÄHEB TÕUSUTEED

Varemed, tühjaksröövitud ja purustatud seadmetega tsehhiruumid, suured tehasehallid ... Sellist pilti pakkus 1944. aasta sügisel Tallinna tööstus, mis aasta enne sõja puhkemist läks nii lootusrikkalt tõusurada. Lisaks vaevalt hingitsevale linna elektrijaamale alustasid peatselt tööd ka tehased ja vabrikud. «Metallisti» kogunes esimesel päeval kõigest kümme inimest, «Põhjalasse» kolmkümmend, «Voltasse» ja raadiotehasesse «Punane Ret» viiekümne ümber. Palju oli veel ebaselget ja teadmatut. Fašistlikust propagandast mürgitatud inimeste teadvusse oli vaja sisendada tõde uuest olukorrast, uuest elust, veenda kõhklejaid, et kaugusest kostev suurtükimürin ei pöördu enam tagasi. Ühisele nõupidamisele tulid kokku Tallinna tööstusettevõtete juhatajad ja volinikud.

Linna vabastamisest oli möödunud alles paar nädalat, kui tehase «Punane Krull» (praegune Tallinna Masinaehitustehas) töölised, kes olid takistanud taganevatel vaenlastel masinaid ära viimast ja hävitamast, esitasid kogu linna tööstustöölistele üleskutse asuda taastama oma tehaseid ja vabrikuid ning ületama tootmisplaani. Üleskutsele vastasid sedamaid Tallinna Tuletikuvabriku, Tallinna Paberivabriku jt. kollektiivid. Üksmeelselt võeti vastu otsus ületada 1944. aasta IV kvartali toodanguplaan, ja see lubadus ka täideti.

Tallinn. Varemed Harju tänaval...

... ja varemete asemele ehitatud uus elamu

Austuse ja lugupidamisega nimetati esimesi tööeesrindlasi. Amalie Perker alustas kunstsarvetehastes individuaalset sotsialistlikku võistlust. Trikootööstuse «Marat» meister Ilmar Saar võttis kasu-

tusele uue mooduse interlock-masinate puhastamisel. See oli üks esimesi ratsionaliseerimisi, mis säästis palju väärtuslikku tööaega. Eesrindlaste hulgas olid juba esimestest töönädalatest alates II Masinaehitustehase (praeguse «Ilmarine») treial Ergav Kont, riidevabriku «Keila» kangur Helene Sillat jt.

Aasta hiljem hakkasid töötama taastatud tööstusettevõtted, nagu silikaattelliste tehased «Kvarts» ja «Silikaat», võrguvabrik «Püünis» ja tubakavabrik «Ahto».

1946. aastal kasvas Tallinna tööstus jõudsalt. Tallinna Masinaehitustehase ja V. Kingissepa nimelise Teraviljakombinaadi töötajaskond olid vabariigis neljanda viisaastaku plaani ennetähtaegse täitmise initsiaatorite esiridades. Üha rohkem hakkas saabuma masinaid vennasvabariikidest. Sama aasta suvel tulid vabrikutesse ja tehastesse tööle demobiliseeritud sõjamehed.

1949. aastal astuti neljanda viisaastaku neljandasse aastasse. Kaksteist linna tööstusettevõtet, nende hulgas «Volta», Tallinna Masinaehitustehas ja «Ilmarine» püstitasid loosungi: «Viisaastak nelja aastaga!» Maipühadeks täitis kogutoodangu viie aasta plaani 19 ettevõtet ja vabariigi 9. aastapäevaks juba 30 ettevõtet.

1950. aasta teisel poolel hakati täitma tellimusi Moskva kõrgehitustele. «Volta» saatis septembrikuus esimese partii elektrimootoreid Stalingradi hüdroelektrijaamale ning Tallinna Vineeri- ja Mööblivabrik valmistas mööblit Moskva Riiklikule Ülikoolile. Sel aastal tähistati ka kombinaadi «Balti Manufaktuur» asutamise 50. aastapäeva kõigi korpuste valmisehitamisega.

1951. aastal sai tehas «Volta» automaatliini. Esmakordselt hakkas toodangut andma Tallinna Klaverivabrik. 1954. aastal ületas Tallinna tööstuse toodang sõjaeelse taseme rohkem kui viiekordselt ja praegu on see juba enam kui üheksa korda suurem. On loodud hulk täiesti uue tootmisprofiiliga tööstusettevõtteid, näiteks endise vedurite ja vagunite remonditehase baasil organiseeritud Kalininimeline Elavhõbealaldajate Tehas, endisest tuletikuvabrikust ümberehitatud Pöögelmanni-nimeline Elektrotehnikatehas, mis toodab pooljuhttakistusi, oma toodanguga üle NSV Liidu kuulsaks saanud «Dünamo» Suusavabrik, Tallinna Ehituskeraamika Tehas ja paljud teised. Tondile on kerkinud viimaste aastate jooksul terve tööstusettevõtete linnake täiuslikult mehhaniseeritud ja automatiseeritud kondiitritoodete vabrikuga «Uus Kalev», trusti «Santehmontaaži» hoonega, Harju rajooni Tööstuskombinaadi tootmisbaasiga. Praegu on ehitamisel siin veel Tallinna Piimatoodete Kombinaadile mitmekorruseline tööstushoone ja otse selle vastas ühiselamu. Teine uus ja veelgi laialdasem tööstuskeskus on tekkinud Männikule Raudbetoontööde ja Ehitusdetailide Tehase ning Ehitusmaterjalide Tehase võimsate korpustega.

Rida uusi ettevõtteid on tekkinud endiste artellide ühendamisega omaette tööstuskombinaatideks. See moodus andis võimaluse paremini ära kasutada seni laialipillatuna tegutsenud artellide tootmis-

Tallinn. Vana Pärnu maantee ...

... ja uus Pärnu maantee

võimsust ja administratiivaparaadi koondamisega saavutada tunduvat majanduslikku kokkuhoidu. Veerenni tänavale kerkib Baltimaade suurima õmbluskombinaadi hoone ja 1961. aastal hakatakse

Lasnamäele ehitama Jalatsite ja Nahkgalanterii Tööstuskombinaadi suurt jalatsivabrikut.

Linna generaalplaan näeb ette põhiliselt uute tööstusettevõtete koondamist Lasnamäele, et arendada edukamalt võitlust linna õhu saastamise vastu. Siia on juba kerkinud sellised suurettevõtted, nagu Kaubandusliku Inventari Tehas, Leivatehas nr. 2, kaks külmhoonet, Autoremonditehas nr. 1 ja Raudbetoontoodete Tehas. Viimasena mainitud tehase juurde hakati 1959. aasta kevadel ehitama suurt raudbetoonpaneelide tsehhi, mis hakkab aastas andma 35 000 ruutmeetrit selliseid ehitusdetaile. Üleminek ehitustööde maksimaalsele industrialiseerimisele on praegu kõige pakilisemaks ehitusorganisatsioonide ette püstitatud ülesandeks.

Moodsa tehnikaga varustatud uus suure tootmisvõimsusega tööstusettevõte on ka Tallinna Ekskavaatoritehas, mille montaažitsehhist väljus 4. juulil 1959. aastal tuhandes ekskavaator. Tehase kollektiiv on asunud juurutama uuetüübiliste ekskavaatorite ETN-171 seeriaviisilist tootmist ja lubab seitsme aasta toodanguplaani täita kuue aasta ja kolme kuuga.

«Kommunistlik partei käsitab tootmisprotsesside kompleksset mehhaniseerimist ja automatiseerimist kui tehnilise progressi põhivahendit, milleta on võimatu kiires tempos tõsta tööviljakust,» öeldakse NLKP Keskkomitee juunipleenumi otsuses. Seda juhendit ellu viies on Tallinna tehastes ja vabrikutes saavutatud juba nii mõndagi. Masinaehitustehastes keevitustööde automatiseerimine, valutöö, valu vormimise ja transportimise mehhaniseerimine, automaatliinide ja konveierite kasutuselevõtmine, laadimistööde mehhaniseerimine jne. — kõik see on aidanud muuta inimeste tööd kergemaks, kusjuures tööaeg on sama töömahu juures jäänud lühemaks. Terve rida tööstusettevõtteid, nagu Kunstsarvetehased, Tallinna Lakitööstus, «Estoplast», raadiotehas «Punane Ret» ja linna elektrijaam on üle läinud 7-tunnilisele tööpäevale või 5-päevasele töönädalale.

Paljusid ettevõtteid praegu rekonstrueeritakse ja laiendatakse. Lõpetamisel on tehase «Pioneer» valutsehhi ümberehitamine ja ajakohastamine. Ka Tallinna Ehituskeraamika Tehast laiendatakse ning tootmist mehhaniseeritakse. Siin tahetakse saavutada seitseaastaku lõpuks ettenähtud tööviljakuse tase juba kaks aastat varem. «Balti Manufaktuuris» on teoksil tehnoloogia täiustamine ja käsitsitöö likvideerimine. Tehases «Punane Ret», Tallinna Kalakombinaadis ja Männiku Ehitusmaterjalide Tehases mehhaniseeriti tööprotsesse radioaktiivsete aparaatide abil. Tehases «Montaaž» võeti kasutusele lihvimise karussellagregaat ja karastamise automaatliin. Paljudes tööstusettevõtetes on moodustatud tehnikakomisjonid, kelle ülesandeks on selgitada välja võimalused tootmistehnoloogia edasiseks ulatuslikuks täiustamiseks.

Tallinna tööstustöölised on juba mitu aastat järjest sotsialistlikus võistluses Riia linna töötajatega. Vastastikku üksteiselt õppides ja väärtuslikke töökogemusi vahetades on kõrvaldatud reas töös-

tusharudes nii mõnedki kitsaskohad ja on hoogustatud tehnilist progressi. Näiteks võistlus riialastega aitas suurel määral kaasa selleks, et Tallinna tööstus täitis seitseaastaku esimese poolaasta kogutoodanguplaani juba 22. juuniks ja andis 82 miljoni rubla eest toodangut rohkem plaanis ettenähtust. Toodangu väljalaske suurendamises on eriti häid näitajaid Kalinini nimelisel Elavhõbealaldajate Tehasel, tehastel «Tehnik», «Volta», «Balti Manufaktuur» ja real teistel.

Võšni Volotšoki Puuvillakombinaadi töölise V. Gaganova eeskujul laieneb liikumine, mille eesmärgiks on aidata mahajäänud brigaade jõuda eesrindlaste tasemele. Tallinna Ehituskeraamika Tehases ja mõnedes teistes ettevõtetes on hakatud järgima NLKP Vladimiri Oblastikomitee ja Vladimiri Rahvamajanduse Nõukogu algatust, mille mõte seisab selles, et ettevõtetes olemasolevate reservide parema ärakasutamise, tootmispinna laiendamise ja seadmete rekonstrueerimise teel saavutada seitseaastaku lõpuks ettenähtud tootmistase väiksemate kulutustega ja kiiremini kui uute ettevõtete ehitamisega. Üha ulatuslikumalt areneb võistlus kommunistliku töö brigaadide nimetuse saamise eest riidevabrikus «Keila», Tallinna Vineeri- ja Mööblivabrikus ja mujal.

Tööviljakuse ja toodangu kvaliteedi tõstmiseks annab oma panuse määratu suur leiutajate ja ratsionaliseerijate armee. Võib julgesti öelda, et Tallinnas pole ühtegi ettevõtet, kus inimeste loov mõte poleks rakendatud tehniliste uuenduste ja täienduste elluviimiseks. Üksnes 1958. aastal oli Tallinnas 5000 leiutuste ja ratsionaliseerimisettepanekute autorit. Tallinna Masinaehitustehases juurutati tootmisse 278 ettepanekut, mis andsid 1 150 000 rubla säästu, «Voltas» 241 uuendusettepanekut 1 101 000-rublase säästusummaga, Tallinna Ekskavaatoritehases oli uuenduslikest ettepanekutest saadud kokkuhoid veelgi suurem. 1959. aasta esimesel poolel esitati Tallinnas 5395 ratsionaliseerimisettepanekut, mille rakendamine annab 13 miljonit rubla kokkuhoidu. Ratsionaliseerimistegevuses sammuvad esirinnas «Punase Reti», «Eesti Kaabli», «Punase Koidu» ja Tallinna Ekskavaatoritehase töötajad. «Punase Koidu» ringsukaosakonna vanemmeistri abilt Oskar Tiitsult on näiteks viimase 12 aasta jooksul laekunud ligi sada väärtuslikku ratsionaliseerimisettepanekut, millest osa on tehtud koos tema ametikaaslase Oskar Pärknaga. Olulisemaks uuenduseks on kaheprotsessiliste sukamasinate moderniseerimine. Pärast täiustuste tegemist muutusid vanad masinad täisautomaatideks. Trustis «Tallinngaas» on aga iga kuues töötaja ratsionaliseerija.

Toetudes vennasvabariikide eesrindlike tööliste ja insener-tehniliste töötajate kogemustele, juurutades üha laialdasemalt moodsat nõukogude tehnikat ja rakendades oma loovat initsiatiivi ning novaatorlust, sooritavad meie inimesed suuri tegusid oma tööpostil. Uus ühiskondlik kord, sotsialistlik kord, on kasvatanud inimesed teiseks, on kasvatanud nad poliitiliselt teadlikuks, julgeks ja enesekindlaks.

1959. aasta kujunes jõuliseks stardiks meie rahvamajanduse edasisel arendamisel seitseaastaku suurejoonelise programmi alusel. Seitseaastaku lõpuks annab Tallinna tööstus toodangut juba 14 korda rohkem kui 1940. aastal.

TRANSPORDI HOOGNE LAIENEMINE

Rööbiti tööstusliku baasi laienemise ning tugevnemisega ja linna majanduselu õitsele puhkemisega on kasvanud pidevalt ka meie vabariigi pealinna sisetransport. Tallinna põhiline liiklusvahend — tramm — on alates 1944. aastast kuni käesoleva ajani käinud läbi küllaltki keeruka arengutee.

Kohe pärast linna vabastamist alustati trammipargi taastamist saksa okupantidest jäänud haletsemisväärsetel riismetel. Liiklustrusti remonditöökodades lapiti kokku vrakkidest sõidukõlblikke vaguneid. Ühe küljest võeti üks osa, teiselt teine detail, ja mis puudu jäi, see meisterdati ise kruustangide vahel. Need olid tõelised kangelasteod, mis saadeti siin korda üpris kasinate võimaluste juures sõjas tugevasti kannatada saanud töökodade kõledate seinte vahel. Kollektiivi eestvedajateks ja innustajateks olid lukksepp Vassili Viljasoo, elektrik Gustav Metsar jt. Nende teeneks oli suurel määral see, et aasta pärast sõitis Tallinna trammiliinidel juba 18 mootorvagunit. See oli silmapaistev saavutus, kui arvestada, et päris algul oli kõigest paar kasutamiskõlblikku vagunit. Hädasunnil tuli «kolikambrist» välja tuua ka vanad hoburaudteevagunid, mida kasutati suvisel ajal haakevagunitena ja millest mõned kohaldati hiljem ka liikumiseks talvetingimustes. Kopli liinil sõitsid oma aja äraelanud bensiinimootoritega varustatud vagunid sinist suitsu välja ajades. Remonditöökodade kollektiivid võitlesid üle jõu käivate raskustega, et nendel muuseumieksponaatidel «hinge» sees hoida. Samal ajal otsiti teid ja võimalusi trammipargi suurendamiseks uute vagunitega. Vahepeal osutas selleks oma abi ka tehas «Ilmarine». Meenuvad ajad, mil reisijate tungi leevendamiseks Kopli liinil rakendati abiks trammile käiku auruvedur kahe-kolme vaguniga. See rong pidas mõni aeg ühendust Balti jaama ja Kopli poolsaare vahel. Autobusside käikulaskmisega langes aga vajadus tema järele ära.

Vagunite vähesusest tingituna tuli mitmel puhul muuta trammi marsruute küll ringliinisüsteemiks, küll pikemaid liine poolitades, et liiklus oleks enam-vähem ühesuguse tihedusega kõikide linnaosade vahel. Need ümberkorraldused õigustasid end ajutiste abinõudena, nagu õigustas ennast ka Tõnismäele ehitatud manööverdamisharu, kust mõni aasta tagasi võeti jälle rööpad üles.

Trammiliiklus hakkas muutuma lahedamaks siis, kui Tallinna Trammi ja Trollibussi Trusti eritellimusel hakkas saabuma moodsaid ja mugavaid trammivaguneid Saksa Demokraatlikust Vabariigist. Seni oli meil juba 62 sellist vagunit ja tänavu saime

Tallinlased taastamistöödel

veel 10 lisaks. Üldse on linna trammipargil käesoleval ajal 138 vagunit, mis kindlustavad normaalse sagedusega liikluse kõikidel liinidel. Trammi kui kõige odavamat transpordivahendit kasutab iga kuu keskmiselt 5,5 miljonit inimest. Kui veel arvestada, et linna trammiteede võrk on viimaste aastate jooksul tunduvalt laienenud, siis on saavutused sel alal tõesti kiiduväärsed. Kopli liini elektrifitseerimine ja selle ühendamine Stalini väljaku sõlmega, Tartu maantee liini pikendamine Leningradi maanteele ja Pärnu maantee lõpp-peatuse üleviimine ringliinisüsteemile — kõigi nende uuenduste teostamine oli juhendatud soovist kindlustada linna elanikkonna järjest paremat teenindamist. Nüüd on võimalik ümber istumiseta sõita Koplist Kadriorgu, Tondilt Lasnamäele ja Kadriorgu.

Trammimajandust juhtiva trusti nimes esineb aga ka juba kauemat aega sõna «trollibuss», mis on põhjustanud nii mõnelgi puhul ironiseerivaid märkusi: trollibussitrust on, kuid trollibusse pole. See olevat umbes nii, et käskija on, kuid pole keda käskida. Selles on muidugi tugev annus kibedat tõtt. Senised kõikuvad seisukohad trollibussiliini ehitamise poolt ja vastu, samuti erinevad arvamused, kus trollibuss tuleks esijoones käiku lasta, on lahenenud nüüd aastaid tagasi kõne all olnud variandi kasuks: ühendada kõigepealt trollibussiga Tallinna kesklinn. Ehitada 15 km pikkune ringliin Kadaka tee—Paldiski maantee—Toompuiestee—Suvorovi puiestee —Võidu väljak—Estonia puiestee—Stalini väljak—Merepuiestee— Rannavärava tee—Balti jaam—Tehnika tänav—Telliskivi tänav— Ristiku tänav ja tagasi.

Sugugi vähem tähtis pole linna sisetranspordi vahendina autobuss, mis ühtlasi on ka kiireks ja mugavaks ühendusepidamiseks maarajoonide ja teiste linnadega. Samasugune kurb saatus, mis tabas sõjakeerises Tallinna tänavaraudteed, sai osaks ka autobussipargile. Valdav osa sõidukitest olid saksa okupantide poolt ära viidud või hävinenud. Bussiliiklust tuli hakata organiseerima algusest peale. Kurioosumina kõlab, et 1944. aasta oktoobrikuus oli linnas ainult üks bussiliin: Stalini väljak—Pirita—Merivälja, kus liikus kaks sõidukit!

Esimesed rasked katsumused autobussipargi taastamiseks tuli üle elada jälle selsamal kollektiivil, kes võitles trammiliikluse elustamise eest. Nimelt kaks esimest aastat kuulusid ka autobussid Tallinna Liiklustrusti valdusse. Esialgu liikusid linna vahel erinevatest välismaa markidest kombineeritud sõidukid ja tavalistest veoautodest inimeste veoks kohandatud transpordivahendid, nn. furgoonid. Vedelkütteaine puudusest tingituna viidi suur osa autobusse üle gaasigeneraatorküttele. Veovõime oli küll neil tunduvalt väiksem kui bensiinimootoritel, ent ka sellega tuli leppida kui ülemineku aja ajutise nähtusega. Terav puudus oli ka varuosadest ja kummidest, polnud õigeid garaaže ega remonditöökodasid.

1947. aastal loodi omaette transpordiasutus — Tallinna Autobussipark, millega liiklustrustile, hilisema nimetusega Tallinna Trammi ja Trollibussi Trustile, anti võimalus vabamalt tegelda linna tänavraudteega. Tänu vennasvabariikide pidevale abile muutus Tallinna Autobussipark suhteliselt lühikese aja jooksul hästi varustatud transpordiettevõtteks. Tallinna vabastamise 6. aastapäevaks liikus linnas juba rohkem autobusse kui enne sõda. Praegu on autobussipargil 198 mahukat sõidukit, millest iga päev on liikvel 150. Lühikeste linnaliinide ühendamisega on jäänud nüüd üldse 15 marsruuti, kogupikkusega 255 kilomeetrit, mis haaravad linna kõiki rajoone. Pikkade liinide süsteem on nii sõitjate huvisid arvestades kui ka autobusside ekspluateerimise otstarbekuse seisukohast ennast paremini õigustanud kui endised lühikesed marsruudid. Teiste Nõukogude Liidu linnade eeskujul rajati endise tööstuskaupade turu maa-alale, kust väljuvad iga päev bussid 45 liinile väljapoole Tallinna, autobussijaam. Regulaarne ühendus on loodud vabariigi kõikide linnadega ning maarajoonide tähtsamate keskustega. Peale selle sõidavad suured kodumaised kiirbussid ZIL, Lvovi autotehase uusimad margid ja Ungari päritoluga «Ikarused» otseühendusliinidel Tallinn—Leningrad, Tallinn—Riia jne. Autobusside kasutamine suurenes õige tunduvalt alates 1954. aastast, mil sõidutariife alandati 33—50% võrra. Praegune bussikasutajate arv on keskmiselt 3,5 miljonit inimest kuus.

Tallinna Autobussipargi 1300-liikmelisest kollektiivist paistavad tippudena välja sellised tublid bussijuhid, nagu E. Teras, G. Vasser, O. Blumann jt., kelle töönäitajad sõidukite hooldamises ja plaanitäitmises on teistele eeskujuks. Parimate konduktoritena on põhjust esile tõsta A. Jašinat ja H. Vahtrikut.

Tallinn. 16. Oktoobri nimeline park

Tallinna tänavapilt pole kujuteldav elavas liikluskeerises väledate süstikutena sõeluvate taksiautodeta. Esmakordselt pärast sõda ilmusid ruuduliste külgvöötidega sõidukid Tallinna tänavaile 1950. aastal. Neid oli esialgu paarikümne «Pobeda» ümber. 1956. aastal teenindas tallinlasi paarsada taksiautot ja praegu ulatub nende arv juba kaugelt üle kolmesaja. Rahva elatustaseme üldise tõusuga on muutunud taksiautode kasutamine kõigile kättesaadavaks, seda enam, et võrreldes varemate aegadega on nüüd kilomeetri sõiduhinda tunduvalt alandatud. Taksiautode ööpäevane läbisõit on kokku 40 000 kilomeetrit ehk piltlikult öeldes reis ümber maakera. Sõita soovijail ei puudu ka valikuvõimalus — peale «Pobedade» ja «Moskvitšide» on nende käsutuses ka luksusautod ZIM ja «Volga».

Taksiautopark täidab ka kodanike huvides kaubaveo ülesandeid. Selleks on tema käsutuses piisaval määral veoautosid. Kaubandusorganisatsioonide, samuti linna mitmesuguste asutuste ja ettevõtete vajaduste rahuldamiseks loodi mõni aeg tagasi transpordi- ja ekspeditsioonikontor «Ekspediitor», mis teostab vedusid tsentraliseeritud korras. See uuendus võimaldas likvideerida laadijate, ekspediitorite ja agentide suurekspaisutatud koosseisu organisatsioonides ja asutustes ning lühendada tunduvalt autode ebamajanduslikke tühisõite ja laadimise ootel seisuaegu. Kontori «Ekspediitor» osatähtsus suureneb veelgi seoses kombineeritud vedude praktikasse juurutamisega. See tähendab seda, et raudtee-, mere-, jõe-,

õhu- ja autotranspordiga teostatavad veod seostatakse omavahel nii, et kauba saajal või saatjal pole vaja muret tunda kauba vahepealsete ümberlaadimiste ja vormistamiste pärast.

Käesoleval seitseaastakul on oodata Tallinna autotranspordi jätkuvat laienemist ja moderniseerimist. Tallinna Autobussipargile ja kahele autotranspordibaasile ehitatakse uued hooned ning Tallinna Taksiautopark saab ajakohase garaaži. Kaubaveo huvides püstitatakse laoruumid ja profülaktikapunktidega autokaubajaamad. Endisele tööstuskaupade turu maa-alale tuleb uus autobussijaam, kus on ette nähtud 150 m² suuruse põrandapinnaga ooteruum, söökla, lastetuba, ööbimisruumid busse teenindavale personalile jne.

Linna sisetranspordist kõneldes ei saa mainimata jätta ka elektrirongi, mida tallinlased nimetavad lihtsalt «Nõmme trammiks». Tuhandetele nõmmelastele, kes töötavad Tallinnas, on elektrirong asendamatuks liiklusvahendiks. «Nõmme tramm» pole aga ammugi enam üksnes nõmmelaste eeliseks. Elektriraudtee pikendamine on toonud nüüd ka Keila linna ja Klooga Tallinnale lähemale. Praegu kurseerib iga päev Tallinn—Pääsküla vahel 71 rongipaari, neist sõidavad Keilani edasi 16 ja Kloogani 9 rongipaari. Tallinn—Klooga elektriraudtee on esimene Nõukogude Liidus, kus hakati individuaalselt arvestama iga mootorijuhi elektrikulu eraldi. See süsteem innustas rongi brigaade üha suuremale elektrienergia säästmisele. Tulemused on juba näha. Aasta jooksul hoiti kokku elektrienergiat 120 000 rubla väärtuses.

Looduslikult kaunis Klooga ja Laulasmaa on muutumas tallinlastele teiseks Piritaks, kuhu pühapäeviti sõidavad tuhanded inimesed, suvel puhkama ja supelmõnusid nautima, talvel aga, suusapaarid kaasas. Kuna mererand jääb Klooga raudteejaamast kaugele ja regulaarne autobussiühenduse sisseseadmine sellel vahemaal ei tasuks ennast ära, siis on õigem lahendus pikendada elektriraudteed Klooga ja Laulasmaa mererannani. Juba ongi asutud selle kava teostamisele. Uus haruraudtee tähendab jällegi suurt sammu edasi liiklusolude paranemise suunas, mida tallinlased kviteerivad suurima tänutundega.

Pärnu maanteel raudtee ristumiskohal valmis viadukt, mis tegi mootorsõidukite ja trammiliikluse sõltumatuks läbisõitvatest rongidest. Viadukt kujutab endast kuue avaga silda. Koidu tänava kohalt algav 140 meetri pikkune tõus viib Pärnu maantee liikluse 7,5 meetri kõrguselt üle raudtee.

Ülemiste lennujaama imposantse hoone ette veerevad mitu korda päevas autobussid reisijatega, kes kasutavad linnadevaheliste suurte vahemaade katmiseks kaasaja kõige väledamat transpordivahendit — lennukit. 45 minutiga Tallinnast Tartu või natuke üle tunni istumist mugavatel polstritel ja te olete juba naaberpealinnas Riias — see on väärtuslik ajavõit. Tallinnal on otseühendus õhuteed mööda 13 linnaga. Kaugemad punktid on Moskva, Kiiev, Kišinjov ja Odessa. Hiljutine sõiduhindade tunduv alandamine lennuliinidel suurendas järsult reisijate arvu.

Tallinn. Universaalkaupluse ja Estonenergo hooned

Õhuteed mööda toimub ka intensiivne kaubavedu. Lennukitega toimetatakse Tallinnast vabariigi teiste linnade elanikele kätte värsket ajakirjandust, kirjandust ja teisi postisaadetisi. Sanitaarlennukeil tõusevad sageli õhku lendurid P. Tšukov, K. Lepimann ja V. Olenikov, kes transpordivad raskeid haigeid vabariigi kaugematest rajoonidest Tallinna operatsioonilauale või kliinilisele ravile.

Seitseaastaku jooksul võetakse järk-järgult praeguste lennukite asemel kasutusele turboreaktiivmootoritega varustatud kiired teraslinnud. Elavneb veelgi reisijate ja kaupade vedu. Kõikide eelduste kohaselt kasvab tsiviilõhulaevastiku kasutajate arv 1965. aastaks, võrreldes praegusega, umbes kuus korda. Jätkuvalt alandatakse lennupiletite hindu, et viia need raudteepiletitega ühele tasemele.

Ülemiste lennujaama kollektiiv teeb omalt poolt kõik selleks, et tulemusrikkalt viia ellu NLKP XXI kongressi poolt õhulaevastiku töötajate ette seatud ülesanded.

KOMMUNAALMAJANDUSE JÕUDNE ARENG

Tähtsa päevana jääb sõjajärgse Tallinna kroonikasse püsima 14. veebruar 1953. Talvises hämaruses pahvatas maapõuest mitme meetri kõrgune leek — Kohtla-Järve gaas jõudis Tallinna. Seda rõõmustavat sündmust tähistas linna elanikkond rahvarohke miitin-

guga Stalini väljakul. Alates Lasnamäelt kuni kesklinnani oli gaasi peajuhe valmis. Siit edasi jätkus töö hargnevates liinides mitmesse ilmakaarde. Sügavate kraavidega lõhestatud tänavatel töötasid ööd ja päevad autokraanad, paigaldades pigist läikivaid torusid maapõue, ja keevitusagregaatide tärin segunes torutatud kraave kinniajavate buldooserite mürinaga. Kesklinn oli mõnda aega üksainus suur ehitustander.

Viimastel aastatel on ehitatud hulgaliselt keskmise ja madala survega tänava-gaasimagistraale, samuti on rekonstrueeritud ja uuendatud kodanlikust ajast jäänud gaasijuhtmeid. Gaasivõrguga on nüüd ühendatud juba 15 000 korterit ja umbes 400 kodust majapidamist kasutab vedelgaasi. Linna kaugemaid rajoone ongi kavatsus hakata tulevikus varustama balloonides kohaletoimetatud vedelgaasiga, milleks ettevalmistused on praegu käimas. Linna gasifitseerimise ulatuslik projekt näeb ette kogu elamufondi gasifitseerimise. Et see projekt pole paljas utoopia, nähtub sellest, et seitsme aasta jooksul kulutab riik Tallinna gasifitseerimiseks tervelt 38 miljonit rubla. Kohtla-Järvelt saadavat gaasi kasutavad ka haiglad, õppeasutused, laboratooriumid ja tööstusettevõtted. See on viis korda odavam omal ajal linna gaasivabrikust saadud gaasist. Gasifitseerimisplaani elluviimine tähendab aga ka veel seda, et linna elektrijaam, Tallinna Vineeri- ja Mööblivabrik, «Tarbeklaas» ja teised ettevõtted, mis praegu saastavad oma suitsuga linna õhku, viiakse üle vähemate kuludega seotud gaasiküttele.

Linna termofitseerimistöödega alustati 1956. aastal. Projekti esimene osa näeb ette linna elektrijaama termofitseerimisturbiinide baasil elamute, ühiskondlike hoonete, kommunaalettevõtete ja ka mõnede südalinnas asuvate tehaste ja vabrikute varustamist soojusenergiaga. Selline küttesüsteem võimaldab aastas kokku hoida mitmed kümned tuhanded tonnid kütteainet.

Veevarustus ja kanalisatsioon pole sõjajärgsetel aastatel üksnes täies ulatuses taastatud, vaid teda on ka tunduvalt laiendatud. Filterjaam on rekonstrueeritud, hulgaliselt on juurde ehitatud puurkaevusid. Veevõtuseadmete võimsuse tõstmisega ja torustiku läbilaskevõime suurendamisega on veeandmine linnavõrku suurenenud kaks ja pool korda, võrreldes 1945. aastaga.

Kanalisatsiooni osas on samuti käsil ümberehitustööd — väikese läbilaskevõimega torude asendamine suurematega. Äärelinnaosades rajatakse kanalisatsioonimagistraale ja Kalinini rajoonis ehitatakse reovete ärajuhtimiseks kollektorit.

Kommunaalettevõtete töö maht ning assigneeringud kommunaalehituste võrgu laiendamiseks on aasta-aastalt pidevalt kasvanud. Praegu on Tallinnas 12 sauna. Hiljemalt 1961. aastaks saavad 50 kohaga sauna Pirita elanikud. Kalinini rajoonis Sepa tänavas asuv saun kuulub laiendamisele ja ajakohastamisele. Paldiski maantee ja Toompuiestee nurgal kerkib moodne hotellihoone. Kavas on veel lähemate aastate jooksul ehitada kaks ühiselamu tüüpi võõrastemaja lisaks praegusele kuuele hotellile ja kahele

Tallinn. Kergetööstuse tehnikumi hoone

ühiselamule. Teiste sõnadega, Tallinn võib siis külalislahkelt pakkuda mugavaid peatumisvõimalusi tuhandele sissesõitnule rohkem kui praegu.

Järjest tihenev autoliiklus Tallinna tänavail ja linnast väljuvatel magistraalidel on sundinud tõsist tähelepanu pöörama teedemajandusele. Võimaluste piirides on õgvendatud ja ehitatud avaramaks tänavaid, mis kodanliku valitsuse aegse juhusliku ja süsteemitu hoonete püstitamisviisi tõttu olid jäänud ahtaiks ja looklevaiks. Uued ehitused püstitatakse põlenud hoonete kruntidele nii öelda aupaklikusse kaugusse tänava äärejoonest, et võita ruumi sõidutee ja trotuaaride jaoks. Isegi kitsaid ja väänlevaid vanalinna tänavaid on suudetud laiendada. Näiteks praegune Harju tänav on ligemale kaks korda laiem ja hoopis sirgem kui enne, võimaldades vabalt kahesuunalist liiklust. Palju liiklusõnnetusi põhjustanud Pärnu maantee kõverik Tondi raudteejaama lähedal, nn. Hallivanamehe kurv on likvideeritud. Nüüd kulgeb siit nöörsirge ja avar asfaltmagistraal, mis, ääristatuna nägusate uusehitustega, on toredaks sissesõiduteeks lähenemisel linnale Nõmme poolt. Täiesti uueks tänavaks tuleb lugeda ka raudteeäärsete porilaugaste ja mätastiku asemele rajatud avarates mõõdetes Raudtee tänav, millele Koidu tänav on loovutanud nüüd eesõiguse olla Paldiski ja Pärnu maantee vaheliseks pealiiklemissooneks. Siitkaudu toimuvad nüüd ka peamiselt veod Kopli kaubajaama, milleks varem tuli sõita läbi kesklinna. Uue ilme on saanud Kalinini tänav, linna lõunapoolset osa Nõmmega ühendav Kadaka tee, samuti Matrossovi tänav. Pirita tee ei soorita enam «Russalka» mälestussamba juures liiklusele

ohtlikku «küsimusmärki», vaid kulgeb laia sirge paelana Narva maanteelt supelranna poole.

Seoses raudtee viadukti ehitamisega on hakatud ettevalmistusi tegema ka Pärnu maantee õgvendamiseks ja laiendamiseks. Juba on lammutatud ja teelt ära koristatud mitmed vanad puitehitused. Möödapääsmatuks abinõuks sõidutee laiendamise huvides osutub muuseas ka kahe neljakorruselise maja nihutamine praegusest asukohast kümmekond meetrit eemale, mis tänapäeva tehnika juures pole kaugeltki mingi keeruline probleem.

KAUBANDUSE EDUSAMMUD

Pärast Tallinna vabastamist täiesti rüüstatud olukorras alustatud linna kaubandus on aasta-aastalt läinud kiiresti tõusuteed. 1947. aasta lõpul valitsuse ja partei poolt teostatud rahareform, kaardisüsteemi kaotamine ja suur hindade alandamine suunasid töötajate elu juba varsti sõjaeelsele tasemele. Sagedased tarbeainete hindade täiendavad alandamised on elanikkonna ostujõudu veelgi suurendanud. Sellest kõnelevad kõige selgemat keelt arvud, mis näitavad, et kaubakäive ulatub meil praegu üle kahe miljardi rubla aastas. Põllupidajate siirdumine sotsialistliku ühismajapidamise teele on viinud maarahva elu kiiresti jõukale järjele. Maa saab nüüd anda rohkem oma tooteid linnale ja linnarahvas omakorda abistab igakülgselt maatöötajaid, sest sotsialistlikus ühiskonnas seovad linna ja maad ühised, rahvale mõistetavad huvid.

Kui võrdleme kodanliku aja Tallinna kaubanduselu praegusega, siis on erinevus teravasti kontrastne. Erakaubanduse olukorras on ärimehe ainukeseks eesmärgiks, kuidas saada tarbijaskonna arvel rohkem kasumeid. Sotsialistlikus ühiskonnas taotleb riiklik ja kooperatiivne kaubandus tarbijate vajaduste igakülgset rahuldamist rangelt kehtestatud hindade alusel. Vanasti olenes ülikonna või saapapaari hind suurel määral sellest, kuipalju jätkus ostjal kannatust tingimiseks ja kauplemiseks. Sööklad ja tööstuskaupade kauplused olid tollal eranditult koondatud südalinna, sest siin olid kõige paremad väljavaated kasulikuks äriks. Ettevõtete ja asutuste, samuti koolide juures polnud siis üldse sööklaid. Tänapäeval on meie linna territooriumile laiali paisatud 260 ühiskondliku toitlustamise ettevõtet, millest suur protsent on just kooli- ja töölissööklad. Paljud sööklad, toidubaarid ja kauplused, osaliselt ka piimasaalid, on viidud üle ostjaskonna iseteenindamise printsiibile. Endise aja ahtakeste vürtspoodide asemele on tekkinud suured ajakohaselt sisustatud kaupluseruumid.

Kaubandusorganisatsioonidele kuulub praegu Tallinnas üle viiesaja toidu- ja tööstuskaupade kaupluse ning 222 kioskit. Tarbijaskond külastab väga elavalt kulinaaria-pooltoodete kauplusi, tänavmüügi laialdane võrk teenindab elanikkonda karastusjookide, kalja, jäätise, aed- ja juurviljaga.

Tallinn. Uusehitused Narva maanteel

Linna kaubandusvõrk jätab veel müügipunktide tiheduse poolest soovida, eriti äärelinnas, kuid kaubanduselu edasine korraldamine ongi suunatud sellele eesmärgile, et ligemas tulevikus lahendada ka see probleem. Seitsme aasta perspektiivplaani kohaselt avatakse lisaks senistele veel 94 jaekaubanduspunkti ja 96 ühiskondliku toitlustamise ettevõtet.

UUS LEHEKÜLG KULTUURIELUS

Nõukogude võim tõi uue lehekülje ka Tallinna kultuuriellu. Töötav rahvas sai ise kõigi kultuuriväärtuste täieõiguslikuks peremeheks, kultuurielu muutus tundmatuseni. Teatrite, kinode ja klubide töö ja repertuaar sai uue sisu, tõmmates kaasa laiu töötajate hulki. Suur Isamaasõda katkestas küll mõneks ajaks Tallinna kultuurielu, kuid tänu partei ja valitsuse hoolitsusele võis sügaval Nõukogude tagalas jätkuda meie loovate kunstijõudude tegevus.

Tallinn on meie vabariigi teadusliku uurimistöö keskus. Siin asuvad Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo, Ehituse ja Ehitusmaterjalide, Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini, Energeetika, Eksperimentaalbioloogia, Keele ja Kirjanduse, Geoloogia, Keemia ning Majanduse Instituut, Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut, Eesti NSV Põllumajanduse Ministeeriumi Maaviljeluse ja Maaparanduse Teadusliku Uurimise Instituut, Eesti NSV Tervishoiuministeeriumi Epidemioloogia, Mikro-

bioloogia ja Hügieeni Teaduslik Uurimise Instituut, Üleliidulise Merekalamajanduse ja Ookeanograafia Teadusliku Uurimise Instituudi Eesti Osakond, Elektrotehnika Teadusliku Uurimise Instituut jt. Teaduslikku uurimistööd tehakse ka Tallinna Polütehnilises Instituudis ning teistes Tallinna kõrgemates õppeasutustes, Eesti NSV Teatriühingus, mitmes Tallinna muuseumis, haiglas ja mujal.

Seoses sellega on tallinlaste panus meie teaduse arengusse erakordselt suur peaaegu kõigil aladel.

Arvestades Tallinna teaduslike asutuste töö suurt tähtsust, luuakse neile üha paremaid ja avaramaid töötingimusi. Praegu ehitatakse Tallinna Eesti NSV Teaduste Akadeemia peahoone teist järku (Lenini puiesteel), kuhu paigutatakse keskraamatukogu ja arvutuskeskus. Tehnilise profiiliga instituutide hoonete kompleks luuakse Mustamäele ja tehniline katsebaas Männikule. Viimase peamiseks ülesandeks on pooltööstuslikud katsed.

Tehnilistest teadustest on kaalukam põlevkivikeemia. Senine suhtumine põlevkivisse kui kütusesse on muutunud ja põlevkivile hakatakse vaatama kui keemilisele toorainele. Keemia instituudis käivad laiaulatuslikud tööd sel alal. Eksperimentaalbioloogia ning Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini instituudid saavad lähemas tulevikus endale ajakohased ruumid Harkus, kus osutub võimalikuks rajada mõlema instituudi teaduslik uurimistöö senisest palju laiemale alusele.

Rajamisel on ka Eksperimentaalbioloogia Instituudi umbes 130 ha suurune botaanikaaed Pirital.

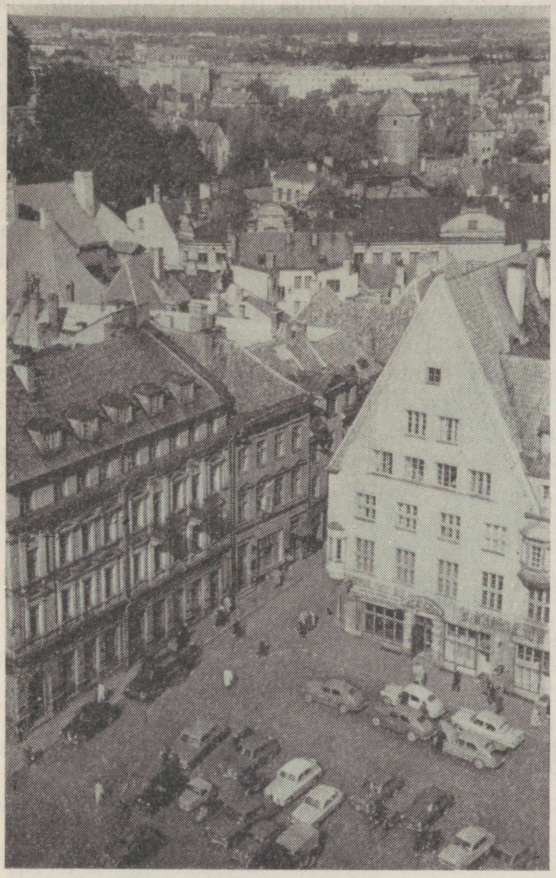
Tallinn on Eesti NSV suurim teatrikeskus. Siin töötab neli kutselist teatrit: Riiklik Akadeemiline Ooperi- ja Balletiteater «Estonia», V. Kingissepa nimeline Tallinna Riiklik Akadeemiline Draamateater, Eesti NSV Riiklik Vene Draamateater ja Riiklik Nukuteater. Meie akadeemiliste teatrite kuulsus on juba ammu ületanud meie vabariigi piiri. Korduvalt on esinetud külalisetendustega vennasvabariikide keskustes: Moskvas, Leningradis, Riias, Kiievis. Igal pool pälvisid nende esinemised kõrge hinnangu.

Armastatud on meie teatrid ka tallinlaste endi poolt. Sellest kõneleb kõige selgemat keelt teatrikülastajate arvu pidev kasv. Kui näiteks 1950. aastal külastas Tallinna teatreid 459 600 vaatajat, siis 1958. aastal tõusis teatrikülastajate arv juba 609 300-ni.

Tallinna teatrid on loonud terve rea suurepäraseid lavastusi, mis paelusid NSV Liidu laia teatriüldsuse tähelepanu: W. Shakespeare'i «Antonius ja Kleopatra», M. Lermontovi «Maskeraad», O. Lutsu «Kevade», B. Brechti «Härra Punttila ja tema sulane Matti», A. H. Tammsaare «Kuningal on külm», Vs. Višnevski «Optimistlik tragöödia» jt. (V. Kingissepa nim. Draamateater), P. Tšaikovski «Jevgeni Onegin» ja «Luikede järv», M. Mussorgski «Boris Godunov», E. Kapi «Tasuleegid» ja «Vabaduse laulik», G. Ernesaksa «Tormide rand», L. Austeri «Tiina» jt. (RAT «Estonia»).

Viimaste aastate jooksul on kutseliste teatrite kõrval hakanud töötama ka mitu isetegevuslikku teatrit. 1959. aastal oli Tallinnas juba 4 isetegevuslikku teatrit, tänavu on loota selle arvu suurenemist.

Tallinna teatrielu elustavad sagedased külalisetendused, mille-

Tänane Tallinn

dega regulaarselt esinevad siin Leningradi ja Moskva teatrid, RT «Vanemuine», L. Koidula nimeline Pärnu Draamateater, Viljandi teater «Ugala», Rakvere teater, Kohtla-Järve Vene Draamateater ning mitmed teised.

Igal aastal vahetab V. Kingissepa nimeline TRA Draamateater külalisetendusi Läti NSV juhtivate teatritega. Nii avanes tallinlastel võimalus tutvuda Läti NSV J. Rainise nimelise Riikliku Kunsti-

teatri ja Läti NSV Riikliku Akadeemilise Draamateatri kunstiga. Suviti aga esinevad Tallinnas pikemaajaliste külaskäikudega paljud teatrid teistest nõukogude linnadest. Nii on tallinlased tutvunud Lvovi, Saraatovi, Užgorodi, Ivanovo, Minski, Vilniuse jt. teatrite etendustega.

Iga aastaga kasvab Tallinna raamatukogude arv. Möödunud aasta alguseks töötas meie linnas 16 riiklikku raamatukogu, nende hulgas vabariigi suurimaid — Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Riiklik Raamatukogu, mille raamatufond ulatub juba 1 700 000 köiteni. Peale selle töötavad Tallinnas üle 170 ametiühingu raamatukogu, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keskraamatukogu, rida spetsialiseeritud raamatukogusid ja tehnilisi raamatukogusid tehaste juures. Raamatufond kõigis neis raamatukogudes täieneb sellise tempoga, millest ei saanud kodanlikul ajal mõeldagi. Nii näiteks kasvas M. Gorki nimelise Tallinna Keskraamatukogu raamatukogufond ajavahemikul 1950—1959 neljakordselt (!), ulatudes praegu ümmarguselt 300 000 köiteni.

Ka muuseumide arvu poolest on Tallinn Eesti NSV linnadest esikohal. Siin töötavad Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseum filiaaliga («Tööliste Kelder»), Tallinna Linnamuuseum filiaalidega («Peetri maja», Kiek in de Kök ja Meremuuseum), Loodusteaduse Muuseum, Riiklik Kunstimuuseum, Teatri ja Muusikamuuseum ning Vabaõhumuuseum. Kõikide muuseumide töö on aastast aastasse võtmas üha suuremat ulatust: kasvanud on külastajate arv (Linnamuuseumis näiteks on viimase 7 aasta jooksul külastajate arv kasvanud kahekordselt, ulatudes 1959. aastal 100 000-ni). Laienenud on ka teaduslik uurimis- ja loenguline töö, teaduslike materjalide tutvustamine ja publitseerimine, pidevalt täieneb ka muuseumide ekspositsioon.

Raamat on Nõukogude Eesti töötajaile saanud üha lähedasemaks. Paljudel tallinlastel on isiklikud raamatukogud. Huvi kirjanduse vastu kasvab aastast aastasse.

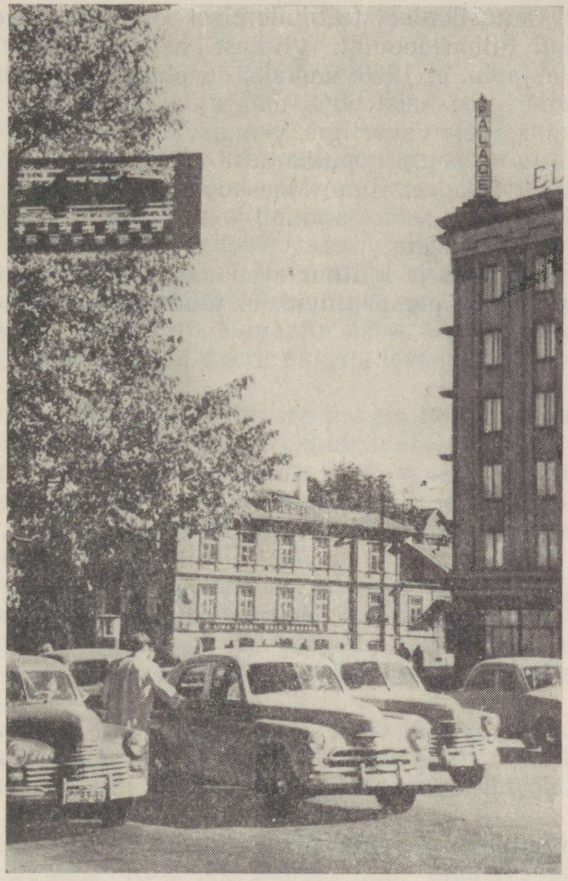
Ilukirjanduslike teoste keskmine tiraaž ületab praegu kodanliku Eesti aegse 9—10 korda. Seitseaastaku jooksul ilmub raamatuid veelgi arvukamalt ja veelgi suuremates tiraažides. Nõukogude Eestis oli 1957. aastal raamatute kogutiraaž 5,3 miljonit eksemplari, 1965. aastaks tõuseb see 6 miljoni eksemplarini. Veelgi rohkem suureneb nimetuste arv.

Seitseaastakul on ette nähtud terve rea uute raamatukaupluste avamine Tallinnas. 1960. aastal avatakse Lenini puiesteel uus spetsialiseeritud tehnilise ja meditsiinilise kirjanduse kauplus. Kõige ulatuslikuma fondiga raamatukaupluseks kujuneb aga Harju tänaval ehitatavasse kirjanike majja paigutatav kauplus. Kavas on uute raamatukaupluste avamine Uus-Nõmmel, Pelgurannas, Koplis ja Lasnamäel.

Tallinna kinovõrk on viimaste aastate jooksul täienenud uute kinoteatritega, nagu «Pirita», «Sõprus», «Rahu» ja «Pelgurand». Neist on kaks laiaekraanilised. Kinokülastajate arv on võrreldes

1950. aastaga kasvanud üle kahe korra, ulatudes 1959. aasta lõpuks juba 6,5 miljonini.

Tallinna Kinostuudio on viimaste aastate jooksul loonud ligi 15 täismetraažilist kunstilist filmi, neist kaks laiaekraanilist. Kroonikafilmidena on leidnud kajastamist nii Tallinna kui ka vabariigi

Tallinn. Võidu väljak

töötajate elu ja tegevus. Sõjajärgsel perioodil on kinostuudio andnud üle poole tuhande kroonikafilmi.

Suure ja tähelepanuväärse töö rahva kasvatamisel kommunismi vaimus on teinud Eesti Raadio, kelle saadete hulk, mitmekesisus ja sisuline sügavus on aasta-aastalt pidevalt kasvanud.

Suure populaarsuse rahva hulgas on võitnud Tallinna Televisioonistuudio, kelle sünniaastaks oli 1955. Lühikese ajaga on televiiso-

riomanike arv ainuüksi Tallinnas kasvanud üle 23 000. Releeliin ühendab Tallinna telekeskust Leningradi telekeskusega. Käesoleval ajal annab Tallinna telestuudio juba kaks programmi erinevail kanaleil. Suure tunnustuse on pälvinud Tallinna telestuudio saated ka Soomes. Oodatud kunstiliseks elamuseks on televisioonistuudio ilmekad ja suure kunstimaitsega televisioonilavastused, millede arv 1959. aasta lõpuks ulatus ligi 75-ni.

Tallinlaste muusikalisel teenindamisel on suuri teeneid Eesti NSV Riiklikul Filharmoonial. Viimase aktiivsest kontserttegevusest räägib asjaolu, et 1960. aastaks on planeeritud läbi viia 1580 kontserti vabariigis, neist 60% maarajoonides.

Nii Tallinnas, meie vabariigis, vennasvabariikides kui ka väljaspool NSV Liitu on suure populaarsuse võitnud G. Ernesaksa poolt juhitav Riiklik Akadeemiline Meeskoor, mis loodi 16. novembril 1944. aastal. Koor on senini andnud kokku 1950 kontserti, pälvides kõikjal sooja vastuvõttu.

Tallinna majandus ja kultuur arenevad üha hoogsamalt, ja ees on veelgi suuremad perspektiivid, et jõuda kiiremini sotsialismilt kommunismile.

TARTU

21. juuni 1940. aastal on unustamatu ajalooline päev eesti töötava rahva elus. Eesti töötav rahvas ütles sel päeval oma peremehesõna. Kogu Eestimaal algasid revolutsioonilised väljaastumised fašistliku kliki rahvavaenuliku tegevuse vastu.

Ka Tartus tuldi 21. juunil tänavatele vanade revolutsiooniliste võitluslippudega, tuldi õilsate loosungitega: «Rahu! Leiba! Maad!» Võimsalt kõlasid «Internatsionaali» helid. Rahvarohked miitingud toimusid raekoja ees, Tähtvere pargis, Raadi kruusaaugus, töölismaja ees.

Kirjanik A. Hint ütles Tähtvere pargis toimunud rahvakoosolekul: «Samal ajal kui korraldati «kuldsüdamete» balle, tehti lapsest mingisugune moenumber, kannatasid tuhanded lapsed alatoitluse all. Et isegi algkooli ei suutnud lõpetada ligi pooled nn. «vabariigi» kodanikud, see ei tulenenud mitte eesti rahva andevaesusest, vaid rasketest elutingimustest.»

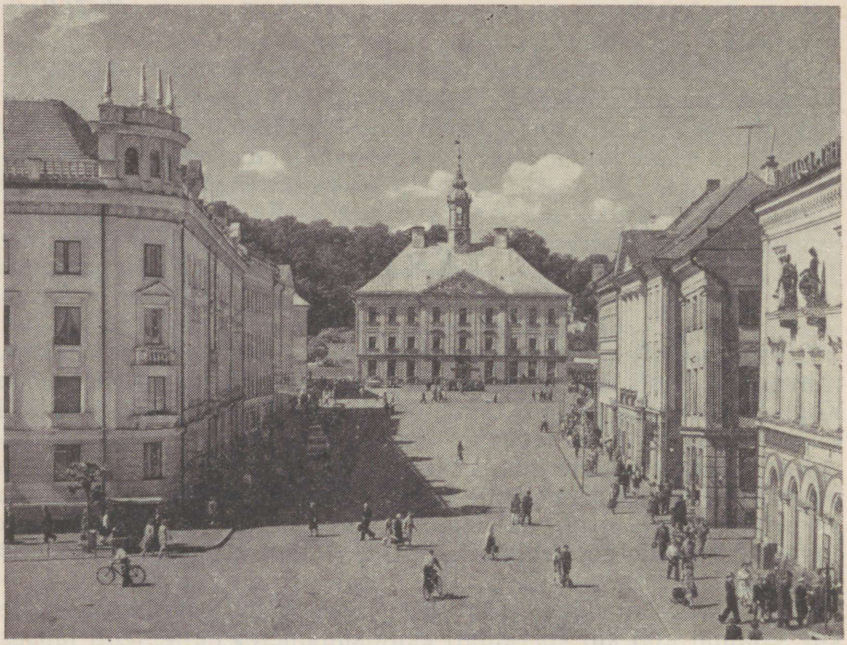
Siinjuures olgu märgitud, et praegu tuleb Eestis iga 10 000 elaniku kohta 448 kesk- ja kõrgema haridusega spetsialisti. Seega on Nõukogude Eestis kesk- ja kõrgema haridusega spetsialistide arv rahva arvuga võrreldes kõrgem kui ükskõik milljses kapitalistlikus riigis.

«Seltsimehed» ja «vabadus» — need sõnad kõlasid rõõmsalt Tartu töötajate huultel 21. juunil. Punane lint rinnas tehti pooleks ja jälle pooleks, anti teisele. Nii ta levis nagu elav tuluke rinnast rinda...

Võitjana asus eesti töötav rahvas oma elu nõukogulikus vaimus ümber korraldama. Kuid siis puhkes Suur Isamaasõda. «Gott mit uns» huultel tulid hitlerlased nõukogude rahvast verre uputama. Ka Tartu elanikud said tunda fašistliku okupatsiooni «mõnusid».

Kui 25. augustil 1944. aastal 3. Balti rinde väed vabastasid Tartu linna, siis avanes masendav pilt. Saksa fašistlikud jõugud olid teinud purustava töö. Tartus oli hävitatud 5217-st majast 3419, peamiselt uuemad ja suuremad ehitused. Linna tsentrum oli nagu paigast pühitud, ainult varemed. «Vanemuise» uhke hoone seisis leekides...

...Mööda tänavat jookseb naine kahe lapsega. Nõukogude aktivistid pöörduvad tema poole küsimusega: «Kuhu te ometi jooksete?»

Tartu. Nõukogude väljak

Hingetuks jooksnud naine peatub. Ta juuksed on laiali, nägu punetab, silmad on hirmust pärani. Nutvaid lapsi oma kehaga varjates kisendab ta hüsteeriliselt: «Tapke! Aga tapke ainult mind! Jätke mu lapsed elama!...» Masendav ja kurb vaikus. Fašistliku propaganda võtteid muidugi tunti, aga selle propaganda tulemust nii traagilisel kujul nähti esimest korda. Oli selge, et ees seisab suur töö: vabastada inimesed fašistliku propaganda ahelatest...

Suur oli fašistide poolt tekitatud materiaalne kahju. Linna elamispinnast, mis ulatus 733 542 m²-ni, oli hävitatud 511 300 m² ehk 64,2%. Sõjaeelsest 15 võõrastemajast oli säilinud ainult 3, ei olnud elektrit (fašistid lasksid õhku Ulilas asuva elektrijaama), gaasivabrik oli lõhutud, niisamuti pumbamaja. Rohkesti oli hävitatud koole ja kultuuriasutusi: «Vanemuise» hoone, kunstikool «Pallas», Raadil asuv Eesti Rahva Muuseum, viis esinduslikumat kino jne.

Rängalt sai kannatada Tartu tööstus. 1941. aastal oli linnas 76 suuremat ettevõtet. Okupatsiooniaastatel hävis neist täielikult 46%, sealhulgas tehas «Võit» (endine Lellepi masinaehitusvabrik), makaronivabrik, tekstiilivabrikud, värnitsavabrik, seebivabrik jne. Paljud ettevõtted olid lõhutud osaliselt, paremad tööpingid demonteeritud ja saadetud Saksamaale. Linna vabastamisel polnud ühtki ettevõtet, mida oleks võinud kohe käiku lasta. Laostatud oli auto- ja jõetransport. Enamik laevu oli põhja lastud.

Tartu. Vaade uuelt sillalt

Okupatsiooniaastad tegid suurt kahju Tartu ülikoolile. Hitlerlased hävitasid paljud ülikooli hooned. Maatasa tehti ülikoolile kuuluvad Raadi mõisa hooned ja seal paiknenud põllumajandusteaduskonna katseasutused. Täielikult hävitati loomaarstiteaduskonna peahoone, apteek ja katsejaamade peahoone, võimla jne. Paljude kabinettide ja uurimisinstituutide hinnalised õppeabinõud, tehniline inventar, kliinikute sisseseade jne. hävitati või tassiti minema. Zooloogiamuuseumis hävitati selgrootute ja kalade väärtuslikud kollektsioonid.

Juba varakult hakkasid sakslased teostama ülikooli varanduste ja kallihinnaliste uurimisvahendite ning seadmete plaanikindlat röövevakueerimist. Ülikooli juhtijaid sunniti juba 1943. aasta algul koostama seadmete nimekirju ja tegema eeltöid varanduste evakueerimiseks. Hinnalised aparatuurid «evakueeriti» otsemaid Saksamaale. Nii olid nende hulgas kallid Golitsõn-Viilipi süsteemi seismograafid. Fašistid ja nende eestlastest käsilased otsisid üles ja viisid ära Eesti ja sugukeelte arhiivile kuuluva heliplaadistamise aparatuuri. Niisamuti toimiti Õpetatud Eesti Seltsile kuuluva kuld- ja hõberahade koguga, millel oli suur ajalooline väärtus.

Okupandid ei piirdunud ainult materiaalsete varade riisumisega. Nad sirutasid oma räpase käe ka inimeste, tublide töötajate ja väljapaistvate teadlaste järele.

Tartu. Uued hooned Riiamäel

Vormiliselt ülikool küll eksisteeris, tegelikult aga ei toimunud okupatsiooni ajal korrapärast õppe- ega teaduslikku tegevust. Tartu ülikool, mis oli eesti rahva keskne kultuuriasutus, kiratses. Ülikool pidi kujunema vahendiks, mis varjab fašistide kuritahtlikke kavatsusi eesti rahva ja tema kultuuri vastu. Ülikool pidi aitama laostada eesti intelligentsi ja õõnestada rahva üldist vastupanu. Esimesel aastal ei osutanud okupatsioonivõimud mingit huvi ülikooli käimapaneku vastu. 1942. aasta jaanuarikuus anti luba õppetöö alustamiseks arsti-, loomaarsti- ja põllumajandusteaduskonnas, nelja ja poole kuu jooksul taheti läbi võtta kogu aasta kursus. Õigus-, majandus-, ajaloo-keele- ja matemaatika-loodusteaduskonnale ei antudki luba õppetegevuse alustamiseks. Okupatsioonivõimud võtsid kindla kursi humanitaarteaduskondade likvideerimisele. Kardeti, et neis teaduskondades võiksid kergesti hakata juuri ajama fašismivastase kultuuri eod. 1942. aasta sügisel paljastusid fašistide kavatsused. Humanitaarteaduskondade asemele nõuti 2—3-aastase kursusega õppeasutuste rajamist haldus- ja majandusametnike ja õpetajate ettevalmistamiseks. Sellised õppeasutused pidid välja laskma kuulekaid ametnikke. On selge, et õppekursuste süsteemil ei saanud olla midagi ühist kõrgema haridusega. Eri-õppekursuste korraldamise ettekääande varjus taotleti tegelikult kõrgema hariduse saamise likvideerimist, eesti teadlaste vallandamist ülikoolist. Masendava jälje jättis okupatsioon üliõpilasnoorsoosse, paljud üli-

Tartu. TRÜ üliõpilaste uus ühiselamu

õpilased mõrvati ja vangistati. Uute üliõpilaste vastuvõtmisel kehtestati ranged kitsendused. Korduvalt teostati meesüliõpilaste hulgas sundvärbamist. Need aga, kes ei läinud sundtööle, eksmatrikuleeriti. Olukord kujunes selliseks, et 1944. aasta algul oli üliõpilaste nimekirjas ainult 261 meest. See arv kõneleb selget keelt fašistide võimutsemise tagajärgedest.

*

Okupatsiooniikkest vabanemise rõõm oli Tartu töötajate hulgas suur. Tohutud purustused ei suutnud lämmatada tartlaste optimismi, kes asusid ennastsalgavalt kodulinna taastama ja üles ehitama. Kiiresti taastus normaalne elutempo. Pärast veevärgitorustiku taastamist hakkas veevärk 1945. aasta algul tööle. Taastati ka enamik linna gaasivabriku seadmeist, vabrik hakkas tööle 1945. aasta algul. Juba 1944. aasta oktoobris avati turg. Kiiresti avati kauplused, teenustöökojad jne.

1947. aastaks, Oktoobrirevolutsiooni 30. aastapäevaks saavutas Tartu tööstus vennasvabariikide abiga sõjaeelse taseme. 1955. aastal andis linna tööstus 12,5 korda rohkem toodangut kui 1945. aastal. Võrreldes 1955. aastaga suurenes 1958. aastal toodangu väljalase 35,8% võrra. Viimastel aastatel on kogutoodangu väljalase aastas suurenenud 12—15% võrra. Suurenes ka tööliste palk; võr-

reldes 1955. aastaga said töölised 1958. aastal 13,9% rohkem palka. Tööliste ennastsalgavuse kujukaks näiteks on tehase «Võit» ülesehitamine. Pärast fašistide väljakihutamist linnast olid sellest ettevõttest järele jäänud ainult suitsevad varemed ja mõni tööpink. Vana tööliskaader tuli kohe kokku, hakati taastama hooneid ja remontima seadmeid. Juba 24. detsembril 1944. aastal astus «Võit» töötavate ettevõtete rivvi. Nüüd aga ei tunne kodanluseaegset Lellepi masinavabrikut enam äragi. Tehas on täielikult rekonstrueeritud. Rajati uus montaažihall, vana valukoda lõhuti maha, selle asemele ehitati uus hoone, kus seati üles valukonveier. Tehase laiendamine jätkub, praegu ehitatakse uut mehaanikaosakonda. Rekonstrueerimise tulemusena on toodangu väljalase mitmekordistunud, muutunud on ka nomenklatuur. Enam ei valmistata reaskülvajaid, mis olid sobivad kasutamiseks eramajandites, vaid kartulivõtmismasinaid. «Võidu» areng sümboliseerib kujukalt meie elu minevikku ja tulevikku: nõukogude inimesed väljusid sõjast võitjatena, kiiresti raviti sõjahaavad, võidukalt sammutakse nüüd uutele saavutustele kommunismi ülesehitamisel.

Tartut tavatsetakse nimetada õppiva nooruse linnaks. Kuid nüüd on linnas ka arenenud tööstus. Kodanliku korra ajal kandis linna tööstus käsitööndusliku ilmet, ruumid olid kitsad, töötingimused viletsad, töö oli vähe mehhaniseeritud. Nüüd on tööstuse ilme põhjalikult muutunud. Esimestel sõjajärgsetel aastatel taastati olemasolevad ettevõtted, neid laiendati. Hiljem asuti uute ja ajakohaste vabrikute rajamisele. Praegu töötab Tartus rida uusi ettevõtteid: konservitehas, autoremonditehas, kus valmistatakse ka autobusse, Ropkas asuv põllutöömasinate tehas jne. Endise arstiriistade tööstuse baasil loodi tehas «Termoautomaat». Teise uue aparaaditehasena loodi «Taksomeeter». Möödunud aastal ühendati need kaks ettevõtet Tartu Aparaaditehaseks. Viimases valmistatakse taksomeetreid ning soojusenergeetiliste protsesside automaatse reguleerimise ja kontrollimise aparaate jne. Neid kasutatakse külmutusseadmetes, diiselveduritel, laevadel jne. Tartu aparaadid on tuntud kogu Nõukogude Liidus ja ka välismaal. Sel aastal on eksport märgatavalt suurenenud, aparaate on saadetud Tšehhoslovakkiasse, Egiptusesse, Vietnami, Bulgaariasse jne. Aparaaditehase vabrikumärgiga tooted läksid ka Nõukogude Liidu abiga Indias ehitatud metallurgiakombinaadile.

Uutes ruumides asub naha- ja jalatsikombinaadi jalatsivabrik. Vabrikus on töö konveieriseeritud, on muretsetud rida uusi masinaid. Nüüd on jalatsivabrik vabariigi mehhaniseeritum omalaadne ettevõte. Märgatavalt on suurenenud toodang. Kui 1945. aasta lõpul valmistati päevas 450—500 paari jalatseid, siis tänu konveieriseerimisele on see arv tõusnud nüüd kuni 4000-ni.

Mitmeid ettevõtteid — piimakombinaati, lihakombinaati, leivakombinaati jne. rekonstrueeritakse. Tartu tööstus varustab linna täielikult liha, piima ja kalaga. Toodang on suurenenud niivõrd, et jätkub ka väljaveoks teistesse linnadesse. Mõne aasta eest reorga-

Tartu. Uued elamud Tiigi tänaval

niseeriti ja spetsialiseeriti linna tööstus, selle tulemusena rajati rida uusi ettevõtteid, nagu mööblivabrik «Puit» ja õmblusvabrik «Sangar», hiljem metalli- ja puidutöötlemise tööstuskombinaat jne.

Laieneb ka tööstuse nomenklatuur. Praegu valmistatakse elektrikätekuivateid, mis läksid ka aatomijäälõhkujale «Lenin», uue kujundusega mööblit, mitmesuguseid majapidamistarbeid, seadmeid ehitusmaterjalide tööstusele, jõelaevu. Üleliidulise tunnustuse on leidnud K/S «Dünamo» suusavabriku Tartu tsehhis valmistatud tennisereketid.

Linna tööstuse arengut iseloomustab ka mehhaniseerimise ja automatiseerimise laienemine. Kodanliku korra ajal valati «Tehnikus» kanalisatsioonitorusid käsitsi. Nüüd on see töö täielikult mehhaniseeritud, torusid valatakse tsentrifugaalmasinatega. Palju uusi poolautomaate ja automaate on saanud toiduainete- ja metallitööstused. Tänu nõukogude võimu viljastavatele tingimustele toodab Tartu tööstus nüüd mitu korda rohkem kui enne sõda.

Suurt tööd tehti kaubandusvõrgu taastamiseks. 1945. aastal jõuti nii kaugele, et linnas töötas umbes 150 toidu- ja tööstuskaupade kauplust. Suurt abi andsid Tartule teised liiduvabariigid. Et pärast linna vabastamist oli ladudes tööstuskaupu tühisel määral, saabusid esimesed saadetised vennasvabariikidest. Kuid juba 1945. aastal oli linna tööstus niivõrd arenenud, et paljusid tooteid polnud

Tartu laulupäeva rongkäik 1959. aastal

vaja enam sisse tuua. Kaubakäive on linnas suurenenud iga aastaga. Enamik linna kauplusi on kaubandusvalitsuse alluvuses. Võrreldes 1952. aastaga suurenes seal mullu kaubakäive rohkem kui kaks korda. Suurenenud on ka kaupluste arv, ainuüksi kaubandusvalitsusel on praegu 180 kauplust. On ehitatud mitu puuviljahoidlat ja ajakohane laohoone. Palju kauplusi on rekonstrueeritud, varustatud ajakohase ja nägusa sisustusega.

Suure arengu on läbi teinud linnasisene transport. Kui 1945. aastal toimus bussiliiklus ainult Raekoja platsi ja Kesk-Kaare tänava vahel, siis nüüd läbivad bussiliinid Tartut risti ja põiki. 1946. aastal oli ainult 6 linnadevahelist liini. Nende arv on nüüd palju suurem, autobussid sõidavad Räpinasse, Tallinna, Jõhvi, Rakvere, Kohtla-Järvele, Narva, Leningradi jne. 1937. a. oli Tartus ainult 19 autobussi, 1954. aastal oli aga juba 71 autobussi 1572 kohaga. Praegu on vanad väikesed bussid uute vastu ümber vahetatud, kohtade arv ulatub üle 1800. Reisiliiklus laieneb iga aastaga. Kui 1954. aastal vedas Tartu Autobussi- ja Taksiautopark 8,8 miljonit inimest, siis 1958. aastal ulatus see arv juba ca 16,2 miljonini.

Hoogsalt on arenenud ka jõetransport. Sõjaeelsed aurulaevad on välja vahetatud või rekonstrueeritud mootorlaevadeks. Elanikkonna käsutuses on mitu remonditud ja 3 uut mootorreisilaeva. Liiklus Tartus ja meie vabariigi teiste linnade ja keskuste vahel muutub

Tartu. Laulupäev

iga aastaga mugavamaks. Kellel on eriti kiire, see kasutab lennutransporti. Reisilennukid suunduvad Tartust Viljandisse, Pärnusse, Tallinna ja Jõhvi, kust võib ümberistumise teel Leningradi edasi sõita.

Kõrgemad õppeasutused on olnud ja jäävad Tartule tooniandjaks. Kulus ainult paar nädalat suurt tööd, et avada ülikooli uksed õpihimulisele noorusele. 17. novembril 1944. aastal ärkas uus elu vanas kuulsas õppeasutuses. Kiiresti komplekteeriti õppejõudude kaader. Esimesel õppeaastal ulatus õppejõudude arv juba 360 inimeseni, milline arv ületab õppejõudude sõjaeelse arvu 110 inimese võrra. 1945. aasta sügisel võeti ülikooli vastu 1000 uut üliõpilast. Statsionaarse õppetöö kõrval organiseeriti ka mittestatsionaarne õppetöö, et anda kõrgemat haridust neile inimestele, kes töötavad nõukogude asutustes, ettevõtetes jne. Uute üliõpilaste hulgas oli sadu selliseid inimesi, kel varem, kodanliku Eesti või fašistliku okupatsiooni tingimustes, ei olnud kas majanduslikel või poliitilistel põhjustel mingit võimalust kõrgema hariduse omandamiseks. Kiiresti suurenes üliõpilaste arv. Kui 1946. aastal ulatus see 2195-ni (koos mittestatsionaarsetega), siis praegu on üliõpilasi rohkem kui 4700. 1951. aastal loodi Tartu teine kõrgem õppeasutus, Eesti Põllumajanduse Akadeemia. Zootehnika, põllumajanduse mehhaniseerimise ning maakorralduse ja hüdromelioratsiooni teaduskond

loodi alles akadeemia asutamisel. Eesti Põllumajanduse Akadeemias õpib praegu üle 2000 üliõpilase.

Üldhariduslikes koolides on õpilasi 10 200. Tartus on veel rida eriõppeasutusi — raudteetranspordi tehnikum, meditsiiniline keskkool, kujutava kunsti kool ja muusikakool. Iga aastaga suurenevad kulutused haridusele. Kui 1952. aastal oli eelarve kohaselt selleks ette nähtud umbes 7,7 miljonit rubla, siis mullu ulatus see arv 10,5 miljoni rublani.

Kui Nõukogude armee vabastas Tartu, oli «Vanemuise» hoone peaaegu tühjaks rüüstatud. Sakslased jätkasid teiselt poolt jõge linna pommitamist, kusjuures üks süütemürsk tabas ka «Vanemuise» hoonet, mis põles maha esimeste linnajõudnud tartlaste silme all. Siis ei oodatud ära rinde kaugenemist, vaid asuti inventari tassima endisesse saksa teatri hoonesse. Kohe asuti ka teatrit töökorda seadma. Sellest võtsid osa vanemuislased ise: valmistati lavaseadeldised, seati sisse valgustus jne. Et linna laoplatsidel polnud ehitusmaterjali, võtsid näitlejad kätte kirved ja saed ning läksid maale metsa üles töötama. 1945. aasta algul avas teater uksed. Esimesel aastal anti terve rida õnnestunud lavastusi, etendusid «Vene inimesed», «Tosca», «Carmen», «Tasuleegid», «Kosjakased» jt. Kuidas tuldi sellega toime, polnud ju teatris piisavalt tunnustatud näitlejaid? Asi seisab selles, et «Vanemuises» püstitati nõue: kasvatame endile ise kaadri. See andis peagi tulemusi, millest räägivad Kaarel Irdi esimesed muusikalavastused «Tasuleegid» ja «Kolm musketäri». Teatrietendused muutusid järjest kunstiküpsemaks, vanemuislastest hakati peagi rääkima kiitvalt ka väljaspool Tartut. «Vanemuine» on Nõukogude Liidus ainulaadne teater, teda nimetatakse kombinaatteatriks. Seal viljeldakse nii draamat, operetti, ooperit kui ka balletti. See mõjub soodustavalt näitlejate kunstimeisterlikkuse kasvule. Triumfiks kujunes teatrikollektiivile 1956. aasta, mil Moskvas toimus eesti kunsti ja kirjanduse dekaad. «Vanemuine» esines seal silmapaistva eduga, mida kroonis Töö punalipu orden. Sellise kõrge autasu osaliseks on saanud Nõukogude Liidus ainult 25 teatrit.

Tartlased armastavad oma teatrit. Sellest kõneleb veenvalt külastajate arvu suurenemine. Kui 1946. aastal käis teatris 92 848 tartlast, siis 1958. aastal tõusis see arv üle 111 000. Käesoleva aasta esimesel poolel ulatus aga teatrikülastajate arv kuni 78 000-ni.

Kodanliku perioodi viimasel hooajal oli teatri mängukavas üldse 23 eri nimetust, neist algupärandeid ainult 7, mida mängiti 150 korda (samal ajal kui etenduste üldarv oli 356) ja neid etendusi külastas 38 000 vaatajat. 1958/59. aastal oli «Vanemuise» repertuaaris eesti autoritelt (klassika ja nõukogude autorid) 15 algupärandit, mida mängiti 250 korda ja mida külastas 90 000 vaatajat. 1939/40. aastal ei olnud «Vanemuise» repertuaaris mitte ühtegi eesti heliloojate algupärast ooperit, operetti ega balletti. 1958/59. a. hooajal oli repertuaaris 3 algupärast ooperit («Vikerlased», «Tuleristsed» ja «Talvemuinasjutt»), 3 operetti («Rummu Jüri», «Ainult

unistus» ja «Ristuvad teed») ja 1 algupärane ballett («Tiina») — seega 7 eesti autorite algupärast heliteost. Need on veenvad faktid Nõukogude Eesti kultuuripoliitika iseloomustamiseks, millele moraali juurde lugeda ei ole vaja.

Suure töö on tartlased ära teinud linna korrastamisel. Varemed koristati põhiliselt ühiskondlike tööde korras. Linna arhitektuuri-

Tartu. I laulupeo mälestusmärgi avamine

line ilme muutub üha kaunimaks. Intensiivistub ehitustegevus. Uusi elamuid ja hooneid on sõjajärgsetel aastatel ehitatud mitusada, kasuliku pinnaga ca 200 000 m². Ulatuslikuks on muutunud individuaalehitustegevus. Praegu ehitab endale maja üle 1500 perekonna, kelledest paljud on lihtsad töölised. Kodanlikul ajal oli see töölisele vaid unistuseks. Mitte kunagi varem pole ehitatud korraga nii palju elamuid kui praegu.

Tartus asub mitu Eesti NSV Teaduste Akadeemia asutust. Zooloogia ja Botaanika Instituut on juhtivaks keskuseks loodusteadusliku uurimistöö alal vabariigis. Instituudil on ornitoloogiajaam Puhtulaiul, Võrtsjärve äärde rajatakse limnoloogilise uurimise baasi. Füüsika ja Astronoomia Instituudil on astronoomiaobservatoorium, aktinomeetriajaam ja luminestsentsilaboratoorium. Viimases tehtav uurimistöö on võitnud üleliidulise tunnustuse. Praegu ehitatakse Tartu lähedale Tõraverre uut ajakohast observatooriumi.

Eesti Loomakasvatuse ja Veterinaaria Teadusliku Uurimise Instituut teostab ulatuslikku uurimistööd tõuaretuse, piimanduse, loomakasvatuse ökonoomika jne. alal.

Tartus on rohkesti muuseume. Nendest on vanim ülikooli muinasteaduste muuseum, mis asutati 1803. aastal. Väärtuslikud kogud asuvad ka Eesti NSV Teaduste Akadeemia Geoloogiamuuseumis ja Zooloogiamuuseumis. Etnograafiamuuseumis on umbes 50 000 eset, umbes 100 000 lehekülge etnograafilisi kirjeldusi, teatmematerjali ja jooniseid. Fr. R. Kreutzwaldi nimelisel Kirjandusmuuseumil on arhiivraamatukogu, mis sisaldab peaaegu kõiki eestikeelseid raamatuid, ajakirju ja ajalehti. Rahvaluule osakonnas on umbes 770 000 lehekülge eesti rahvaluulet — rahvalaule, muinasjutte, rahvamänge, mõistatusi, vanasõnu, rahvaviise jne. 1940. aastal loodi Tartu Riiklik Kunstimuuseum, kus on eesti kunsti, vene ja NSV Liidu rahvaste kunsti, Lääne-Euroopa kunsti ja graafika osakonnad. Kõige nooremaks on Tartu Ajaloomuuseum, mis peab kujunema linna ajaloo uurimise keskuseks. Suurenenud on raamatukogude arv. Praegu on neid kaheksa, raamatute arv ulatub kokku umbes 2,5 miljonini.

Palju uut toob aga käesolev seitseaastak. Tartlaste elu muutub veelgi jõukamaks. Linna tööstuse toodang peab suurenema 1,9-kordseks. Eriti kiires tempos arenevad aparaadi-, kerge- ja toiduainetetööstus. Kõrvuti olemasolevate tööstusettevõtete laiendamisega rajatakse rida uusi ettevõtteid — luminestsentslampide tehas, raudbetoondetailide tehas jt. 1965. aastal tuleb valmistada ühe elaniku kohta 2 korda rohkem kaupu kui 1955. aastal. Palju tähelepanu osutatakse kohaliku tööstuse arendamisele. Käesoleva aasta algul moodustati kaks uut kombinaati. Nende ülesandeks on parandada tartlaste elukondlikku teenindamist.

Laieneb ehitustööde rinne. Seitseaastakul ehitatakse 160 000 m^2 uut elamispinda, uutesse korteritesse paigutatakse 18 000 inimest, mis moodustab umbes ühe neljandiku linna elanike praegusest arvust. 1965. aastaks on Tartus sõjajäljed täielikult kaotatud. Tartusse ehitatakse ka mitmeid kultuuriasutusi, nagu «Vanemuise» uus hoone, laiaekraaniline kino jne.

Seitsmepenikoorma sammudega areneb ka linna transport. Autobusside arv suureneb seitseaastaku lõpuks 4,2-kordseks. Raudtee kuni Elvani elektrifitseeritakse. Tartu muutub linnadevahelise lennutranspordi keskuseks. Siit suunduvad lennukid Leningradi, Riiga,

Tallinna jne. Reisijate paremaks teenindamiseks ehitatakse jõevaksal, autobussi- ja lennujaam.

Seoses rahva heaolu kasvuga suureneb ka kaubakäive. Võrreldes 1958. aastaga tuleb seitseaastaku lõpul müüa ühe elaniku kohta kaupu vähemalt 1,5 korda rohkem. Seitsme aasta jooksul ehitatakse linna palju uusi kauplusi, uus kohvik, sööklaid jne. Partei ja valitsuse hool rahva heaolu eest väljendub ilmekalt ka sotsiaalkindlustuseks eraldatavate summade suurenemises. Kui 1944. aasta lõpul maksti Tartus pensione ja abirahasid ca 100 000 rubla ulatuses, siis mullu ulatus see arv umbes 23,5 miljoni rublani. See tähendab, et töötajad võivad oma vanaduspäevi muretult mööda saata.

Umbes 20% linna eelarve kulutustest kasutatakse kommunaalmajanduse arendamiseks. Tuleval aastal hakatakse rajama Tähtvere puhke- ja kultuuriparki, mille suuruseks on planeeritud 53 ha. Tööliste ja teenistujate reaalpalk suureneb seitseaastakul umbes 40% võrra peamiselt nominaalpalga suurenemise, aga ka kaupade hindade ja teenuste tariifide alandamise arvel.

Seitseaastak muudab Tartu kaunimaks kui kunagi varem.

SISUKORD

Saateks 3
Ed. Päll. Mõtteid kommunistliku ühiskonna väravas 5

Millist kahju tekitas Teine maailmasõda eesti rahvale

J. Saat. Ülevaade saksa fašistlikust okupatsioonist Eestis 21
M. Laosson. Okupandid hävitasid eesti rahva vabaduse ja iseseisvuse . 70
K. Paas. Fašistlik terror saksa imperialismi teenistuses 80
R. Sirge. Okupantide küüsis 99
A. Jõeäär. Fašistid eesti rahvast hävitamas 111
A. Jõeäär. Klooga surmalaager 126
Komisjoni teadaanne 139
Akt sakslaste metsikuste kohta Klooga koonduslaagris 149
A. Vaarandi. Nürnbergi protsessi dokumendid kõnelevad 154
A. Meri. Kalkunid ja kalkuninoored 167
V. Kruus. Eesti naised Gestapo vanglates ja nende visa võitlus fašistide vastu 175

Okupandid rahvamajandust ja kultuuri hävitamas

A. Jõeäär. Kui suurt kahju tegid saksa okupandid Eesti rahvamajandusele 193
A. Hint. Kalurite laostumine okupatsiooni ajal 204
A. Hansen. Eesti tühjaks röövimine 209
N. Andresen. Fašismi hävitustööd eesti kultuuris 222
J. Semper. Kunst okupatsiooniikkes 229
V. Telling. Kodanlikud natsionalistid muutsid Eesti saksa imperialismi hüppelauaks Nõukogude Liidu vastu 236
H. Allik. Saksa okupantide röövtöö Eesti põllumajanduses 253
O. Sepre. Saksa okupatsiooni kahjud tööstusele ja tööstuse hoogne areng Nõukogude korra tingimusis 274
G. Toompuu. Tarbijate ühistegevusest Eestis 297

Kultuuri ja hariduselu minevikust ja tänapäevast

A. Valsiner. Okupandid Eesti kooli laostajatena 321
J. Kalits. Mõningaid märkmeid Tartu Riikliku Ülikooli arengust . . . 336
P. Põldroos. Nõukogude Eesti teater 1940—1960 360
A. Altma. Tallinna Polütehnilise Instituudi arengust 386
A. Hendrikson. Meie vabariigi pealinn sõjajärgsetel aastatel 393
M. Teder. Tartu 425

ПРОШЛОЕ И НАСТОЯЩЕЕ

Сборник. Составитель И. Ундуск
Оформление В. Варе

На эстонском языке

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10.

*

Toimetaja L. Riikoja
Kunstiline toimetaja I. Torn
Tehniline toimetaja O. Kasemets
Korrektorid A. Kiho ja L. Rosin

Ladumisele antud 21. III 1960. Trükkimisele antud 23. V 1960. Paber 60×92, 1/16. Trükipoognaid 27,5. Arvutuspoognaid 29,76. Trükiarv 5000. MB-01203. Tellimise nr. 2358. Trükikoda „Kommunist", Tallinn, Pikk tn. 2.

Hind rbl. 7.30.

1—9

Hind 30 kop.

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00329113 7